THE LIBRARIES
COLUMBIA UNIVERSITY

W. Arthur Jeffery

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

I

TEXTE ET PLANCHES

5275

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

TEXTES ARABES, TOME III

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

ÉDITÉ ET COMMENTÉ

PAR

J. DAVID-WEILL

I

TEXTE ET PLANCHES

LE CAIRE
IMPRIMERIE DE L'INSTITUT FRANÇAIS
D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

1939

893.78
C125

3 1-2

repl.

18916G

PRÉFACE.

Voici plus de quinze ans que l'Institut d'Archéologie orientale du Caire, au cours des fouilles exécutées sur le site de Tell Edfou a mis au jour le précieux codex sur papyrus dont nous avons entrepris aujourd'hui la publication[1].

Les quatre-vingt-sept folios qui le composent furent trouvés dans une enveloppe de cuir de veau marron analogue aux reliures encore employées à l'heure actuelle en Orient[2]. Cette reliure était elle-même enveloppée dans un morceau de toile en lambeaux.

Le cuir de la reliure, bruni par un séjour prolongé dans la terre, porte sur l'une de ses faces à l'encre noire quatre lignes d'une vigoureuse écriture du IIIe siècle de l'hégire :

(1) كتاب الانساب وكتاب الصمت

(2) وكتاب الخاتم وكتاب اجناس من بنى اسرائيل

(3) من جامع عبد الله بن وهب بن مسلم القرشى

(4) لمحمد بن الحسين نفعه الله به

TRADUCTION :

(1) Livre des Généalogies et Livre du Silence
(2) et Livre du Sceau et Livre des Races parmi les Israélites
(3) du Djâmi' de 'Abd-allah ibn Wahb ibn Muslim al-Qurashî
(4) par Muḥammad ibn al-Ḥusain, Dieu l'en fasse profiter!

L'un des côtés de la reliure porte en outre les traces d'une pièce de cuir triangulaire qui devait servir de fermoir.

---

[1] La publication en a été annoncée par une courte note. Cf. *Mémoires de l'Institut français*, t. LXVIII, *Mélanges Maspero*, III, p. 177, *Note sur un manuscrit malékite*.

[2] Cette reliure a déjà été décrite in Gratzl, *Islamische Bucheinbände*, p. 4, note 3 et Arnold-Grohmann, *The Islamic Book*, p. 111, note 202.

LE MANUSCRIT[1].

Des quatre-vingt-sept folios du manuscrit qui nous sont parvenus, les cent six premières pages ont pu seules être utilisées, les dernières pages étant très fragmentaires.

En dehors des pages 68, 69 et 83, les deux premières utilisées seulement sur une de leurs faces et la page 83 constituant le premier folio de la page 84, toutes les pages sont occupées par le texte des traditions.

Seules, parmi les cent six premières pages, les pages 68, 69 et 83 portent des textes fragmentaires de protocoles qui ont pu être partiellement déchiffrés grâce au concours du professeur Adolf Grohmann de l'Université allemande de Prague.

PAGE 68.

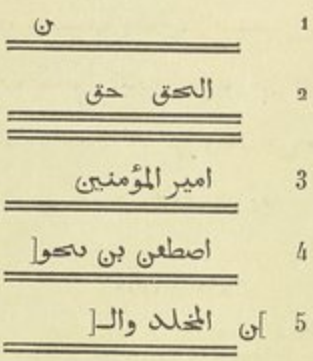

Ligne 1. — Écrite à l'encre verte de même que les deux traits sous la ligne.

Ligne 2. — Écrite à l'encre noire; les deux traits inférieurs sont écrits à l'encre verte. Peut-être faut-il lire le premier mot المُحِقّ?

Ligne 3. — Écrite à l'encre noire.

Ligne 4. — Écrite à l'encre verte. Il s'agit là sans aucun doute d'un nom copte.

Ligne 5. — Écrite à l'encre noire; c'est sans doute le nom d'Abû Muḥammad ibn Mukhlad ibn al-Djarrâḥ qui fut vizir depuis le 11 jusqu'au 27 dhul-qa'da 263/26 juillet-11 août 877 et du 27 dhul-qa'da 264 au 8 dhul-ḥidjdja 264/31 juillet-11 août 878[2].

---

[1] La dimension des folios est d'environ 0 m. 23 × 0 m. 23.

[2] Cf. Grohmann, *Corpus papyrorum Raineri*, III, series arabica, p. 175, n° 180.

PAGE 69.

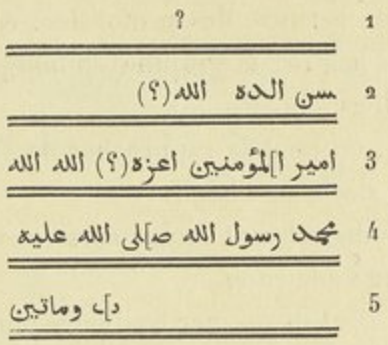

Le texte est tout entier écrit à l'encre noire. La partie inférieure droite est déchirée.

Ligne 1. — Tout à fait illisible.
Ligne 2. — Lecture incertaine; probablement la première lettre est-elle la fin d'un nom propre.
Ligne 3. — Le mot اعزّه est incertain.

PAGE 83.

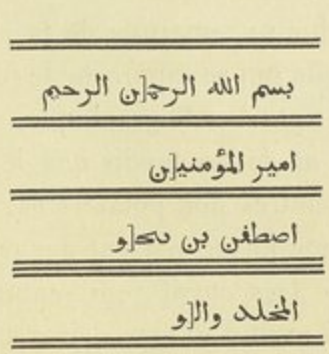

Ligne 1. — On n'en aperçoit que la partie inférieure écrite à l'encre rouge.
Ligne 2. — Écrite à l'encre noire.
Ligne 3. — Écrite à l'encre noire.
Ligne 4. — Écrite à l'encre rouge. Même nom copte qu'à la page 68, l. 4.
Ligne 5. — Écrite à l'encre noire. Même nom qu'à la page 68, l. 5.

ÉCRITURE, ORTHOGRAPHE ET GRAMMAIRE.

En dehors de la grosse écriture des protocoles, écriture employée vers le milieu du IIIe siècle de l'hégire, la graphie en usage dans le reste du manuscrit est assez particulière[1].

D'une façon générale, on peut la rapprocher de l'écriture des papyrus de la seconde moitié du IIIe siècle de l'hégire.

Pourtant, elle est le plus souvent moins cursive et elle fait parfois songer à une écriture maghrébine ancienne.

Au cours du texte, on peut distinguer d'ailleurs plusieurs types de graphie, dus sans doute à des mains différentes. Le premier type, qui se trouve de la page 1 à la page 39 inclusivement, se continue, après les quatre dernières lignes de la page 39, de la page 40 à la page 77 jusqu'à la cinquième ligne; puis de la cinquième ligne de la page 77 jusqu'à la ligne 10 de la page 78, on a de nouveau le même type d'écriture qu'à la fin de la page 39.

A la fin de la page 78, à la page 79, à la page 80, et à la page 81 jusqu'à la douzième ligne, on a de nouveau le premier type d'écriture tandis que depuis la page 81, ligne 13, jusqu'à la fin de la page 82, c'est le second type de graphie qui est utilisé.

Un troisième type de graphie se remarque de la page 84 à la page 106.

La première écriture est celle qui se rapproche le plus du type maghrébin; les points diacritiques et les signes orthographiques sont rares. Le *fâ* porte assez fréquemment un point au-dessus tandis que le *qâf* porte deux points au-dessus; souvent aussi, les lettres non pointées *ḥâ*, *ṣâd*, *ʿain*, pour les distinguer des caractères de même forme portant des points diacritiques, sont souscrites d'un petit caractère très cursif représentant la lettre : petit *ḥâ*, petit *ṣâd*, petit *ʿain*. Grohmann avait d'ailleurs déjà noté ces signes dans l'écriture des papyrus[2].

En dehors de ces signes, parfois une petite boucle, non fermée en haut,

---

[1] Grohmann, *Corpus papyrorum Raineri*, III, series arabica, Allgemeine Einführung, p. 70-73.

[2] *Op. cit.*, p. 72.

au-dessus de la lettre *sîn* indique que la lettre écrite n'est pas un *shîn;* les autres signes orthographiques se réduisent à quelques rares *shadda*.

Quant à la vocalisation, elle est peu courante mais non totalement absente.

Le second type d'écriture plus rare que le premier ne se rencontre guère que dans les *samâʿ* et les traditions historiques des pages 81 et 82, plus cursive que la première; points diacritiques, voyelles et signes orthographiques sont presque totalement absents; la forme générale des caractères est plus évoluée, on est plus près de la graphie utilisée en Orient à l'époque moderne.

A partir de la page 84 jusqu'à la fin du manuscrit, on trouve un troisième type d'écriture d'une main certainement différente : le *calame* employé est plus fin; quoique la forme des caractères ne soit pas essentiellement différente du premier type, elle semble légèrement plus évoluée : les signes orthographiques, points, voyelles sont fréquents; le *fâ* porte un point au-dessus, le *qâf* deux points au-dessus, à la façon moderne.

Malgré ces différences qu'on remarque au cours du manuscrit, quelques anomalies grammaticales ou orthographiques sont communes au texte tout entier.

Il semble intéressant de relever ici celles qui se répètent le plus souvent.

D'une façon générale le *hamza* n'est jamais écrit; si la lettre de soutien est un *âlif* ou un *wâw*[1], le plus souvent rien ne l'indique. Les exceptions à cette règle d'orthographe sont rares : à la page 65, ligne 18 : السوا remplace l'orthographe classique : السوء au cas indirect; de même à la page 71, ligne 17 : لولوء au cas indirect est écrit : لولوا comme à la page 72, ligne 12 : الوضوء au cas direct est écrit : الوضوا.

Parfois aussi quand la voyelle est un *ḍamma,* c'est un *wâw* qui est écrit; à la page 1, ligne 12, on a le nom propre : أُودد écrit : ا دد tandis qu'à la page 23, ligne 17 le mot : عوْد est écrit : عوُوُد.

Lorsque la lettre de soutien du *hamza* est un *yâ,* elle est le plus souvent simplement supprimée.

---

[1] Ainsi à la page 66, ligne 9, à la page 70, ligne 6, et à la page 73, ligne 2, on a la graphie : اتمن au lieu de : أُؤْتُمِنْ.

C'est toujours le cas pour les mots : مسئلة = مسلة; يسئل = يسل; de même à la page 7, ligne 8, on a : اخطت au lieu de : اخطئت. Mais pour le passif : سُئِلَ on a toujours : سيل avec les deux points dessous, sans *hamza*.

De même : لئم qui est écrit simplement : لم à la page 50, ligne 3.

Un certain nombre d'autres graphies aberrantes peuvent être considérées comme des archaïsmes : حيوة = حياة [1] زكوة = زكاة : صلوة = صلاة; سلم = سلام.

L'orthographe : الصلح à la page 91, ligne 6 pour : الصالح est un exemple du même ordre comme les graphies : هاذ = هذا (p. 39, l. 17) هاذين = هذين (p. 35, l. 3 et 4, p. 37 l. 3, et p. 88, l. 14) هاكذا = هكذا (p. 74, l. 9) de même qu'en général : ذالك pour : ذلك; de cette dernière graphie, courante dans le texte du manuscrit, nous n'avons pas relevé les trop nombreux exemples.

Pour les noms propres, ceux contenant un *âlif* sont écrits tantôt selon l'orthographe régulière, tantôt selon l'orthographe abrégée sans *âlif* : الحرث = الحارث; عثمن = عثمان; سليمن = سليمان [2].

L'*âlif* du mot : ابن est souvent supprimé, lui aussi même lorsqu'il semble nécessaire [3].

Les verbes terminés par une lettre faible, à l'impératif ou à l'apocopé sont le plus souvent écrits avec cette lettre faible :

سمى (impératif) = سم (p. 10, l. 8, p. 33, l. 4)
لا تمشى (impératif) = لا تمش (p. 13, l. 12, p. 18, l. 14)
لم يقضى = لم يقض (p. 14, l. 11)
صلى (impératif) = صل (p. 16, l. 1)
كنى (impératif) = كن (p. 33, l. 5)
فلتتقى(؟) = فليتق (p. 45, l. 8)
لم يرى = لم ير (p. 51, l. 7, p. 60, l. 13)
لم اراك = لم ارك (p. 58, l. 2)
لم يوذيك = لم يوذك (p. 62, l. 11)
لم ترى = لم تر (p. 62, l. 11)
نادى (impératif) = ناد (p. 81, l. 20)
لم يمضى = لم يمض (p. 97, l. 17)

---

[1] Cf. Ibn Qutaiba, *Adab al-Kâtib*, p. 89. — [2] Idem, *Ibid.*, p. 83-84. — [3] Idem, *Ibid.*, p. 78.

Un autre fait qui mérite d'être signalé, c'est que les mots terminés par une lettre faible ont souvent été l'objet de la part du copiste d'une hésitation : il s'est demandé s'il devait terminer le mot par un *âlif* ou un *yâ* et dans le doute il a écrit les deux.

Pour : قضىٰ (p. 2, l. 9) et pour : انزوىٰ (p. 8, l. 1) de même que pour : تنقىٰ (p. 27, l. 5) et pour : يلقىٰ (p. 40, l. 7) le *yâ* et l'*âlif* finaux sont superposés; tandis qu'à la page 1 pour le mot : وراء, à la ligne 9 et à la ligne 14, le copiste n'a pas hésité à écrire : ورى alors qu'aux lignes 7 et 13 il a écrit : ورا.

Le mot : ماذا est tantôt terminé par un *âlif*, tantôt par un *yâ*. Quant aux termes qui suivent, ils sont souvent écrits avec un *âlif* final alors que l'orthographe actuelle porte un *yâ* : التقى ، لقى ، ابى ، اعمى ، قضى ، يوتى ، اتى ، اخنى ، احرى ، روى ، يرى ، يتحرى ، يبقى ، بقى ، درى ، كفى ، صلى ، غنى ، اعدى ، العدوى ، ينهى ، نهى ، اعطى ، رمى ، يدعى ، الرقى ، يمحى ، يداوى ، مضى.

En dehors de ces graphies particulières, on note, en comparant le texte d'Ibn Wahb avec les textes de traditions parallèles que l'on trouvera citées dans le commentaire, un certain nombre de variantes qui s'expliquent par l'ouïe ou bien par la forme particulière des caractères arabes qui permet de confondre aisément certaines lettres.

A ces causes de variantes, on peut ajouter les vulgarismes qui proviennent de la contagion de l'arabe parlé et de l'arabe régulier.

Parmi les variantes qui ont pour origine l'ouïe, on peut remarquer à la page 8, lignes 11 et 12 le mot : اخنا du texte; un texte parallèle porte : اخنع.

A la page 15, ligne 11 le *ṣâd* du mot : صفر est surchargé en *sîn;* il est d'ailleurs difficile de voir laquelle des deux lettres a été écrite la première.

A la page 20, ligne 9, le texte d'Ibn Wahb porte : ملحان alors que les traditions parallèles écrivent : ملحف.

Parmi les variantes dues à la confusion de deux caractères dans un texte où les points diacritiques sont mal ou irrégulièrement écrits on peut citer à la page 13, ligne 14 le mot : يحبس alors qu'un texte correspondant d'Abû Nu'aim al-Iṣbahânî porte : يجلس.

A la page 25, ligne 6, les groupes وجبت محبتى ont donné lieu dans une tradition parallèle à la curieuse variante : وحقت محبتى.

A la même page, ligne 14, il semble bien, malgré les points diacritiques et le *ḍamma* qu'il faille lire : دينا au lieu de : دُنيا qui paraît ne pas pouvoir s'expliquer d'une façon satisfaisante.

A la page 26, ligne 11, l'absence de points diacritiques fait hésiter entre les deux lectures : لا تجسسوا et لا تحسسوا; les deux variantes se trouvent d'ailleurs dans des textes parallèles.

A la page 29, ligne 18 et à la page 59, ligne 18, grâce aux points diacritiques, nous pouvons lire : العنت tandis qu'à la page 57, ligne 3, le même groupe de caractères d'une expression analogue donne le mot : العيب.

A la page 30, ligne 7, on peut hésiter entre la lecture : ارفق qui donne un sens satisfaisant et la lecture : ارقق qui serait une orthographe archaïque pour : ارق que portent toutes les autres leçons.

A la page 37, ligne 3, les deux variantes données par le texte d'Ibn Wahb : اركوا et اتركوا peuvent s'expliquer aussi bien par la graphie que par l'ouïe.

De même à la page 99, ligne 16, la graphie fait hésiter le lecteur entre les mots : دملج ، ذملج ، زملج; qui ne sont d'ailleurs que les diverses formes d'un même mot.

En dehors de ces variantes dont nous n'avons énuméré qu'un nombre restreint à titre d'exemple, il est des cas dans le texte du *Djâmiʿ* d'Ibn Wahb, où les règles de la grammaire et de la syntaxe classiques paraissent ne pas être respectées et où se fait sentir, le plus souvent, l'influence de la langue parlée.

Cette influence date-t-elle de l'époque d'Ibn Wahb ou de celle du copiste? Il est bien difficile de le dire.

Ainsi pour ne citer que quelques exemples typiques, à la page 7, ligne 8, on a : هذا الاسماء au lieu de : هذه الاسماء; à la page 12, ligne 1 on a : هذه النعلان au lieu de : هذان النعلان.

A la page 34, ligne 12, le mot : جنودة paraît contraire aux règles de la morphologie; il faudrait : جنود comme le portent tous les autres textes.

Une curieuse erreur difficilement explicable a fait écrire aussi au copiste à la page 20, ligne 7, le mot : تاود alors que toutes les leçons portent : واد.

Sans nous arrêter plus longtemps aux imperfections de ce manuscrit qui devait constituer un cahier de notes prises au cours de leçons professées à Esné en rabîʿ I 276/juillet-août 889 et dont nous avons volontairement gardé

la physionomie archaïque en n'en altérant le texte que là où une leçon parallèle nous expliquait un passage incompréhensible, examinons brièvement le contenu du *Djâmiʿ*.

Divisé en Livres dont trois seulement nous sont parvenus en état suffisant pour mériter la publication, le premier, le *Livre des généalogies* se divise en chapitres : chapitre de la généalogie, chapitre des noms et en plusieurs paragraphes : sur le respect et le manque de respect envers les parents, le respect, la fraternité en Dieu, la fraternité, sur le fait pour un frère de quitter son frère.

Le second livre, le *Livre du silence* commence avec la page 40 par le paragraphe : sur les paroles concernant ce qui ne convient pas et ce qui n'est pas bon; puis vient le chapitre de l'isolement, les paragraphes : sur le mensonge, la calomnie, sur les séances auprès du conteur; ces paragraphes sont suivis à la page 77 de traditions qui ne paraissent pas avoir de lien avec ce qui précède. Puis vient le troisème livre à la page 78 : le *Livre du sceau* suivi de la prière d'Ibn ʿAbbâs (p. 78-80). A la page 80, ligne 13, commencent les traditions ayant trait à la bataille de Ḥunain qui se terminent avec la page 82.

A la page 84 commence le premier paragraphe du *Livre du sceau :* du fait de lier les dents avec de l'or, puis un paragraphe sur l'ornithomancie, la contagion, *hâm* et *ṣafar* et les ogres; un troisième paragraphe traite : du malheur et de la destinée, tandis qu'un quatrième paragraphe est intitulé : sur les amulettes, les sortilèges des femmes pour s'attacher leurs maris et le mauvais œil; le cinquième et dernier paragraphe concerne les incantations.

Après la première lecture de ces trois livres, nous avions déjà remarqué avec une certaine surprise que, dans le fragment du *Djâmiʿ* d'Ibn Wahb, on ne retrouvait qu'un fort petit nombre de traditions contenues dans les deux recensions d'ailleurs fort différentes du *Muwaṭṭâ* de l'Imâm Mâlik; cette anomalie s'explique de plusieurs façons : et d'abord si nous considérons les deux recensions du *Muwaṭṭâ*, celle de Yaḥyâ ibn Yaḥyâ et celle de Muḥammad al-Shaibânî, nous y trouverons des différences essentielles non seulement dans l'ordre des chapitres, mais encore dans leur contenu; de même que dans le *Kitâb al-Mudawwanat al-Kubrâ* que recueillit Saḥnûn de la bouche d'Ibn al-Qâsim condisciple d'Ibn Wahb auprès de Mâlik, sont traitées quantité de

questions dont ne s'occupent aucun des deux *Muwaṭṭâ*. Ces différences s'expliquent du fait que les deux recensions sont des ouvrages fragmentaires; d'autre part, composés pour la consultation, ils semblent s'être souciés surtout des matières qui intéressaient le fidèle au point de vue pratique, dans la vie quotidienne. Au contraire le *Djâmi'* d'Ibn Wahb, qui n'est sans doute qu'un court fragment de l'ouvrage, ne se trouve par hasard contenir que des livres et des chapitres qui n'intéressent qu'indirectement la vie courante; et en dehors des traditions historiques, c'est précisément dans les chapitres qui traitent des recommandations morales aux fidèles dans la vie quotidienne que nous avons retrouvé le plus de traditions connues. D'ailleurs, un grand nombre sinon la plus grande partie des traditionnistes cités dans le *Muwaṭṭâ*, sont des Égyptiens, de souche yéménite pour la plupart[1]; ce qui s'explique par les rapports étroits qui depuis les premiers conquérants arabes existaient entre l'Égypte et le sud de la Péninsule arabique, rapports encore resserrés au temps de l'Imâm de Médine quand on considère les liens qui unissaient Mâlik et Ibn Wahb.

Sans doute est-on étonné, pour les mêmes raisons, de ne trouver aucune tradition de ces livres dans le *Musnad* d'al-Shâfi'î alors qu'il est un des élèves égyptiens de Mâlik; mais outre que cet ouvrage est très bref, les traditionnistes d'après lesquels il rapporta n'étaient pas les mêmes que ceux que cultiva Ibn Wahb.

Les conclusions que nous avons pu tirer jusqu'à présent de l'examen du *Djâmi'* d'Ibn Wahb sont en quelque sorte négatives.

Les biographies de l'auteur dont la liste suit, ne nous donneront pas sur 'Abd-allah ibn Wahb des renseignements beaucoup plus utiles; ces biographies, comme toutes les œuvres des compilateurs arabes, contiennent un certain nombre de thèmes que les auteurs se plaisaient à rapporter en les appliquant à des personnages souvent assez différents quoique tributaires d'une même discipline; d'ailleurs, ces œuvres, pour la plupart de seconde main, ont probablement une source commune de sorte qu'elles se répètent le plus souvent.

---

[1] Le traditionniste d'après lequel Ibn Wahb rapporte le plus est 'Abd-allah ibn Lahy'a; cf. Kindî, p. 31.

Pourtant la biographie de ʿAbd-allah ibn Wahb contenue dans le manuscrit du Caire du *Tartîb al-Madârik wa taqrîb al-Masâlik li maʿrifat aʿlâm madhhab Mâlik* du qâdî ʿIyâḍ, qui est inédite, semble résumer la plupart des autres auteurs; aussi en donnons-nous le texte et la traduction *in extenso*, malgré les imperfections du manuscrit.

BIOGRAPHIE DE ʿABD-ALLAH IBN WAHB.

(Principales sources par ordre chronologique.)

Kindî, *Oestrup*, p. 194; Guest, p. 8, 15, 34, 82, 141, 304, 317-319, 333, 334, 338, 343-345, 348, 350, 357, 410, 414, 417, 418.

Abû Nuʿaim al-Iṣbahânî, *Ḥilyat al-Awliya*, VIII, p. 324, n° 428.

Qâḍî ʿIyâḍ, *Tartîb al-Madârik wa Taqrîb al-Masâlik li maʿrifat Aʿlâm Madhhab Mâlik*, Bibliothèque Royale Égyptienne, folios 86-89.

Samʿânî, édition Margoliouth, p. 434 *b*.

Yâqût, *Muʿdjam al-Buldân*, édition Wustenfeld, I, p. 329, 709, 766, 776; III, p. 23, 78, 152, 191, 238, 427, 674, 895; IV, p. 478, 688; édition du Caire, 1906, I, p. 304; II, p. 259, 311, 320; V, p. 20, 71, 138, 173, 217, 392; VI, p. 174, 381; VIII, p. 6, 200.

Ibn Khallikan, traduction de Slane, II, p. 15.

Shams al-dîn Muḥammad ibn Muḥammad al-Djazarî, édition Bergsträsser, *Kitâb Ghâyat al-Nihâya fî Ṭabaqât al-Qurrâʾ*, I, p. 463, n° 1927.

Dhahabî, *Tadhkirat al-Ḥuffâẓ*, I, p. 279; *Mîzân al-Iʿtidâl*, II, p. 86.

Ibn Farḥûn, *Al-Dîbâdj al-mudhahhab*, Le Caire, 1329, p. 132.

Ibn Ḥadjar al-ʿAsqalânî, *Tahdhîb al-Tahdhîb*, VI, p. 71, n° 140.

Ibn al-Zayyât, *Kawâkib al-sayyâra*, p. 9, 18, 37, 40, 44, 45, 46, 71, 100, 104, 168, 213, 214, 300.

Suyûṭî, *Ḥusn al-Muḥâḍara*, Le Caire, 1299, *Dhikr man kâna bi Miṣr min al-Iʾmat al-mudjtahidîn*, I, p. 165.

Liber classium virorum qui Korani et traditionum cognitione excelluerunt, édition Wustenfeld, p. 6, 52.

Abul-Maḥâsin ibn Taghrîbardî, *Al-Nudjûm al-Zâhira fî Mulûk Miṣr wal Qâhira*, édition Juynboll-Matthes, I *b*, p. 562.

Hâdjî Khalîfa, *Kashf al-Ẓunûn*, édition Fluegel, I, p. 80; II, p. 350, 580; III, p. 34; V, p. 381; VI, p. 264; édition Constantinople 1310; I, p. 26, 305, 387, 425; II, p. 379, 572-573.

ومن اهل مصر عبد الله بن وهب بن مسلم القرشى مولاهم مولى يزيد بن رمانة ويقال مولى بنى Folio 86 a
فهر قاله الباجى وقال الدارقطنى مولى يزيد بن رباية مولى يزيد بن انس الفهرى وقال ابو عمر الكندى
مولى يزيد بن رمانة مولى ال شيبان بن محارب بن فهر قال وقد اختلف فى ولايه وقيل ان ابن رمانة
مولى امراة من الانصار من بنى بياضة كان زوجها فهريا قال غيره فرجع ولاؤه الى بنيه بسببها قال
البخارى هو مولى رمانة وقال ابن ابى حاتم مولى ابن رمانة مولى فهر وقال ابن شعبان وابن عبد البر
مولى ريحانة مولاة لابى عبد الرحمن يزيد بن انس الفهرى قال الكندى وكان ابن وهب فيما زعموا
ربما قال الانصارى وربما قال القرشى ثم ثبت على القرشى وذكر نحوه ابن عفير قال ابن بكير وجدت
شهادته فى صك الانصار قال ابو الطاهر كان مسلم جده بن يزيد روى عن مالك والليث وابن ابى
ذيب ويونس والثورى وابن عيينة وابن جريج وابن انعم وعبد العزيز بن الماجشون ويحيا بن ايوب
ونحو اربعاية مشيخ من المصريين والحجازيين والعراقيين وقرا على نافع وروى عنه الليث وخرج باسمه
وقيل ان مالكا روى عنه عن ابن لهيعة حديث العرفان ومن اروى عند الناس عنه اصبغ بن الفرج
وسحنون واحمد بن صالح وابن بكير ويونس وابو الطاهر وقتيبة بن عفير والوقار والقراطيسى والحارث
بن مسكين وبنو عبد الحكم وحرملة وابو مصعب الزهرى وغير واحد قال الشرازى تفقه بمالك وعبد
الملك بن الماجشون وابن ابى حازم وابن دينار والمغيرة والليث قال حرملة سمعت بن وهب يقول
لقيت ثلثماية عالم وستين عالما ولولا مالك والليث لضللت فى العلم وقال ادركت من اصحاب بن شهاب
اكثر من عشرين رجلا وقد حدث الليث عن ابن وهب بحديث كثير قال ابو الطاهر سمع ابن وهب
من مالك قبل ابن القاسم ببضعة عشرة سنة وصحب مالكا من سنة ثمان واربعين الى ان مات ولم
يشاهد ابن وهب موته كان خرج للحج وقال ابن وضاح ج ابن وهب سنة اربع واربعين وفيها لقى
مالكا اولا ولم يسمع منه الا مسئلة واحدة وسمع فيها من المثنى بن الصباح بمكة والمسئلة التى
سمع من مالك فى الجمع فى المطر بين العشاءين وقد ارسل اليه الوالى فى ذالك وكان مطرا يسيرا فامره
بالجمع قال الشرازى صحب ابن وهب مالكا عشرين سنة اذكر مكانه فى الفقه والحديث وسماع الاجلاء عليه
قال ابو عمر يقولون ان مالكا لم يكتب لاحد بالفقيه الا الى ابن وهب وقاله بن وضاح وكان يكتب اليه
الى عبد الله بن وهب فقيه مصر قال الشرازى كان مالك يكتب اليه الى ابى محمد المفتى وحكى مثله
ابو الطاهر زاد ولم يكن يفعل هذا بغيره وقال مالك ابن وهب امام وقال ابن وهب عالم ونظر اليه
يوما فقال اى فتى لولا الاكثار | وقال احمد بن حنبل ابن وهب عالم صالح فقيه كثير العلم وقال ابن Folio 86 b
وهب صحيح الحديث عن مشايخه الذين روى عنهم يفضل السماع من العرض والحديث من الحديث

قال ابن وضاح وسمع العلم صغيرا ابن ست عشرة سنة وذكر ابن سحنون عنه انه قال طلب العلم ابن سبع عشر سنة ذكر

ما اصح حديثه واعرفه بالاسامى الا ان الذين جلوا عنه لم يضبطوا الا هارون بن معروف وقال يوسف بن عدى ادركت الناس فقيها غير محدث ومحدثا غير فقيه خلا عبد الله بن وهب فانى رايته فقيها محدثا زاهدا قال ابو مصعب كنا اذا شككنا فى شى من راى مالك بعد موته كتب بن دينار والمغيرة وكبار اصحابه الى ابن وهب فياتينا جوابه قال ابن حنبل اخبرنا من راى[1] ابن ابى حازم يعرض له كذا على ابن وهب راى مالك قال هارون القاضى الزهرى كان اصحاب مالك بالمدينة يختلفون فى قول مالك بعد موته ينتظرون قدوم ابن وهب فيصدرون عن رايه وقال ابن وضاح كان اهل الحجاز يحتاجون الى ابن وهب فى علم الحجاز واهل العراق يحتاجون اليه فى علم اهل العراق وكان عنده علم كثير ونعى الى ابن عيينة فترحم عليه وقال اصيب به المسلمون عامة واصبت به انا خاص وقال ابن رشدين ابن وهب اعلم من ابن القاسم بكثير وقال مالك وقد قام عنه كذا يكون اهل العلم لما راى[2] من تخشعه وقال له سفيان انت ابن وهب المصرى قال نعم قال له ما زلت اعرف مكانك من الاسلام منذ بلغنى عنك قال يحيا بن معين ابن وهب ثقة قال احمد بن خالد ابن وهب من الفضلا الكبار وممن يضبط ويحسن وكان ابن القاسم يقول حدثنى اوثق اصحابى يريده وقال بن رشدين قال لى الحسن ابن ثوبان ورأه بين عاشر(?) الفتا ليكون امام هذا المصران شاء الله تعالى قال احمد بن صالح ليس احد من خلق الله اكبر فى ملا من ابن نافع وابن وهب وابن نافع احب الى احمد وابن وهب المقدم فى كثرة العلم والمسائل لم يكن مالك يتكلم بشى الا كتبه ابن وهب وكان ابن وهب يتساهل فى المشايخ ولو اخذ بماخذ مالك كان خيرا له قال احمد بن صالح حديث ابن وهب ماية الف حديث وما رايت اكثر حديث منه وقع عندنا من حديثه سبعون الفا قال ابو زرعة نظرت من حديث ابن وهب نحو ثمانين الف حديث فما رايت له حديثا لا اصل له وهو ثقة وهو افقه من ابن القاسم وقال الكوفى هو ثقة صاحب سنة واثار ورجل صالح وقال محمد بن عبد الحكم هو اثبت الناس فى مالك وسال رجل على ابن ميسرة عن مسئلة وكان بالاسكندرية مرابطا فقال ما كنت لاجيب بموضع فيه ابن وهب فاذهب فاساله قال محمد بن الحسين كان ابن وهب فى عصره محدث بلده وكان عبدا صالحا قال محمد بن عبد الحكم وابن بكير كان ابن وهب افقه من ابن القاسم الا انه كان يمنعه الورع من الفتيا وقال ابن وضاح كان علم ابن وهب المناسك وعلم ابن القاسم البيوع وقال ابو حاتم الرازى ابن وهب احب الى من ابن

---

(1) Pour ce qui concerne les fautes orthographiques du copiste, nous avons cru devoir les corriger sans les mentionner chaque fois : ainsi le mot راى est écrit را dans le texte; de même nous avons ajouté un *alif* au mot بن toutes les fois qu'il était nécessaire.

(2) Le texte porte را que nous avons corrigé en راى.

نافع ومن الوليد بن مسلم وهو اصح حديثا من الوليد بكثير وابن وهب صالح الحديث صدوق قال ابن معين والنسا ئى ابن وهب ثقة وقال ابن وهب ثقة الا انه روى عن الضعفاء وسئل لم تركت ابن القاسم ورويت عن ابن وهب قال كان ابن القاسم فاضلا ولكن ابن وهب صاحب اثار وخرج عنه البخارى ومسلم وكان ابو مصعب يعظم ابن وهب وسمع مسائله عن مالك وكان يقول هى صحيحة وقال اصبغ ابن وهب اعلم اصحاب مالك بالسنن والاثار قال عبد الرحمن بن محمد السلمى رايت مالكا فى النوم على بغلة فاخذت بلجامها لاساله عن اختلاف قوله فتابى علىّ وقال كانك تسال عن اللولو والجوهر المكنون قلت نعم قال عليك بكتاب ابن وهب القديم قال الحارث جمع ابن وهب الفقه والرواية والعبادة وكان اماما ورزق من العلماء محبة | وحضرة من مالك وغيره وما اتيته قط الا وانا افيد منه خيرا قال Folio 87 a
ابو زيد بن ابى الغمر سمعت ابن وهب يقول حججت اربعا وعشرين حجة التى فيها مالكا قال ابو زيد وكنا نسمى ابن وهب ديوان العلم قال حرملة رايت كتاب مالك الى ابن وهب مفتى مصر قالوا وما من احد زجره مالك الا ابن وهب فانه كان يعظمه ويحبه وكان ابن القاسم يقول لو مات بن عيينة لضربت الى ابن وهب اكباد الابل ما دون احد العلم تدوينه قال يونس ما رايت ابا الحسن الاسكندرانى قال ابن وهب قط الا يا عم ولقد كانت تلك المشيخة اذا رايت[1] ابن وهب خضعت له قال ابو الطاهر وقيل لابن وهب فى المسائل الجدد فقال ادع انا المسائل القدم التى قراناها عليه وهو نشيط لها حتى انه ربما محى لى الشى بكمه من كتابي قال ابن اخيه كنت معه بالاسكندرية مرابطا فاجتمع الناس عليه يسالونه نشر العلم فقال لى هذا بلد عبادة وقال ما امهد لنفسى فيه مع شغل الناس فترك الجلوس لهم فى الاوقات التى كان يجلس واقبل على العبادة والحراسة فبعد يومين اتاه انسان فاخبره انه راى نفسه فى مسجد عظيم نحو المسجد الحرام قناديل تزهر احسن شى واشدها[2] ضياء اذ خفت (?) منها قنديل فانطفا فقال لك رسول الله صلى الله عليه وسلم قم يابا عبد الله اوقده فاوقدته ثم اخر كذالك ثم اقمت اياما فى ايت (?)[3] القناديل كلها فمت ان تطفا فقال ابو بكر يا رسول الله اما ترى هذه القناديل فقال صلى الله عليه وسلم هذا عمل عبد الله يريد يطفيها فبكى ابن وهب وقال له الرجل حيث لا ابشرك ولو علمت انه يغفك لم اتك فقال خير هاذه رويا ووعظت بها ظننت ان العبادة افضل

---

[1] Il faut sans doute lire رأت.

[2] Le texte doit être altéré dans ce passage; il faudrait le mot فيه entre الحرام et قناديل et اشده au lieu de اشدها.

[3] Il faut sans doute lire إيقاد, au lieu du mot ايت qui n'a aucun sens, comme me l'a suggéré M. Blachère.

من نشر العلم فترك كثيرا من عمله للعلم وحبس نفسه لهم يقرون عليه ويسالونه ذكر مذهبه فى
الرواية قال ابن وهب كل شى فى كتبى كتب الىّ مالك فقد سمعته منه وكانت له منه خاصة قال ابن
وهب سالت مالكا ان يخلعنى فى شى يعرضه لى ففعل فانا اقراه عليه اذا استاذن عليه عبد الصمد
الهاشمى والى المدينة فسالته مثل ما سالته فابى وقال قد ارادنى الخليفة على هذا فلم اجبه فقلت فى
نفسى كيف لم يحتج عليه فى قال ابن وهب كنت بين يدى مالك اكتبها فاقيمت الصلاة وفى رواية
فاذن المؤذن وبين يديه كتب منشورة فبادرت لاجمعها فقال لى على رسلك فليس ما تقوم اليه بافضل
مما انت فيه اذا صحت النية قال ابن وهب قال لى مالك ماخلفك عنا منذ ليال فقال كنت ارمد قال
مالك احسب من كتب الليل قلت اجل فصاح مالك بالجارية هاتى من ذالك الكحل لصديقى المصرى ابن
وهب قال اسماعيل بن قعنب كنت مع ابن وهب عند مالك فكانت الهدية تاتى الى مالك بالنهار ويهديها
الى ابن وهب بالليل قال ابن وهب دخلت المسجد فاذا الناس يزدحمون على ابن سمعان واذا هشام
بن عروة جالس فقلت اسمع من هذا وايسر اليه فلما فرغت قام فاتيت منزله فقيل هو راقد فقلت
اج وارجع اليه فرجعت وقد مات وقيل لابن وهب ان ابن القاسم يخالفك فى اشياء فقال جاء ابن
القاسم الى مالك وقد ضعف وكنت انا اتى مالكا وهو شاب قوى ياخذ كتابى فيقرا منه وربما وجد
فيه الخطا فياخذ خرقة بين يديه فيبلها فى الما فيمحوه ويكتب لى الصواب قال ابن وهب لولا ان
الله انقذنى بمالك والليث لضللت فقيل له كيف ذالك قال اكثرت من الحديث فحيرنى فكنت اعرض
ذالك على مالك والليث فيقولان لى خذ هذا ودع هذا قال نعيم بن حماد كان ابن وهب جعل للغرباء
يوم الثلاثاء[1] فيقرون عليه فياتى الداخل وقد بقى عليه من الكتاب الذى يقرا شىء فيقول اجزه لى
وبجيبه فيفعل ذالك بغير واحد ثم يقوم | اليه فيساله عن الحديث فيقول الساعة قرا هاذا فيقول انا Folio 87 b
ان قرانا عليك قلنا قرانا على ابى محمد وان قرى ونحن حضور قلنا قرى على ابى محمد ونحن حضور
وكان لنا حسن الخلق فيقول لم نكن ناخذ الحديث كما تريدون قال محمد بن عبد الحكم بيعت كتب
ابن وهب بعد موته بثلاثماية دينار وفى رواية اخرى وستين واصحابنا متوافرون وكان ابى وصيه فلم ينكر
ذالك احد ولولا انه اوصى بعضهم ان لا يزيد لبلغت اكثر وروى انه دفع لاحد زوجتيه من ثمنها
ثمانون دينارا ولم يورث بولد وهذا الحساب اكثر من الاول فالله اعلم ذكره فى المبسوط قال ابو زيد
اجتمع ابن وهب وابن القاسم واشهب على انى اذا اخذت الكتاب من المحدث ان اقول فيه اخبرنى وقيل

---

[1] Le texte porte الثلاثة que nous avons corrigé en الثلاثاء.

لابن حنبل وقد اتى على حديثه اليس كان سى الاخذ قال نعم ولكن ان نظرت الى حديثه وما اخذ عن شيوخه وجدته صحيحا فابا فى غير شىء من اخباره قال ابن وهب كان اول امرى فى العبادة قبل طلب العلم فكان سبب طلبى فولع (?) [1] فى الشيطان فى ذكر عيسى عليه السلام وكيف خلقه الله فشكوت ذالك الى شيخ فقال لى اطلب العلم فكان سبب طلبى وقال حسين بن عاصم كنت عند ابن وهب فوقف على الحلقة سائل فقال يابا محمد الدرهم الذى اعطيتنى بالامس زائف فقال يا هذا انما كانت بايدينا عادية فغضب السائل وقال صلى الله على محمد هذا الزمان الذى كان يحدث به انه لا يلى الصدقات الا المنافقون من هذه الامة فقدم رجل من اهل العراق فلطم المسكين لطمة خر منها لوجهه فجعل يصيح يابا محمد يا امام المسلمين يفعل بى هذا فى مجلسك فقال ابن وهب ومن فعل هذا قال العراقى انا اصلحك الله فعلته للحديث الذى حدثتنا ان النبى صلى الله عليه وسلم قال من حمى لحم مومن من منافق يغتابه حمى الله لحمه من النار وانت مصباحنا وضياءنا يغتابك فى وجوهنا فقال لا حدثتكم بحديث ان النبى صلى الله عليه وسلم قال يكون فى اخر الزمان مساكين يقال لهم العتاة لا يتوضون لصلاة ولا يغتسلون من جنابة يخرج الناس الى مساجدهم واعيادهم يسئلون الله من فضله ويخرجون يسئلون الناس يرون حقوقهم على الناس ولا يرون لله عليهم حقا وكان ابن وهب يقول من قال فى موعد ان شاء الله فليس عليه شى وطلب ابن وهب من مالك كحلا فقال لجارية اعطنى اعطنى من الكحل لصديقى المصرى قال فاتوه بانبوبة او بانبوبين قال الربيع صاحب الشافعى جئنا عبد الله بن وهب للسماع واجتمع على بابه خلق كثير فقام ليفتح فلما فتح ازدحما [2] للدخول فسقط وشج وجهه فقال ما هذا الا لخفة وقلة الوقار ونحو هذا والله لا اسمعتكم اليوم حرفا ثم قعد وقعدنا فلما راى ما بنا من الهدو قال اين سكينة العلم انما انا اكفر عن يمينى واسمعكم فكفر واسمعنا ونظر ابن وهب الى رجل يمضغ اللوبان فقال له انه يقسى القلب ويضعف البصر ويكثر القمل قال ابن وهب كنت اصلى فى المسجد بالاسكندرية فسمعت العلا بن كثير يقول لاصحابه ما منكم من ينتدب لهاذا الفتى فيزوجه ابنته تغرسا فيه قال تحنون نذر ابن وهب ان لا يصوم يوم عرفة ابدا وذالك انه صام مرة فاشتد عليه الحر والعطش فى الموقف قال فكان الناس ينتظرون الرحمة وانا انتظر الافطار قال ابن وهب قال لى مالك لا تترك احدا من اهل الكتاب يعلم المسلمين قال ابن وهب وكان معلمى نصرانيا قال يحيا بن يحيا سمعت

---

[1] Le texte porte nettement فولع qui est incompréhensible. M. Blachère me suggère la correction قوله.

[2] Il faut sans doute lire ازدحمنا.

ابن وهب يحدث بحد بحديث فيه بعد العشرين وماية ليربى احدكم جروا خير له من ان يربى ولدا
فاستكثرت ذالك فقال له يابا محمد ما اراك فيما اتاك الله من فضله ولدت الا بعد هذا الرجل فقال لى
نعم فوالله ما عاد الى ذكر الحديث | حتى فارقته قال يحيا ولو كان احد يسلم من عيب الاكثار لسلم منه Folio 88 a
ابن وهب قال النسائى لا باس به الا انه تساهل فى الاخذ تساهلا شديدا قال ابن سعيد وكان يدلس
قال سعيد بن منصور وكان عبد الله بن وهب يسمع معنا عند المشايخ فكان قيام ثم ياخذ الكتب من
بعضنا فيكتبها قالوا وهو اول من فرق بمصر بين نا وانا ذكر عبادته وزهده وخوفه ووفاته قال ابن
عمر كان ابن وهب صالحا خائفا لله قال غيره كان كثير الحج قال سحنون كان ابن وهب قد قسم دهره
ثلاثا ثلث فى الرباط وثلث يعلم الناس بمصر وثلث فى الحج وذكر انه حج ستا وثلاثين حجة قال ابن
وهب جعلت على نفسى كلما اغتبت انسانا صيام يوم فهان على فجعلت عليها كلما اغتبت انسانا على
صدقة درهم فثقل على وتركت الغيبة قال ابو جعفر الايلى قال ابن وهب ما من ليلة تمر الا وانا
استهولها واذكر بها هول الاخرة ولما طلب لقضاء مصر استخفى عند حرملة سنة واشهرا قال حجاج
بن رشدين فاشرفت عليه من غرفتى وكانت تحاذيه يوما فقال لى يابا الحسن بين انا ارجو ان احشر
فى زمرة العلماء احشر فى زمرة القضاة قال ابن اخيه ما رايت قط ازهد فى الدنيا منه كان ينهدم عليه
بعض بنائه فلا يصلحه وما بنى قط شيا ولا رايت اكثر رباطا منه قال وشهدت عبد الله بن وهب
يقرا عليه فى منزله كتاب الاهوال الذى كان يرويه انه بلغه عن ابى هريرة وشهده ×كذا× ابو اسامة
البكاء فاخذا فى البكاء ثم ان ابا اسامة قام بتلك الرقة وابن وهب على حاله من البكاء والقارى يقرأ
وابن وهب ينشج رافعا صوته حتى انى لا احسب من كان على خمسين ذراعا يسمعه فلم يزل كذالك
حتى مال على الحايط الذى كان مستندا اليه ثم احتمل الى منزله فلم يزل على حاله لا يعقل حتى توفى
فكنا نرى ان قلبه انصدع قال يونس قال ابن وهب ان اصحاب الحديث طلبوا منى ان اسمعهم صفة
الجنة والنار وما ادرى اقدر على ذالك ثم قعدهم فقروا عليه صفة النار فغشى عليه فرشى بالما وجهه
فقيل اقروا عليه صفة الجنة فلم يفق وبقى كذالك اثنى عشر يوما فدعى له طبيب فنظر اليه فقال
هذا رجل انصدع قلبه وكانت وفاته بمصر سنة سبع وتسعين وماية فيما قاله احمد ابن صالح وابو عمر
الكندى قال ابن الجزار يوم الاحد لخمس بقين من شعبان منها وقيل سنة ثمان وتسعين وقال الباجى
سنة تسعين والاول اصح واشهر قال ابن سحنون الثابت انه مات سنة ستا وتسعين وهو ابن اثنين
وسبعين سنة وقيل ابن خمس وسبعين سنة وقيل ابن ثمانين ولد بمصر سنة اربع وعشرين وماية
وقيل سنة خمس وعشرين قال ابو اسحاق وكان اسن من ابن القاسم بثلاث سنين وعاش بعده خمس

سنين قال ابن اخيه لما توفى ابن وهب راى رجل فى النوم تلك الليلة انه قيل له مات الليلة اربعماية عالم فلما انتبه سمع النوح فسال فقيل له مات ابن وهب وكان ابن وهب روى عن اربعماية عالم قال ابن الطباع لما غسلوا ابن وهب وجدوا فى فيه رطبة وصلى عليه عباد والى مصر قال ابو بشر بن قعنب رايت ليلة مات ابن وهب كان مايدة العلم رفعت قال الطباع وغيره وبيعت كتبه بعد موته فبلغت خمسماية دينار قال محمد بن عبد الحكم اوصى ابن وهب الى ابى فى كفارة الايمان وامره فيها بمدين مدين واوصى بها اليه ابن القاسم بمد بمد والف تواليف كثيرة جليلة المقدار عظيمة المنفعة منها سماعه من مالك ثلاثون كتابا وموطاه الكبير وجامعه الكبير وكتاب الاهوال وبعضهم يضيفها الى الجامع وكتاب تفسير الموطا وكتاب البيعة وكتاب لاهام وكتاب المناسك وكتاب المغازى وكتاب وله اخ اسمه عبد الرحمن والد احمد وعبد العزيز واخ اسمه عمرو بن وهب قيل له حديث وقال غيره

Folio 88 *b* توفى | فى محرم سنة سبع وتسعين وماية قاله ابن يونس وكان له ابن اسمه حميد ذكر الكندى انه كان مقبولا عند قضاة مصر

TARTÎB AL-MADÂRIK WA TAQRÎB AL-MASÂLIK LI MA'RIFAT A'LÂM MADHHAB MÂLIK.

TRADUCTION.

Folio 86 *a* Et au nombre des gens de Miṣr se trouve 'Abd-allah ibn Wahb ibn Muslim al-Qurashî, par clientèle, affranchi de Yazîd ibn Rummâna; d'autres disent que c'est un affranchi des Banû Fihr; c'est ce que dit al-Bâdjî. Et al-Dâraquṭnî dit : c'est un affranchi de Yazîd ibn Rabbâba lui-même affranchi de Yazîd ibn Anas al-Fihrî.

Et Abû 'Umar al-Kindî dit : affranchi de Yazîd ibn Rummâna lui-même affranchi des Âl Shaibân ibn Muḥârib ibn Fihr. Il ajoute et les opinions varient sur le lien de clientèle d'Ibn Rummâna; certains disent qu'Ibn Rummâna était l'affranchi d'une femme d'entre les Anṣârs appartenant aux Banû Bayâḍa dont le mari était de Fihr.

Un autre auteur prétend que son lien de clientèle revient à ses fils à cause d'elle. Al-Bukhârî dit : c'est un affranchi de Rummâna et Ibn Abî Ḥâtim dit : c'est un affranchi d'Ibn Rummâna lui-même affranchi de Fihr.

Et Ibn Sha'bân ainsi qu'Ibn 'Abd al-Barr disent : affranchi de Rihâna affranchie elle-même d'Abû 'Abd al-Raḥman Yazîd ibn Anas al-Fihrî. Al-Kindî dit : et Ibn Wahb, à ce qu'on prétend tantôt s'appelle al-Anṣarî tantôt al-Qurashî puis on se tint à l'appellation d'al-Qurashî et Ibn 'Ufair rapporte la même chose. Ibn Bukair dit : je trouvais son témoignage

dans l'acte authentique[1] des Anṣârs. Abul Ṭâhir dit : son aïeul Muslim était fils de Yazîd; il rapporta des traditions d'après Mâlik, al-Laiṯh, Ibn Abî Dhîb, Yûnus, al-Thawrî, Ibn ʿUyaiyna, Ibn Djuraidj, Ibn Anʿum, ʿAbd al-ʿAzîz ibn al-Mâdjashûn, Yaḥya ibn Ayyûb et plus de quatre cents shaikhs tant égyptiens qu'hidjaziens et iraquiens et il lut le Coran d'après Nâfiʿ et al-Laiṯh rapporta des traditions d'après lui et publia sous son nom.

Et on dit que Mâlik rapporta d'après lui d'après Ibn Lahyaʿ le ḥadîṯh al-ʿIrfân[2].

Parmi ceux qui récitèrent auprès des gens des traditions d'après lui on compte Aṣbagh ibn al-Faradj, Saḥnûn, Aḥmad ibn Ṣâliḥ, Ibn Bukair, Yûnus, Abul Ṭâhir, Qutaiba ibn ʿUfair(?), al-Waqâr(?), al-Qarâṭîsî(?), al-Ḥâriṯh ibn Miskîn, les fils de ʿAbd al-Ḥakam, Ḥarmala, Abû Muṣʿab al-Zuhrî et d'autres.

Al-Shirâzî dit : il étudia la jurisprudence auprès de Mâlik et de ʿAbd al-Malik ibn al-Mâdjashûn et d'Ibn Abî Ḥâzim, d'Ibn Dînâr, d'al-Mughîra et d'al-Laiṯh.

Ḥarmala dit : j'entendis Ibn Wahb dire : j'ai rencontré trois cent soixante savants et sans Mâlik et al-Laiṯh je me serais égaré dans la science et il ajouta : j'ai été en contact avec plus de vingt disciples d'Ibn Shihâb; et al-Laiṯh avait rapporté de nombreuses traditions d'après Ibn Wahb. Abul Ṭâhir dit : Ibn Wahb entendit l'enseignement de Mâlik plus de dix ans avant Ibn al-Qâsim et vécut dans la société de Mâlik de l'an 48 jusqu'à sa mort mais Ibn Wahb n'assista pas à sa mort, car il était parti pour le pèlerinage. Et Ibn Waddâḥ dit : Ibn Wahb fit le pèlerinage en l'an 44 et c'est en cette année qu'il rencontra Mâlik pour la première fois et il n'entendit ses leçons que sur une question unique et c'est également en cette année qu'il suivit les leçons d'al-Muthannâ ibn al-Ṣabbâḥ à la Mecque et la question sur laquelle il entendit les leçons de Mâlik c'est la jonction de la prière des deux ʿashâʾ par temps de pluie[3] et le gouverneur l'avait envoyé chercher à ce propos alors que la pluie n'était que peu forte et il lui fit joindre les deux prières. Al-Shirâzî dit : Ibn Wahb fut le compagnon de Mâlik durant vingt ans; on connaît son rang dans la jurisprudence, dans la tradition et dans l'audition des questions importantes auprès de son maître.

Abû ʿUmar dit : on disait que Mâlik n'écrivit jamais à personne : «le jurisconsulte» sauf à Ibn Wahb; c'est ce que dit Ibn Waddâḥ et il avait coutume de lui écrire : à ʿAbdallah ibn Wahb le jurisconsulte de Miṣr. Al-Shirâzî dit : Mâlik avait coutume de lui écrire : à Abû Muḥammad le mufti, et Abul Ṭâhir raconte la même chose que lui en ajoutant : et il ne fit cela pour personne d'autre que pour lui. Et Mâlik dit : Ibn Wahb est un imâm et il ajoute : Ibn Wahb est un savant et dirigeant, un jour, le regard sur lui il s'écria : quel homme malgré sa prolixité.

En marge : Ibn Waddâḥ dit : et il écouta des leçons dès sa jeunesse à l'âge de dix-sept

---

[1] Le mot : صك du persan : چك est employé généralement pour désigner un titre écrit faisant foi des libéralités des princes à l'égard de quelqu'un; cf. *Lisân*, XII, p. 344; *Nihâyat*, II, p. 270.

[2] Le *Dibâdj al-mudhahhab*, p. 132, porte : al-ʿUryân au lieu de : al-ʿIrfân.

[3] Cette question est étudiée dans le *Kitâb al-Mudawwanat al-Kubrâ* de Sahnûn, I, p. 115.

ans et Ibn Saḥnûn rapporte à son sujet qu'il rechercha la science dès l'âge de dix-sept ans.

Folio 86 *b* | Et Aḥmad ibn Ḥanbal dit : Ibn Wahb est un savant et un homme vertueux, ainsi qu'un jurisconsulte de beaucoup de science et il ajouta : Ibn Wahb est sain en ce qui concerne les traditions qu'il rapporta d'après ses maîtres donnant la préférence à l'audition directe (سماع) sur la récitation des élèves[1] et à une tradition sur une autre tradition; combien ses traditions sont saines et combien grande est sa compétence en ce qui concerne les noms propres si l'on excepte le fait que ceux qui rapportèrent d'après lui ne furent pas fermes sauf Hârûn ibn Maʿrûf!

Et Yûsuf ibn ʿAdî dit : j'ai rencontré des gens qui étaient jurisconsultes sans être traditionnistes et des traditionnistes qui n'étaient pas des jurisconsultes; mais ʿAbd-allah ibn Wahb fait exception, car je le considère à la fois comme un jurisconsulte, un traditionniste et un ascète. Abû Muṣʿab dit : quand nous avions des hésitations sur un point quelconque de l'opinion de Mâlik après sa mort, Ibn Dînâr et al-Mughîra et les plus grands de ses disciples écrivaient à Ibn Wahb qui nous donnait sa réponse. Ibn Ḥanbal dit : quelqu'un qui vit Ibn Abî Ḥâzim lui faire une récitation de vive voix (*sic*) nous a informé : l'opinion de Mâlik se trouve chez Ibn Wahb. Hârûn al-Qâḍî al-Zuhrî dit : les compagnons de Mâlik se trouvaient à Médine après sa mort, discutant les paroles de Mâlik et attendant l'arrivée d'Ibn Wahb pour se ranger à son opinion.

Et Ibn Waḍḍâḥ dit : les gens du Ḥidjâz avaient besoin d'Ibn Wahb pour ce qui concerne la science du Ḥidjâz et les gens de l'Irâq avaient besoin d'Ibn Wahb pour ce qui concerne la science des gens[2] de l'Irâq et il possédait une science considérable et quand on annonça sa mort à Ibn ʿUyaiyna, il implora la miséricorde de Dieu en faveur d'Ibn Wahb et dit : les musulmans en ont été atteints d'une façon générale et moi-même j'en ai été atteint particulièrement.

Et Ibn Rishdîn dit : Ibn Wahb fut beaucoup plus savant qu'Ibn al-Qâsim et Mâlik ajouta alors qu'il l'avait déjà quitté : ainsi sont les gens de science, en voyant son humilité[3].

Et Sufiân lui dit : tu es Ibn Wahb al-Miṣrî; il répondit : oui; il lui dit : j'ai toujours reconnu ton rang dans l'Islam depuis que j'ai entendu parler de toi.

Yaḥya ibn Maʿîn dit : Ibn Wahb fait autorité. Aḥmad ibn Khâlid dit : Ibn Wahb est au nombre des très grands hommes de mérite et de ceux qui sont fermes et excellents et Ibn al-Qâsim avait coutume de dire : le plus digne de confiance m'a rapporté une tradition désignant ainsi Ibn Wahb. Et Ibn Rishdîn dit : al-Ḥasan ibn Thawbân m'a dit et il le

---

[1] Le mot عَرْض qui est ici employé par opposition à سماع est ainsi défini par Dozy (Supplément) citant le *Mohît* : العرض عند المحدثين هو قراءة الحديث الى الشيخ.

[2] Il faut sans doute supprimer ici dans le texte le mot اهل dans le membre de phrase : علم اهل العراق.

[3] Le membre de phrase : كذا يكون اهل العلم لما رأ من تخشعه est peu compréhensible; peut-être le texte est-il altéré à cet endroit?

vit dans une assemblée de jeunes gens [1] : c'est l'imâm de cette capitale [2] s'il plaît à Dieu le très haut. Aḥmad ibn Ṣâliḥ dit : nul parmi les créatures de Dieu ne fut plus grand à une époque que Ibn Nâfiʿ et Ibn Wahb mais Ibn Nâfiʿ est plus apprécié par Aḥmad tandis que Ibn Wahb a la prépondérance en ce qui concerne la quantité de la science et des problèmes qu'il traite. Mâlik ne parla d'aucune chose sans que Ibn Wahb la prit par écrit [3] et Ibn Wahb était accommodant en ce qui concerne les shaikhs et même s'il avait accepté ce qu'avait accepté Mâlik cela aurait été préférable pour lui. Aḥmad ibn Ṣâliḥ dit : les traditions d'Ibn Wahb sont au nombre de cent mille et je n'ai vu personne qui rapportât plus de ḥadîths que lui; de ses ḥadîths soixante-dix mille nous sont parvenus. Abû Zurʿa dit : j'examinais parmi les ḥadîths d'Ibn Wahb environ quatre-vingt mille ḥadîths sans lui en trouver un seul qui n'eut pas de fondement; et c'est une autorité et un plus fort jurisconsulte qu'Ibn al-Qâsim. Et al-Kûfî dit : c'est une autorité qui possède la *sunna* et les *athars* et un homme vertueux.

Et Muḥammad ibn ʿAbd al-Ḥakam dit : c'est la plus sûre autorité concernant Mâlik et un homme posa une question auprès d'Ibn Maisara alors qu'il se trouvait à Alexandrie s'adonnant à des pratiques d'ascétisme; alors il dit : je ne répondrais pas dans un endroit où se trouve Ibn Wahb et j'irais lui poser la question. Muḥammad ibn al-Ḥusain dit : Ibn Wahb fut à son époque le traditionniste de son pays et ce fut un homme pratiquant la religion, un homme vertueux. Muḥammad ibn ʿAbd al-Ḥakam et Ibn Bukair disent : Ibn Wahb était plus fort en jurisprudence qu'Ibn al-Qâsim mais les scrupules l'empêchaient de donner des *fatwa*. Et Ibn Waddâḥ dit : la science d'Ibn Wahb concernait les rites [4], la science d'Ibn al-Qâsim les ventes.

Et Abû Ḥâtim al-Râzi dit : je préfère Ibn Wahb à Ibn Nâfiʿ et à al-Walîd ibn Muslim et il est de beaucoup plus sain en ce qui concerne la tradition qu'al-Walîd et Ibn Wahb est excellent en ce qui concerne la tradition et très véridique. Ibn Maʿîn dit : et les femmes dans Ibn Wahb font autorité et il ajoute : Ibn Wahb est une autorité si ce n'est qu'il rapporta d'après des traditionnistes faibles et on demanda : pourquoi as-tu laissé de côté Ibn al-Qâsim et as-tu rapporté d'après Ibn Wahb; il répondit : c'est qu'Ibn al-Qâsim a du mérite mais Ibn Wahb possède des *athar* et al-Bukhârî et Muslim rapportèrent d'après lui et Abû Muṣʿab avait de la considération pour Ibn Wahb et écouta les questions qu'il traita d'après Mâlik et il avait coutume de dire : elles sont saines.

Et Aṣbagh dit : Ibn Wahb est le plus savant des disciples de Mâlik en ce qui concerne la *sunna* et les *athar*. ʿAbd al-Raḥman ibn Muḥammad al-Sulamî (?) dit : je vis dans un rêve Mâlik sur une mule et je la pris par la bride pour le questionner sur les divergences

---

[1] Le texte porte بين عاصر الفتا (?).

[2] ليكون امام هذا المصر.

[3] Le texte porte : الا كتبه بن نافع وهب. Le petit *hâ* que surmonte le mot نافع est sans doute une abréviation pour خطا erreur.

[4] المناسك.

concernant ses paroles et il refusa de me répondre en disant : c'est comme si tu posais une question au sujet des perles et des gemmes cachées; je dis : oui; il dit : suis le livre d'Ibn Wahb l'ancien. Al-Ḥârith dit : Ibn Wahb rassembla la jurisprudence et les leçons des traditions et les pratiques de piété et ce fut un imâm et il fut gratifié de l'amour des
Folio 87 *a* savants | et de la fréquentation de Mâlik et d'autres et je ne vins jamais chez lui sans en tirer quelque profit. Abû Zaid ibn Abil Ghamr dit : j'entendis dire à Ibn Wahb : j'ai fait le pèlerinage vingt-quatre fois où j'ai rencontré Mâlik. Abû Zaid dit : et nous appellions Ibn Wahb « le divan de la science ». Ḥarmala dit : je vis une lettre de Mâlik adressée à Ibn Wahb : au muftî de Miṣr; on ajoute et il n'est personne que ne repoussât Mâlik sauf Ibn Wahb car il le tenait en haute estime et l'aimait; et Ibn al-Qâsim avait coutume de dire : si Ibn ʿUyaiyna mourait les gens se presseraient en foule vers Ibn Wahb (les foies des chameaux frapperaient vers Ibn Wahb); nul ne recueillit mieux la science que lui. Yûnus dit : je n'ai jamais vu Abul-Ḥasan al-Iskandarânî dire Ibn Wahb sans ajouter : ô mon oncle, et cette réunion de shaikhs quand ils virent [1] Ibn Wahb s'humilièrent devant lui. Abul-Ṭâhir dit : et on parla à Ibn Wahb au sujet des questions nouvelles; alors il dit : moi je laisse de côté les questions anciennes (que nous lui avions lues à l'époque où il était ardent à les étudier) si bien que parfois même il effaçait avec sa manche ce qui était écrit sur mon texte. Ibn Akhîhi dit : j'étais avec lui à Alexandrie me livrant à des pratiques d'ascétisme et les gens se rassemblèrent autour de lui lui demandant de répandre la science et il me dit : voilà un pays qui pratique la religion et il ajouta : je ne pourrais m'y adonner moi-même tout en m'occupant des gens; alors il abandonna les séances qu'il tenait pour eux aux heures où il siégeait et s'adonna complètement aux pratiques de piété et d'abstinence quand deux jours après un homme vint à lui pour l'informer qu'il s'était vu lui-même dans une grande mosquée qui ressemblait à la mosquée sainte où brillaient des lampes du plus bel aspect et de l'éclat le plus vif; quand une lampe vacilla puis s'éteignit et l'Envoyé de Dieu, bénédiction de Dieu sur lui et salut, te dit : lève-toi ô Abû ʿAbd-allah et allume la et tu l'allumais puis c'était le tour d'une autre et tu restais quelques jours à allumer(?) toutes ces lampes sur le point de s'éteindre, quand Abû Bakr dit : ô Envoyé de Dieu vois-tu ces lampes; alors le Prophète, bénédiction de Dieu sur lui et salut, dit : c'est l'œuvre de ʿAbd-allah voulant dire qu'il les éteignait; alors Ibn Wahb se mit à pleurer et l'homme lui dit : du moment que je ne t'annonce pas de bonnes nouvelles et si j'avais su que cela te peinerait je ne serais pas venu chez toi; alors il dit : c'est là un beau rêve et qui m'a exhorté au bien, je pensais jusque-là que les pratiques de piété étaient plus méritoires que la propagation de la science et il cessa de se livrer à la plupart de ses pratiques pour se consacrer entièrement à la science et il se dévoua aux gens : ils lui faisaient des lectures et lui demandaient de formuler sa doctrine sur les différentes variantes de traditions. Ibn Wahb dit : tout ce qui se trouve dans mes livres, c'est Mâlik qui me l'avait écrit et je l'avais entendu auparavant de sa bouche et cela lui était particulier.

---

[1] Le texte semble porter رأت qu'il faut sans doute corriger en رأى.

Ibn Wahb dit : je demandais à Mâlik de me débarrasser d'une chose qui m'était arrivée et il le fit et je lui faisais la lecture quand ʿAbd al-Ṣamad al-Hâshimî gouverneur de Médine demanda la permission d'être introduit auprès de lui et il lui demanda la même chose que moi et il lui refusa en disant : le calife a déjà voulu m'obliger à faire cela et je n'ai pas accepté et je me demandais en moi-même : pourquoi n'a-t-il pas saisi le même prétexte en ce qui me concerne. Ibn Wahb dit : j'étais devant Mâlik à écrire[1] quand l'heure de la prière arriva; une autre leçon donne : quand le muezzin fit retenir l'appel à la prière, et devant lui étaient étalés des livres et je m'empressais de les rassembler et il me dit : tout doux, ce pour quoi tu te lèves n'est pas plus méritoire que ce que tu étais en train de faire du moment que l'intention était bonne. Ibn Wahb dit : Mâlik me dit : qu'est-ce qui t'a éloigné de nous depuis quelques nuits; alors il dit : j'avais la chassie; Mâlik dit : les livres de la nuit suffiront; je dis : bien; alors Mâlik cria à la servante : apporte donc de ce kohol pour mon cher ami de Miṣr. Ibn Wahb dit : Ismaʿîl ibn Qaʿnab dit : j'étais avec Ibn Wahb auprès de Mâlik et les présents affluaient pour Mâlik la journée et il les donnait dans la nuit à Ibn Wahb. Ibn Wahb dit : j'entrais dans la mosquée et les gens s'y pressaient auprès d'Ibn Samʿân et Hishâm ibn ʿUrwa était assis et je dis : écoute ce qu'il dit et sois lui indulgent et quand ce fut terminé il se leva et j'allais à sa maison et on dit qu'il était en train de dormir et je dis : je pars pour le pèlerinage et je reviendrai le voir et quand je revins il était mort. Et on dit à Ibn Wahb : Ibn al-Qâsim te contredit sur certains points; alors il dit : Ibn al-Qâsim vint chez Mâlik alors qu'il était déjà affaibli tandis que moi j'étais venu auprès de Mâlik alors qu'il était encore dans la force de l'âge : il prenait mes écrits et en lisait et parfois y trouvait des erreurs; alors il prenait un chiffon qui se trouvait devant lui, l'humectait et effaçait ce qui était erroné et m'écrivait la correction. Ibn Wahb dit : si Dieu ne m'avait pas fait profiter de Mâlik et d'al-Laiṯh, je me serais égaré; alors on lui dit : comment cela? il dit : j'avais de trop nombreux ḥadîṯhs qui me laissaient dans l'embarras et j'exposais cela à Mâlik et à al-Laiṯh et ils me disaient : agrée cela et mets cela de côté. Nuʿaim ibn Ḥammâd dit : Ibn Wahb consacrait aux étrangers le mardi et ils lui faisaient des lectures et celui qui entrait, venait et s'il restait encore quelque chose à lire du livre que l'on était en train de lire, il disait : complète cela et il le faisait et il agissait de la sorte avec plus d'un puis il se dressait | devant lui et lui posait Folio 87 *b*
une question au sujet du ḥadîṯh et il répondait : il l'a lu à l'instant et il disait : si c'était nous qui te l'avions lu nous dirions : nous l'avons lu à Abû Muḥammad et si on l'avait lu en notre présence nous dirions : on l'a lu à Abû Muḥammad en notre présence; et il se montrait envers nous d'un caractère excellent et disait : nous n'avons pas reçu le ḥadîṯh de la façon que vous voulez[2].

Muḥammad ibn ʿAbd al-Ḥakam dit : on vendit les livres d'Ibn Wahb après sa mort pour trois cents dinars; une variante ajoute : soixante dinars et nos compagnons étaient en très

---

[1] Le texte porte اكتبها; j'ignore à quel mot se rapporte le pronom affixe.

[2] Tout ce passage reste difficile à comprendre quoique le texte paraisse bon.

grand nombre et mon père était son exécuteur testamentaire et personne ne trouva à y redire, quoique s'il n'avait pas recommandé à certains d'entre eux de n'en pas faire monter le prix, ils eussent été vendus plus chers et on rapporte qu'on paya à l'une de ses deux femmes comme prix de ses livres quatre-vingt dinars et il ne laissa pas d'héritier mâle et ce compte est plus élevé que le premier[1] et Dieu est le plus savant; ce passage, il le rapporte dans « *al-Mabsûṭ* »[2].

Abû Zaid dit : Ibn Wahb, Ibn al-Qâsim et Ashhab étaient d'accord pour que, si je recevais l'écrit du traditionniste je dise en ce qui le concerne : *Akhbaranî*. Et on dit à Ibn Ḥanbal, qui avait déjà terminé la lecture de ses traditions : ne fut-il pas mauvais dans la manière dont il reçut la tradition; il répondit : oui mais lorsqu'on examine ses traditions et ce qu'il reçut de ses maîtres on le trouve sain, et il refusa de dire autre chose le concernant. Ibn Wahb dit : mon premier souci fut la pratique de la piété avant la recherche de la science mais la raison pour laquelle je recherchais la science fut le passage du Coran (?) au sujet de Satan où il est fait mention de ʿIsâ salut sur lui et comment Dieu l'avait créé et je me plaignis de cela à un shaikh qui me dit : recherche la science; et ce fut la raison pour laquelle je la recherchais. Et Ḥusain ibn ʿÂsim dit[3] : je me trouvais auprès d'Ibn Wahb quand un mendiant s'arrêta auprès du cercle et dit : ô Abû Muḥammad le dirham que tu m'as donné hier est faux: alors il lui dit : ô un tel, il avait cours pourtant dans nos mains; alors le mendiant se fâcha et dit : bénédiction de Dieu sur Muḥammad, nous sommes donc à cette époque dont une tradition dit que seuls les hypocrites de cette communauté y apporteront les aumônes légales; alors un homme d'entre les habitants de l'Irâq s'avança et soufflet a le pauvre au visage d'un soufflet qui le fit tomber et il se mit à crier : ô Abû Muḥammad, ô Imâm des musulmans, cet homme a agi ainsi vis-à-vis de moi dans ton assemblée; alors Ibn Wahb dit : et qui a fait cela? L'Irâquien dit : c'est moi, Dieu te garde, qui ai agi ainsi à cause du ḥadîth que tu nous a rapporté que le Prophète, bénédiction de Dieu sur lui et salut, dit : quiconque protège la chair d'un musulman contre un hypocrite qui le calomnie, Dieu protège sa chair du feu de l'enfer[4] et toi qui es notre flambeau et notre lumière, il te calomnie à notre face; alors il dit : je ne vous ai pas rapporté le ḥadîth que le Prophète bénédiction de Dieu sur lui et salut, dit : il y aura à la fin des temps des pauvres gens qu'on appellera *al-ʿutâ* qui ne feront pas les ablutions rituelles pour la prière, ni les ablutions totales lorsqu'ils seront en état d'impureté légale, qui feront sortir les gens pour se rendre à leurs mosquées et à leurs fêtes, qui prieront Dieu de leur accorder sa grâce et partiront demander l'aumône aux gens, considérant qu'ils ont des droits

---

[1] Sans doute à cause du calcul des parts d'héritage : la part de la veuve quand il n'y a pas à côté d'elle un enfant ou un enfant d'un fils est la moitié de la succession. Cf. *Encycl. Islam* sub *Farâ'iḍ*; Hughes, *Dictionary of Islam*, sub Inheritance; *C*, IV, 14.

[2] Parmi la liste des ouvrages qu'Ibn Farḥûn (*Dîbâdj*, p. 132) attribue à Muḥammad ibn ʿAbd al-Ḥakam, ce livre n'est pas cité; on pourrait peut-être penser au *Kitâb al-Shurûṭ*, qui est mentionné parmi ses œuvres; les graphies : المبسوط et الشروط n'étant pas très différentes.

[3] Tout le passage qui suit se trouve intégralement dans Ibn Farḥûn (*ibid.*, p. 132-133).

[4] Tradition connue. Cf. Ibn Wahb, p. 42, l. 13-15 et le *Commentaire*.

sur les gens mais ne considérant pas que Dieu a des droits sur eux. Et Ibn Wahb avait coutume de dire : quiconque, lorsqu'il fait une promesse prononce les mots : « *in shâ'llah* » n'a rien à se reprocher. Et Ibn Wahb demanda du kohol à Mâlik; alors il dit à sa servante : donne-moi, donne-moi du kohol pour mon cher ami de Miṣr; il ajouta : et on lui apporta un ou deux tubes[1]. Al-Rabî' disciple d'al-Shâfi'î dit : nous vînmes chez 'Abd-allah ibn Wahb pour écouter ses leçons et une foule nombreuse était réunie devant sa porte; alors il se leva pour ouvrir et quand il eut ouvert, nous nous pressâmes pour entrer et il tomba et se blessa au visage et dit : qu'est-ce qui en est la cause sinon la précipitation et le manque de tenue et autre chose d'équivalent et par Dieu, je ne prononcerais pas aujourd'hui une seule lettre de ma leçon; puis il s'assit et nous l'imitâmes mais quand il vit que le calme était rétabli parmi nous, il dit : où est le calme de la science? Voici que moi-même je suis parjure à mon serment et que je vous fais entendre ma leçon et il fut parjure à son serment et se fit entendre à nous. Et Ibn Wahb jeta les yeux sur un homme qui mâchait de la gomme et il lui dit : cela dessèche le cœur, affaiblit la vue et augmente les poux.

Ibn Wahb dit : j'étais en train de faire la prière dans la mosquée à Alexandrie quand j'entendis al-'Alâ ibn Kathîr qui disait à ses compagnons : n'y a-t-il personne parmi vous qui choisisse cet excellent jeune homme pour le marier à sa fille, le jugeant par physiognomonie. Saḥnûn dit : Ibn Wahb fit le vœu de ne jamais jeûner le jour de *'Arafa* parce qu'une fois qu'il avait jeûné, la chaleur et la soif lui avaient été très pénibles pendant la station; il ajouta : et les gens attendaient la miséricorde divine tandis que moi j'attendais la rupture du jeûne. Ibn Wahb dit : Mâlik me dit : ne laisse de côté personne parmi les gens du Livre qui puisse enseigner quelque chose aux musulmans. Ibn Wahb dit : mon professeur était chrétien. Yaḥya ibn Yaḥya dit : j'entendis Ibn Wahb rapporter un ḥadîth dans lequel il y avait : après les cent vingt ans(?) que l'un de vous élève un chiot est préférable à ce qu'il élève un enfant et je trouvais cela exagéré et il lui dit : ô Abû Muḥammad, je ne vois pas parmi les faveurs que Dieu t'accorde que tu aies un enfant sinon postérieurement à cet homme; alors il me dit : oui; mais par Dieu, il ne continua pas à rapporter de ḥadîth | jusqu'à ce que je l'eusse quitté. Yaḥya ajouta : et si quelqu'un est Folio 88 *a*
délivré du vice de la trop grande quantité de traditions, c'est Ibn Wahb. Al-Nasâ'î dit : il n'y a pas de critique à lui adresser sauf qu'il se montra d'une extrême conciliation en ce qui concerne la manière de recevoir la tradition.

Ibn Sa'îd dit : et il faisait du *tadlîs*[2]. Sa'îd ibn Manṣûr dit : et 'Abd-allah ibn Wahb suivait avec nous les leçons des shaikhs et il se tenait debout immobile puis il prenait ce que certains d'entre nous avaient écrit et l'écrivait à son tour. On dit que c'est le premier

---

[1] Tube de roseau entre deux nœuds qui servait sans doute de flacon de kohol : انبوبة.

[2] Le sens généralement donné au mot تدليس dont les diverses significations sont expliquées dans *Encyclopédie de l'Islam* (supplém. sub *Tadlîs*) est celui donné par le *Lisân : Tadlîs fil Isnâd* qui consiste en ce qu'un traditionniste rapporte une tradition d'après le shaikh le plus ancien qu'il a vu mais dont il n'a pas entendu la tradition qu'il lui attribue l'ayant reçu d'un autre traditionniste que ce shaikh.

qui fit la distinction à Miṣr entre les mots : *nâ* et *ânâ*. — Relation de sa pratique de la religion, de son ascétisme, de sa crainte de Dieu et de sa mort :

Ibn ʿUmar dit : Ibn Wahb était vertueux, il craignait Dieu; un autre ajoute : il fit souvent le pèlerinage. Saḥnûn dit : Ibn Wahb avait divisé son temps en trois : un tiers était consacré à l'ascétisme, un tiers à enseigner les gens à Miṣr et un tiers au pèlerinage; on dit qu'il accomplit le pèlerinage trente-six fois.

Ibn Wahb dit : je m'obligeais moi-même chaque fois que je médisais de quelqu'un à jeûner un jour mais ce m'était trop facile; alors je m'obligeais chaque fois que je médisais de quelqu'un à faire l'aumône d'un dirham mais ce me fut trop pénible alors j'abandonnais la médisance. Abû Djaʿfar al-Aylî dit : Ibn Wahb dit : pas une nuit ne s'écoula sans que je la passâsse à veiller et à m'y souvenir de la crainte de l'au-delà et quand on lui demanda d'accepter la charge de cadi de Miṣr, il se cacha un an et quelques mois chez Ḥarmala. Ḥadjdjâdj ibn Rishdîn dit : et je dominais chez lui de ma chambre, et elle lui faisait vis-à-vis, un jour et il me dit : ô Abul-Ḥasan, pendant que moi j'espère ressusciter dans le parti des savants, je ressusciterais dans le parti des cadis. Ibn Akhîhi dit : je n'ai jamais vu personne pratiquer davantage l'ascétisme que lui en ce bas monde; un bâtiment lui appartenant tombait en ruines, il ne le fit pas restaurer et il ne fit jamais faire aucune construction et je ne vis personne s'adonner davantage aux pratiques de la vie spirituelle que lui. Il ajouta : et j'étais présent auprès de ʿAbd-allah ibn Wahb quand on lui lisait dans sa maison, le *Kitâb al-Aḥwâl* qu'on dit lui avoir été transmis d'après Abû Huraira et Abû Usâma (*sic*) le vit pleurer (?) [1] puis ils se mirent à pleurer tous deux; puis Abû Usâma resta dans cet attendrissement (?) et Ibn Wahb continuait de pleurer tandis que le lecteur continuait de lire et Ibn Wahb sanglotait si fortement que je ne pense pas qu'on pouvait entendre la lecture à cinquante coudées et ceci dura jusqu'au moment où il s'inclina sur le mur sur lequel il s'appuyait et on l'emporta à son domicile où il resta dans le même état sans connaissance jusqu'à sa mort et nous avions l'impression que son cœur s'était fendu. Yûnus dit : Ibn Wahb dit : Les Aṣḥâb al-ḥadîth [2] me firent demander que je leur donnasse la description du paradis et de l'enfer et je ne savais pas si cela me serait possible; alors il les fit asseoir et on lut devant lui la description de l'enfer et il s'évanouit et on aspergea d'eau son visage; alors on dit : lisez lui la description du paradis mais cela ne fut d'aucun effet; et il resta ainsi douze jours et on fit venir un médecin qui l'examina et dit : cet homme, son cœur s'est fendu; et sa mort eut lieu à Miṣr en l'an cent quatre-vingt-dix-sept d'après ce que disent Aḥmad ibn Ṣâliḥ et Abû ʿUmar al-Kindî. Ibn al-Djazzâr dit : le dimanche vingt-cinq shaʿbân de cette même année; d'autres disent en cent quatre-vingt-dix-huit. Et al-Bâdjî dit en l'an cent quatre-vingt-dix mais la première version est la plus exacte et la plus généralement admise. Ibn Saḥnûn dit : ce qui est certain

---

[1] Le texte paraît altéré dans ce passage.

[2] Partisans du ḥadîth; ils s'opposent aux Aṣḥâb al-Raʾy partisans du raisonnement. Cf. *Enc. Islam* sub Aṣḥâb al-Raʾy.

c'est qu'il mourut en cent quatre-vingt-seize, âgé de soixante douze ans, d'autre disent de soixante-quinze ans, d'autres encore de quatre-vingts ans; il naquit à Miṣr en l'an cent vingt-quatre, d'autre disent en cent vingt-cinq. Abû Isḥâq dit : et il était l'aîné d'Ibn al-Qâsim de trois ans et lui survécut cinq ans. Ibn Akhîhi dit : quand mourut Ibn Wahb, un homme vit en rêve, cette nuit là, quelqu'un qui disait : cette nuit quatre cents savants sont morts et quand il se réveilla il entendit des lamentations et quand il s'enquit de ce que c'était on lui répondit : Ibn Wahb est mort et Ibn Wahb a rapporté d'après quatre cents savants.

Ibn al-Ṭabbâ' dit : quand on lava le corps d'Ibn Wahb, on trouva dans sa bouche une datte fraîche et Abbâd, gouverneur de Miṣr pria sur son corps. Abû Bishr ibn Qa'nab dit : je vis la nuit où mourut Ibn Wahb la table de la science qui s'élevait (vers le ciel). Ibn al-Ṭabbâ' et un autre disent : et ses livres furent vendus après sa mort et ils atteignirent le prix de cinq cents dinars. Muḥammad ibn 'Abd al-Ḥakam dit : Ibn Wahb recommanda à mon père pour se dégager d'un serment de payer deux mudds par deux mudds tandis qu'Ibn al-Qâsim lui avait recommandé de donner mudd par mudd.

Et il composa de nombreux ouvrages, d'une dimension importante et d'une grande utilité dont trente ouvrages qu'il entendit de Mâlik sans parler de son *Muwaṭṭâ Kabîr*, de son *Djâmi' Kabîr*, du *Kitâb al-Aḥwâl* que certains placent comme appendice à son *Djâmi'*, le *Kitâb Tafsîr al-Muwaṭṭâ*, le *Kitâb al-Bi'a*, le *Kitâb lâ-hâm*,[1] le *Kitâb al-Manâsik*, le *Kitâb al-Maghâzî* et un livre[2].

Et il avait un frère appelé 'Abd al-Raḥman père de Aḥmad et de 'Abd al-'Azîz et un autre frère appelé 'Amru ibn Wahb dont on rapporte un ḥadîth; un autre dit : il mourut | Folio 88 *b*
en muḥarram de l'an cent quatre-vingt-dix-sept; c'est ce que dit Ibn Yûnus; et il eut un fils du nom de Ḥumaid dont al-Kindî dit qu'il était agréé auprès des cadis de Miṣr.

Avant de terminer cette courte introduction, c'est pour moi un devoir bien agréable de témoigner ici ma reconnaissance à M. Gaudefroy-Demombynes et à M. William Marçais qui ont bien voulu consacrer de longues heures à relire tout le manuscrit et dont les conseils précieux et les corrections m'ont permis d'améliorer un texte altéré; je veux aussi avant de terminer rendre hommage au concours que m'a apporté le shaikh Ḥasan Ḥusain, bibliothécaire à la Bibliothèque Royale du Caire qui a relu avec moi la première collation du texte.

J. David-Weill.

Paris le 11 mars 1939.

---

[1] Ibn Farḥûn (*loc. cit.*, p. 133) l'appelle : *Kitâb lâ hâm wa lâ ṣafar*.

[2] Il est vraisemblable que ce dernier livre est le *Kitâb al-Ridda;* en effet si l'on se refère à la liste des ouvrages d'Ibn Wahb donnée par Ibn Farḥûn (*ibid.*), on s'aperçoit qu'elle ne diffère de celle de notre texte que par le nom du dernier livre, non mentionné par le qâḍi 'Iyâḍ.

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB.

PAGE 1.

عُتْبَة بن ابى حَكِيم الهَمْدانى عن بن شِهَاب يرفعه قال اكثر القبائل فى الجنة مَذْحِج ○ قال
واخبرنى غيره | مثله ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة قال اهل الكتاب يقولون حَضْرَمَوت بن قَحْطَان بن
عَابِر وهو هُو[د] | ويقولون سَبَا بن قَحْطَان بن عَابِر وهو هُود ○ قال فحدثنى بن لَهِيعَة قال كان
ابو هُرَيْرَة اذا .... | الرجل فسأله ممّن هو فقال له من جُذَام فقال مَرحَبًا باصهار مُوسَى وقوم
شُعَيْب ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَ[ة] | ان عَمرو بن جَابِر الحَضْرَمِى حدثه انه سمع سَهْل بن سَعْد
السَاعِدى صاحب رسول الله صلى الله | عليه يقول ان رسول الله صلى الله عليه قال لا تلعنوا
تُبَّعًا فانه قد كان اسلم ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة عن ابى | الاسود قال سمعت عُرْوَة بن الزُبَيْر
يقول ما وَجَدْنا احدًا يعرف ما وراء مَعَدّ بن عَدْنان ○ قال وحدث[نى] | بن لَهِيعَة عن ابى الاسود
قال سمعت ابا بكر بن سُلَيْمن بن ابى حَثْمَة يقول ما وجدنا فى عِلْمٍ عالمٍ ولا شِعْ[رِ] | شَاعِرٍ احدًا
يعرف ما ورى مَعَدّ بن عَدْنَان ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة عن ابى الاسود وغيره عن | نسبة رسول
الله صلى الله عليه محمد بن عبد الله بن عبد المُطَّلِب بن هَاشِم بن عبد مَنَاف بن قُصَ[يّ] | بن
كِلَاب بن مُرَّة بن كَعْب بن لُوَىّ بن غَالِب بن فِهْر بن مَالِك بن النَضْر بن كِنَانَة بن خُزَ[يْمة] | بن
مُدْرِكَة بن خِنْدِف بن مُضَر بن نِزَار بن مَعَدّ بن عَدْنَان بن أُودَد |

قال واخبرنى بن لَهِيعَة ان عائشة زوج النبى عليه السلم قالت ما وجدنا احدًا يعرف ما وراء مَعَدّ
بن عَدْ[نان] | ولا ما ورى قَحْطان الا متخرّصًا ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن حَمَّاد بن السائب
الكِنانى قال حُمَيْ[د] | × هُود وشُعَيْب وصَلِح واسمعيل ومحمد النبى × انبياء من العرب عن عقيل عن
بن شِهَاب ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال فى غزوة حُنَيْن انا | بن العَوَاتِك من سُلَيْم ○ قال
واخبرنى بن لَهِيعَة قال بلغنى ان رسول الله عليه السلم قال قبيلان بن عُمان | انهما من ولد ابرهيم
وهما اكثر من ذلك فقيل ومن هما يا رسول الله فقال النَخَع وثَقِيف | النَخَع مِن مَذْحِج ○ قال

واخبرنى بن لَهِيعَة قال عَامِر بن فُهَيْرَة مولى ابى بَكْر الصديق انه من الا .... | قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن بَكْر بن سَوَادة الجُذامى قال اتا رجل من عَادٍ الى علىّ ابن ابى طَالِب فقال له ... |

Ligne 1. — Le mot يرفعه que j'ai inséré dans la ligne est écrit au-dessus de la ligne 1.

Ligne 3. — A la fin de la ligne le verbe qui suit اذا n'a pu être restitué; d'après le sens, sans doute un synonyme de أتى, جاء; mais la première lettre, quoique peu lisible, fait écarter ces lectures.

Ligne 9. — وزى = وراء de même qu'à la ligne 14. Partout ailleurs on a وراء.

Ligne 12. — اودد graphie curieuse pour أُدَد.

Ligne 14. — Pour وزى = وراء. Cf. l. 9.

Le mot مُتَخَرَّصًا est difficile à lire. Cf. mes notes. A la fin de la ligne, j'ai cru pouvoir restituer [حُمَيْ]د, la finale ne pouvant être ni ل ni ن.

Ligne 15. — Les mots intercalés entre les deux croix sont écrits dans la marge de droite verticalement de haut en bas.

Les mots انبياء من العرب sont surmontés d'un trait horizontal indiquant que la note marginale doit être intercalée à cet endroit.

Ligne 16. — Les mots que j'ai lus قبيلان بن عان sont douteux.

Ligne 19. — La restitution du اد de [اد]ع reste incertaine.

PAGE 2.

[مح]ن انت فقال من مَهْرَة فقال على « وَاذْكُرْ أَخَا عَادٍ إِذ أَنْذَرَ قَوْمَهُ بِالاحْقَاف » قال بن لَهِيعَة قبر هود فى | مَهْرَة ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن عُقَيْل بن خَالِد عن بن شِهَاب عن محمد بن جُبَيْر بن مُطْعِم ان جُبَيْر بن مُطْعِم | اخبره انه سمع عُمَر بن الخطّاب وهو قائم على المنبر يقول تعلموا انسابكم وصِلوا ارحامكم والله انه | ليكون بين الرجل وبين اخيه الشى ولو علم الذى بينه وبينه من دخلة الرَحِم لوزعه ذلك عن التهلكة | قال واخبرنى اللَيْث بن سَعْد عن عُقَيْل بن خَالِد عن بن شِهَاب ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من تبرا من ولده | [اذ]ا يوم القيمة معقودًا بين طرفيْه ○ باب النسب ○ قال واخبرنى الحَرِث بن | نَبْهان عن عَاصِم الأَحْوَل عن أَبى عُثْمَن عن سَعْد وابى بَكْرة ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال | من ادّعا الى غير ابيه وهو يعلم ان اباه غيره حرم الله عليه الجنّة ○ قال واخبرنى من سمع | [الا]وزاعى يقول قال عمر بن الخطّاب لوددت ان ابى مثل ابى بِلَال وامى مثل ام بِلَال وانا مثل بِلَال قضا | كذلك ○ قال واخبرنى يحيى بن ايّوب عن زَبَّان بن فَائِد عن سَهْل بن مُعَاذ عن ابيه ان رسول الله | [صلى] الله عليه وسلم قال من العباد عباد لا يكلمهم الله يوم القيمة ولا يزكيهم ولا يطهرهم ولا ينظر اليهم | [قال]وا من اولئك يا رسول الله قال المتبرّى من والديه رغبةً عنهما والمتبرّى

من ولده ورجل انعم عليه | قوم فكفر نعمتهم وتبرّا منهم ○ قال واخبرنى جَرِير بن حَازِم عن الحَسَن بن عُمَارَة عن الحَكَم بن | عُتَيْبَة عن مُجَاهِد عن عبد الله بن سَخْبَرة عن ابى بكر الصديق انه قال كفر بالله من | تبرّا من نسب وان دقّ وكفر بالله من ادّعا على(?) نسب لا يعرف ○ قال واخبرنى | بن لَهِيعَة عن بن هُبَيْرة عن عَلْقَمَة بن ... عن بن عَامِر ان رسول الله عليه السلم سئل عن سبا | ما هو ابلد ام رجل او امراة فقال بل هو رجل ولد عشرة فسكن اليمن منهم ستة والشام | اربعة اما اليمانيون فمَذْحِج وكِنْدَة والأزْد والاشعرون وأنْمَار وحِمْيَر عمومًا | كلها واما الشامية فلَخْم وجُذَام وغَسَان وعَامِلة ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن تَوْبَة | ..... اخبره وكنا عند عُبَيْدة بن عبد الرحمن بافر[يقية] |

Ligne 1. — *C*, XLVI, 20.

Ligne 3. — Le premier ل de والله est à peine visible.

Ligne 6. — Au milieu de la ligne le titre du chapitre باب النسب précédé et suivi du signe ○.

Ligne 9. — قضا = قضى. Pour le sens de ce mot, cf. mes notes.

Ligne 13. — Au début de la ligne les lettres قو du mot قوم sont à peine lisibles. Cf. mes notes.

Ligne 15. — Le mot دق est surchargé. على est une lecture douteuse. Cf. mes notes.

Ligne 16. — Peut-être عَلْقَمَة بن عُلاثة. Cf. *Usd*, IV, p. 13; *Annales, Indices*, sub عَلْقَمَة بن عُلاثة.

Ligne 18. — Au début de la ligne امّا = إنّما. الاشعريون = الاشعرون. A la fin de la ligne عمومًا mieux que خيرها paléographiquement possible.

Ligne 20. — A la fin de la ligne le début seul du mot بافريقية; les quatre dernières lettres se trouvent à la page suivante.

PAGE 3.

[بإفرِ]يقية فقال يومًا ما اطر(?) قومًا بارض إلّا وهم من اهلها فقال علىّ بن رَبَاح كلا قد حدثنى فلان ان فَرْوة بن مُسَيْك الغُطَ[يْفى] | قدِم على رسول الله صلى الله عليه وسلم فبايعه على الاسلام وعقد له راية فبايعه فَرْوة على ان يقاتل من ادبر ثم ان فَرْو[ة] | رجع الى رسول الله عليه السلم فقال يا نبى الله ان سبا قد كان لهم عزٌّ فى الجاهلية واني اخشى ان يدبروا ع[ن] | الاسلام افاقتلهم فقال ما امرت فيهم بشى بعد فانزلت هذه الاية « لقد كان لسبا فى مَسَاكِنِهِم اية | جَنَّتان » الايات فقال له رجل يا رسول الله ما سبا ثم ذكر مثل حديث بن هُبَيْرَة ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَ[ة] | عن مَعْروف بن سُوَيْد الجُذامى عن ابى عُشَّانه صاحب بن وهب انه سمع عُقْبَة بن عَامِر يقول كنت عن[د] | رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم فقال من كان هاهنا من مَعَدّ فليقم قال فقمت فقال اقعد قال ذلك

| مرتين او ثلاثة فقلت فمن من نحن يا رسول الله قال انتم من قُضَاعَة بن مَلِك بن حِمْيَر ○ واخبرنى بن
لَهِيعَة ع[ن] | الرَبيع بن سَبْرة الجُهَنى عن ابيه عن عمرو بن مُرَّة الجُهَنى ان رسول الله صلى الله
عليه قال ذات يوم من كان | هاهنا من مَعَدّ فليقم فقمت فقال اقعد فقال ذلك مرتين او ثلاثًا قلت
فمن نحن يا رسول الله قال انتم من | حِمْيَر ○ قال واخبرنى مُعوية بن صَلِح عن يحيى بن سَعِيد عن
سَعِيد بن المُسيّب انه قال ولد نُوح ثلاثة سا[م] | وحام ويَافِث فولد سام العرب وفَارِس والرُوم وفى
كل هولاء خير وولد حام السودان والا[برْبر] | والقِبْط وولد يَافِث التُرك والسَقَالبة وياجوج وماجوج
○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة قال يقال فارس | والروم قريش العجم واخبرنى سعيد بن ابى ايّوب عن
شُرَحْبِيل بن شرِيك قال سمعت علىّ بن رَبَاح يقول قال | رسول الله صلى الله عليه وسلم ان مثل
الاشعريين فى الناس كصرار المسك ○ قال وحدثنى | عبد الرحمن بن مَهْدِى عن شُعْبة بن حجّاج عن
سِنان عن ابى وايل قال سمعت بن مَسْعود يقول لوددت | ان الله غفر لى ذنبا من ذنوبى او خطية من
خطاياى وانه لم يعرف لى نسب ○ قال عبد الرحمن بن | مَهْدِى وحدثنى سُفيَن الثَوْرِىّ عن الاعْمش
عن ابرهيم التيمى عن اسلم قال قال عبد الله بن مَسْعود لو | تعلمون ذنوبى ما وطى عقبى منكم رجلان
ولحثيتم على راسى التراب لوددت ان الله غفر لى ذنبا من ذنوبى | وانى دعيت عبد الله بن رَوْثَة(?) ○

Ligne 1. — Les mots بافريقية sont écrits au-dessus de la ligne; sur la ligne, les quatre dernières lettres du mot commencé à la fin de la page précédente. Peut-être اطر = اظن.
Ligne 4. — *C*, XXXIV, 14.
Ligne 8. — Le mot قال est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 10. — Le mot معد surchargé est récrit dans la marge de droite.
Ligne 13. — سَقَالبة = صَقَالبة plus généralement.
Ligne 20. — روثة est une lecture douteuse.

PAGE 4.

[قا]ل بن وهب حدثنى هِشَام بن سَعْد عن سَعِيد المَقْبُرِىّ عن ابيه عن ابى هُبَيْرة ان رسول الله
صلى الله عليه وسلم قال ان | [الله] قد اذهب عنكم عُبّيّة الجاهلية وفخرها بالاباء مومن تقى او فاجر
شقى انتم بنوا ادم وادم من | [تر]اب ليدعنّ رجال فخرهم باقوام انما هم فحم من فحم جهنم او ليكونن
اهون عند الله من الجِعْلان التى | [تد]ع بانفها النتن ○ قال وحدثنى هِشام بن سَعِيد عن زيد
بن اسلم قال قيل عند رسول الله صلى الله عليه وسلم | ما اعلم فلان فقال رسول الله صلى الله عليه

وسلم بم قيل بانساب الناس قال رسول الله صلى الله عليه وسلم | عِلْم لا ينفع وجِهالة لا تضر ○ قال واخبرنى حَيْوَة بن شُرَيْح وبن لَهِيعَة عن ابى الاسود عن مولى لابن عبّاس | عن عبد الله بن عبّاس قال ان الذى يكفر مولاه كالكافر نعمة الله ○ قال واخبرنى سُفيَن الثَوْرى عن سُلَيْمَن | الاعمش عن موسى بن عبد الله بن يزيد الخَطْمىّ قال حدثنا عبد الرحمن بن هِلَال العَبسِى | عن جَابِر بن عبد الله قال قال رسول الله صلى الله عليه المهاجرون والانصار بعضهم اولياء بعض فى الدنيا والاخرة | الطُلَقاء من قريش والعُتقاء من ثقيف بعضهم اولياء بعض فى الدنيا والاخرة ○ قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث ان | [ب]كر بن سَوَادة حدثه ان ابا سَالِم الجَيْشانى حدثه عن ابى ذَرّ ان رسول الله عليه السلم قال له كيف ترى جُعَيْلا | قال فقلت مسكين كشكله من الناس قال فكيف ترى فُلانًا قلت سيد من سادات الناس قال فجُعَيْل خير من | ملى الارض او الف او نحو ذلك من فلان قال قلت يا رسول الله ففلان هاكذا وانت تصنع به ما تصنع | فقال انه راس قومه فانا اتالفهم فيه ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن عُمَارة بن غَزِية قال جلدت الانصار | ابنا ليوسف بن عبد الله بن سَلام الحد لانه قال لاهل اليَمَن انكم لستم من ولد إسْمعيل ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة | عن خَلِد بن يزيد عن سعيد بن ابى هِلال قال سمعت زيد بن اسلم يقول ان رسول الله صلى الله عليه قال للاشعريين | حين قدموا عليه انتم مُهَاجِرة اليَمَن من ولد اسمعيل ○ قال واخبرنى ابن لَهِيعَة عن بن أنْعُم عن ابى بكر بن | [.....] الص]دق اخبره [انه] سمع علىّ بن رَبَاح يقول قال رسول الله عليه السلم كل العرب من ولد اسمعيل وإبْرَهِيم | [.....] عا [.....] فا]هم من ثَمود وقبائل من جِمْيَر [...] هم من تُبَّع ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن |

Ligne 2. — On pourrait lire malgré les points diacritiques عيبة au lieu de عُبّيّة.

Ligne 3. — ليدعنّ porte un *tashdîd* sur le ن; énergique grave.

Ligne 4. — On pourrait restituer un des verbes suivants au lieu de ع[تد] ع[تخذ] ع[تدؤ] ع[تخد] ou à la rigueur ج[تدحر].

Ligne 8. — Le membre de phrase قال رسول الله قال qui dans le manuscrit est écrit avant بن يزيد est rayé.

A la fin de la ligne الرحمن surchargé est récrit au-dessus de la ligne.

Après le mot هلال un mot surchargé puis rayé.

Ligne 13. — Au début de la ligne le mot مُلى porte un *ḍamma* sur le م; il faut sans doute, malgré cela lire مِلىء. Cf. mes notes.

Ligne 18. — الصدق est une lecture douteuse.

Ligne 19. — Le début de la ligne est mutilé; on peut lire au lieu de la restitution فانهم : وانهم.

PAGE 5.

بن ابى حَبِيب عن عبد الله بن رَاشِد الزَّوْفىّ انه سمع رَبِيعَة بن قَيْس الحَمُلى قال كنت قاعدًا عند علىّ بن ابى طالب يوم فس[ ] | يقول ثلاث قبائل جُرْهُم من بقية عاد وثقيف من بقية ثمود ○ قال وكان الى جنبى رجل من ثقيف فقلت له الا ت[سمع] | ما يقول امير المؤمنين فيكم فقال ما تريد اتريد ان ارد عليه كلامًا سمعته من رسول الله عليه السلم ○ قال واقبل ابو شَمِر | بن ابْرَهَة فقال علىّ بن ابى طالب وقوم هذا يعنى ابا شمر هم بقية من تُبّع وفخذ ابى شَمِر بن ابْرَهَة اهل ذى اصْبح | من حِمْيَر ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن عُمارة بن غَزِية قال ان المُنْذِر بن حِزَام جد حسّان بن ثَابِت الانصارى قال فى | الجاهلية وَرَّثَنَا من البُهْلول عمرو بن عامر وحَارِثة الغَطْرِيف مجدًا موثلًا ما ثر من ابنا نَبِت من مالك ونَبِت | بن اسمعيل ما ان تحولا ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن عُمَارة بن غَزِية عن سعيد بن المُسيّب انه بلغه عن نسبة حَضْرَ | مَوْت ان حَضْرَمَوْت بن نَمِر بن نَبِت بن اسمعيل بن ابرهيم ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن الحَرِث بن يزيد عن علىّ بن رَبَاح | عن عُقْبَة بن عَامِر ان رسول الله عليه السلم قال ان مَسابَكم هذه ليست بمسابٍ على احد وانما انتم و[لد] | ادم طف الصاع لم تملووه وليس لاحد على احد فضل الا بدين او عمل صالح حسب الرجل ان يكون | فاحشًا بذيًا بخيلًا جبّانًا ○ قال واخبرنى هِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم ان ناسًا قالوا لرسول الله اخبرنا باكـ[رم الناس] | قال « إنّ أَكْرَمَكُم عند الله أتقاكم » قالوا قد علمنا ذلك ولكن فى الدنيا قال اكرمكم يوسف بن يعقوب بن ابرهيم قال[وا] | قد علمنا ذلك ولكن نحن قال الناس معادن خيارهم فى الجاهلية خيارهم فى الاسلام اذا فقهوا ○ قال | واخبرنى ابرهيم بن نَشِيط قال سمعت عمر مولى غُفْرَة يقول ان بن مَسْعود مر على رجلين من قريش فغمزوه | فى نسبه فسمعهما ولم يشعر فعطف عليهما فقال قد سمعت مقالتكما وايم الله لوددت لو ان الله | برحمته يعتقنى من النار وانى قمت عن روثة حمار ليس لى نسب غيرها ○ قال وقال عمر مولى غُفْرَة | ان بن مَسْعود مرّ يومًا على رجل من بنى فَزارة وهو يناقر اخر المجْد وهو يقول انا بن بَدْر انا بن حُذَيْفة | انا بن حِصْن انا بن الاشياخ الاكارم فقال بن مسعود ذلك يوسف نبى بن نبى بن نبى بن خليل الرحمن ان | الرجل ليفاخر بالرجل وانه لمن اهل جهنم ان ابطا به عمله لم يسرع به نسبه ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة | عن ابى يونس عن ابى هُرَيْرة ان رسول الله صلى الله عليه قال نِعْم القوم الازْد طيبة افواههم نقية قلوبهم |

Ligne 1. — Le texte semble porter عبد الله بن راشد الرُومى. J'ai cru devoir lire الزوفى. Cf. mes notes.

Ligne 9. — Au milieu de la ligne le texte porte مسابكم et plus loin بمساب. Tous les textes parallèles portent pour le premier انسابكم et pour le second بِسبابٍ ou بمسبّةٍ. Cf. mes notes.

Ligne 12. — *C*, XLIX, 13.

Ligne 15. — Lire لم يشعرا (duel) au lieu de لم يشعر que porte le texte.

Ligne 16. — Lecture douteuse depuis le mot انّى jusqu'au mot جار.

Ligne 17. — Le mot بدر surchargé est récrit dans la marge de gauche.

PAGE 6.

ايمانهم ○ باب الاسما ○ قال بن وهب اخبرنى داود بن قَيْس عن عبد الوهاب بن بُخْت قال
قال رسول الله صلى الله | [عليه] وسلم خير الاسما عبد الله وعبد الرحمن واصدق الاسما هَمّام وحَارِث
وشرّ الاسما حَرْب ومُرَّة ○ قال | وحدثنى عبد الله بن عمر عن نَافِع عن بن عُمَر ان رسول الله صلى الله
عليه قال احبّ الاسما الى الله عبد الله وعبد الرحمن | قال ابن وهب واخبرنى القَسِم بن عبد الله
بن عَمْرو عن عبد الله بن دِينَر عن عبد الله بن عُمَر عن رسول الله عليه السلم مثله ○ | قال
واخبرنى بن لَهِيعَة عن بن ابى حَبِيب ان رسول الله عليه السلم اوتى بغلام فقال ما سميتم هذا قالوا
السَائِب | فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تسموه السَائِب ولكن عبد الله فغلبوا على اسمه
السائب فلم يمت حتى ذهب | عَقْلُهُ ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى يونس عن ابى هُرَيْرَة ان رسول
الله صلى الله عليه قال لا تسموا باسمى وتكنوا | بكُنيتى يعنى ان يجمع الاسم والكُنية ○ قال واخبرنى
يحيى بن ايّوب عن حُمَيْد الطَوِيل عن انس بن مَلِك ان رسول | [الله] صلى الله عليه كان بالبَقِيع
فقال رجل يابا القَسِم فالتفت رسول الله عليه السلم فقال الرجل يا رسول الله انى لم اعنك | [اذ]ما
اعنيت فُلانًا فقال رسول الله عليه السلم تسموا باسمى ولا تكنوا بكُنيتى قال واخبرنى اللَيْث بن سَعْد
| [عن] خَلِد بن يزيد عن بن ابى هِلال ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال للحُباب بن عبد الله
بن أُبَىّ بن سَلول وكان | [يكنا به دع اسم الحُباب فانه اسم شيطان فسماه عبد الله وقال رسول الله
عليه السلم للحُبَاب بن مُنْذِر | السُلَمى دع الحُباب فانه اسم شيطان فسماه عبد الرحمن ○ قال واخبرنى
بن لَهِيعَة عن جَعفر بن ربيعة عن ربيعة بن | يزيد عن عبد الله بن عامر اليَحْصَبى ان النبى صلى
الله عليه وسلم قال خير الاسما عبد الله وعبد الرحمن ونحو | هذا واصدق الاسما الحَارِث وهمّام
حَارِث لدنياه و[لحديثه] وهمّام بهما وشر الاسما حَرْب | ومُرّة ○ باب الاسما ○ قال بن وهب اخبرنى

أشهل بن حاتم عن سُلَيْمَن بن مُغيرة | عن ثابت البُنانى عن انس بن مَلِك قال كان لابى طَلْحَة ابن صغير يقال له ابو عُمَيْر فقال له النبى عليه السلام | [يا]ابا عُمَيْر اين النُغَيْر ○ قال واخبرنى عبد الله بن يزيد عن عبد الرحمن بن عبد الله بن عُتْبَة عن القَسِم بن عبد الرح[ن] | لا تقولوا قَوْس قُزَح فانما القُزَح شيطان ولكنها القوس ○ قال وحدثنى عبد الله بن عَيّاش عن |

Ligne 1. — Le mot باب est écrit au-dessus de la ligne. Le titre du chapitre باب الاسماء est précédé et suivi du signe ○.

Ligne 9. — يا ابا = يابا.

Ligne 10. — عنيت semblerait préférable à اعنيت qui se trouve dans le texte.

Ligne 13. — L'initiale de السُلَمى est à peine visible.

Ligne 14. — L'ethnique de اليَحْصَبى عبد الله بن عامِر est confirmé par *Tahdhib* (V, p. 274, n° 470).

PAGE 7.

عُمَر مولى غُفْرَة وحمّاد بن هِلال ان بن الكَوّى قال لعلىّ بن ابى طالب ما قَوْس قُزَح قال لا تقولوا قَوْس قُزَح فان قُزَح | الشيطان ولكنه امنة من الله لاهل الارض من الغرق بعد فرح(?) نُوْح ○ قال وحدثنى يحيى بن ايوب عن حُمَيْد | الطَوِيل انه سمع انس بن مَلِك يقول كان بن لابى طَلْحَة يدعا ابا عُمَيْر سماه ابوه الذى ولده ذلك فكان له نُغر | فكان رسول الله عليه السلم اذا دخل قال يابا عُمَير ما فعل النُغَيْر ○ قال وحدثنى خَلِد بن حُمَيْد وغيره عن عُقَيْل | بن خَلِد عن بن شِهاب ان عبد الله بن عبد الله بن أُبَى بن سَلول كان اسمه حُبَاب فسماه رسول الله عليه | السلم عبد الله وقال هذا شيطان ○ قال واخبرنى مُعَوية بن صَلِح عن الحسن بن جَابِر قال قال رسول الله عليه السلم | عليكم من الاسماء بيزيد فانه ليس احد الا وهو يزيد فى الخير والشرّ والحارث فانه ليس احد الا وهو يحرث | لاخرته او دنياه وهمّام فانه ليس احد الا وهو يهتم باخرته او دنياه فان اخطتكم هذا الاسماء | فعبّدوا ○ قال وحدثنى نافِع بن يزيد عن يزيد بن محمد عن ابيه انه كان وهو غلام يكنا ابا القسم | واسمه محمد فدخل محمد رسول الله واتبعه غلمان معه فصاحوا يابا القَسِم فسمعتهم عائشة زوج النبى | عليه السلم من حجرتها فدعته وسالته عن ذلك فاخبرها انها كنيته فنهته عن ذلك وقالت لا | تتكنا بابى القَسِم ○ قال وحدثنى ابو طاهر ان اباه محمد بن ابى بكر بن حَزْم حدثه ان جده عمر[و] | بن حزم ولد له محمد بن عمرو فسماه محمدا وكناه ابا القَسِم فبلغ ذلك النبى عليه السلم

فقال | رسول الله صلى الله عليه من تسما باسمى فلا يكنا بكنيتى قال فكناه النبى عليه السلم بابى عبد |
المَلِك قال فلا يكاد يجد فى ال حَزْم احدا يسما محمد الا يكنا بابى عبد المَلِك ○ قال واخبرنى | هِشَام
بن سَعْد عن زيد بن اسلم عن ابيه قال جاءت ام ولد لابن عمر بن الخطاب الى عمر فقالت اكسنى |
فقال من سيدك لا يكسوك قالت ابو عيسى قال ابو عيسى قال اسلم فقال لى اذهب وادعه ولا تخبره
| لم تدعوه وقد كان يقول لنا اذا ارسلتكم الى احد تدعونه فلا تخبروه لِمَ ادعوه فان الشيطان
يعلمه | كذبة فياتينى بها فجئته فدعوته فقال لِمَ تدعونى قال فلا ادرى قال فاقبل معى وجعل يسلنى
| وانا اخبره حتى جينا الباب وقد وجدت له دجاجا عظيما قال واعطانى منهن دجاجة | على ان
اخبره فاخبرته ○ قال ودخلت ودخل فى اثرى قال اخبرك لم ارسلت اليك قال نعم قال |

Ligne 1. — Au milieu de la ligne la lecture بن الكَوَى est confirmée par les textes qui donnent tous ابن الكوّاء. Cf. mes notes.

Ligne 8. — A la fin de la ligne lire اخطئتكم avec le *hamza* et هذه au lieu de هذا.

Ligne 11. — A la fin de la ligne قال est surchargé en قالت.

Ligne 12. — A la fin de la ligne j'ai suppléé un و à [و]عمر d'après les textes parallèles. Cf. mes notes.

Ligne 15. — Lire يوجد au lieu de يجد.

Ligne 19. — A la fin de la ligne lire يسئلنى au lieu de يسلنى.

Ligne 20. — Au milieu de la ligne j'ai lu لم وقد وَجَدْتُ qui semble donner un sens satisfaisant.

PAGE 8.

قال ودعانى فجمع يدى فى يده اليسرى ثم جعل يضربنى بالدرة وجعلت انزوى قال اسلم ويقول انه
لحديد | قال ثم ارسلنى وقال والله انكم تحملونى على انفسكم وانا كاره ثم قام الى ابنه فلوا رداه فى
عنقه | ثم جعل يضربه بالدِرّة حتى فتر فقال هل تدرى ما اسما العرب لا ام لك عَامِر وعُوَيْمر ومالك
| وصُرما ومُوَيْلك وسِدْرَة ومُرّة ثم جعل يضربه ويقول له ذلك هل تدرى ما اسما العرب ثم يردد
عليه | ذلك مثل مقالته الاولى مرتين او ثلاثا ثم قال دع عنك عيسى فانا والله ما نعلم لعيسى ابا ○ قال
| وحدثنى موسى بن علىّ عن ابيه ○ قال وحدثنى بن لَهِيعة عن يزيد بن ابى حَبِيب عن رجل عن
محمد بن عمرو بن | عطا قال ولدت لى ابنة فسالتنى زَيْنَب ابنت ام سَلَمة عن اسمها فقلت برّة فقالت

لا تفعل فانى | سميت برّة فقال رسول الله عليه السلم الله اعلم بالابرار منكم فسميت زَيْنَب ○ قال واخبرنى
بن لَهِيعَة عن | يزيد بن ابى حبيب عن ابن شِهاب ان رسول الله صلى الله عليه وسلم نها عن كُنية
ابى مُرّة وسماه ابا حُلْوَة فلم | تلزم وسما ابا العاص مُطِيعًا فلم تلزم وسما حَزْن سَهْلًا فلم تلزم ○ قال
واخبرنى بن ابى الزِنَاد | عن ابيه عن الاعرج عن ابى هُرَيْرَة ان النبى عليه السلم قال اخنا اسم عند
الله يوم القيمة | اخناه عند الله رجل تسما مالك الاملاك ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابن ابى حبيب
ان عمر بن الخطاب | كان لا يدع احدًا يتكنا باسم نبى ولا يسمى به فقال طَلْحَة بن عُبَيْد الله فقال
لقد كنيت ابا محمد | فما انكرها رسول الله عليه السلم وقال .... لقد كنيت ابا يحيى ورسول الله
عليه السلم | يسمعها فما انكرها قال عمر اما ادل اشر الذى يحـ ولكنى لا اسمى بها ولدًا لى ابدًا
| قال واخبرنى بن لَهِيعَة والقَسِم بن عبد الله عن بن لَهِيعَة عن غَزِية(?) عن محمد بن عبد الرحمن
بن سعد | بن زُرارة قال قال رسول الله عليه السلم لا تسموا صبيانـ فلا حَرْب ولا مُرّة ولا خنّاس
فانها من | اسما الشيطان الا ان القَسِم قال اخبرنى قال بن لَهِيعَة قال ء ... سمعت المُعَلّا بن اسمعيل
ويحيى بن | يقولان بلغنا ان رسول الله عليه السلم كان يقول ان احسن الاسما عبد الله وعبد
الرحمن وعُبَيْد الله |

Ligne 1. — انزوا = انزوى. Le scribe semble avoir hésité entre l'ا et le ى.

Ligne 2. — Le membre de phrase فلوا رداه فى عنقه est répété dans la marge de gauche, écrit perpendiculairement de haut en bas.

Ligne 4. — Les mots وصُرما sont écrits dans la marge de droite avant مويلك. Le mot صُرما porte un *ḍamma* sur le ص.

Ligne 11. — اخنا = اخنى comme à la ligne 12.

Ligne 12. — Un mot écrit dans la marge de droite n'a pu être déchiffré.

Ligne 14. — Je n'ai pu déchiffrer le texte entre les mots قال et لقد espace équivalant de 8 à 10 lettres.

Ligne 15. — Je n'ai pu déchiffrer le texte entre le groupe حـ ou لـ et les mots ولكنى espace équivalant de 8 à 10 lettres.

Ligne 16. — Je n'ai pu déchiffrer le texte entre les mots عن et محمد عن. Le mot غزية, à la fin de l'espace illisible reste douteux.

Ligne 17. — Je n'ai pu déchiffrer le texte entre les mots لا تسموا et فلا حرب. Entre ces mots un espace de 8 à 10 lettres au début duquel j'ai cru pouvoir lire صبيار.

Ligne 18. — Le milieu de la ligne est mutilé sur un espace équivalant de 4 à 6 lettres entre les mots قال et سمعت.

Ligne 19. — Au début de la ligne texte mutilé sur un espace équivalant à 4 lettres environ.

A la fin de la ligne الله est écrit au-dessous du mot عبيد.

PAGE 9.

وشرّها حَرْب ومُرّة واصدق الاسماء الحَرِث وهمّام ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد عن بن شِهَاب | قال بلغنى ان رسول الله عليه السلم قال شرّ الاسماء حَرْب ومُرّة وخيرها عَبْد وعُبَيْد واصدقها | الحَرِث والهمّام ○ قال وحدثنى بن سَمْعَان ان عبد الرحمن الاعرج اخبره عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم | قال احب الاسماء الى الله عبد الله وعبد الرحمن ○ قال وحدثه عبد الله بن عمر عن نَافِع عن بن عمر عن | رسول الله عليه السلم قال بن سَمْعَان وسمعت رجالًا من علمائنا يقولون بلغنا ان ابا هُرَيْرَة كان يقول اصدق | الاسماء الحَرِث وهمّام وابغضها الى الله حَرْب ومُرّة واكذبها خَلِد ومَلِك لا مَالِك الا الله ○ | قال وحدثنى داود بن قَيْس عن موسى بن يسار عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم قال تسموا باسمى ولا تكنوا | بكنيتى فانى انا ابو القَسِم ○ قال واخبرنى يحيى بن عبد الله وسعيد بن عبد الرحمن عن هِشَام بن عُرْوَة عن | ابيه عن عبّاد بن حَمْزَة عن حَمْزَة او هو سمعه من عائشة ان عائشة قالت لرسول الله الا تكنينى | فقال اكتنى بابنك عبد الله بن الزُبَيْر فكانت تكنا ام عبد الله ○ قال وحدثنى بن سَمْعَان عن محمد بن المُنْكَدر[ر] | ان رسول الله عليه السلم قال لعبد الله بن عبد الله بن أُبَيّ بن سَلول مَسْمُكَ فقال حُبَاب فقال رسول الله عليه | السلم ان حُبَاب اسم شيطان ولكن اسمك عبد الله ○ قال وحدثنى يحيى بن عبد الله بن سالم عن عُبَيْد الله بن | عمر عن نَافِع ان رسول الله عليه السلم غير [اسم ام] عاصِم وكان اسمها عاصية فقال بل انت جَمِيلة | وقال نافع ان رجلًا كان اسمه قَلِيل فسماه .... [كَثِيرا] وهو كثير بن الصَلْت ○ قال عُبَيْد الله | وبلغنى ان رسول الله عليه السلم غير اسم رجل كا[ن اسمه العاص] فسماه رسول الله مُطِيعًا ○ قال واخبرنى | القَسِم بن عبد الله عن عُمَارَة بن غَزِية عن محم[د(?)]عنى بن حبان(?) ان رسول الله عليه السلم قال يوم بَدْر | اشتدوا على فقام الحُبَاب بن المُنْذِر الانصارى فقال يا رسول الله اولى ببدر عَلَمًا قال من انت قال | انا الحُبَاب بن المُنْذِر قال اسمك الحُبَاب انما الحُبَاب الشيطان انت عبد الله ○ قال واخ[برنى] |

Ligne 3. — Au début de la ligne الهمام est sans doute pour همّام.
Ligne 10. — Au milieu de la ligne كان est surchargé en كانت.
Ligne 11. — ما اسْمُكَ = مَسْمُكَ.
Ligne 12. — ان حُباب faute grammaticale pour ان حُبابا.
Ligne 14. — Lire قَلِيلا au lieu de قَلِيل.

Au milieu de la ligne dans l'espace mutilé j'ai restitué كثيرًا.

Ligne 16. — Au milieu de la ligne restitution douteuse, le ح et le د paraissent certains; peut-être : محمد.

Ligne 17. — Lecture douteuse depuis les mots يا رسول الله jusqu'à قال.

Ligne 18. — Le texte est très effacé au milieu de la ligne; la lecture des mots اسمك الحُباب est douteuse.

PAGE 10.

أُسَامَة بن زيد قال حدثنى عبد الله بن ابى بكر بن حَزْم ان رسول الله عليه السلم قال ان حُبَاب اسم | شيطان ○ قال وسمعت مَالِك بن انس يحدث عن يحيى بن سعيد ان عمر بن الخطاب سال رجلًا | فقال له ما اسمك فقال جَمْرَة فقال بن مَن قال بن شِهَاب فقال مِنْ مَنْ قال من الحُرَقَة قال اين اهلك | قال بحَرّة النار قال بايها قال بذات اللَظَى قال عمر فادْرِكْ أَهْلَكَ فانهم قد احترقوا | قال وسمعت سُفيَن بن عُيَيْنَة يحدث عن ايوب عن يحيى بن ابى كثير ان عمر بن الخطاب كنّا | نصرانيا بابى خسار ○ قال وحدثنا سُفيَن عن محمد بن المُنْكَدِر عن جابر بن عبد الله | ولد لرجل من الانصار غلام فسماه ابا القَسِم فقالت الانصار لا نكنيك بابى القَسِم ولا | ننعمك عينًا فاتى رسول الله عليه السلم فذكر ذلك له فقال له رسول الله سمى ابنك | عبد الرحمن ○ قال وسمعت سُفيَن يحدث عن عمرو بن كثير قال سمعت رجلًا بالمدينة | يقول جاء جدّى بابى الى رسول الله عليه السلم فقال له انه ولد لى غلام فما اسميه قال | سميه باحب الناس الىّ حَمْزَة ○ قال وسمعت سُفيَن يحدث عن بن شِهَاب عن محمد بن جُبَيْر | بن مُطعِم عن ابيه ان رسول الله عليه السلم قال [لى خمسة] اسماء انا محمد وانا احمد وانا الماحى | الذى امّحا بى الكفر وانا الحا[شِر الذى احشـ]ـر الناس على قدمى وانا العاقب والعاقب | ليس بعده احد ○ قال واخبرنى [بن لَهِيعَة] عن ابى قبيل عن رجل من بنى غِفار حدثه ان امه | جاءت به الى رسول الله عليه السلم وعلي[ه تـ]ـميمة فقطع رسول الله عليه السلم تميمتى | قال ما اسم ابنك فقالت اسمه السائب قال رسول الله [عليه] السلم بل اسمه عبد الله فقلت | [اتجـ]ـيب بكـ[ـلـ]ـيهما قال لا والله ما كنت [اجبت] الا على اسم رسول الله عليه |

Ligne 1. — Au milieu de la ligne le mot حزم surchargé est récrit au-dessus de la ligne.

A la fin de la ligne lire ان حُبَابًا au lieu de ان حُبَاب.

Ligne 3. — مِمَّن = مِن مَن.

A la fin de la ligne le mot اين est difficile à lire.

Ligne 4. — Dans la marge de droite on lit le mot صح. Au début de la ligne le mot حرّة porte un *tashdîd*.

Ligne 5. — A la fin de la ligne, le mot كنّا porte un *tashdîd* sur le ن.

Ligne 6. — J'ai lu ainsi quoique le ح du mot حسار semble porter un signe ء au-dessous, indiquant qu'il faut lire ح et non خ.

Ligne 7. — Lire القسم au lieu de ابا القسم du texte. Cf. mes notes.

Ligne 8. — Lire سمّ au lieu de سمّى du texte.

Ligne 12. — Avant la restitution la partie supérieure des lettres du mot قال est visible.

PAGE 11.

السلم الذى سمانى ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن بكر بن سَوَادة عن سَهْل بن سعد السَاعِدى قال
كان رجل من | اصحاب النبى عليه السلم يسما أَسْوَد فسماه رسول الله عليه السلم أَبْيَض ○ قال وحدثنى
بن لَهِيعَة | عن عُمَارَة بن غَزِيَة قال سالت عبد الرحمن بن القَسِم عن اسم ابى بكر الصديق قال وكانوا
| اخوة ثلاثة بنى ابى قُحَافَه عَتِيق ومُعْتَق وعُتَيْق ○ × قال ابو اسحق اسـ ..... قد وقال جعفر
بن محمد انما سمى ابى بكر عَتِيق لِعِتْق وجهه وابو بكر هو جدّ جعفر بن محمد لامه × قال واخبرنى بن
لَهِيعَة قال لما وفد | بنوا الشيطان بن الحَرِث بن مُعوية على رسول الله عليه السلم سالهم من انتم
فقالوا نحن بنوا | الشيطان قال بل انتم بنوا عبد الله ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن يزيد بن ابى
حبيب ان راشدة | لمّا جاوا رسول الله عليه السلم قال من انتم وكانوا يدعون خالغة فقالوا من
خَالِغة فقال | النبى عليه السلم بل انتم من راشدة ○ فى البّر والعقوق ○ | قال بن وهب
اخبرنى بن ابى ذيب عن سعيد المَقْبُرِىّ انه سمع السَلولى يحدث نَوْفَل بن مُسَاحِق | انه سال كعب
الاحبار ما تجدون فى كتاب الله من عقوق الوالد فقال كعب انا اخبرك | اذا اقسم عليه فلم يبره
وساله فلم يعطه واتّمنه فلم يؤديه عليه واشتكى الى الله ما | يلقى منه فذلك العقوق كله ○ قال واخبرنى
بن لَهِيعَة عن سعيد بن ابى هِلال عن زُرْعة بن ابرهيم ان | رجلاً اتى عمر بن الخطاب فقال يامير
المؤمنين ان لى اما بلغها من الكبر انها لا تقضى حاجة | الا وظهرى مطية لها فاوطيها واصرف عنها
وجهى فهل اديت حقها قال | لا قال يا مير المؤمنين اليس بعد [ما حـ]ملتهـا على ظهرى وحبست
عليها نفسى قال لانها كانت | تصنع ذلك بك وهى تتمنا [بـ]قاءك وانت تصنع ذلك بها وانت تتمنى
فراقها ○ | قال واخبرنى حُيَىّ بن عبد الله عن ابى عبد الرحمن الحُبُلى قال كنت جالسًا مع عبد الله

بن | عمر بن الخطاب ورجل من اهل اليَمَن يطوف بِامه يحملها بين كتفيه حتى اذا قضا | طوافه بالبيت وضعها] فدعاه بن عمر فقال ما هذه المراة منك فقال ي امى |

Ligne 4. — Le membre de phrase compris entre les deux signes × commence dans la marge de gauche de bas en haut puis après une lacune d'une dizaine de lettres environ se termine à l'envers au-dessus de la première ligne.

Dans ce membre de phrase, lire ابو بكر au lieu de ابى بكر du texte.

Ligne 5. — A la ligne 5 comme à la ligne 6 lire بنو au lieu de بنوا du texte.

Ligne 6. — Même remarque qu'à la ligne 5.

Ligne 11. — Lire لم يودِهِ apocopé au lieu de لم يوديه du texte.

Ligne 14. — فاوطيها lecture douteuse.

Ligne 18. — Le texte porte nettement كتيفه.

PAGE 12.

فقال عبد الله بن عمر وددت لو انى ادركت امى فطفت بها كما طفت بامك وليس لى من الدنيا الا هذه النعلان | قال واخبرنى سُفيَن بن سعيد عن شُعْبَة بن الحجّاج عن يَعْلَا بن عطا عن ابيه عن عبد الله بن عمرو قال | رضا الله مع رضا الوالد وسخط الله مع سخط الوالد ○ قال واخبرنى شَبِيب بن سعيد | عن أَبَان بن ابى عَيَّاش عن محمد بن المُنْكَدِر عن عطا الخُرَاسانى ان بن عبّاس قال ان رسول الله | صلى الله عليه وسلم قال من اصبح مرضيًا لوالديه اصبح له بابان مفتوحان الى الجنة | وان كان واحدًا فواحدًا وان امسا مرضيًا لوالديه فمثل ذلك وان اصبح مسخطًا لوالديه | اصبح له بابان مفتوحان الى النار وان كان واحدًا فواحدًا وان امسا مسخطًا لوالديه فمثل | ذلك ○ قال ثم اتبع النبى عليه السلم وان ظلماه وان ظلماه ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد عن بن | شِهَاب قال بلغنا والله اعلم ان رسول الله عليه السلم قال العم اب اذا لم يكن دونه ابا والخالة ام | اذا لم تكن ام دونها ○ قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة عن موسى بن عُقْبة عن عطا بن ابى مَرْوَان عن ابيه | ان كعبًا حلف له بالذى فرق البحر لموسى ان فى التورية يا بن ادم اتق ربك وبرّ والديك وصل رَحِمك | يمدّ لك فى عمرك وييسر لك يسرك ويصرف عنك عسرك ○ قال واخبرنى حَفْص | بن مَيْسَرَة عن موسى بن عُقْبَة عن عبد الله بن دِينَر عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم قال ان | الرحم شجنة من الرحمن فقال لها من وصلك وصلته] ومن قطعك قطعته ○ قال | واخبرنى محمد بن عمر عن سُفيَن الثَوْرِىّ عن فِطْر بن خليفة عن مُجَاهِد عن عبد الله بن عمرو | بن العاص قال قال رسول الله عليه السلم ليس الواصل

بالمكافى ولكن الواصل من اذا قطعت رحمه وصلها | قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن بكر بن سَوَادة ان رجلًا اتى الى النبى صلى الله عليه [وسلم و]قال يا نبى الله ان لى مالا يشغلنى | قال فاخبرنى بعمل يقربنى الى الجنة فقال عاد والد[تك حية] قال لا قال لو كان عاد |

Ligne 1. — On s'attendrait à هذان s'accordant avec le duel النعلان. Cf. mes notes.
Ligne 9. — A la fin de la ligne il faudrait اب au lieu de ابا.
Ligne 12. — Lire يُيَسَّر; يوسر serait l'orthographe moderne.
Ligne 17. — A la fin de la ligne le mot est écrit يسعلنى; il semble que le scribe ait fait une correction : on peut lire يسعانى يسعنى ou يشغلنى. La dernière lecture me paraît convenir le mieux au sens du contexte quoique la lettre soit nettement un س et non ش.

PAGE 13.

والدتك حية اخبرتك ولكن ابذل الطعام والف الكلام ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن بكر بن سَوَادة | عن ابى سَالِم الجَيْشَانى ان رسول الله عليه السلم قال ان امراة من عكّ ظعنوا فى يوم شديد الحر | ومعها ابنها وام لها فانطلقت الى ابنها فاعطته رجلًا من قومها وجعلت امّها على فخذيها | بينها وبين الارض فغفر لها ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن عُمَارة بن غَزِية عن عبد الله بن دِينَر عن عطا | بن يسار عن كعب ان فى جهنم اربعة جسور فاما اولها فجسر يحبس عليها كل قاطع | رحم واما الثانى فكل من عليه دين حتى يؤدى دينه واما الثالث فاصحاب الغلول واما الرابع | فعليه الجبار والرحمة فالرحمة تقول انّى رب سلم سلم ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن عُبَيْد الله بن | زَحْر عن لَيْث بن ابى سُلَيْم عن شَهْر بن حَوْشَب عن ابى الدَّرْدا قال من عقوق الولد لوالده | ان يدعوه باسمه وان يتقدمه فى الممشى ○ قال واخبرنى سعيد بن ابى ايوب عن عطا بن دِينَر | ان رجلًا قال يا رسول الله اى الوالدين اعظم حقًا قال التى حملت بين الجنبين وارضعت بالثديين | وحضنت على الفخذين وفدته بالوالدين ○ قال واخبرنى الحَرِث بن نَبْهَان عن لَيْث بن ابى سُلَيْم ان | ابا هُرَيْرَة رأ رجلًا معه ابوه فسال الفتى من هذا فقال هذا ابى فلا تمشى بين يديه ولا | تجلس قبله ولا تدعوه باسمه فانه من العقوق ○ قال واخبرنى القَسِم بن عبد الله وشمر بن نُمَيْر عن | حُسَيْن بن عبد الله عن ابيه عن جدّه عن علىّ بن ابى طالب ان رسول الله عليه السلم قال استوصوا | بعبّاس خيرًا فانه عمى وصنو ابى ○ قال واخبرنى أَشْهَل بن حَاتِم عن عبد الله بن عَوْن عن محمد بن | سِيرِين قال كانوا يقولون اكرم ولدك واحسن ادبه ○ قال وحدثنى حَرْمَلة بن عِمْران عن ابى الهداج | التُجِيبى قال

قلت لسعيد بن المُسيّب كلما ذكر الله فى القران من بر الوالدين عرفته الا قوله « وقُلْ لَهُما | قولًا كريمًا » ما هذا القول الكريم فقال بن المُسيّب قول العبد المُذْنِب للسيد الفظّ ○ قال واخبرنى |

Ligne 3. — Le second ابنها porte deux points sous la troisième lettre; mais le mot ابيها n'aurait là aucun sens.

Ligne 6. — Le mot الغلول surchargé est récrit dans la marge gauche.

Ligne 8. — A la fin de la ligne, il semble que le scribe ait écrit d'abord les mots من عقوق الولد والوالدة puis corrigé en supprimant les deux lettres و et ا ; من عقوق الولد لوالده «du manque de respect de l'enfant à l'égard de son père».

Ligne 12. — Lire لا تَمْشِ impératif au lieu de لا تَمْشِى du texte. Entre les mots ابى et فلا, il faut supposer un changement d'interlocuteur.

Ligne 14. — جَدّه reste une lecture douteuse.

Ligne 17. — كلما = كل ما «tout ce que».

A la fin de la ligne *C*, XVII, 24.

PAGE 14.

حَيْوة بن شُرَيْح عن بن الهادِ عن عبد الله بن دِينَر عن عبد الله بن عُمَر ان رجلًا من الاعراب لقيه | بطريق مكّة فسلم عليه عبد الله بن عمر وحمله على حمار كان يركبه واعطاه عمامة كانت | على راسه فقال بن دينر فقلنا له انهم اصلحك الله الاعراب وهم يرضون باليسير فقال عبد الله ان | ابا هذا كان ودًّا لعمر بن الخطاب واني سمعت رسول الله عليه السلم يقول ان البرّ صِلة الولد | اهل ودّ ابيه ○ قال واخبرنى عبد الله بن يزيد عن عبد الرحمن بن عبد الله عن عُتْبة عن ابى اسحق | عن عمرو بن مَيْمون عن عبد الله بن مَسْعود قال تعجل الى ربه موسى فرأ عبدًا فغبطه بمنزلته | من العرش فقال يا رب من عبدك هذا فقال انا ستخبرك من عمله بثلاث كان لا يحسد ناسًا على | ما اتاهم الله من فضله وكان لا يمشى بين الناس بالنميمة وكان لا يعقّ والديه فقال موسى وهل يعقّ | العبد والديه قال يستسبّ لهما ○ قال واخبرنى من سمع الاوزاعى يقول بلغنى انه من عقّ والديه | فى حيوتهما ثمّ قضا دَيْنًا ان كان عليهما واستغفر لهما ولم يستسبّ لهما كتب بارًّا | ومن برّ والديه فى حيوتهما ولم يقضى دَيْنًا كان عليهما ولم يستغفر لهما واستسبّ | لهما كتب عاقًّا ○ قال وحدثنى عبد الله بن سعد بن ابى الصَعْبة عن شيخ حدثه قال قرأت | من التورية ان من برّ الوالد صلة الرجل صديق ابيه بقول من بعد الموت ○ قال وحدثنى بن ايوب | عن زبّان بن فائد عن سَهْل بن مُعاذ

عن ابيه ان رسول الله قال من برّ والديه طُوبَىٰ له زاد الله فى عمره | فى البرّ قال بن وهب اخبرنى
مُعَوية بن صَلِح عن العلا بن الحَارِث قال بينا عمر بن الخطاب | يطوف بالبيت اذ را رجلا يطوف
يحمل امه ويقول « انى مطى لا اعثر اذ انتغر الرجال | لا انفر » ..... لى شهرًا فبلى شخص منهم بعد
امى ..... فقال له عمر ولا طَلْقة من | [طلائقها] ..... عبد الرحمن بن شُرَيْح ان
امراة اتت النبى عليه السلم |

Ligne 1. — le mot ان est répété deux fois dans le texte; je ne l'ai écrit qu'une fois.
Ligne 6. — موسى est écrit au-dessus des mots ربه فرا.
Ligne 10. — A la fin de la ligne le ا final de بارًا est indiqué ainsi ا.
Ligne 11. — Au milieu de la ligne lire ولم يقض au lieu de ولم يقضى, faute fréquente.
Ligne 12. — Le mot مسعود raturé semble barré; il est surmonté du mot سعد.
Ligne 15. — La ligne débute par un sous-titre : فى البِرّ «du respect».
Ligne 16. — Au milieu de la ligne début d'une poésie qui se termine au milieu de la ligne 17.
Ligne 17. — Au début de la ligne لا انفر est lisible, puis un blanc d'environ huit à dix lettres. Après cette lacune il m'a semblé pouvoir lire لى شهرًا فبلى شخص بعد امى. Au-dessus du mot شخص un mot qui pourrait être le même est récrit.
Après امى une lacune d'un mot qui pourrait se terminer par كر (?).
Ligne 18. — Au début de la ligne, dans la partie mutilée j'ai cru pouvoir restituer طلائقها. Cf. mes notes.
Je n'ai pu restituer le début du ḥadīth qui commence ensuite et se termine à la page 15 (l. 5).

PAGE 15.

فقالت يا رسول الله ان امى بلغت فى السن عندى حتّى وليت منها مثل الذى كانت وليته منى |
وحتى لم يكن له عيش الا درى وكنت انظفها ما ينظف منه الصبى فهل بلغت يا رسول الله | اذا ما كان
قال لا انك وليت منها الذى ذكرت وانتى تحبين الراحة منها ووليت ذلك | منك وهى تحب بقاك ○
قال ابو شُرَيْح وسمعت ان عمر بن الخطاب كان لبعض من يقول فى نحو ذلك | ولا طَلْقه من طلائقها ○
قال واخبرنى شَبِيب بن سعيد عن محمد بن عمرو بن عَلْقمه عن ابى سَلَمة | بن عبد الرحمن عن ابى
هُرَيْرة قال مرّ رسول الله عليه السلم على عبد الله بن أُبَىّ بن سَلول وهو فى | ظل اجمة فقال قد عبر
علينا بن ابى كَبْشة فقال ابنه عبد الله بن عبد الله والذى هو اكرمك | وانزل عليك الكتاب لو شئت
لاتيتك براسه فقال رسول الله عليه السلم لا ولكن برّ اباك | واحسن صحبته ○ قال واخبرنى عبد
الرحمن بن سَلْمان الحَجْرى عن بن الهاد عن ثَعْلَبَة بن ابى مَلك قال | دعا عمر بن الخطاب الاحبار

يومًا ودعا ابا مالك معهم فقال لهم عمر تحدثوا فقال ابو مَالِك | هل من عمل تعلمونه من عمل به زيد
فى عمره قالوا لا فدعا ابو مَالِك بسفر ففتحه | ثم وضع يده على احرف منه فقال اتعرفون ما فوق يدى
قالوا نعم قالوا اتعرفون ما تحت يدى قالوا | نعم فرفع يده قال اقرؤا فاذا فيه من برّ والده زيد فى
عمره قال تعرفون هذا قالوا نعم قال | نشهد ان هذا من عند الله والله ما علمنا هذا قط قبل اليوم
○ قال بن الهادِ وبلغنى ان النبى عليه | السلم قال بُعْدًا لرجل ادرك ابويه او احدهما ثم لم يبرّهما
فيدخلاه الجنة ○ | قال واخبرنى يعقوب بن عبد الرحمن عن ابى حازم عن عطا بن يسار عن كعب
الاحبار انه سئل عن | العقوق اذا امرك ابواك ف[لم تطا]عهما فقد عققتهما واذا دعوا عليك فقد
عققتهما | العقوق كله ○ قال واخبرنى ع[بد الرحمن بن مَهْدى عن الثَوْرى عن يعقو[ب] الحَلَبى(?)
قال سالت |

Ligne 2. — Au début de la ligne il semble qu'il faille lire حتى لم يكن لها au lieu de له.

Ligne 4. — Il faut suppléer entre les mots كان et لبعض le mot يقول.

Ligne 5. — Dans la marge de droite طلا ئقها est récrit ainsi { طلا / ئقها }. Le mot surchargé est en effet difficile à lire dans le texte.

Ligne 8. — A la fin de la ligne il faut sans aucun doute lire au lieu de وكن ابر اباك qui est pour le moins curieux au point de vue grammatical ولكن برّ اباك comme je l'ai corrigé.

Ligne 11. — Lire سِفْر et non صِفْر; le mot a été surchargé.

Ligne 13. — A la fin de la ligne قال qui est nettement écrit paraît effacé ce qui rend le texte plus compréhensible.

Ligne 18. — La *nisba* de Ya'qûb est incertaine peut-être الحلبى (?).

PAGE 16.

عطا بن ابى رَبَاح عن القبلة العطيرة المُظْلِمَة أُريد ان اخرج فأُصلى فى الجماعة فتقول والدتى لا
تخرج صلى فى بيتك | قال اطعها ○ قال واخبرنى بن مَهْدى عن الثَوْرى عن هشام بن عُروَة عن
ابيه فى هذه الاية « واخفض لهما | جناح الذل من الرحمة » قال لا تمتنع من شىء احبّاه ○ قال واخبرنى
سُفيَن بن عُيَيْنَة عن العوّام بن حَوْشَب عن | مُجَاهِد انه ساله رجل فقال يدعونى ابى وقد اقيمت
الصلوة قال اطع اباك ○ قال وحدثنى بن مهدى عن الثَوْرى | عن ابى الرَبيع عن مُجَاهِد انه ساله
رجل فقال يدعونى ابى فقد اقيمت الصلوة قال اجبه قال وقد بلغنى عن | الحَسَن انه سئل عن بر
الوالدين قال ان تبذل لهما ما ملكت وتطيعهما فيما امراك ما لم تكن معصية | فقال واخبرنى بن

مَهْدى عن الثَوْرى عن مُعوية بن إسحق عن عُرْوة بن الزُبَيْر قال ما برّ والده من شدّ النظر اليه ○ | قال واخبرنى بن مَهْدى عن سُفيَن عن محمد بن سُوقَة عن ابى بكر بن حَفْص قال جاء رجل الى النبى عليه السلم | فقال يا رسول الله انى اذنبت ذنبًا عظيمًا فقال هل لك من والدة قال لا قال هل لك من خالة قال نعم قال | فبرّها ○ قال وحدثنى بن مَهْدى عن عُمارة بن زاذان قال قلت للحسن يابا سعيد الى ما ينتهى عقوق | الوالدين قال تحرمهما وتهجرها قال بن مَهْدى قال شيخ [لا] فقال له عبد الله بن سعيد قال سمعت | لحسن وساله رجل فقال يابا سعيد دعا الوالد لولده قال نجاه قال دعاه عليه استيصاله ○ | قال وحدثنى بن مَهْدى عن محمد بن سُلَيْم عن مَروَان عن مُوَرِّق العِجْلى عن رسول الله عليه السلم قال هل | تعلمون نفقة افضل من نفقة فى سبيل الله قالوا الله ورسوله اعلم قال نعم نفقة على | الوالدين فان دعاها بالخير ينبت الاصل وينبت الفرع وان دعاها بالشر يبس | الاصل ○ قال وحدثنى مَسْلَمَة بن علىّ عن هِشَام بن حسّان عن الحَسَن يرفعه قال ثلثا البرّ | للامّ قال وحدثنى مَسْلَمَة عن الاوزاعى عن يحيى بن ابى كثير [بنحو] ذلك ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة | عن خَلِد بن يزيد عن سعيد بن ابى هِلال قال بلغنى ان الو[لد] ليبرّ والده وقد مات بالدعا |

Ligne 1. — A la fin de la ligne, lire صَلِّ au lieu de صلى du texte.

Lignes 2-3. — *C*, XVII, 25.

Ligne 7. — A la fin de la ligne *tashdid* sur le د de شدّ.

Ligne 11. — Le mot après شيخ est mutilé. On n'aperçoit que la partie supérieure de deux lettres à hampe; aussi ai-je cru pouvoir restituer d'après le sens du contexte لا (?), restitution douteuse.

Ligne 17. — Au milieu de la ligne dans la lacune j'ai restitué بنحو; on pourrait également restituer مثل.

Ligne 18. — Au milieu de la ligne j'ai restitué dans la lacune la partie entre crochets :

الو[لد] ليبر

La restitution est douteuse (?).

PAGE 17.

له ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن يزيد بن ابى حَبِيب ان العلماء كانوا يقولون حقّ الام افضل من حقّ الاب | ولكل حقّ ○ قال واخبرنى عبد الله بن عامر الاسلمى ان ابا هُرَيْرة كان يقول ما من عبد مسلم | يكون عنده ابواه فيبرّهما الا فتح الله له بابين من ابواب الجنة فاذا هلك احدهما اغلق | احدى البابين ○ واذا هلكا جميعًا غلقا جميعًا ○ قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث عن سعيد بن | ابى

هِلال قال ان كعبًا قال والذى نفسى بيده ان الله ليعجل حين العبد اذا كان عاقًّا لوالديه ليعجل | له العذاب وان الله ليزيد فى عمر العبد اذا كان بارًّا بوالديه ليزداد برًّا وخيرًا ○ | وقال كعب اجد فى كتاب الله انه اذا دعاه فلم يجبه فقد عقّه واذا لجاه الى اين | يدعوا عليه ويبكى الى الله منه فيما بينه وبينه فقد عقّه كل العقوق واذا ائتمنه | فخانه فقد عقّه واذا ساله مما يقدر عليه فمنعه فقد عقّه ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة | عن مُعوية بن الزبان(?) قال سمعت عطا بن ابى رباح واستفتاه رجل فقال ان امى امرتنى بطلاق | امراتى وزعمت انه لا يرضيها الا ذلك فقال اتق الله فى امك ولا تفارق امراتك ○ قال | واخبرنى عمرو بن الحَرِث عن سعيد بن ابى هِلال انه بلغه ان اول شىء نزل من الله على موسى | بسم الله الرحمن الرحيم هذا كتاب الله فى الالواح بيده لعبده موسى عبدى | لا تشرك بى شيًا ولا تحلف باسمى كاذبا فانى لا ازكى ولا ارحم من يحلف باسمى كاذبًا | قال يا رب اوصنى قال اوصيك بامك قال يا رب اوصنى قال اوصيك بامك قال يا رب | اوصنى قال اوصيك [بامك] قال يا رب اوصنى قال اوصيك بابيك قال يا رب اوصنى قال اوصيك | بابيك قال يا رب اوصنى قال اوصيك ببنى جنسك كلهم قال وكيف استوصى ببنى | جنسى كلهم قال تحب لهم ما تحب لنفسك وتكره لهم ما تكره لنفسك |○

Ligne 4. — Au début de la ligne lire احد au lieu de احدى du texte.

Ligne 5. — Au milieu de la ligne on pourrait à la rigueur lire خير au lieu de حين; pourtant la lettre initiale paraît porter le signe qui d'ordinaire est souscrit sous le ح; de plus la lettre finale paraît être surmontée d'un point diacritique.

Ligne 7. — La citation de Ka'b est sans doute tirée du Pentateuque.

Ligne 13. — La citation est probablement tirée aussi du Pentateuque.

Ligne 16. — A la fin de la ligne, le dernier قال est écrit au-dessus de la ligne.

PAGE 18.

قال واخبرنى يونس بن زيد عن بن شِهَاب قال اخبرتنى عَمْرة ابنة عبد الرحمن ان رسول الله عليه السلم قال | بينا انا نائم رايتنى فى الجنة فسمعت صوت قارئ يقرأ فقلت من هذا فقال هذا حَارِثة | بن النُعْمَان كذلك البرّ كذلك البرّ وكان حَارِثَة ابرّ هذه الأمة بأمه | قال وحدثنا سُفيَن الثَوْرى وابرهم بن سعد عن سعد بن ابرهم عن حُمَيْد بن عبد الرحمن بن عَوْف | عن عبد الله بن عمرو بن العاص ان رسول الله عليه السلم قال ان من الكبائر ان يسبّ الرجل والديه ○

| قال وحدثنى عبد الله بن عمر عن عبد الرحمن بن القَسِم قال كنت اسمع ان البرّ شىء هيّنٌ التحفةُ
| والكلام اللين ○ قال وحدثنى بكر بن مُضَر عن عمرو بن الحَرِث بذلك قال وقد قال حسّان بن ثابت
| فى ذلك لعمر ابيك ما رجل هجانى ببر الوالدين ولا رحيم ○ قال واخبرنى مَخْرَمة بن بُكَيْر عن |
ابيه عن بن عبّاس انه أتاه رجل من اهل العراق قتل ابنت عم له يستفتيه فقال له ألك أمٌّ قال لا
10 | قال ألك اخت قال لا قال ان أقرب الأعمال الى الله أو أحب الاعمال الى الله برّ الوالدة ثم ذكر | الأخت
فقال له تب الى الله ○البرّ قال بن وهب بلغنى عن عطا بن ابى رَبَاح ان | رسول الله صلى الله عليه
وسلم قال رحم الله والدًا اعان ولده على برّه قالوا كيف | يا رسول الله قال يقبل احسانه ويتجاوز
عن اساءته ○ قال واخبرنى بن ابى الزِنَاد عن هِشَام بن | عُرْوة عن من حدثه عن ابى هُرَيْرَة قال
15 لرجل وهو [يعظه] فى برّ ابيه لا تمشى امام ابيك | ولا تجلس قبله ولا تدعه باسمه ولا تستسبّ له
○ واخبرنى بن ابى الزِنَاد عن الثقة ان رجلًا | دخل على عمر بن عبد العزيز وهو يمشى بين يدى ابيه
فقال له عمر ارجع [عن] ذلك لا تمش بين يدى سيدك | قال واخبرنى د[ ] بن عبد الله عن موسى
بن عُبَيْدَة عن ايوب بن مَلِك الانصارى عن بن عبّاس عن عمر بن | . . . ان من الناس ثلاثة شرّ رجل
يسعى فى فساد بين الناس حتى يفسدوا ورجل يتكبر على والديه |

Ligne 1. — Lire يونس بن يزيد au lieu de يونس بن زيد du texte. Lire بنت au lieu de ابنة du texte.

Ligne 8. — Dans la marge de droite la fin d'un mot terminé sans doute par un ر; peut-être le scribe a-t-il récrit dans la marge le mot لعمر qui est surchargé dans le texte; on pourrait aussi suggérer que ce ر est la fin du mot وافر mètre du vers de Ḥassân ibn Thâbit. A côté du ر on lit le mot صح.

Ligne 11. — Titre de paragraphe : البر « le respect ».

Ligne 12. — Au milieu de la ligne le mot والدا est répété, le premier ayant été surchargé est difficile à lire.

Ligne 14. — A la fin de la ligne lire لا تَمْشِ au lieu de لا تمشى du texte.

Ligne 15. — Au milieu de la ligne له est écrit au-dessus de la ligne.

Ligne 16. — Le mot عن de la phrase ارجع عن ذلك est douteux.

Ligne 17. — Au début de la ligne, après les mots قال واخبرنى, une lacune d'un mot.

Ligne 18. — Au début de la ligne, lacune de six à huit lettres.

PAGE 19.

فتكبر عليهما وتحقرها ورجل سعى فى فساد رجل وامراته حتّى فرق بينهما ثم خلف عليها بعده
○ | قال واخبرنى القَسِم بن عبد الله عن ابرهم بن اسمعيل بن مُجَمِّع الانصارى عن محمد بن

الحَرِث بن سُفيَن عن بن | عِياض انه سمع عبد الله بن عمرو بن العاص يقول من الكبائر ان يستسب
الرجل لوالديه ○ قال وحدثنى | أُسامة بن زيد ان ابا حَازِم حدثه ان رجلًا جاء الى رسول الله
عليه السلم فقال يا رسول الله عملت كذا وكذى | لاعمال قبيحة ذكرها فهل من توبة او ما تامرنى قال
أبواك حيان قال أحدهما يا رسول | الله قال اجعلها أمك قال هى أُمّى يا رسول الله قال فاذهب فبرّها ○
قال وسمعت مَالِك بن انس وسئل | عن الذى لم يدرك أبويه أو أحدهما انه لا باس ان يقول اللهم
« ارحمهما كما ربيانى صغيرًا » قال مَلِك | وقد يكون الرجل مع ابيه لايربيه ويغيب عنه (ا)لزمان الطويل
وسمعت سُفيَن بن عُيَيْنَة يحدث | عن سَالِم بن أبى حَفْصة عن مُنْذِر الثَّوْرى عن محمد بن الحَنَفِية
أنه كان يمشط أمه ويدريها ○ | قال وسمعت سُفيَن يحدث عن عمرو بن دِينَر عن ابى قابوس عن عبد
الله بن عمرو بن العاص عن رسول الله | صلى الله عليه وسلم انه كان يقول الراحمون يرحمهم الله ارحموا
أهل الأرض يرحكم اهل السما | الرحم شجنة من الرحمن من قطعها قطعه الله ومن وصلها وصله الله
○ قال وس[معت] | قال وسمعت سُفيَن يحدث عن بن شِهَاب عن عَمْرة ابنت عبد الرحمن عن عائشة
زوج النبى | عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال دخلت الجنة فسمعت فيها قراءة قلت من هذا
فقالوا | حارِثة بن النُعْمان كذلكم البرّ كذلكم البرّ ○ قال واخبرنى سُلَيْمن بن بِلال عن مُعوية بن
ابى مُزَرِّد | عن ابى الحُبَاب سعيد بن يسار عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم قال خلق الله
الخلق فلما فرغ منه | قامت الرَحِم فقال مه قالت هذا مقام [العائذ بك من] القطيعة فقال نعم الا ترضين
ان اصل | من وصلك واقطع من قطعك قالت بلى قال فذلك لك ثم قال أبو هريرة فاقروا ان شيتم
« فهل عسيتم [ان توليتم] ان تفسدوا | فى الأرض وتقطعوا ارحامكم » ○ قال واخبرنى سُلَيْمن بن
بِلال عن مُعوية بن ابى [مُزَرِّد] عن يزيد ... |

Ligne 4. — Au milieu de la ligne le mot جاء est écrit au-dessus de la ligne.
A la fin de la ligne la première fois كذا la seconde fois كذى. La première orthographe est habituelle.
Ligne 7. — *C*, XVII, 25.
Ligne 8. — Au début de la ligne, entre les mots قد et يكون un mot effacé et rayé.
Au milieu de la ligne les mots يربيه peu lisibles dans le texte sont récrits au-dessus de la ligne.
A la deuxième partie de la ligne, j'ai lu للزمان الطويل au lieu de لزمان الطويل du texte.
Ligne 9. — A la fin de la ligne les mots يدريها portent un *kasra* sous le ر.
Ligne 15. — A la fin de la ligne le nom مُزَرِّد est à peine lisible. Cf. mes notes.
Ligne 18. — A la fin de la ligne *C*, XLVII, 24.
Les mots فهل عسيتم sont écrits au-dessus de la ligne.

PAGE 20.

عن عُرْوة بن الزُبَيْر عن عائشة زوج النبى عليه السلم ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال الرحم شجنة من الله | من وصلها وصله الله ومن قطعها قطعه الله ○ قال واخبرنى سُلَيْمَن بن بِلَال عن العلا بن عبد الرحمن | عن أبيه عن هانى مولى علىّ عن علىّ بن ابى طالب عن رسول الله عليه السلم قال لعن الله من ذبح لغير الله | لعن الله من تولى غير موالية لعن الله من غير حدود الارض لعن الله من عق | والديه ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن جَابِر بن اسمعيل عن عُقَيْل بن خَلِد عن بن | شِهَاب ان رسول الله عليه السلم قال لعُرْوة بن مَسْعُود الثَقَفِىّ حين بعثه اليه | قريش بالحُدَيْبية يا عُرْوة ا للقوم رَحِم ليست لى ان الله ينها عن عقوق الامهات وتاود البنات | ومنع وهات ان الله يحب الغنى الخفى الخير التقى ويبغض الفاحش البذى السؤول | الملحاف قال وحدثنى بن لَهِيعَة عن خَالِد بن يزيد عن سعيد بن ابى هِلال | قال كان ابو هُرَيْرَة يدخل على أمه كل يوم فيقول جزأك الله يأُمّ خيرًا كما ربيتنى | صغيرًا قال وتقول هى جزأك الله يا بنى خيرًا كما بررتنى كبيرًا ○ | الاخا فى الله قال وحدثنى عبد الرحمن بن زيد بن اسلم عن محمد بن | سُوْقَة ان رسول الله عليه السلم قال ما احدث عبد اخا يواخيه فى الله الا رفعه الله به | درجة فقال رجل من المنافقين فى نفسه وما درجة [رف]عها رجل اوضعها فقال رسول | الله عليه السلم ليست بدرجة عت[بة] بيت أمك ولكنها درجة كما بين السما الى الارض | قال واخبرنيه عبد الرحمن بن زيد عن أبيه عن النبى عليه السلم قال وسمعت عبد الله بن عمر | يحدث عن رجل متهم عن عَاصِم بن عُبَيْد الله قال كان مُسْلِم اذا قدم من سفر قبله عبد الله | بن عمر ويقول شيخ يقبل شيخًا قال وسمعته |

Ligne 2. — Un peu avant le milieu de la ligne un espace équivalant environ à quatre lettres entre les mots قطعه et الله.

Ligne 3. — Dans la marge de droite on lit عن على qui a été omis dans le texte mais qui est écrit une seconde fois au-dessus des mots بن ابى طالب.

Ligne 4. — Un peu avant le milieu de la ligne un blanc équivalant environ à six lettres entre les mots تولى et غير.

A la fin de la ligne le mot والديه est rayé et répété à la ligne 5.

Ligne 5. — Un peu avant le milieu de la ligne sous le blanc de la ligne 4 un espace blanc équivalant à environ six lettres entre les mots قال et و.

Ligne 6. — Au début de la ligne un blanc équivalant à trois ou quatre lettres entre les mots رسول et الله.

Ligne 7. — Dans la marge de droite on aperçoit un ل final sans doute la fin du mot سل «demande».

Au-dessous de cette lettre le mot قوم est récrit en marge.

Au début de la ligne les mots بالحديبية sont surchargés.

A la fin de la ligne les textes portent tous واد au lieu du mot تاود du texte.

Ligne 8. — Dans la marge de droite on lit un ح final.

Ligne 9. — Au début de la ligne entre les mots الملحاف et قال un espace blanc équivalant à huit lettres environ.

Ligne 12. — Titre de chapitre الاخا فى الله : «la fraternité en Dieu».

Ligne 13. — Au milieu de la ligne le mot اتخذ a été corrigé en احدث.

PAGE 21.

أيضا يحدث عن عبد الله بن [ع]ر عن عَاصِم بن عُبَيْد الله ان رسول الله عليه السلم اكبّ على
عُثْمَن | بن مَظْعُون فقبله بعد موته وانهم ليرون الدموع تسيل من عين رسول الله صلى الله عليه
وسلم | على وجه عُثْمَن بن مَظْعُون × قال عبد الله بن ..... عليه السلم قال حين مات بن
مَظْعُون قال ..... × هذا فرط هذه الأمة قال عبد الله ان أبا بكر الصديق دخل على | رسول الله
عليه السلم حين توفى وهو مسجى بثوب فكشف عن وجهه ثم قبل بين عينيه ثم قال | لا يجمع الله
أعينك بؤسًا أبدًا ○ قال وسمعت عبد الله بن عمر يحدث قال بلغنى ان رسول | الله عليه السلم كان
يصافح ○ قال وحدثنى أبو شُرَيْح عن رجل من المَعَافِر قال المؤمنون اخوة | يقضى بعضهم حاجات
بعض فيقضى بعضهم حاجات بعض قضى الله حاجاتهم | قال واخبرنى الاوزاعى يحدث عن عَبْدَة بن
ابى لُبابة عن مُجَاهِد انه قال اذا ترايا المتحابّان | فى الله فمشى أحدهما الى صاحبه فاخذ بيده ثم ضحك
اليه تحاتت خطاياهما كما | تحات ورق الشجر ○ قال قلت ان هذا ليسير قال لا تقل ذلك فان الله
يقول « لو انفقت ما فى الارض | جميعًا ما ألفت بين قلوبهم ولكن الله ألف بينهم انه عزيز حكيم »
○ قال واخبرنى | غير واحد عن الاوزاعى عن يحيى بن ابى كثير قال قال رسول الله صلى الله عليه
يزور الاعلون من | الجنة الاسفلين ولا يزور الاسفلون الاعليين الا من كان يزور فى الله فى الدنيا فذلك
يزور فى الجنة | حيث يشاء ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن شُرَحْبِيل بن شَرِيك عن ابى عبد الرحمن
الحُبُلى عن الصُنابحى | عن ابى بكر الصديق قال ان دعوة الأخ فى الله تست[جاب] ○ قال وحدثنى مَسْلَمَة
بن علىّ عن يحيى | بن الحَرِث عن القَسِم بن عبد الرحمن عن ابى ا[ ]عا .... يرفعه قال ما من

عبد يزور اخاه فى | الله الا اكرم ربه ○ قال واخبرنى من سمع يزيد بن محمد يحدث عن محمد
بن عمرو بن | حَلْحَلَة عن شَهْر بن حَوْشَب انه كان يدخل مسجد حِمْص فيرأ اهل مجلس كهولًا |

Ligne 3. — Les mots هذا فرط sont surmontés d'un trait horizontal qui indique que c'est là que doit être insérée la note marginale.

Le texte qui commence dans la marge de gauche écrit de bas en haut et qui après une lacune de quelques mots continue écrit à l'envers au-dessus de la première ligne est inséré dans le texte entre deux signes ×.

Ligne 5. — On pourrait à la rigueur lire عليك mais il faudrait alors supprimer l'ا.

A la fin de la ligne un blanc équivalant à trois ou quatre lettres.

Ligne 10. — *C*, VIII, 64.

Ligne 11. — Après le signe ○ marquant la fin de la tradition un espace équivalant à une douzaine de lettres environ.

Ligne 16. — Au milieu de la ligne une lacune au-dessous de laquelle on aperçoit les lettres : عا.

PAGE 22.

وغُلامًا اكحل العينين برّاق الثنايا يتنازعون التمـاس الفقاه بإغير مرى فاذا | اشكل عليهم شى
نظروا الى الغلام فما قال انتهوا اليه فاعجبنى ذلك من شانهم | والفتهم وسالت عن الغُلام فاذا هو مُعاذ
بن جَبَل فارتفع اصحابه فقعدت اليه | فقلت معاذ بن جبل انى لاحبك لله قال لئن كنت صادقًا لقد
سمعت رسول الله عليـه السلم | يقول ان المتحابّين فى الله او جلال الله على منابر من نور فى ظل
العرش على يمين الرحمن يوم | القيمة ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة عن بن ابى فَقِيه عنهم سوا ○ قال
واخبرنى عبد الله | بن عيّاش عن يزيد بن قَوْذَر عن كعب قال رب قائم مشكور له ورب نائم مغفور
له | وذلك ان الرجلين يتحابا فى الله فقام احدهما يصلى فرضى الله صلوته ودعاه فلم يرد | عليه من
دعايه شيا فذكر اخاه فى دعايه من الليل فقال يا رب اخ فلان اغفر له | فغفر له وهو نائم ○ قال
كعب ان المتحابّين فى الله على عمد من ياقوت احمر | على راس العمود الف بيت مشرفين على اهل
الجنة مكتوب فى جباههم هاولاء المتحابّون | فى الله اذا اطلع احدهم ملا حسنه اهل الجنـة كما تملا
الشمس اهل الارض تقول | اهل الجنة هذا رجل من المتحابّين فى الله اطلع ينظرون الى وجهه مثل
القمر ليلة البدر | قال وحدثنى قُرَيْش بن حَيّان عن ثابِت البُنانى قال كنا اذا [اتينا] انس بن مَلِك
فاذا رآنا دعا | بدهن طيب فمسح به يديه مصافحة اخوانه ○ قال واخبرنى يعقوب بن عبد الرحمن

| عن ابى حَازِم عن محمد بن كعب القُرَظى ان رسول الله عليه السلم قال منزلة المؤمن من اهل الايمان | كمنزلة الراس من الجسد يالم المؤمن لما اصاب اهل الايمان كما يالم الجسد لما |

Ligne 1. — Le mot الثنايا a d'abord été écrit الثنانى puis corrigé en الثنايا.
Plus loin on pourrait lire malgré la graphie : الناس au lieu du mot التماس que porte lisiblement le texte.
Ligne 2. — Le mot الغتهم porte un signe sur l'ا initial.
Ligne 5. — Dans la marge de droite le mot سل.
Ligne 6. — Le mot عن de عنهم a d'abord été écrit عن.
Ligne 8. — Lire : يتحابّان au lieu de يتحابّا du texte; صلوته orthographe archaïque pour صلاته.
Ligne 11. — Les mots الف بيت sont écrits au-dessus de la ligne.

PAGE 23.

اصاب الراس ○ قال وحدثنى يحيى بن ايّوب عن سعيد بن حبيب قال قال الحَسَن من شيّع اخا له | فى الله بعث الله له ملائكة من تحت عرشه يوم القيمة يشيّعونه الى الجنة ○ قال وبلغنى عن ابى هُرَيْرَة | ان رسول الله عليه السلم قال من عاد مريضًا او زار اخًا له بعث الله اليه مُنادى من السما | الدُنيا ان طبت وطاب ممشاك قد تبوأت من الجنة منزلًا ○ وقال ابو قِلابة اذا خرج | العبد ليلقى اخاه يحدث به عهدًا بعث الله مُناديًا ينادى من السما الدُنيا ان طبت وطاب | ممشاك لك الجنة يقول الله بروح هذا وعلىّ قراؤه ○ قال وبلغنى عن الحَسَن قال يقال لا يبلغ | الرجل النصيحة كل النصيحة لاحد حتّى يامره بما عجز عنه ○ قال واخبرنى مَسْلَمَة بن علىّ عن | سعيد بن بَشِير يرفعه قال اذا دخل على احدكم اخوه فليقرب له ما وجد ولو شربة من ماء | قال واخبرنى عبد الرحمن بن مَهْدى عن الثَوْرى عن زِياد بن الفَيّاض الخُزاعى انّ تَمِيم بن سَلَمَة قال | قدم عمر بن الخطاب من سفر فقبل يده ابو عُبَيْدَة بن الجرّاح ثم خلوا يتناجيان حتى بكيا جميعًا | قال وحدثنى بن مَهْدى عن الحَسَن بن الخَلِيل ان عُمَر بن الخطاب قال لو يعلم احدكم فى قوله لاخيه جزاك | الله خيرا لاستكثر منها ○ قال واخبرنى مَسْلَمَة بن علىّ عن زيد بن وَاقِد وهشام بن الغازى | عن مكحول قال امش ميلًا عد مريضًا امش ميلين اصلح بين اثنين امش ثلاثةً زر فى الله ○ | قال واخبرنى يونس بن يزيد عن عطا الخُراسانى مثله ○ قال وحدثنى من سمع سعيد بن ابى ايوب | يقول ان رسول الله عليه السلم قال الا اخبركم برجالكم من اهل الجنة قالوا بلى يا رسول الله قال | النبيين والصديقين

ورجل زار اخاه فى الله ثم قال الا اخبركم بنسائكم من اهل الجنة قالوا بلى | يا رسول الله قال الودود والولود العوود التى اذا اسات او اسى اليها وضعت | يدها فى يده ثم قالت اع[مل] وافعل ما بدا لك ○ قال واخبرنى محمد بن عمرو عن النَّوْرى | عن رجل عن الشَّعْبى قال لما قدم جعفر من الحبش استقبله رسول الله صلى الله عليه فقبل بين عينيه | وصمت

Ligne 1. — A la fin de la ligne un *tanouine* sur le second ا de اخًا.
Ligne 2. — Le mot ملائكةً porte un *tanouine*.
Ligne 3. — Lire منادِيًا au lieu de منادى du texte.
Ligne 5. — On peut lire يحدث, يحدد, يجدد ou يحدب. Cf. mes notes.
Ligne 6. — Au milieu de la ligne علّى porte un *tashdîd* sur le ل médian (?).
Ligne 19. — Les mots : وصمت sont écrits au-dessous de la ligne, au-dessous des mots الله عليه.

PAGE 24.

قال واخبرنى حَيْوَة بن شُرَيْح عن بكر بن عمرو عن من يثق به ان الرجل اذا زار رجلًا اخًا له فى الله لم يبق فى السماء ملك الا حيّوه بتحية | مستانفة لا تحيّة مثله ملكُ غيره كل ملك منهم يحيّيه على حدتها ولا تبقى شجرة بجميع شجر الجنة الا تاذن | صاحبتها فلان بن فلان زار فلانا فى الله ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن دَرّاج عن عيسى بن هِلال عن عبد الله بن عمرو بن | العاص عن رسول الله عليه السلم انه قال ان روح المؤمنين ليلتقيان على مسيرة يوم وما رأ احدهما صاحبه | قط ○ قال واخبرنى بن سَمْعَان قال سمعت رجالًا من اهل العلم يحدثون عن سلفنا من اصحاب رسول الله عليه السلم ان الرجل | منهم كانت الليلة تطول عليه حتى يصبح فينظر فى وجه اخيه وانهم فى اسفارهم كانت الشجرة تفرق بين الرجلين | فيلتقون من وراءها فيشابك بعضهم بعضا من شدة شوقه الى اخيه وسلامة صدره له ○ قال واخبرنى | بن سَمْعَان عن ابرهيم بن عُبَيْد بن رِفاعة عن عبد الرحمن بن ابى لَيْلَا عن حُذَيْفَة بن اليمان قال قال لى رسول الله عليه | السلم هات يدك يا حُذَيْفَة فاعطيته يدى وانا جنب فادخل اصابعه فى اصابعى فشابكنى وشد | قبضه ثم قال ان المؤمن اذا لقى المؤمن فصنعا هذا تناثرت الخطايا منهما ○ قال بن سَمْعَان وكان | النبى عليه السلم اذا لقى الرجل من اصحابه اخذ بيده فشابكه ثم شد قبضته ○ قال وحدثنى هِشام بن سعد عن | غَالِب بن عُبَيْد الله عن ابى اسحق الهَمْدَانى ان رسول الله عليه السلم قال لا يزال الله فى حاجة العبد ما كان | فى حاجة اخيه ○ الاخا فى الله ○ قال بن وهب اخبرنى الحَرِث بن نَبْهان | عن أبان بن ابى عيّاش ان سَلْمان دخل

على عمر بن الخطاب فالقى له وسادة فجلس عليها فقال الله اكبر | قال عمر بعض اعاجيبك(?) يابا عبد الله
قال سمعت رسول الله يقول اذا التقى احدكم المسلم لاخيه | شيا يكرمه به فجلس عليه ..... غفر
لهما ○ قال واخبرنى أَشْهَل بن حَاتِم عن رجل | حدثه عن الحَكَم عن البَرَاء بن عَازِب قال رسول الله
عليه السلم قال اذا التقى المسلمان | فتصافحا وحمدا الله واستغفراه غفر لهما ○ قال واخبرنى أَشْهَل بن
حَاتِم عن عبد الله بن | عَوْن عن محمد بن سِيرِين قال كانوا يقولون لا تكرم صديقك [بما ي]شق عليه ○
قال واخبرنى | .....كة عن [عب]د الله بن عبد الرحمن بن ابى حسين عن شَهْر بن حَوْشَب عن
ابى ادريس الخَوْلانى قال قلت |

Ligne 2. — On peut lire également au lieu de تاذن : تاذنت ou تادبت.
Ligne 5. — Le لا du mot رجالا est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 11. — Les mots اخذ بيده sont écrits au-dessus de la ligne.
Ligne 13. — Sous-titre الاخا فى الله «la Fraternité en-Dieu».
Ligne 15. — Un groupe de lettres incompréhensible بعض اعاحبك.
Ligne 16. — Entre les mots عليه et غفر un espace blanc d'une douzaine de lettres environ.

PAGE 25.

لمُعاذ بن جبل والله انى لاحبك لله قال لِمَ قال من جلال الله |
حتى الصق ركبتى بركبته ثم قال ابشر ان |
رسول الله عليه السلم يقول ان الذين يتحابون من جلال الله [فى ظل الله يوم لا ظل الا] |
ظله ○ قال ثم التقى(?) عُبادة بن الصَامِت فقلت الا تسمع |
اخبرك بخير من ذلك الا احدثك فقلت حدثنى قال |
حقت محبتى للذين يتحابّون فىّ حقت محبتى للذين يتباذلون فىّ [حقت محبتى للذين ..... حقت] |
محبتى للذين يتزاورون فىّ ○ قال وحدثنى ابرهيم بن نَشِيط |
عن عبد الرحمن بن غَنْم او ابى مَالِك او ابى عَامِر وكلهم [ثقة انهم بينما هم عند رسول الله عليه]
السلم وقد نزلت هذ الاية « يا ايها الذين امنوا لا تسالوا عن [شيا ان تبد لكم تسؤكم » قال رسول
الله عليه] |
السلم صِفة قوم ليسوا بانبياء ولا شهداء يغبطهم النبيون والشهداء بقربهم ومقعدهم من الله يوم
القيامة] |

فسكتوا فلم يسلوا عن شى وجذا اعرابى على رَكْ[بتيه]
يا رسول الله حتى نعرفهم حدثنا عنهم فرايت
الاعرابى قال هم عباد الله من بلدان شتى وقبائل شتى [لم يكن بينهم ارحام يتواصلون بها ولا
دنيا يتباذلونها تحابوا بروح الله يجعل الله لهم منا[بر من لؤلؤ قدام الرحمن تعالى]
يفزع الناس ولا يفزعون ويخاف الناس ولا يخافون
عبد الوَاحِد بن بُخْت عن ابى ادريس الخَوْلانى عن
محبتى لعبادى الذين يعمرون مساجدى ويكثرون ذكرا[ى]
نعمة بعبادى كفيت بهم نفسى عن عبادى ○
من احدث اخا[و]ة فى الله رفعه الله درجة ○ قال و

Ligne 8. — Le mot غُنم porte un *ḍamma* sur la première lettre.
Ligne 9. — *C*, V, 101. Cf. mes notes.
Ligne 14. — Le texte porte دُنيا avec le *ḍamma* et les points diacritiques.
Ligne 18. — On peut lire au lieu de كفيت : كففت.

PAGE 26.

يرفعه انه قال لاصحابه ايّ عُرَى الإسلام أفضل قال فذكروا
الإسلام أفضل قال الاخوة فى الله ○ قال واخبرنى الحَرِث
ابن عَازِب قال لقيت رسول الله عليه السلم فصافحنى فقلت
على اخلاق العجم وسنتهم فقال كلا ان المسلم اذا صافح
اخبرنى الحَرِث بن نَبْهان عن محمد بن سعيد عن عُبادة بن
ى يقول سمعت رسول الله عليه السلم يقول المكر
[والخيانة والخديعة فى النار ومن الخيانة ان] يكتم الرجل اخاه ما لو علمه كان عسى ان يدرك
[به خيرا او ينجو به من سوء قيل يا رسول الله] ا يظهر احدنا لاخيه ما فى نفسه قال نعم
[الا ما لا يضره ولا ينفعه قال واخبرنى] شَبِيب بن سعيد عن شُعْبة بن الحجّاج عن ابى اسحق
ر]جل بمن يصحب فانما يصاحب الرجل مثله]
ان رسول الله عليه السلم قال لا تجسسوا

اخوانًا كما امركم الله ○ قال واخبرنى ايضًا |

[ان رجلًا من] قبلكم خرج يزور اخا له فى الله فى قرية أخرى فبعث |

[الله على مدرجته مَلَكًا فلمّا اتى عليه قال اين] تذهب قال ازور اخا لى قال ابينك وبينه رحم |

[قال لا غير انى] احببته لله قال فانى رسول ربك اليك انه يحبّك كما |

[احببته فيه قال واخبرنى] فَضالة عن هِشَام بن ابى عبد الله عن قَتادة قال |

اخاه جائى من سفر ا ياخذ بيده قال قد كان |

اخبرنى الخَلِيل بن مُرَّة عن أبان بن ابى عَيّاش عن انس بن |

Ligne 1. — Le mot عُرَى a d'abord été écrit avec un ا qui a été surchargé en ى. Le ء initial porte un *ḍamma*.

Au-dessus du mot الاسلام on lit le mot صح.

Ligne 7. — Au lieu du mot لو on peut également lire او. Le mot علّة porte un *tashdîd* sur sur le ل.

Ligne 11. — On peut lire aussi لا تحسسوا au lieu de لا تجسسوا. Cf. mes notes.

PAGE 27.

مَلِك ان رسول الله عليه السلم قال ما تواخا اثنان قط الا كان احبّهما الى الله اشدّهما حبًّا لصاحبه | قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن عيسى بن ابى عيسى انه سمع الشَعْبى يقول ما تحابّ اثنان فى الله ففرق بينهما | الّا حَدَث احْدثه احدهما والمُحْدِث شرّهما ○ قال واخبرنى أشْهَل بن حَاتِم عن من حدّثه عن الشَعْبى | قال لما قدِم جعفر من الحبشة قبّل رسول الله عليه السلم جلده بين عينيه ○ قال واخبرنى جَرِير بن | حَازِم عن سُلَيْمَن الأعْمش قال قال سَلْمان مثل المسلم واخيه كمثل الكفّين تنقى احدهما | الأخْرى ○ قال وحدثنى سُلَيْمَن بن القَسِم وجَرِير بن حَازِم ان النبى عليه السلم قال المسلم مرآة اخيه ○ | قال واخبرنى خَلِد بن حُمَيْد عن خَلِد بن يزيد عن سُلَيْمَن بن رَاشِد عن عبد الله بن ابى رَافع عن ابى هُرَيْرَة انه قال | المؤمن مرآة المؤمن اذا رأ فيه عيبًا اصلحه ○ قال واخبرنى مُعوية بن صَلِح عن ابى زَاهِرية عن ابى الدَرْدا | انه كان (يقول) آخ اخاك إخا صِدْقٍ وهن له ولا تواخذه بقول خطا فتكون مثله اذا جاه | الموت كفاك قبله اذا مات اكثرت ذِكْره وفى حيوته ما قطعْتَ وصله ○ قال واخبرنى بن | أنْعُم عن ابى عبد الرحمن الحُبُلى عن عبد الله بن عمرو بن

العاص ان رسول الله صلى الله عليه قال من احب رجلاً | لله فقال انى احبّك لله فدخلا جميعًا الجنة
فكان الذى احبّ لله ارفعهما منزلة لحق به صاحبه | قال بن أَنْعُم وبلغنى ان رسول الله عليه السلم
قال يؤتى بالمتحابّين فى الله يوم القيمة فيوضع لهم منابر من | درّ فى ظلّ العرش حتى يقضى بين الاولين
والاخرين قال واخبرنى اسمعيل بن عبّاس ان ابا الدَّرْدا كان يقول | معاتبة الاخ اهون من فقده ومن
لك باخيك كله واعطى اخاك وهب له ولا تطع به كاشحًا | فتكون مثله غدا ياتيه الموت فيكفيك قبله
كيف تبكيه فى الممات وفى الحيوة تركْتَ وصله | قال واخبرنى مَسْلَمَة وغيره عن رجل عن ابى اسحق
ان النبى صلى الله عليه كان يقول فى بعض مجلسه ولا تعد | اخاك عدة تخلفه فان ذلك يورث
بينك وبينه عداوة ○ قال بن وهب اخبرنى بن لَهِيعَة و[خَ]لِد بن | حُمَيْد عن عُقَيْل بن خَالِد عن
بن شِهاب ان العحابة كانوا اذا سافروا ثم حالت بين [احدهم]

Ligne 2. — Au milieu de la ligne un *fatḥa* sur le ش du mot الشَعبى.

Ligne 3. — Au début de la ligne un *fatḥa* sur le ح initial du mot حَدث.

Ligne 4. — Au début de la ligne le mot من est écrit au-dessus de la ligne.

Le mot الحَبَشه porte un *fatḥa*.

Le mot قبّل porte un *tashdid* sur le ب médian.

Le mot جِلده porte un *kasra*.

Ligne 5. — Le mot مَثل porte un *fatḥa*.

A la fin de la ligne le mot تنقى a été surchargé, le scribe a écrit تنقا puis surchargé en تنقى.

Lire احداها au lieu de احدها du texte.

Ligne 8. — Le mot عيبا porte un *fatḥa* sur le ع initial.

Ligne 9. — Le mot يقول que j'ai mis entre parenthèses a été suppléé.

Au début de la ligne le mot آخ porte un *madda*.

Au milieu de la ligne le mot هُن porte un *ḍamma* sur le ه initial.

Ligne 11. — Le mot رَجُلا porte un fatha sur le ر et un *ḍamma* sur le ج.

Ligne 15. — La lecture من لك باخيك est douteuse.

PAGE 28.

وصاحبه شجرة فالتقيا ساله كيف انت اى اخ من حق إخآء الإسلام ○ قال واخبرنى خَلِد بن
حُمَيْد عن يحيى بن | ابى أُسَيْد ان عبد الله بن مَسْعُود قال كنا اذا فقدنا الاخ اتيناه فان كان مريضًا
كانت عيادة وان | كان مشغولًا كان عونًا وان كان غير ذلك كانت زيارة ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن

ابى رَافع عن محمد بن | كعب القُرَظى ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ان حقًّا على المؤمنين ان
يتوجع بعضهم لبعض كما | يالم الجسد من الراس ○ قال واخبرنى بن لَهيعَة عن محمد بن زيد بن
المُهاجِر ان رسول الله عليه السلم قال المؤمن | من اخيه كمنزلة اليدين لا غنا لاحداهما عن الاخرى
○ قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة وداود | بن قَيْس وهِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم عن ابيه ان
عمر بن الخطاب قال له لا يكونن حبّك كلفًا ولا | يكونن بغضك تلفًا الا ان هِشَامًا قال فى الحديث قال
يومًا لاسلم وهو يعاتبه ولا يكونن بغضك | عداوة ○ قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة عن زيد بن اسلم
ان رسول الله عليه السلم قال المؤمن على المؤمن | حرام دمه وماله وعرضه المؤمن اخو المؤمن لا يخذله
ولا يظلمه التقوى هاهنا واشار الى صدره | حسب امرئ من الشر ان يحقر اخاه المؤمن ○ قال
وحدثنى عُثْمَن بن عطا عن ابيه عن البَرَا بن عَازِب | انه سمع رسول الله عليه السلم يقول اذا لقى
المسلم اخاه فسلم عليه وصافحه لم ينزع احداهما يده | من يد صاحبه حتى يغفر لهما ○ قال واخبرنى
حَفْص بن مَيْسَرَة عن موسى بن عُقْبَة عن عبد الرحمن بن | عبد الله بن عُتْبَة ان عبد الله بن
مَسْعود كان يقول مما يصفى لك ودّ اخيك ان تسلّم عليه اذا لقيته | وتدعوه باحبّ الاسما اليه
وتوسّع له المجلس اليك قال واخبرنى هِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم قال بلغنا | انه يؤتى بثمانية
نفر اصطحبوا فى الله وتآخوا فيه فقير وغنى فيوجد للغنى فضل | ع[ـ]ل فى ما كان يصنع فى ماله فرفع
على صاحبه فيقول الفقير يا ربّ لم رفعته علىّ وانما اصطحبنا | [فيك و]عملنا لك فيقول الا تجد له
فى عمله فضلا فيقول يا ربّ لقد عملت لو اعطيتنى مالًا |

Ligne 1. — Au milieu de la ligne مِن porte un *kasra*.
Le mot آخا porte un signe sur le premier ا. Ce signe est-il un *madda* ou un *fatḥa* ?
Ligne 2. — Le mot اُسيد porte un *ḍamma* entre l' ا et le س.
Ligne 3. — Le mot مَشغولا est écrit avec un *fatḥa* sur le م initial.
Ligne 6. — Un peu avant le milieu de la ligne, le mot غِنا porte un *kasra* sous le غ initial.
L'orthographe moderne serait لا غِنىً.
Ligne 7. — Le mot ابيه porte un signe sur l' ا.
Ligne 8. — Le mot هِشاما porte un *kasra* sous le ه initial.
Ligne 9. — Le mot اسلم porte un signe sur l' ا.
Ligne 10. — Le mot يَخُذ له porte un *fatḥa* sur le ي initial et un *ḍamma* sur le ذ.
Ligne 13. — Le mot يُغفر porte un *ḍamma* sur le ي initial.

PAGE 29.

مثل ما اعطيته لعملت لك فيه مثل ما عمل لك فيقول صدق الحقوه بصاحبه ويؤتى بمريض | وصحيح فيرفع الصحيح بفضل عمله فيقول المريض لم رفعته علىّ فيقول وجدت له فضلًا فى | عمله فيقول يا ربّ لقد عملت لو صححتنى لعملت لك كما عمل فيقول صدق الحقوه بصاحبه | فيؤتا بحرّ ومملوك فيكون مثل ذلك ويؤتا بحسن الخلق وسيئ الخلق فيرفع الحسن | الخلق على السيئ الخلق فيقول يا ربّ لم رفعته على وانما اصطحبنا فيك وعملنا لك عملًا واحدًا | فيقول لحسن خلقه فلا يجد له جوابًا ○ قال واخبرنى داود بن قَيْس عن زيد بن اسلم قال | قال رسول الله عليه السلم لن تدخلوا الجنة حتى تؤمنوا او لن تؤمنوا حتى تحابّوا افشوا السلم | بينكم تحابّوا ولن يؤمن احدكم حتا يأمن جاره بوايقه قالوا يا رسول الله ما الاسلام قال من سلم | المسلمون من لسانه ويده قالوا ما الايمان قال من امنه اهل الاسلام على دمائهم واموالهم ○ | واخبرنى سُفيَن الثَوْرى عن الحجّاج بن الفُرافِصَة عن ابى العلا ان النبى عليه السلم قال لا ان | اطعم اخا فى الله لقمة احبّ الى من ان اتصدق بدرهم ولان اعطى اخا فى الله درهمًا احبّ الى | من ان اتصدق بعشرة دراهم ولان اعطى اخا فى الله عشرة دراهم احبّ الى من ان اعتق رقبة | قال واخبرنى بن لَهيعَة عن عبد الله بن هُبَيْرَة عن عبد الله بن الحجّاج انه سمع كعبًا يحدث عبد الله | بن عمرو بن العاص انه يدعا يوم القيمة فيقول اين المتحابّون لجلالى فيؤتا بهم ثم يقول ادعوا لى | الحامدين فيؤتا بهم ثم يقول ادعو الى جيرانى فيقولون رب او من جيرانك فيقول عُمّار مساجدى ○ | فيجعلون على كراسى تحت العرش ويُغشّون النار ○ قال واخبرنى بن لَهيعَة عن بن هُبَيْرَة ان | عبد الله بن عمرو بن العاص قال انه لفى الناموس الذى انزل الله على موسى انّ الله يبغض م[ن الخلق] ثلاثة | الذى يغرق بين المتحابّين والذى يمشى بالنميمة والذى يلمس للبُرآء العَنَت ○ [قال واخبرنى] عبد الرحمن |

Ligne 1. — Un peu après le milieu de la ligne, le mot الحقوه porte sur l' ا initial un signe; c'est sans doute un *fatḥa* (?).

Ligne 2. — Un peu après le milieu de la ligne, le mot علىّ porte un *tashdid* sur le ى final.

Ligne 3. — Un peu avant le milieu de la ligne, le mot صححتنى porte un *fatḥa* sur le ص initial.

Ligne 4. — Au début de la ligne, lire فيؤتى au lieu de فيوتا du texte; de même au milieu de la ligne, lire : يوتى au lieu de يوتا du texte.

Ligne 5. — Au début de la ligne le ى final du mot السنّ porte un *tashdîd* (?).

Ligne 6. — Au début de la ligne le mot يَجد porte un *fatḥa* sur le ي initial; de même le mot جَوابا est écrit avec *fatḥa* sur le ج initial.

Ligne 8. — Un peu avant le milieu de la ligne, j'ai lu le mot حتا au lieu de كا que porte le texte. Le ك semble avoir été frotté.

Ligne 9. — Au milieu de la ligne le mot امن écrit avant امنه semble effacé; le mot امَنه qui le suit porte un *fatḥa* sur le م.

Un peu avant la fin de la ligne le mot دِمائهم porte un *kasra* sous le د.

Ligne 10. — A la fin de la ligne, lire : لان au lieu de لا ان du texte.

Ligne 14. — Au début de la ligne le mot عَمرو porte un *fatḥa* sur le ع initial.

Ligne 15. — A la fin de la ligne le mot عُمار porte un *ḍamma* sur le ع initial.

Ligne 16. — Au milieu de la ligne le mot يُغشّون porte un *ḍamma* sur le ي initial et un *tashdîd* sur le ش. Sur le sens de ce mot, cf. mes notes.

Ligne 17. — A la fin de la ligne j'ai restitué les lettres entre crochets de [ن الخلق]م d'après les textes parallèles dans la lacune du texte.

Ligne 18. — Au milieu de la ligne البُرا porte un *ḍamma* sur le ب. A la fin de la ligne j'ai cru pouvoir restituer dans la lacune du texte les mots : قال واخبرنى qui doivent commencer l'*isnâd*.

PAGE 30.

الخضمى(?) عن قاضيهم ان عمر بن الخطاب كان يقول يصفى لك ودّ اخيك ثلاث ان تبدأه بالسلم
وان | تدعوه باحبّ اسمائه اليه وان توسع له فى المجلس وكفى بالمرء عيبًا ان يجد على الناس فيما يأتى
○ وان يبدوا | لهم(?) فيهم ما يخفى عليه من نفسه وان يوذيه فى المجلس بما لا يعنيه ○ قال واخبرنى
يحيى بن ايّوب عن | عُبَيْد الله بن زَحْر عن لَيْث بن ابى سُلَيْم ان عمر بن الخطاب قال من اراد ان
يصفوا له ودّ اخيه فيسلم عليه | اذا لقيه وليوسّع له فى المجلس وليدعوه باحبّ اسمائه اليه ومن
الحق للمرء ان يبصر من عيب اخيه | ما يخفى عليه من نفسه مثله وان يعيب عليه مثل ما يأتى مثله
وان يوذى جليسه بما لا يعنيه ○ قال | يحيى بن ايوب عن حُمَيْد الطَّوِيل عن انس بن مَلِك ان رسول
الله عليه السلم قال يقدم عليكم قوم ارفق | منكم قلوبا فقدم علينا الاشعريون وفيهم ابو موسى وكانوا
اول من اظهر المصافحة فى الاسلام | فجعلوا حين دنوا من المدينة يرجزون ويقولون غدا نلقى الاحبه
※ محمدا وحزبه ○ قال واخبرنى | يحيى بن ايوب عن عُبَيْد الله بن زَحْر عن الليث بن سُلَيْم عن
سعيد بن جُبَيْر او غيره انه دخل مع عبد | الله بن عبّاس البيت فقال واهالك ما اطيبك واعظم
حرمتك والمؤمن اعظم حرمة | منك كل شىء منه حرام اغتيابه واذاه حرام حتى ان يظن به ظن سوء

حرام | قال واخبرنى يحيى بن ايّوب عنهم ان علىّ بن ابى طالب قال لصاع او صاعين ادعوا عليه نفرا
| من اصحابى فاطعمهم اياه احبّ الى من ان اخرج الى السوق فاشترى نسمة فاعتقها ○ | قال واخبرنى اللَّيْث
بن سعد عن خَالِد بن يزيد عن بن ابى هِلال انّ رجلًا اتى النبى عليه السلم فقال يا رسول | الله ما
من الناس احد بعدك احبّ الى من فلان انى لاجد له فى نفسى شيا ما يعلمه الا | الله قا[ل رسول]
الله صلى الله عليه وسلم اذهب فاخبره فاتاه فاخبره فقال الاخر والذى نفسى | [بيده]
لك مثل ذلك فاتى النبى عليه السلم فاخبره فقال رسول الله عليه السلم |

Ligne 1. — Au-dessus du mot قاصيهم le scribe a écrit le mot سل.

Le mot وُد porte un *ḍamma* sur le و.

Ligne 2. — Le mot عيّا porte un *tashdîd* sur le ي médian.

Le mot يَجد porte un *fatḥa* sur le ي initial.

Ligne 3. — Au début de la ligne il faut sans doute lire له pour لهم. Le mot يُعنيه porte un *ḍamma* sur le ي initial.

Ligne 4. — Au début de la ligne le mot زَحر porte un *fatḥa* sur le ز.

Le mot وُد porte un *ḍamma* sur le و.

Ligne 5. — Le mot العىّ porte un *tashdîd* sur le ى.

Ligne 6. — Le premier مثله est écrit au-dessus de la ligne.

Ligne 7. — A la fin de la ligne, les textes parallèles portent ارقّ au lieu de ارفق du texte. Cf. mes notes.

Ligne 8. — Lire الاشعريون au lieu de الاشعرون du texte.

Ligne 9. — Le mot يَرجزُون porte un *fatḥa* sur le ي et un *ḍamma* sur le ز. Le vers qui suit est en effet du mètre *radjaz*.

Ligne 10. — Le mot زَحر porte un *fatḥa* sur le ز.

Ligne 11. — Le mot واهَالك porte un *fatḥa* sur le ه.

Ligne 12. — Le mot مِنك porte un *kasra* sous le م.

Ligne 13. — Peut-être صاعان au lieu de صاعين du texte.

PAGE 31.

شى بشى وشى وافق شيًا لا اسمع لك علقة فضلا ○ قال واخبرنى هِشَام بن سعد | عن زيد بن
اسلم ان النبى عليه السلم قال المسلم اخو المسلم لا يظلمه ولا يخذله ولا يسلمه | التقوى ها هنا حسب
امرى من الشر ان يحقر اخاه المسلم ○ الإخاء ○ | قال بن وهب حدثنا بن سَمْعَان عن زيد بن
اسلم وغيره ان رسول الله صلى الله عليه قال احبب | حبيبك هونًا ما عسى ان يكون بغيضك يومًا

ما ○ وابغض بغبضك ○ | هوناً ما عسى ان يكون حبيبك يوماً ما ○ قال بن سَمْعَان وسمعت رجالاً من علمائنا | يحدثون عن عمر بن الخطاب انه قال لاسلم مولاه ياسلم لايكونن حبك كلفا ولا يكونن بغضك | تلفا ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد عن عطا الخُراسانى ان رسول الله عليه السلم قال لابى رَزِين يابا رَزِين | ان المسلم اذا زار اخاه فى الله شيّعه سبعون الف ملك يصلّون عليه يقولون اللهمّ انه وصله | فيك فصله فان استطعت ان يعمل جسدك فى ذلك فافعل ○ قال ويقال امش ميلاً عُد | مريضاً امْشِ ميلين اصلح بين اثنين امْشِ ثلاثةً زُر فى الله ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن بن | ابى حَبِيب ان ابا سَالِم الجَيْشانى اتى الى ابى أُمَيّة فى منزله فقال انى سمعت ابا ذرّ يقول سمعت رسول الله | عليه السلم يقول اذا حب احدكم صاحبه فلياته فى منزله فيخبره انه يحبه لله وقد | جئتك فى منزلك ○ قال وسمعت مَالِك بن انس يحدث عن عبد الله بن عبد الرحمن بن مَعْمَر عن | ابى الحُباب عن ابى هُرَيْرَة انه قال قال رسول الله عليه السلم ان الله يقول يوم القيمة اين المتحابّون | لجلالى اليوم اظلهم فى ظلى يوم لا ظل الا ظلى ○ قال واخبرنى مَالِك بن انس عن ابى حَازِم عن ابى | ادريس الخَوْلانى قال دخلت مسجد دِمَشْق فاذا حلقة فيها ناس بين ظهرانيهم فتى شاب |

Ligne 1. — فضلا = فُضلى(?).

Ligne 2. — Le second المُسلم porte un *ḍamma* sur le premier م.

Le mot يَخذُله porte un *fatḥa* sur le ي initial et un *ḍamma* sur le ذ.

Ligne 3. — Titre de paragraphe entre deux signes ○ : الاخا «La fraternité».

Ligne 5. — Après les mots يوماً ما, il faut supprimer le signe ○ qui indique la fin de la tradition. De même pour le signe ○ qui est à la fin de la ligne.

Ligne 7. — Le mot لِأسلم porte un *kasra* sous le ل initial et un *hamza* sur le ا.

Lire : يا اسلم au lieu de ياسلم du texte.

Le mot كَلفا porte un *fatḥa* sur le ك initial.

Ligne 8. — Le mot تَلفا porte un *fatḥa* sur le ت initial.

Lire يا ابا رزين au lieu de يابا رزين du texte.

Ligne 10. — L'impératif عُد porte un *ḍamma* sur le ع.

Ligne 16. — Le mot لِجلالى porte un *kasra* sur le ل initial.

Le mot أظلهم porte un signe sur l' ا initial; *hamza* ou *fatḥa*?

Ligne 17. — Le mot حلقَة porte un *fatḥa* sur le ة médian.

PAGE 32.

برّاق الثنايا كثير الصمت والقوم يتنازعون فاذا اختلفوا فى شى سالوا عنه ثم صدروا عن قوله | قال فسالت من هذا فقالوا مُعَاذ بن جَبَل قال فلما كان الغد هجّرت لادنو منه قال فوجدته قد سبقنى | بالتهجير وهو يُصلّى قال فانتظرته حتى اذا قضا صلوته جئته من جهة وجهه فسلّمت عليه | وقلت له والله انى لاحبك لله قال الله قلت والله قال ردّها ثلاث مرات فاخذ بحبوة | ردائى فجبذنى اليه وقال ابشر فانى سمعت رسول الله عليه السلم يقول قال الله وجبت محبّتى | للمتحابّين فىّ وللمتجالسين فىّ والمتباذلين فىّ والمتزاورين فىّ ○ قال وحدثنا عمرو بن | الحَرِث عن بُكَيْر بن عبد الله عن رجل عن عطا بن يسار ان رجلين كانا متواخيين على عهد رسول الله | عليه السلم فمات احدهما وقدِم الاخر من غيبة كان فيها فجاء رسول الله صلى الله عليه وسلم | فقال ما فعل فلان قال هو مات ولوددت لو انى مت معه فاستحرت فقال رسول الله صلى الله عليه | لم تَصُمْ رمضان بعده قال بلى قال فكانّه يقول ان لك بذلك فضلا ○ قال واخبرنى عبد العزيز | بن محمد عن بن اخ بن شِهَاب عن هِشَام بن عُرْوَة ان رسول الله صلى الله عليه قال اذا كان احدكم | يودّ صاحبه فليخبره فان الله لا يزيده بذلك الا خيرًا ○ واخبرنى سُلَيْمَن بن بِلال عن كَثِير بن زيد | عن وَلِيد بن رَبَاح عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم قال المؤمن مرآة المؤمن والمؤمن اخو المؤمن | من حيث لقيه يكفّ عليه ضيعته ويحوطه من وراءه ○ قال واخبرنى محمد بن ابى حُمَيْد عن | محمد بن المُنْكَدِر ان رسول الله عليه السلم قال ما من عبد يدعوا لاخيه المؤمن عن ظهر غيب الا | [استجيب] له فقال له ملك عن يمينه وعن شماله ولك مثلاه حتى يسكت من دعايه ○ |

Ligne 2. — Le mot هجّرت porte un *tashdid* sur le ج.

Ligne 3. — Au milieu de la ligne au lieu des mots قضا صلوته lire : قضى صلاته.

Ligne 4. — Au milieu de la ligne le mot رُدها porte un *ḍamma* sur le ر.

Ligne 5. — A la première moitié de la ligne, j'ai lu le mot surchargé ابْشِرْ conformément au texte parallèle cité par Mâlik (*Égypte*, III, p. 129). Cf. mes notes sur la page 22 (l. 1-6).

Ligne 6. — Le mot المُتباذلين porte un *ḍamma* sur le ب.

Ligne 10. — Le mot فُضلا porte un *ḍamma* sur le ف initial.

Ligne 11. — Le second mot بن est écrit au-dessus de la ligne au-dessus du mot اخ.

Ligne 12. — Le mot يوَد porte un *fatḥa*.

Ligne 13. — Le second المؤمن porte un *kasra* sous le second م.

Ligne 14. — Le mot يكف porte un *fatḥa* sur le ي initial.

Le mot ضيعته porte un *fatḥa* sur le ض initial.

Ligne 15. — Le mot من porte un *kasra* sous le م initial.

Le mot يدعوا porte un *fatḥa* sur le ي initial.

PAGE 33.

قال واخبرنى محمد بن حُمَيْد قال سمعت موسى بن وَرْدان يقول سمعت من ابى هُرَيْرَة وهو يقول قال رسول الله صلى الله | عليه ان فى الجنة لعمدًا من ياقوت عليها غرف من زبرجد لها ابواب مفتحة تضى كما يضى الكوكب | الدرّىّ قال قلنا يا رسول الله من يسكنها قال المتحابّون فى الله والمتجالسون فى الله والمتلاقون فى الله ○ | قال وحدثنى بن ابى حُمَيْد عن بن المُنْكَدِر ان رسول الله عليه السلم قال سَمّى اخاك المؤمن باحبّ اسمائه اليه | وكَنّى اخاك المؤمن باحبّ كناه اليه ○ قال وحدثنى بن ابى حُمَيْد عن محمد بن قَيْس ان عيسى بن مَريَم قال لا يكمل | ايمان المرء حتّى يحبّ لاخيه ما يحبّ لنفسه ○ قال واخبرنى بن ابى حُمَيْد عن محمد بن المُنْكَدِر ان رسول الله عليه | السلم قال من يكون فى حاجة اخيه يكن الله فى حاجته ○ قال وحدثنى أُسامة بن زيد عن حَفْص بن عُبَيْد الله | بن انس بن مَلِك قال بلغنى ان الرجل يتقلّب على فراشه نائمًا وهو مغفور له بدعا اخيه له عن ظهر الغيب | قال أُسامة وحدثنا عبد الله بن عبد الرحمن بن ابى حُسَيْن قال لا ادرى ارفعه الى النبى عليه السلم ام لا انه | من كان فى حاجة اخيه المسلم لم يزل الله فى حاجته ما كان فى حاجة اخيه ○ قال واخبرنى أُسامة | بن زيد قال حدثنى طَلْحَة بن عُبَيْد الله بن كَرِيز الخُزاعى قال قال عمر بن الخطاب لو انّ احدكم يعلم ما | فى قوله لصاحبه جزاك الله خيرًا لأكثر منها بعضكم لبعض ○ قال واخبرنى أُسامة بن | زيد قال حدثنى عبد الله بن عمر بن عبد العزيز عن ابيه ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال تصافحوا | يذهب الغل وتهادوا تذهب الشحنا ○ قال واخبرنيه مَلِك بن انس عن عطا الخُرَاسانى | عن رسول الله عليه السلم ○ قال وسمعت سُفيَن بن عُيَيْنَة يحدّث عن عمرو بن دِينَر عن محمد بن جُبَيْر ان | رسول الله صلى الله عليه قال اذهبوا بنا الى بنى واقف نزور البصير لرجل انما ○ قال واخبرنا | محمد بن مُسْلِم عن عمرو بن دِينَر عن النبى صلى الله عليه وسلم ايضًا ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن الوَلِيد بن ابى الوَلِيد | عن العلا بن عبد الرحمن عن ابيه انه سمع حُذَيْفَة بن اليمان يذكر ان رسول الله عليه السلم لقيه |

Ligne 2. — Le mot لعَمدًا porte un *fatḥa* sur le ع.

Ligne 4. — Le second mot بن est écrit au-dessus du mot المنكدر. Le mot سَمى qui porte un *fatḥa* sur le س initial = سم.

Ligne 5. — Au début de la ligne كَنِى = كَنِ.

Ligne 7. — من يكن = من يكون. Le mot بن entre حفص et عُبَيْد الله pourrait être lu عن.

Ligne 8. — Un peu après le milieu de la ligne le mot مَغفور porte un *fatḥa* sur le م initial.

Le mot الغيب est écrit avec un ب final très allongé qui dépasse dans la marge gauche et vient couper la ligne d'écriture de cette marge.

Ligne 9. — On peut également lire à cause d'une surcharge عن ابى حُسَيْن.

Ligne 10. — Un peu avant le milieu de la ligne le mot يَزل porte un *fatḥa* sur le ي initial.

Ligne 11. — Au milieu de la ligne le mot كَريز porte un *fatḥa* sur le ك initial; il faut en effet lire طَلْحة بن عبيد الله بن كَريز (cf. *Tahdhîb*, V, p. 22, n° 36, note 1).

Ligne 13. — Un peu avant le milieu de la ligne le mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.

Ligne 14. — Au début de la ligne, le mot يَذهب porte un *fatḥa* sur le ي initial. Le mot suivant الغِل porte un *kasra* sous le غ.

Ligne 15. — A la seconde moitié de la ligne, les mots عمرو بن دينر sont surmontés d'un trait horizontal qui d'ordinaire indique un renvoi dans la marge.

Ce texte qui part dans la marge de gauche de la ligne 15 est écrit de bas en haut et se termine dans le sens horizontal au-dessus du second يقول de la ligne 1; ce texte est trop fragmentaire pour que j'aie pu l'utiliser.

Voici les quelques mots que j'ai déchiffrés dans la marge de gauche :

ابرهم بن مس ..... الرحم تقطع(?) والنعم تكفر ولم تر مثل دعا .....

et dans le sens horizontal au-dessus de la première ligne, la tête en bas :

..... قال وسمعت ابرهيم

Ligne 16. — A la deuxième moitié de la ligne lire اعى au lieu de اعا du texte.

PAGE 34.

فقال يا حُذَيْفة تاولنى يدك فقبض يده ثم الثانية ثم الثالثة فقال ما يمنعك فقال انّى جُنُب فقال
| ان المؤمن اذا لقى المؤمن فاخذ بيده تحاتت خطاياه كما تحات ورق الشجر ○ قال واخبرنى بن |
لَهِيعَة عن بن ابى جعفر ان رسول الله عليه السلم قال اذا اعجبكم بحقّ الرَّجُل فسالوه عن اسمه واسم
ابيه وقبيله | عسى ان يمرض فتعودوه ○ وحدثنى أُسامة بن زيدة عن رجل من اهل نَجْران عن
يحيى بن ابى كَثِير عن ابى سَلَمَة بن | عبد الرحمن ان رسول الله صلى الله عليه قال ان المؤمن غِرٌّ 5
كريم وان الفاجر خبّ لئيم ○ قال واخبرنى | أُسامة بن زيد عن محمد بن عبد الله بن عمرو بن عثمان
عن عبد الله بن عمر ان رسول الله صلى الله عليه وسلم | (قال) الناس كالإبل المئة هل ترى فيها رَاحِلة

او متى ترى فيها رَاحِلة ○ قال وقال رسول الله صلى الله عليه | لا اعلم شيًا خير من مائة مثله إلّا الرجل المؤمن ○ قال واخبرنى محمد بن مُسْلِم انه بلغنى ان رسول | الله صلى الله عليه وسلم قال من افضل الاعمال بعد الفرائض إدْخال السرور على المؤمن ○ وقال رسول | الله عليه السلم من لطف لاخيه فى كلمة او وسع له فى مجلس او قضا له حاجة لم يزل فى | ظلّ من الملائكة ما كذلك ○ قال واخبرنى سُلَيْمَن بن بِلال عن من لا يتهم عن عبد الله بن | مَسْعود ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال الارواح جنودة مجندة فما تعارف منها | ايتلف وما تناكر منها اختلف ○ قال واخبرنى سُلَيْمَن بن بِلال عن حُمَيْد الطويل عن انس بن مَلِك | ان رسول الله عليه السلم قال انصر اخاك ظالمًا مظلومًا هذا ننصره | مظلوما فكيف ننصره ظالمًا قال [تكفه] عن الظلم ○ قال واخبرنى بن | لَهِيعَة عن قُباث بن [رزين اللَخْمى] انه سمع ابا عبد الرحمن الحُبُلى يقول لى مائة اخ | فى الله كلهم ادعوا لهم [جميعهم] باسمائهم ○ فى حجرة الرجل اخاه |

Ligne 1. — Le mot تاوَلنى porte un *fatḥa* sur le و.

Le mot يَدَه porte un *fatḥa* sur le د.

Ligne 2. — Le mot ورَق porte un *fatḥa* sur le ر.

Le mot suivant الشَجر porte un *fatḥa* sur le ش.

Ligne 4. — Le mot عسى est écrit dans la marge de droite. Entre les mots عسى et ان un mot, probablement على a été écrit puis frotté.

Lire sans doute أُسامة بن زيد au lieu de أُسامة بن زيدة que paraît porter le texte.

Ligne 5. — Le mot غرّ porte un *tashdîd* sur le ر.

Le mot خَبّ porte également un *tashdîd* sur le ب.

Ligne 6. — Le mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع.

Ligne 7. — Le mot قال entre parenthèses a été suppléé. المئة = المائة.

Ligne 8. — Lire خيرًا au lieu de خير du texte.

Ligne 10. — قضا = قضى.

Le mot حاجةٌ porte un *tanouine* sur le *tâ marbûṭa*.

Ligne 11. — Le mot يَتهم porte un *fatḥa* sur le ي initial.

Ligne 12. — Tous les textes parallèles portent جنود au lieu de جنودة. Cf. mes notes.

Ligne 14. — Entre les mots مظلوما et هذا il faut supposer un changement d'interlocuteur.

Ligne 15. — La restitution تكفه est douteuse malgré le sens certain. Cf. mes notes.

Ligne 16. — Le mot رزين porte un *fatḥa* sur le ر initial.

PAGE 35.

قال بن وهب ا[خبر]نى مَلِك بن انس وعبد الله بن عمرو عن سُهَيْل بن ابى صَلِح عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله | عليه السلم قال تفتح ابواب الجنّة يوم الاثنين ويوم الخميس فيغفر لكل عبد لا يشرك بالله شيا | الا رجل كان بينه وبين اخيه شحناء فيقال انظروا هاذين حتى يصطلحا انظروا هاذين | حتى يصطلحا انظروا هاذين حتى يصطلحا ○ قال واخبرنى حَيْوَة بن شُرَيْح عن الوَلِيد بن | ابى الوَلِيد انه سمع ابرهيم بن اسحق يقول سمعت الحسن البَصْرى يقول من هجر اخاه × سنةً × كسفك | دمه فغزعنا لذلك فسالنا عن ذلك فقال الوَلِيد فحدثنى عِمْران بن ابى انس عن ابى خِراش السُلَمى حدثه | انه سمع رسول الله يقول من هاجر اخاه سنةً فهو كسفك دمه ○ قال وسمعت عمرو بن الحَرِث يحدث | ان عبد الله بن سلام وكعبًا التقيا فقال احدهما انى لاعرف ليلة فى السنة نزل الله فيها الى سما الدنيا | فيقول اليوم اغفر للمؤمنين واملى للكافرين وادع اهل الحقد حتى ينحل حقدهم وقال الاخر بل هن | كل ليلة ○ قال واخبرنى سعيد بن ابى ايوب عن خَالِد بن يزيد عن عَامِر بن يحيى عن فَضالة بن عُبَيْد | انه قال من هجر اخاه فوق ثلاثة ايام فهو فى النار الا ان يتداركه الله منه بتوبة ○ قال | واخبرنى سعيد بن ابى ا[ا]يوب عن عبد الله بن الوَلِيد عن ابن حُجَيْرَة الاكبر ان رجلًا اتاه فقال انى | نذرت ان لا اكلّم اخ فقال ان الشيطان وُلِدَ له وَلَدٌ فسما(ه) نذرًا وانّه من قطع ما امر الله به ان | يُوصَل حلت عليه اللعنة ○ قال واخبرنى سُلَيْمَن بن بِلال عن قُدَامة بن موسى عن حَكِيم بن | حكيم عن المتهاجريّن انهما فى خلف فان لقيه احدهما رجع عنه وشادّ على الاخر فان | مات مات ميتة جاهليّة ○ قال واخبرنى أَشْهَل بن حَاتِم عن سُلَيْمَن بن المُغِيرة عن ثَابِت عن | ابى عُقْبَة عن ابى هُرَيْرَة قال ترفع اعمال بنى آدم كل يوم الأثنين ويوم الخميس فاذا رفع عمل | المتصا[ا]رمين فوق ثلاث ردّ ○ قال واخبرنى ابرهم بن نَشِيط ان كعب بن ..... |

Ligne 2. — Les mots فَيُغفر portent un *fatḥa* sur le ف et un *ḍamma* sur le ي.

Ligne 3. — Le mot شَحنا porte un *fatḥa* sur le ش.

Lire les deux fois : هذين au lieu de هاذين du texte.

Le mot يَصطلحا porte un *fatḥa* sur le ي initial.

Ligne 4. — Le mot يَصطلحا écrit deux fois porte chaque fois un *fatḥa* sur le ي initial.

Lire comme précédemment هذين au lieu de هاذين du texte.

Ligne 5. — Le mot هَجر porte un *fatḥa* sur le ه initial.

Les mots كسفك sont surmontés d'un trait horizontal indiquant qu'une note marginale doit être insérée à cet endroit.

Le mot سنة que j'ai inséré dans le texte entre deux signes × est inscrit dans la marge de gauche verticalement de bas en haut.

Ligne 6. — Le mot خِراش porte un *kasra* sous le خ initial.

Ligne 7. — Le mot يقول est écrit au-dessus de la ligne.

Le mot دَمِه porte un *fatḥa* sur le د initial et un *kasra* sous le ه.

Ligne 8. — Le mot وَ porte un *fatḥa*.

Ligne 9. — Le mot ادع porte un signe sur l'ا; *fatḥa* ou *hamza?*

Ligne 12. — Le mot حجيرة porte un *ḍamma* sur le ح initial.

Ligne 13. — Le mot وُلد porte un *ḍamma* sur le و initial. Le ه de (ه)فسما est omis dans le texte.

Ligne 15. — Le mot خِلف porte un *kasra* sous le خ initial.

Le mot الاخَر porte un *fatḥa* sur le خ.

Ligne 18. — Le mot رُد porte un *ḍamma* sur le ر.

Lacune d'un ou deux mots à la fin de la ligne.

PAGE 36.

انه بلغه عن كعب وعبد الله بن سَلَام قال احدهما ان الرب يطلع العباد كل ليلة قدر وقال الاخر | بل ليلة الخميس فيغفر للمؤمنين ويملى للكافرين ويدع اهل الحقد حتى ينحل حقدهم ○ قال واخبرنى | يحيى بن ايوب عن عُبَيْد الله بن زَحْر عن علىّ بن يزيد عن القَسِم بن عبد الرحمن عن بن مَسْعود عن رسول | الله صلى الله عليه وسلم انه قال تعرض اعمال بنى آدم فى كل يوم اثنين وفى كل يوم خميس فيرحم | المتراحمين ويغفر للمستغفرين ويذر اهل الحقد بغلّهم ○ قال واخبرنى الحَرِث بن نَبْهان | عن محمد بن عُبَيْد الله عن رجل عن القَسِم بن عبد الرحمن عن ابيه عن بن مَسْعود انه قال الغل | اذهب لحسنات الرجل من الشمس للجليد ○ قال واخبرنا بن جُرَيْج عن سُلَيْمَن بن موسى ان | رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا يحل لمسلم يصارم اخاه فوق ثلاث ليال فانهما يصارمان | فوق ثلاث فانهما ناكبان على الحق ما داما على صرمهما وان اوّلهما فيئًا يكون له | كفارة لانه سبقه الى الفى فان سلّم عليه فلم يردّ عليه ردّت عليه الملائكة | وردّت على الاخر الشياطين ○ قال واخبرنا بن سَمْعَان قال سمعت رجالًا من علمائنا يحدثون | عن رسول الله صلى الله عليه وسلم انه قال لا تصلح هجرة فوق ثلاثة ايام ثم [ا]لق اخاك فسلّم | عليه فان ردّ عليك السلام اشتركتما فى الاجر فان لم [يردّ

عليه](?) برى المسلّم من الإثم وبآبه | الاخر ○ قال واخبرنى اللَّيْث بن سعد عن بن عَجْلان عن سعيد
المَقْبُرى قال ان عيسى بن مَريَم قال | اذا كانت بينك وبين اخيك معتبة فالقه فسلّم عليه واستغفر لك
وله فان قبل فاخوك | وان ابا فاشهد عليه شاهدين او ثلاثة او اربعة فعلى ذلك قامت شهادة كل شى او
مجلس قومه | ك وان ابا فليكن كصاحب مكس ومكن كفر بالله ○ قال واخبرنى |

Ligne 2. — Le mot وَ porte un *fatḥa;* le mot يُملى porte un *ḍamma* sur le ي initial.

Le mot يَدع porte un *fatḥa* sur le ي initial. Le ع final est surchargé.

Ligne 5. — Le mot المُتراحمين porte un *ḍamma* sur le م.

Le mot للمستغفرين est surchargé.

Le mot يذَر porte un *fatḥa* sur le ي initial.

Ligne 9. — Le mot ناكِبان porte un *kasra* sous le ك.

J'ai lu صرمهما au lieu de صُرمها du texte.

Le mot صُرمها porte un *ḍamma* sur le ص initial.

Ligne 10. — Le mot سبقه est surchargé.

Le mot الغىّ porte un *tashdid* sur le ى.

Ligne 11. — Le mot وَ porte un *fatḥa*.

Le mot suivant ردّت porte un *tashdid* sur le د.

Ligne 12. — Dans la marge de droite les mots [ا]لق اخاك sont récrits. — Dans le texte, ces mots sont en effet mutilés et surchargés.

Ligne 13. — Le texte semble porter اشتركا; j'ai cru devoir corriger ce barbarisme en اشتركتما quoique les textes parallèles portent tous : اشتركا. Cf. mes notes. Restitution douteuse.

Le mot وَ porte un *fatḥa*.

Le mot suivant با porte un signe sur l'ا; *fatḥa* ou *madda?*

Le mot بِه porte un *kasra* sous le ب.

Ligne 16. — Lire ابى au lieu de ابا du texte.

Ligne 17. — Lacune d'une dizaine de lettres environ au début de la ligne.

Lire ابى au lieu de ابا du texte comme à la ligne précédente.

Le mot مَكس porte un *fatḥa* sur le م initial.

PAGE 37.

مَلِك بن انس عن مُسْلِم بن ابى مَريَم عن ابى صَلِح عن ابى هُرَيْرَة عن رسول الله صلى الله عليه
وسلم انه قال | تعرض اعمال الناس فى كل جمعة مرتين يوم الاثنين ويوم الخميس فيغفر لكل عبد مؤمن
الا | عبدًا كانت بينه وبين اخيه شحنا فيقال اتركوا او اركوا هاذين حتى يفيا ○ قال | وسمعت مَالِك

بن انس يقول فى الرجل المُهاجِر للرجل انه اذا سلّم عليه فقد خرج من الهجرة | قال وقال اللَيْث بن سعد احبّ الىّ ان تقول السَّلَمُ عليكم كيف انتم ○ البَغْىُ | قال بن وهب اخبرنى يحيى ابن ايوب عن عُبَيْد الله بن زَحْر عن سُلَيْمَن عن مُجَاهِد عن بن عبّاس انه قال | لو ان جبلين بغا احدهما على الاخر جعل الله الباغى دكا ○ قال سُلَيْمَن الدك | الارض المستوية ○ قال واخبرنى من سمع الاوزاعى يحدث عن يحيى بن كثير قال قال رسول | الله صلى الله عليه وسلم يذاب الانك فى اذن المتجسسين يوم القيمة ○ قال واخبرنى من | سمع الاوزاعى يحدث عن يحيى بن ابى كثير قال اذا حدث الرجل اخاه حديثا مما ليس يتبغى لمثله | ان ينشر فهو عنده أمانة وان لم ياخذه عليه ○ قال واخبرنى بن ابى الزِنَاد عن موسى بن عُقْبَة | عن ابى الدَرْداء يرفعه قال من اشاع على امرى مسلم كلمة باطل ليشينه بها فى الدنيا | كان حقّا على الله ان يذيبه بها من النار حتى ياتى بنغا[ذ]ها | قال واخبرنى محمد بن ابى حُمَيْد عن موسى بن وَرْدان عن ابى هُرَيْرَة ان رجلًا قام من عند رسول الله صلى الله عليه | فراَ فى قيامه عجزًا فقالوا يا رسول الله ما اعجز فلان فقال رسول الله عليه السلم اكلتم اخاكم | واغتبتموه ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن بن الهادِ قال سمعت يحيى بن سعيد يقول كان رجل فى الجاهلية |

Ligne 2. — Le mot تُعرض porte un *ḍamma* sur le ت initial.

Ligne 3. — Le mot شحنًا porte un *fatḥa* sur le ن.

Les mots suivants فيقال sont surchargés.

Lire هذين au lieu de هاذين du texte.

Le mot يَغيا porte un *fatḥa* sur le ي initial.

Ligne 4. — Le second ل des mots للرجل est très allongé.

Ligne 5. — Entre le signe ○ et le mot البَغْى titre du paragraphe, un espace d'environ une dizaine de lettres.

Le mot البغى «le tort» semble porter un *fatḥa* sur le ى final.

Ligne 6. — Le mot زَحر porte un *fatḥa* sur le ز initial.

Le mot مُجاهد porte un *ḍamma* sur le م initial.

Ligne 7. — Le mot بغا porte un *fatḥa* sur le غ.

Ligne 9. — Le mot يذابُ porte un *ḍamma* sur le ب final.

Le mot suivant الانُك porte un *ḍamma* sur le ن.

Le mot اذن porte un signe sur l'ا; peut-être un *ḍamma*.

Le mot يومَ porte un *fatḥa* sur le م.

Ligne 10. — Le ه du mot اخاه est surchargé.

Ligne 11. — Le ه final du mot ياخذه est surchargé.

Ligne 12. — Le mot مُسلِم porte un *ḍamma* sur le م initial.
Les mots لِيَشينه portent un *fatḥa* sur le ي.
Ligne 13. — Le mot يُذيبه porte un *ḍamma* sur le ي initial.
Le ذ des mots بنفاذها est très allongé.
Ligne 14. — Le mot وَردان porte un *fatḥa* sur le و initial.
Le mot رسول est écrit au-dessus de la ligne.

PAGE 38.

باغيًا وكان رجل من العرب يقول ما رايت با[غيا] قط خرج من هذه الدنيا حتى يصيبه بَلَى ○ | قال فهلك الرجل الباغى ولم يصبه شيًا قال فجعل الرجل يتعجّب هلك فلان الباغى ولم يصبه | شى فوالله انى لأظن فيما بعد الموت جزا ○ قال واخبرنى بن لَهيعَة عن من سمع محمد | بن كعب القُرَظىّ يقول لو سَلِمَ احد من الناس لسَلِمَ عيسى بن مريم منهم فانه يبرى | الاكمه والابرص ويحيى الموتى ويخبرهم بما يدخرون فى بيوتهم فقفوه وقفوا امه | ووقفوا به المشورة ○ قال بن وهب اخبرنى ابرهم بن نَشِيط عن بن ابى حُسَيْن قال يقال | ما هلك امرؤ عن مشورة ولا سعد بتوحد ○ قال واخبرنى ابرهم بن نَشِيط | ان مَرْوان بن الحَكَم اوصى ابنه عبد العزيز قال ولا تدع المشورة فانه لو استغنى عنها | احد استغنى بها رسول الله صلى الله عليه وسلم ○ قال وحدثنى حَرْمَلَة بن عِمْران التُجيبى عن | بعض مشايخهم ان عمرو بن العاص قال الرجال ثلاثة فرجل تام ونصف رجل ولا شى فاما | الرجل التام فالذى اكمل الله له دينه وعقله فاذا اراد أَمْرًا لم يمضه حتى يستشير | اهل الراى الالباب فان وافقوه حمد الله وامضا رايه فلا يزال ذلك مصيبًا موفقًا | والنصف الرجل الذى يكمل الله له دينه وعقله فاذا اراد أَمْرًا لم يستشر فيه احدًا | وقال اى الناس كنت اطيعه واترك راي لرايه فمصيب ومخطى والذى لا شى الذى لا | دين ولا عقل له ولا يستشير فى الامر × فلا يزال ذلك مخطي[ًا] قال عمرو بن العا[ص] × اذا اردته حتى استشر بعض خدمى وما | ابا لى بعرض الناس علىّ عقولهم واسمع ○ بن وهب قال وبلغنى ان رسول الله صلى الله عليه | قال المستشار بالخيار ما لم يتكلم فاذا تكلم فحق عليه ان ينمع ○ قال وحدثنى

Ligne 2. — Lire شى au lieu de شيا du texte.
Ligne 3. — Le mot جَزا porte un *fatḥa* sur le ج initial.
Ligne 4. — Entre les mots من et الناس un espace équivalant environ à six lettres.

Ligne 5. — Les mots فقفوه sont surchargés.

Paraphrase de *C*, III, 43. Cf. mes notes.

Ligne 9. — استغنى عنها semblerait préférable à استغنى بها.

Ligne 12. — Le mot وافقوه porte un *fatḥa* sur le ف.

Le mot مُصيبا porte un *ḍamma* sur le م initial.

Ligne 14. — Le mot ائ porte un *ḍamma* sur le ى.

Il semble que le mot رايى ait été écrit راياى puis surchargé.

Ligne 15. — A partir du mot الامر j'ai inséré les deux lignes écrites dans la marge de droite de haut en bas sur deux lignes :

(1) فلا يزال ذلك مخطيا[ا]

(2) قال عمرو بن العا[ص]

Lire استشير au lieu de استشر du texte.

Ligne 16. — Le mot بعرض semble porter un *fatḥa* sur le ع et un *kasra* sous le ر. On pourrait lire aussi يعرض.

Le mot علىّ porte un *tashdîd* sur le ى.

Les mots عُقولهم portent un *ḍamma* sur le ع.

PAGE 39.

السَّرى بن يحيى عن الحَسَن قال سمعته قرأ هذه الاية « وأَمْرُهُمْ شُورَى بَيْنَهُم » فقال والله ما تشاور | قط قوم إلّا هداهم الله لأفْضل ما بحضرتهم ○ قال بن وهب اخبرنا مَلِك بن انس عن رجل قال ما | تشاور قوم إلّا هدوا لأرْشد امرهم ○ قال وحدثنى ابرهيم بن نَشِيط عن عبد الله بن عبد | الرحمن بن ابى حُسَيْن قال سئل رسول الله صلى الله عليه عن الحَزْم فقال تستشير الرجل ذا الرأى | ثم تمضى الى ما امرك به ○ قال وسمعت سُفيَن بن عُيَيْنَة يحدث عن مَعْمَر عن بن شِهَاب عن ابى هُرَيْرَة | قال ما رايت من الناس احدًا اكثر مشورة لاصحابه من رسول الله صلى الله عليه وسلم ○ قال واخبرنى يونس بن | يزيد عن بن شِهَاب قال بلغنا عن عمر بن الخطاب انه كان يقول لا تعترض فيما لا يعنيك واعتزل | عدوك واحتفظ من خليلك الا الامين فان الامين من القوم لا يعدله شى ولا تعجب الفاجر ليعجبك | من فجوره ولا تفش اليه سرك واستشر فى امرك الذين يخشون الله ○ قال واخبرنى مَلِك بن انس | انه بلغه عن عمر انه قد قال ولا امين الا من يخشى الله ○ قال واخبرنى عبد العزيز بن محمد عن عيسى | الوَاسِطِىّ يرفعه قال ما شقى عبد بمشورة ولا سعد عبد استغنى برايه ○ قال وحدثنا | بن لَهِيعَة عن خَالِد [بن] يزيد يرفعه كان يقول ما شقى احد بمشورة ولا سعد

احد بتوحد | قال وحدثنى بن لَهِيعَ[ة] عن من حدثه ان عمرو بن العاص كان يقول الاشارة من غير
استشارة | حُمق ○ تم الكتاب والحمد لله على عونه واحسانه من الجامع | سمع كتاب الانساب من
سمى فى هذا الكتاب الى هذا الموضع قال علىّ بن يحيى وعبد الله بن يوسف وسُلَيْمَن بن الحَسَن |
ونَصْر مولى عبد الله بن محا واسباط بن جعفر ولخم مولى صَلِح وحاتم بن يعقوب وعبد العزيز بن
محمد واحمد بن اسحق ومحمد بن عبد الله بن محمد | ومحمد بن مُطيّب ومحمد بن ابرهم وهَاذَ من
ابى اسحق ابرهم بن موسى بمدينة اَسْنَى فى شهر ربيع الاول من سنة ستّة وسبعين ومايتين | هو من
جامع بن وهب بن عبد الله بن مُسْلِم القُرَشى ○ |

Ligne 1. — Le premier mot السَرى porte un *fatḥa* sur le س. Cf. *Tahdhib*, III, p. 46o, n° 861. *C*, XLII, 36.

Le mot امرُهم porte un *fatḥa* sur l'ا et un *ḍamma* sur le ر.

Le mot تَشاور porte un *fatḥa* sur le ت.

Ligne 2. — Le mot بحضرَتهم porte un *fatḥa* sur le ر.

Ligne 3. — Le mot هُدوا porte un *ḍamma* sur le ه initial.

Le mot امرِهم porte un *kasra* sous le ر.

Ligne 4. — Le mot que j'ai lu حسين a d'abord été écrit بكر puis surchargé. Cf. mes notes.

Le mot تَستشير porte un *fatḥa* sur le ت initial.

Ligne 9. — Le dernier mot de la ligne précédente ليعلمك est récrit au début de la ligne puis rayé.

Ligne 11. — Le mot شَقى porte un *fatḥa* sur le ش.

Ligne 14. — Le mot حُمق porte un *ḍamma* sur le ح initial.

Après le signe marquant la fin de la tradition un espace blanc d'environ une dizaine de lettres.

Entre le second ا de احسانه et le groupe نه un espace d'environ quatre à cinq lettres.

Après les mots الجامع un espace d'environ une huitaine de lettres.

Ligne 15. — Début du sam'a; écriture très cursive.

Ligne 16. — A la fin de la ligne le mot محمد est d'une lecture incertaine.

Ligne 17. — Lire هذا au lieu de هاذ du texte.

PAGE 40.

هذا كتاب الصمت من جامع عبد الله بن وهب بن مُسْلِم القُرَشى ○ |

بسم الله الرحمن الرحيم ○ فى الكلام لِمَا لا ينبغى ولا يحسن |

اخبرنا ابو اسحق قال اخبرنا حَرْمَلَة بن يحيى قال اخبرنى عبد الله بن وهب قال اخبرنى مَلِك بن

انس عن محمد بن | عمرو بن عَلْقَمَة عن ابيه عن بِلَال بن الحرث المَدَنى ان رسول الله صلى الله عليه وسلم
قال ان احدكم ليتكلم بالكلمة | من رضوان الله ما يظن ان تبلغ ما بلغت يكتب الله له بها رضوانه
الى يوم يلقاه وان احدكم ليتكلم | بالكلمة من سخط الله ما كان يظن ان تبلغ ما بلغت يكتب الله
له بها سخطه الى يوم يلقاه ○ قال واخبرنى | مَلِك بن انس عن عبد الله بن دِينَر عن ابى صَلِح عن
ابى هُرَيْرَة انه كان يقول ان الرجل ليتكلم بالكلمة ما يلقى لها بالا يهوى | بها فى نار جهنم وان الرجل
ليتكلم بالكلمة ما يلقى لهـا بالا يرفعه الله بها فى الجنة ○ قال وحدثنى مَلِك بن انس عن | عبد الله
بن الوَلِيد ان المُطَّلِب بن عبد الله بن حَنْطَب المَخْزُومى اخبره ان رجلًا سال رسول الله صلى الله
| عليه وسلم ما الغيبة فقال له رسول الله صلى الله عليه وسلم ان تذكر من الم[ر] ما يكره ان يسمع
| فقال يا رسول الله وان كان حقًّا فقال رسول الله عليه السلم اذا قلت باطلًا فذلك ال[بُ]هْتان ○ قال
واخبرنى | مَلِك بن انس ويونس بن يزيد عن بن شِهَاب عن علىّ بن حُسَيْن ان رسول الله قال ان
من [ح]سن اسلام المر تركه | ما لا يعنيه ○ قال يونس وقال بن شِهَاب قال رجل لُقْمَان بماذا ادركت
هذا قال بصدق الحديث | واداى الامانة وتركى ما لا يعنينى ○ قال واخبرنى مَلِك قال بلغنى انه قيل
لُقْمَان ما بلغ بك ما نرى ○ | قال مَلِك يريدون الفضل قال لُقْمَان صدق الحديث وادا الامانة وترك
ما لا يعنينى ○ قال واخبرنى | يونس بن شِهَاب عن محمد بن ابى سُوَيْد ان جده سُفيَن بن عبد الله
الثَقَفِىّ قال يا رسول الله حدثنى | [بامر اعتصم به قال رسول] الله عليه السلم قل ربى الله ثم استقم
○ قال سُفيَان يا رسول الله ما |

Ligne 1. — Début du second livre du recueil intitulé : كتاب الصمت : «Livre du silence».

Le mot جامع est séparé en deux groupes; entre les groupes جا et مع un espace équivalant à trois ou quatre lettres.

Ligne 2. — Après le بسمله le titre du paragraphe : فى الكلام لما لا ينبغى ولا يحسن : «Des paroles qui ne conviennent pas et ne sont pas bonnes».

La lecture لِما est douteuse.

Ligne 4. — Le mot المدنى semble plus conforme à la graphie; on pourrait également lire المزنى. Cf. *Tahdhib*, I, p. 501, n° 929; *Usd*, I, p. 205.

Le traditionniste est qualifié dans ces textes des deux relatifs.

Ligne 7. — Le scribe a d'abord écrit يلقا puis semble avoir surchargé en يلقى.

PAGE 41.

اكثر ما يخاف على قال هذا واشار الى لسانه[ه] ○ قال واخبرنا بن سَمْعَان ان بن شِهَاب قال] | ان عبد الرحمن بن سعد المُقْعَد اخبره ان عبد الرحمن بن الحَرِث بن هِشَام اخبره ان اباه | اخبره انه قال يا رسول الله اخبرنى بامر اعتصم به فقال رسول الله عليه السلم املك على هذا | واشار الى لسانه ○ قال عبد الرحمن بن الحَرِث فرايت ذلك يسير[ا] وكنت رجلًا قليل الكلام فلما افطننى | له اذا ولا شى اشدّ منه ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن يزيد بن عمرو المَعافِرىّ عن ابى عبد الرحمن الحُبُلى | عن عبد الله بن عمرو بن العاص عن رسول الله صلى الله عليه وسلم انه قال من صمت نجا ○ قال واخبرنى | عمرو بن الحَرِث عن يزيد بن ابى حَبِيب عن ابى الخَيْر انه سمع عبد الله بن عمرو يقول ان رجلًا سال رسول الله | عليه السلم فقال اى المسلمين خير فقال من سَلِم الناس من لسانه ويده ○ قال واخبرنى عبد الحم[يد] | بن سَالِم المَهْرى عن عبد الله بن حبيب ان داود النبى عليه السلم قال رُبّ كلام قد ندمت عليه [ما] | ندمت على صمت قط ○ قال واخبرنى جَرِير بن حَازِم قال سمعت سُلَيْمَن بن مِهْران يقول عن شَقِيق [بن] | سَلَمَة عن بن مَسْعود انه قال ما من شى باحقّ بطول السجن من اللسان ○ قال وسمعت يحيى بن عبد الله [بن] | سَالِم يحدث عن زيد بن اسلم ان رسول الله عليه السلم قال ما من بن آدم عضوا اذا هو اخذ مضج[عة] | من الليل الا وهو يتعوذ بالله من شرّ ما جرح عليه لسانه ○ قال وحدثنى عبد الله بن عمر وهِشَام بن | سعد ويحيى بن عبد الله وغيرهم عن زيد بن اسلم ان عمر بن الخطاب دخل على ابى بكر الصديق وهو آخذ | بلسانه بثوبه وهو يسعسعه وهو يقول هذا الذى اوردنى الموارد ○ قال واخبرنى مَالِك بن ا[س] | عن زيد بن اسلم عن ابيه ان عمر بن الخطاب دخل على ابى بكر الصديق وهو يجبذ لسانه فقال له ع[مر] | مه غفر الله لك فقال ابو بكر له ان هذا اوردنى الموارد ○ قال واخبرنى ..... عن زيد بن اس[لم] | عن عطا بن يسار قال قال رسول الله عليه السلم مَنْ وقاه الله شرّ ا[ثنين ولج] الجنة |

Ligne 2. — Le mot المقعد est surchargé. Cf. mes notes.

Ligne 6. — Le mot صَمت porte un *fatḥa* sur le ص initial.

Le mot suivant نَجا porte un *fatḥa* sur le ن initial.

Ligne 8. — Le mot اىُ porte un *ḍamma* sur le ى.

Les deux dernières lettres du nom [يد]عبد الحم ont été restituées d'après *Tahdhîb*, VI, p. 115, n° 229.

Ligne 9. — Le mot سَالِم porte un *fatḥa* sur le س initial.

Ligne 12. — Le mot سَالِم porte un *fatḥa* sur le س.

Ligne 13. — Le mot جرَح porte un *fatḥa* sur le ر.

Le mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.

Ligne 15. — Les mots بثُوبه portent un *ḍamma* sur le ث.

Le mot يسعِيه porte un *kasra* sous le second س.

Ligne 17. — Le mot مَه porte un *fatḥa* sur le م initial.

PAGE 42.

[فقال يا رسو]ل الله الا نخبرنا فسكت رسول الله عليه السلم ثم عاد فقال مثل مقالته الاولى فعاد الرجل | فقال لا تخبرنا فسكت ثم عاد ايضا الى مقالته فذهب الرجل ليقول مثل القول الاول فاسكته رجل | الى جنبه فقال رسول الله عليه السلم من وقاه الله شرّ اثنين ولج الجنة ما بين لحييّه | وما بين رجليّه ما بين لحييّه وما بين رجليّه ما بين لحييّه وما بين رجليّه قال واخبرنى عبد الرحمن بن زياد بن أنْعُم | عن ابى عبد الرحمن الحُبُلى عن عبد الله بن عمرو بن العاص ان رجلًا قال يا رسول الله من المسلم قال من سَلِم الناس | من لسانه ويده ○ قال واخبرنى مُعوية بن صَلِح عن كثير بن الحَارِث عن القَسِم مولى مُعاوية قال سمعت بن أم عبيد | [يقو]ل من اغتيب عنده مؤمن فنصره اعطاه الله بها فى الدنيا خيرا ومن اغتيب عنده مؤمن فلم ينصره | [ا]عطاه الله فى الدنيا والاخرة شرا ثم قال ما التقم احد لقمة شرّ من اغتياب مؤمن ان قال فيه ما يعلم | [ف]قد اغتابه وان قال فيه ما لا يعلم فقد بهته ○ قال واخبرنى جَرِير بن حَازِم قال سمعت الحَسَن يقول قال رسول | الله عليه السلم ان الرجل ليتكلم بالكلمة ما يرى ان تبلغ به حيث بلغت يهوى بها فى النار سبعين | خريفًا ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن سُلَيْمَن بن ابى زبيب(?) ان ناسًا من اصحاب النبى عل[يه] السلم كانوا فى سفر | وكان معهم رجل عاجز فجعلوا يقولون ما أعجزه نحو من ذلك ثم انهم أتوا [ر]سول الله عليه السلم | يسلونه لحمًا أو طعامًا فقال رسول الله عليه السلم يكفيكم ما عندكم ○ قالوا واخبرنى مَسْلَمَة | [بن] علىّ عن عُثْمَن بن ابى عَاتِكَة قال قال رسول الله عليه السلم من حما لحم مؤمن من مُنَافِقٍ يغتابه حما الله | [لح]مه من النار يوم القيمة ○ قال واخبرنى خَالِد بن حُمَيْد عن من حدثه عن ابى يحيى عن ابى هُرَيْرَة قال قيل | [ر]سول الله امراة تصوم النهار وتقوم الليل وتوذى جيرانها بلسانها قال لا خير فيها هى فى | [النار وقيل] فامراة تصلى المكتوبة وتصدق من اثوار الاقط ولا توذى

Ligne 2. — Au début de la ligne, lire : الا تخبرنا au lieu de لا تخبرنا du texte. Le mot الاول est surchargé. Il semble que le scribe ait écrit الاولى comme les autres fois. Mais il faut lire الاول masculin singulier à cause de القول.

Ligne 3. — Le mot جَنبه porte un *fatḥa* sur le ج initial.

Entre les mots رسول الله et عليه un espace d'environ trois à quatre lettres.

Ligne 5. — Entre les mots قال et من les lettres لا ont été frottées.

Ligne 13. — يسئلونه = يسلونه.

Il faut lire à la fin de la ligne au lieu de قال واخبرنى, قالوا واخبرنا ou قالوا واخبرنا.

Ligne 16. — Les mots جيرانَها portent un *fatḥa* sur le ن.

PAGE 43.

احدا بلسانها ○ قال ﷺ فى الجنة ○ قال واخبرنى خَالِد بن حُمَيْد عن من حدثه عن سُلَيْمَن بن
[عن] | بعض الفقها سمع رجلًا يحدث قومًا حديثًا ليس فيه خير ولا شرّ فقال لو كان اخرص
كان ..... | قال وحدثنى عبد الله بن عمر ومَالِك بن انس عن زيد بن اسلم عن عبد الله بن عمر انه
قال قدم رجلان من اهل المَشْرِق | فخطبا عند النبى صلى الله عليه وسلم فعجب الناس من بيانهما
فقال رسول الله عليه السلم ان من البيان لسِحْرًا | او ان بعض البيان لسِحْر ○ قال واخبرنى حَفْص
بن مَيْسَرَة عن زيد بن اسلم عن سعد بن ابى وَقّاص ان رسول | الله عليه السلم قال لا تقوم الناس
حتى يخرج قوم ياكلون بالسنتهم كما تاكل البقر بالسنتها ○ | قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة وهِشَام
بن سعد عن زيد بن اسلم انه دخل على ابى دُجَانَة وهو مريض وكان وجهه | يتهلل فقال له ما لك
يتهلل وجهك قال من عمل شى اوثق عندى من اثنتين اما احدهما فكنت لا اتكلم بما | لا يعنينى واما
الاخرى فكان قلبى للمسلمين سَلِيمًا ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن بن جُرَيْج قال خطب | رسول
الله عليه السلم خطبة فقصر فيها ثم خطب ابو بكر خطبة اقصر من خطبة النبى عليه | السلم ثم
خطب عمر خطبة ﷺ اقصر من خطبة ابى بكر ثم قال رجل من الانصار فغن فيه | غنينا وفن فيه
فنينا فقال رسول الله عليه السلم ان من البيان سِحْرًا ○ قال وحدثنى سعد بن ايوب | عن ابى خَلّاد
عن مَكْحول قال قال رسول الله عليه السلم ان من البيان سِحْرا ○ فاذا فخر احدكم فاه | فليتق
الله وليعلم ما يتكلم به ○ قال وحدثنى عبد الله بن عمر عن حُمَيْد الطويل عن انس بن مَلِك ان عمر |
بن الخطاب كان يكره كل خطبة طويلة ويقول ان تشقيق الكلام من شقاشق الشيطان ○ | قال وحدثنى
بن لَهِيعَة عن يزيد بن ابى حَبِيب قال قال المتكلم ينتظر الفتنة والصامت ينتظر الرحمة | قال واخبرنى

خَالِد بن حُمَيْد عن من حدثه عن المُهَاصِر بن حَبِيب يرفع الحديث قال ان الله يقول ا[نى] | لست كل كلام الحكيم اتقبل ولكنّى اتقبل همّه وهواه فان كان همّه وهواه فيما يحب الله | ويرضا جعلت صمته حمدا لله ووقارا وان لم يتكلم ○ قال واخبرنى عبد الله بن عبّاس عن ء |

Ligne 3. — Le second mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.

Ligne 4. — Le mot النَاسُ porte un *ḍamma* sur le س.

Ligne 5. — Le mot أَو porte un *fatḥa* sur l'ا initial.

Le mot البَيان porte un *fatḥa* sur le ب.

Ligne 7. — Le mot سعد surchargé est écrit une fois dans la marge de droite et une autre fois au-dessus de la ligne.

Ligne 8. — Le texte ne peut se comprendre qu'en suppléant ما avant les mots من عل. Cf. mes notes. Il faut lire احداها au lieu de احدها du texte.

Ligne 17. — Sur المهاصر, cf. mes notes.

Ligne 18. — La première fois le mot هَمه porte un *fatḥa* sur le ه.

PAGE 44.

..... قال وقف رجل على لُقْمَان الحكيم فقال انت لُقْمَان انت عبد بنى الحَسْحَاس قال نعم قال انت راعى الغنم قال | نعم قال انت الاسود قال اما سوادى فظاهر فما الذى يعجبك من امرى قال وطى الناس بساطك | وغشيهم بابك ورضاهم بقولك قال يا بن اخ ان صنعت ما اقول لك كنت كذلك قال لقمان | غضى بصرى وكفى لسانى وعفة طعمتى وحفظى فرجى وقوامى بعهدى ووفاى بوعدى | وتكرمتى ضيفى وحفظى جارى وتركى ما لا يعنينى فذلك الذى صيرنى كما ترى ○ قال | واخبرنى رجل ان وَهْب بن مُنَبِّه قال ان الغضب ليفسد الايمان كما يفسد الصبر العسل ○ | قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن يحيى بن سعيد قال كتب زيد بن ثَابِت الى مُعوية بن ابى سُفيَن عام الحكمين ان | انّهُ شيعنَكَ عن شتم الناس فان رسول الله عليه السلم كان يقول الا يودى مسلم بكافر ولا يتشبه | من اسلم بالكفار ○ قال وحدثنى مَسْلَمَة بن علىّ عن سعيد القُرَشى قال كانت الانبياء اذا كَتَبَتْ اوجزت ○ قال | واخبرنى مَسْلَمَة عن عبد الرحمن بن يزيد عن مَكْحول قال قال رسول الله لا تلعنوا الأموات فانما يراد بذلك | اذى الاحيا ○ قال وحدثنى عبد الرحمن بن مَهْدى عن سُفيَان النَوْرى عن الأعْمَش عن صَلِح بن خَبَّاب عن حُصَيْن | بن عُقْبَة عن بن مَسْعود قال اكثر الناس خطايا يوم القيمة اكثرهم خوضًا فى الباطل ○ قال | وحدثنى قريش بن حَيّان من بنى بكر بن وايل قال يأتى على الناس زمان

لا يعرف فيه وجه الكلام ○ قال وحدثنى | بن مَهْدى عن شُعْبَة بن الحَجّاج عن ابى حِبَّان عن
ابيه قال قال الربيع بن خَيْثَم اقلوا الكلام الا من تسع | سُبْحان الله والحمد لله ولا اله الا الله والله
اكبر ولا حَوْلَ ولا قُوَّةَ إلّا بالله والامر بالمعروف والنهى عن | المُنْكَر ومسلة الخير والاستعاذة من
الشرّ ○ قال واخبرنى مَسْلَمَة بن علىّ عن يزيد بن وَاقِد | حد[ثنى] بِشْر(?) بن عُبَيْد الله عن وَاثِلة
بن الاشقاع(?) قال كنت من اصحاب الصُفّه فلقد رايتنا |

Ligne 1. — La lacune au début de la ligne équivaut environ à sept lettres.

Le mot عَبد porte un *fatḥa* sur le ع initial.

Ligne 3. — Dans la marge de droite on lit le mot صح.

Le mot كنتَ porte un *fatḥa* sur le ت final.

Ligne 4. — Le mot عِفة porte un *kasra* sous le ع initial.

Ligne 5. — Le mot حَفظى porte un *fatḥa* sur le ح initial.

Ligne 6. — Le mot مُنبه porte un *ḍamma* sur le م initial.

Ligne 8. — Le mot اِنه porte un *kasra* sous l'ا.

Le mot suivant شيعتَك porte un *fatḥa* sur le ت.

Le mot يتشَبّه porte un *fatḥa* sur le ش.

Ligne 9. — Le mot اَوجَزت porte un *fatḥa* sur l'ا et un *fatḥa* sur le ج.

Ligne 10. — Le mot يُراد est surchargé. Ce mot porte un *ḍamma* sur le ي initial.

On pourrait à la rigueur lire يُزاد.

Ligne 11. — Le mot خبّاب porte un *fatḥa* sur le خ et un *tashdîd* sur le premier ب.

Ligne 14. — Le mot حبّان porte un *tashdîd* sur le ب.

Le mot تِسع porte un *kasra* sous le ت initial.

Ligne 15. — Le mot سُبحان porte un *ḍamma* sur le س initial.

Ligne 16. — Lire مسئلة au lieu de مسلة du texte.

Ligne 17. — Lire sans doute بُسْر بن عبيد الله d'après *Tahdhîb*, I, p. 438, n° 805. Le groupe ئلة du mot واثلة est écrit au-dessous de la ligne. Lire sans doute الاسقع d'après *Tahdhîb*, XI, p. 101, n° 174.

Le mot صفّة porte un *fatḥa* sur le ف.

PAGE 45.

وما منا انسان عليه ثوب تامّ ○ ولقد اتخذ العرق طرقًا فى جلودنا من الغبار والوسخ اذ خرج |
رسول الله عليه السلم ذات يوم فقال لنا ليتبشر فقراء المهاجرين ثلاث مرات فقلنا نحن كذلك اذ
اقبل رجل | عليه شورة حسنة لا ادرى متى رايت رجلا املا فى عينى منه حتى قرأ على رسول الله

صلى الله عليه | السلم فجعل رسول الله عليه السلم لا يتكلم بكلام الا كلفته نفسه ان يأتى بكلام يعلوا
كلام رسول الله عليه | السلم فلما انصرف قال ان الله لا يحب هذا وضَرْبَه يلوون السنتهم للناس
لىّ البقرة لسانها | فى المرعى كذلك يلوى الله السنتهم ووجوههم فى جهنم يوم القيمة ○ قال وحدثنى
مسلَمَةَ عن العَدَوى | عن رجل عن ابيه عن ابنه عن انس بن مَلِك ان رسول الله صلى الله عليه
وسلم قال ان الله عند كل لسان قائل | فليتق الله امرو على ما يقول ○ قال وحدثنى من سمع عُقَيْل
بن خَالِد يحدث عن بن شِهَاب ان رسول الله عليه السلم | قال ما كرهت ان تواجه به اخاك فهو
غيبة ○ قال واخبرنى حَفْص بن عمر عن ابن جُبَيْر الحَضْرَمى | ان عمر بن عبد العزيز كتب الى القُرَظى
اما بعد فقد بلغنى كتابك يعظنى ويذكرنى ما هو لى | خطا وعليك حقا وقد اصبت بذلك أفضل
الأجر ان الموعظة كالصدقة بل هى أعظم | أجرًا وأبقا نفعًا وأحسن ذخرًا وأوجب على المرء المؤمن
حقًّا لكلمة يعظ بها الرجل أخاه | ليزداد بها فى هدى رغبه خير من مال يتصدق به عليه وان كان
به اليه حاجة وان ما يدرك | أخوك بموعظتك من الهدى خير مما ينال بصدقتك من الدنيا وان
ينجوا أخوك | بموعظتك خير مما ينجوا بصدقتك من فقر فعظ من تعظ لقضا حقّ عليك واسمع |
كذلك حين توعظ وكن كالطبيب المجرّب العالِم الذى قد علم انه اذا وضع الدوا حيث | لا ينبغى
اعتته واعيب(?) واذا أمسكه من حيث ينبغى جهل وائم واذا أراد أن يداوى مجنونا لم | يداويه وهو
مرسل حتى يستوثق منه ويوثق له خشية الا يبلغ منه من الخير ما يتقى منه من الشر |

Ligne 1. — Quoique la phrase ne soit pas terminée on voit le signe ○ après le mot تام.

Le mot العرَق porte un *fatḥa* sur le ر.

Le mot suivant طرَفًا porte un *fatḥa* sur le ر et un *tanouine*. On pourrait également lire طوقًا. Cf. mes notes.

Le mot الغُبار porte un *ḍamma* sur le غ.

Ligne 2. — Le mot ليَتبشر surchargé porte un *fatḥa* sur le ي.

Ligne 3. — Le mot رَجلا porte un *fatḥa* sur le ر.

Ligne 4. — Dans la marge de droite, on lit سل.

Lire وسلم au lieu de السلم du texte.

Ligne 6. — Le mot المرَعى porte un *fatḥa* sur le ر.

Les mots السنتَهم portent un *fatḥa* sur le ت.

Les mots وجوهَهم portent un *fatḥa* sur le premier ه.

Le mot العَدوى porte un *fatḥa* sur le ع.

Ligne 8. — J'ai lu فليتقِ au lieu de فلتقى du texte.

Ligne 9. — Le mot جَبير porte un *fatḥa* sur le ج initial.

Ligne 10. — Le mot يعظنى est écrit au-dessus de la ligne, au-dessus d'un mot surchargé puis rayé.

Ligne 13. — Le mot هُدى porte un *ḍamma* sur le ه initial.

Le mot suivant رَغبه porte un *fatḥa* sur le ر.

Ligne 14. — Au début de la ligne ما يدرك répétition de la ligne 13 est rayé.

Ligne 16. — Le mot الدَوا porte un *fatḥa* sur le د.

Ligne 17. — Le mot ان est écrit au-dessus de la ligne entre les mots اراد et يداوى.

PAGE 46.

[ك]ان طبه وتجريبه مفتاح علمه ○ واعلم انه لم يجعل المفتاح على الباب لكى ما يغلق فلا يفتح ولا ليفتح فلا | [يغ]لق ولكن يغلق فى حينه ويفتح فى حينه والسلم ○ قال واخبرنى حَفْص بن عمر عن سعيد بن | عبد الرحمن قال اتا ابو حَزْرَة الى ابى حازم واتى عنده فسلم عليه فقال له ابو حازم يابا حَزْرَة اخذت | أن اكون وأنت ممن يشدّ الخناق على نفسه وأشار بيده الى الحرة إنا نصبنا أنفسنا للناس نامرهم | وننهاهم ○ قال ابو حازم قد بلغنى ان الله تبرك وتعالا اذا ادخل أهل الجنة الجنة وأهل النار النارْ | راى رجال أدخلوا الجنة ورجالا أدخلوا النار فقالوا يا ربنا بِمَ دخلت فلانًا وفلانًا النار وادخلتنا | الجنة فوعزتك ما اهتدينا اليك الا بهم فيقال لهم انهم كانوا يامروكم بما لا يأتمرون وينهونكم | عما لا ينتاهون ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابن ابى حبيب عن ابى الخير انه سمع حَسَّان بن كُرَيْب | يقول ان علىّ بن ابى طالب كان يقول الذى يقول الفاحشة والذى يشيعها بمنزلة واحدة ○ | قال واخبرنى رجل من أهل المدينة عن محمد بن عَجْلان ان لقمان قال لابنه يا بنى كن سريعًا تفهم بطيئًا تكلم | ومن قبل ان تكلم فتفهم ○ قال واخبرنى اللَيْث عن يحيى بن سعيد عن محمد بن يحيى بن حَبّان انه بلغه ان | رسول الله عليه السلم قال قولوا بقولكم ولا يستجرينكم الشيطان فان تشقيق الكلام من الشيطان | قال وسمعت خَلّاد بن سُلَيْمَن يقول سمعت شجرة التُجيبى يقول ان رسول الله عليه السلم كان يقول | اتقوا على حسناتكم ولا تنسل منكم كما ينسل الماء من يد أحدكم قالوا بماذا يا رسول الله قال | بالاغتياب ○ قال وبلغنى عن ابى ذر قال القول بالحقّ خير من الصمت والصمت خير من القول | بالباطل والجليس الصالح خير من الوحدة والوحدة خير من جليس السوء ○ قال واخبرنى مَسْلَمَة بن علىّ | عن يحيى بن الحَارِث عن القَسِم عن ابى أُمامة البَاهلى عن رسول الله عليه السلم انه كان يكره ان يكون الرجل |

Ligne 1. — Le mot تجربتُه porte un *ḍamma* sur le د. Le signe ○ qui d'ordinaire indique la fin d'une tradition marque ici la fin d'une proposition et le changement de sujet.

Ligne 2. — La seconde fois le mot حينِه porte un *kasra* sous le ن.

Ligne 5. — Lire تبارك au lieu de تبرك du texte.

Ligne 6. — Dans la marge de droite on lit le mot سل et au-dessous le mot صح.

Le mot بِمَ porte un *kasra* sous le د et un *fatḥa* sur le م.

Ligne 7. — Le mot الجنة surchargé est récrit dans la marge de droite.

Le mot ينهونكم porte un *fatḥa* sur le second ن.

Ligne 8. — Le mot سَمع porte un *fatḥa* sur le س initial.

Le mot كُريب porte un *ḍamma* sur le ك initial.

Ligne 9. — Le mot الفاحشة est séparé en deux groupes.

Le premier الفا est éloigné du second حشة d'un espace équivalant à trois ou quatre lettres.

Ligne 10. — Le mot تفهّم porte un *tashdîd* sur le ف médian comme à la ligne suivante.

Ligne 11. — Le mot حبان est surchargé.

Ligne 14. — Le mot يَنسل porte un *fatḥa* sur le ي.

Les mots من يد sont surchargés; le mot يَد porte un *fatḥa* sur le ي initial.

PAGE 47.

مُجْهَرًا رفيع الصوت ويجب ان يرى الرجل خفيض الصوت ○ قال وحدثنى مَسْلَمَة عن رجل |
قال قال عبد الله بن مَسْعُود ما فى المرء من شى آلم من الفُحْش ○ قال وقال بن مَسْعود ما من مسلمين
| الا وبينهما ستر من حيا فاذا كلم أحدهما أخاه فكلمه جَرًا اخرق الستر أو اخرق ○ | قال واخبرنى
عبد الرحمن بن مَهْدى عن الثَوْرِىّ عن عبد الله بن دينر عن بن عمر قال كنا نتقى الكلام والانبساط
| الى نسائنا على عهد رسول الله مخافة ان ينزل فينا قران فلمّا قُبِضَ رسول الله عليه السلم تكلمنا
○ قال بن | وهب وبلغنى انه قيل للربيع بن ابى رَاشِد ألا تجلس فتحدث قال ان ذكر الموت اذا
فارق قلبى | ساعة فسد على قلبى ○ قال مَلِك بن مِغْول ولم أر رجلًا كان أظهر حُزْنًا منه ○ قال
وحدثنى | بن مَهْدِى عن الثَورى عن الربيع بن خَيْثَم أنه قال لبكر بن مَاعِز اخزن عليك لسانك
الا مما لك | ولا عليك فانى قد اتهمت الناس على دينى ○ قال وحدثنى بن مَهْدى عن الثَوْرى عن
الأعْمش عن مُسْلِم | عن عَدَسَة الطاى قال كنا عند بن مَسْعود فمرّوا عليه بطيرٍ فقال من اين ج
بهذا الطير | فقيل من مسيرة ثلاث فقال لوددت انى حيث ج بهذا الطير لا اكلم بشرًا ولا يكلمنى
قال | أو نحو هذا ○ قال بن وهب وحدثنى عبد الجبّار بن مَعْمَر عن صَخْر بن بُرَيْدَة عن عُبَيْد

بن عُمَيْر الليثى | ان النبى عليه السلم قال لا تؤذوا [ا]حيائكم باموانكم ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد
عن نَافِع قال لم اسمع | بن عمر يلعن خادمًا قط غير مرّة واحدة غضب فيها على بعض خدمه قال
لعنت الله عليك | كلمة لم اكن أحب أقولها ○ قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة عن زيد بن اسلم مثله ○
قال واخبرنى | هِشَام بن سعد عن ابى حَازِم ان عبد المَلِك بن مَروان بعث الى أم الدَرْدَاء وكانت ع[ن]ده
فلما كانت | ليلة فامر عبد الملك فدعا خادما فكانه ابطا عنه حين دعاه فلعنه فلما اصبح قالت له

Ligne 2. — Le mot آلم porte un *madda* sur l'ا initial.
Ligne 4. — Le mot انبساط porte un *kasra* sous l'ا initial.
Ligne 6. — Le mot ذِكر porte un *kasra* sous le ذ initial.
Ligne 14. — Lire لعنة au lieu de لعنت du texte.
Ligne 17. — Le mot خادما très effacé est répété deux fois au-dessous de la ligne.
Le mot حين surchargé est répété au-dessous de la ligne.

PAGE 48.

ام الدَرْدَاء قد سمعتك الليلة لعنت خادمك فاعتذر انه ابطا عليه حين دعاه فقالت سمعت |
ابا الدرداء يقول قال رسول الله عليه السلم لا يكون اللعانين شفعاء ولا شهداء يوم القيمة | قال
واخبرنى أَشْهَل بن حَاتِم عن هِشَام بن ابى عبد الله عن قَتَادَة عن الحَسَن عن سَمُرَة بن جُنْدَب |
قال قال رسول الله عليه السلم لا تلاعنوا بلعنة الله ولا بغضب الله ولا بالنار ○ قال واخبرنى | بن
ايّوب عن بن زَحْر عن من حدثه عن عائشة زوج النبى انها ركبت جملًا فقالت اللهم اللعنة | فقال
رسول الله صلى الله عليه وسلم انزلى عنه وكان يقول لا تلاعنوا بلعنة الله ولا تعذبوا بعذاب | الله
ولا تلعنوا ما فى بيوتكم ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن بن عَجْلان ان ابا عُبَيْد مولى سُلَيْمَن |
حدثه قال لا ادرى الى من رفعه قال يقال ما لعن أحد من الناس شيًا من الأرض الا قال ما يليه منها
| بل الظَالِم ○ قال واخبرنى من سمع الاوزاعى يقول أتى رجل الى رسول الله صلى الله عليه فقال يا نبى
الله | العن دَوْسًا فوالله ما رايت قومًا قط افتك رجلًا ولا افتك فتاةً منهم فقال ابو هُرَيْرَة يا قوماه |
فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم انا لم نبعث طعانين ولا لعانين ولكنا بُعِثْنا رَحْمَةً للعالمين ○
| قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة عن زيد بن اسلم ان رجلًا كان يسير مع النبى عليه السلم وكان على
بعير له | فلعنه فلما سار دعا به النبى فقال اين الذى لعن بعيره فاجابه فقال قد اجبت فاجتنبناه
○ | قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة عن موسى بن عُقْبَة انه بلغه ان عبد الله بن مَسْعود أتى أخا له

فلم يجده | فقالت امرأة أخيه ادخل حتى يأتيك فدخل فاستسقا ماء فامرت جاريتها أن تسقيه فابطت
| فلعنتها فقال عبد الله بن مَسْعود فخرج فلقي أخاه رب البيت فقال هلا دخلت البيت حتى اتيك
| فقال منه خرجت ولكني استسقيت ماء فامرت صاحبتك خادمتها فابطت عليها فلعنتها | وقد
بلغني ان الرجل أو المرأة اذا ارسل اللعنة مضت حيث أرسلت فان وجدت منفذا والّا |

Ligne 3. — Le mot سمرة semble porter un signe sur le س qui paraît avoir été effacé.

Ligne 5. — Le mot زَحر porte deux *fatḥa* sur les deux premières lettres.

Lire العنه au lieu de اللعنة que paraît porter le texte.

Ligne 7. — Le mot تلعَنوا porte un *fatḥa* sur le ع médian.

Ligne 10. — Dans la marge de droite, on lit le mot سل qui semble avoir été frotté. Au-dessous de ce mot on lit صح.

Le mot العن est mal formé.

Le mot suivant دَوسا porte un *fatḥa* sur le د.

Le mot suivant فَو porte un *fatḥa*.

Le premier أفتك porte un *fatḥa* sur l'أ initial.

Le mot فتاةً dont le ة est écrit au-dessus de la ligne porte un *tanouine* sur le ة.

Ligne 11. — Le mot نُبعث porte un *ḍamma* sur le ن initial.

Le mot suivant طَعانين porte un *fatḥa* sur le ط.

Le mot بُعثنا porte un *ḍamma* sur le ب initial.

Ligne 13. — Dans la marge de droite on lit سل.

Le premier mot de la ligne فلَعنه porte un *fatḥa* sur le ل.

Le mot اين porte un *fatḥa* sur l'ا initial.

Le ه final du mot اجتنبناه est entouré du signe ○ marquant la fin de la tradition.

Ligne 14. — Le mot مَسعود porte un *fatḥa* sur le م initial.

Le mot اخًا porte un *tanouine* sur le second ا.

Le mot suivant لَه porte un *fatḥa* sur le ل initial.

Ligne 16. — Le mot فلعَنتها porte un *fatḥa* sur le ع.

Le mot رَب porte un *fatḥa* sur le ر initial.

Ligne 17. — Le mot ماء est écrit au-dessus de la ligne. Le texte porte خادمها au lieu de خادمتها.

Ligne 18. — Le mot منفَذا porte un *fatḥa* sur le ف.

PAGE 49.

رجعت الى قائلها وانى كرهت ان اكون بسبيلها ○ قال وحدثنى العَطَّاف بن خَالِد عن عبد الرحمن
بن | حَرْمَلَة قال ما سمعت بن المُسيّب سابّ أحدًا من الائمة قط قال واذا ذكر عنده أحد | من
الولاة فقيل عدوا الله الكذى والكذى سكت فلا يقول فيهم شيًا ○ قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث
| أن بُكَيْر بن عبد الله حدثه أن عطا بن مَسْروق الغَزارى حدثه ان بن جُدْعَان سابّ ابن قُنْفُذ
وبن قُنْفُذ | فى المسجد وبن جُدْعَان خارج فخرج عمر فضرب بن قُنْفُذ بالدرة وجعل يتبعه بها ثم
نادى | ابن جُدْعَان لوكنت فى المسجد لفعلت بك ○ قال عمرو وحدثنى ابو النَضْر ان عمر بن الخطاب
| سمع ضحك ثقيفيين بعد العتمة فاقبل اليهما فقال من انتما فقالا من ثقيف قال أ من أهلها | قالا
لا قال لو انباتما[نى] انكما من أهلها لبلغت منكما يريد العقوبة ○ قال واخبرنى جَرِير بن | حَازِم عن
ايّوب عن ابى قِلَابَة عن ابى مُهَلَّب عن عِمْران ابن الحُصَيْن قال كنا مع رسول الله صلى الله عليه |
فى السفر فلعنت امرأة ناقتها فقال رسول الله صلى الله عليه خذوا متاعكم عنها فانها ملعونة قال |
عِمْران وكانّى انظر اليها ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن زَحْر عن من حدثه عن ابرهيم انه قال
من قال للاخر | يا حمار يا كلب يا خنزير يقال له يوم القيمة حمارا ترانى خَلَقْتُهُ ○ قال واخبرنى من
سمع الاوزاعى | يقول بلغنى ان عمر بن الخطاب كان لا يلقى عِكْرِمَة بن ابى جَهْل الا شتم ابا جَهْل فاتا
عِكْرِمَة رسول الله | عليه السلم فذكر ذلك له فقال رسول الله عليه السلم لا يسبّن الهالك يوذى
به الحى ○ قال واخبرنى من | سمع الاوزاعى قال قال عمر بن الخطاب ما يمنع أحدكم اذا سمع الرجل
يخرق اعراض المسلمين الا يغرب | عنه قال يخاف ويتقى قال ذلك احرا الا تكونوا شهدا ○ قال واخبرنى
من سمع الاوزاعى يقول قال اخبرنى | ابو مُسْلِم عن ابى هُرَيْرَة انه سمع رسول الله عليه السلم يقول
اذا خشى أحدكم ان يجهل أخا جهل عليه | فكان قائما فليقعد وان كان قاعدًا فليمس جنبه الأرض
○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة ان عبد الله بن عمرو | بن العاص كان يقول شرار خلق الله الذين يتقون
بغير سلطان ○ قال واخبرنى الحَرِث بن نَبْهان عن ..... |

Ligne 2. — سابّ 3e forme est rare.
Ligne 4. — Le mot جدعان est surchargé.
Pour le mot سابّ, 3e forme même remarque qu'à la ligne 1.
Ligne 6. — Le mot جَدعان porte un *fatḥa* sur le ج initial.
Ligne 8. — Le mot انباتما porte un signe sur l'ا initial; *fatḥa* ou *hamza*.

Ligne 9. — Le mot الحُصين porte un *ḍamma* sur le ح.
Ligne 12. — Le ر du mot ترانى porte un signe, peut-être un *hamza*.
Ligne 13. — Le mot شَتم porte un *fatḥa* sur le ش initial.
Les mots suivants اَبا جَهل portent un *fatḥa* sur l'ا initial et un *fatḥa* sur le ج.
Ligne 14. — Le mot يُسبن porte un *ḍamma* sur le ي initial.
Ligne 15. — Le mot يُغرب porte un *ḍamma* sur le ي initial.
Ligne 16. — احرا = احرى.
Ligne 17. — Le mot يقول est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 19. — Le dernier mot عن est suivi d'un mot illisible.

PAGE 50.

بن سُلَيْمن (?) ان ابا الدَرْداء قال كفا بالمرء من الشرّ ان يلعنه الناس بقلوبهم ○ قالوا وكيف ذاك قال يكرهون مجيه | اذا جاهم ○ قال واخبرنا مُعاوية بن صَلِح عن كَثِير بن الحَرِث عن القَسِم ابى عبد الرحمن ان رسول الله عليه | السلم سئل ما العتل الزنيم فقال هو الفاحش اللئم ○ قال وحدثنى سعيد بن ابى ايوب عن قَيْس بن | الحَجّاج عن حَنَش بن عبد الله قال لم يكن فاحش قط إلّا لحيضة او لزنية ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة | عن سعد بن مَسْعود مثله ○ قال وحدثنى سعيد بن ابى ايوب قال حدثنى من سمع قَتادة يقول قال رسول | الله عليه السلم ان من شرار عباد الله كل لعان طعان ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن عُبَيْد الله | بن زَحْر عن علىّ بن يزيد عن القَسِم بن عبد الرحمن عن عُقْبَة بن عَامِر قال لقيت رسول الله عليه السلم | يوما فقلت يا رسول الله ما النجاة فقال يا عقبة املك عليك لسانك وليسعك بيتك ○ | وابك على خطيتك ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن محمد بن عَجْلان ان عَوْن بن عبد الله كان يقول اتقوا | الصعاب من الكلام وعليك بالذليل اللين يقول الكلام الذى لا يعرك ○ قال واخبرنى من سمع | الاوزاعى يحدث عن عُرْوة بن رُوَيْم ان رسول الله عليه السلم قال ان اول ما نهانى عنه ربى بعد عبادة الاوثان | وشرب الخمر لعن ملاحاة الرجال ○ قال واخبرنى أَشْهَل بن حَاتِم عن بن عَوْن عن عطا الوَاسِطى قال قال | انس لا يتقى الله عبد او لا يتقى الله احد حقّ تقاته حتّى يخزن من لسانه ○ قال واخبرنى أَشْهَل بن | حَاتِم عن قُرَّة بن خَالِد عن قُرَّة بن موسى الهُجَيْمى قال قال جَابِر بن سُلَيْم انتهيت الى رسول الله صلى الله عليه | وسلم وهو محنى وعليه بردة له ان هدابها لعلى قدميّه فلما قربت لارتحل قلت يا رسول الله | أوصنى قال اتق الله ولا تحقر من المعروف شيا ولو ان تفرغ للمستسقى من دلوك فى انايه وان تكلم | أخاك ووجهك اليه منبسط واياك من اسبال الازار فانه من المخيلة والمخيلة |

Ligne 1. — Les mots بن سليمان sont incertains.
Le mot الناسُ porte un *ḍamma* sur le س final.
Le mot نَجيه porte un *fatḥa* sur le ه initial.
Ligne 3. — Lire لئم au lieu de لم du texte.
Ligne 5. — Le mot ابى porte un signe sur l'ا peut-être un *fatḥa*.
Ligne 9. — Le mot ابكِ porte un *kasra* sous le ك final.
Ligne 10. — يعرك, mot mal formé est d'une lecture incertaine.
Ligne 11. — Le mot عُروة porte un *ḍamma* sur le ع initial.
Le mot رُويم porte également un *ḍamma* sur le ر initial.
Ligne 12. — Le mot الرِجال porte un *kasra* sous le ر.
Ligne 14. — Le mot العُجيمى porte un *ḍamma* sur le ع.
Ligne 15. — Le mot مُحنى porte un *ḍamma* sur le م initial.
Les mots هُدابها portent un *ḍamma* sur le ه initial.
Ligne 17. — Le mot مُنبسط porte un *ḍamma* sur le م initial.
Le mot الازار est surchargé.

PAGE 51.

لا يحبّها الله وان امرؤ شتمك لشى يعلمه فيك فلا تشتمه لشى تعلمه فيه حتى يكون | وباله عليه وأجره لك ولا تسبّن شيئًا قال فما سببت بعده دابةً ولا انسانًا ○ قال وحدثنى | العَطّاف بن خَالِد ان الحَرِث بن هِشَام المَخْزومى سال رسول الله عليه السلم فقال × يا رسول الله ..... قال أملك عليك لسانك فقال يا رسول الله ..... × والله لقد علم | قومى انى لم اكفهم للسانى فى الجاهلية حين كنت فى الجاهلية وفى الإسلام منذ أسلمت | ثم عالجت ذلك بعد فما وجدت من العبادة شىء اثقل على من كفّ لسانى ○ قال واخبرنى | أبو هانى عن شُفَىّ الأصبحى أنه كان يقول من كثر كلامه كثرت خطاياه ○ قال وحدثنى | عبد الله بن المُسيّب عن الضحّاك بن شُرَحْبِيل عن ابى هُرَيْرَة أنه كان يقول من لم يرى ان كلامه | من عمله وان خلقه من دينه هلك وهو لا يشعر ○ قال واخبرنى عبد الله بن المُسيّب عن الضَحّاك(?) | انه بلغه انه مكتوب فى التورية ان الجسد يسجد للسان مرتين كل يوم متعوذًا به ان يوقعه | فى بلا قال وحدّثنى طَلْحَة بن عمرو انه سمع عطا بن ابى رَبَاح يقول قال رسول الله عليه السلم | ان شركم الذين يتقون خشية شرهم قال عطا وقال رسول الله عليه السلم يا عائشة لو كان | الفُحْش رجلًا لكان رجل سوء ○ قال وحدثنى عِياض بن عبد الله الفِهْرى قال قال ان الرجل ليطغى | فى كلامه كما يطغى الرجل فى ماله ○ قال وسمعت سُفيَن بن عُيَيْنَة يحدث عن عمر

بن عبد العزيز | انه قال ان المؤمن التقى ملحم ○ قال وقال لى مَلِك بن انس قيل لابن عبّاس رجل
كثير الصلوة | قليل الصيام كثير العمل يقارف الذنوب ورجل قليل الصلوة قليل الصيام قليل العمل
| لا يقارف شيًا من الذنوب ○ قال بن عبـاس لا أعدل بالسلامة شيًا ○ قال واخبرنى | بن لَهِيعَة
عن ابى الأسود قال سمعت القَسِم يقول سمعت رجلاً يسل بن عبّاس قال ان فينا رجلين | اما احدهما
فكثير الصلوة كثير الصيام ينال من الناس واما الاخر فقليل الصلوة |

Ligne 2. — Le mot وبالله porte un *ḍamma* sur le ل. Le mot شيا est surchargé.

Ligne 3. — Les mots والله لقد علم sont surmontés d'un trait horizontal indiquant un renvoi dans la marge. Le texte qui se trouve dans la marge de gauche de bas en haut et qui se termine au-dessus de la première ligne à l'envers, après une lacune, est intercalé entre deux × avant ces mots.

Ligne 7. — Entre les mots عبد et الله un espace équivalant à trois ou quatre lettres environ.

Le mot شُرَحبيل porte un *ḍamma* sur le ش et un *fatḥa* sur le ر.

Les mots que j'ai lus من لم يرى sont d'une lecture incertaine le texte de la page opposée ayant déteint.

Lire ير apocopé au lieu de يرى du texte.

Ligne 8. — Entre les mots عجله et و un espace équivalant à deux ou trois lettres environ.

Le mot خُلقه porte un *ḍamma* sur le خ initial.

Le mot يشعر semble avoir été écrit يشعمر ce qui n'aurait aucun sens.

Le mot الضحاك est surchargé.

Ligne 9. — Le mot متعوذاً porte un *tanouine* sur l'ا final.

Ligne 10. — Entre les mots عطا et بن un espace équivalant à trois ou quatre lettres environ.

Ligne 12. — Le mot حدثنى a été surchargé en حدثنا. Entre le groupe عيا et la lettre ض un espace équivalant environ à trois ou quatre lettres.

Ligne 13. — Entre les mots سمعت et سفين un espace équivalant environ à trois ou quatre lettres.

Ligne 14. — Même espace qu'aux lignes précédentes entre les mots ملك et بن.

Ligne 16. — Même espace qu'aux lignes précédentes entre l'ا et le groupe عدل du mot اعدل.

Ligne 17. — Même espace qu'aux lignes précédentes entre les mots يقول et سمعت.

يسئل = يسل.

Ligne 18. — Même espace qu'aux lignes précédentes entre les mots الصيام et يُنال. Ce dernier mot porte un *ḍamma* sur le ي initial.

Lire les deux fois الصلاة au lieu de الصلوة du texte.

PAGE 52.

قليل الصيام يسلم الناس منه فنبنا عنهما أيهما أفضل عندك ○ قال بن عبّاس انا لا اعدل بالسلامة | شيئًا ○ قال بن لَهِيعَة وحدثنى سُلَيْمَن بن كَيْسان قال كان عمر بن عبد العزيز اذا ذكر رجل عنده بفضل | او صلاح قال كيف هو اذا ذكر عنده اخوانه فان قالوا انه لينتقصهم وينال منهم قال عمر | ليس هو كما تقولون وان قالوا انه ليذكر منهم جميلًا وخيرًا ويحسن الثنا عليهم | قال هو كما تقولون ان شاء الله ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة عن عُبَيْد الله بن ابى جعفر عن بُكَيْر | بن عبد الله او يعقوب بن الاشجّ ان سعد بن ابى وَقّاص وسعيد بن زيد بن عمرو بن نُفَيْل | لزما بيوتهما بالعقيق فلم يكونا يأتيان المدينة لجمعة ولا لغيرها حتى ماتا ○ قال وحدثنى | بن لَهِيعَة ان عمر بن عبد العزيز كان يكره ان يذكر كثيرًا مما يذكر الناس من الخنا من نحو قول | الرجل است الشىء وما اشبه ذلك حتّى ان كان يكره ان يقول الابط وانما يقول الارفاغ | قال وحدثنى بن لَهِيعَة عن بن ابى جعفر انه سمع أبا عبد الرحمن الحُبُلى يحدث عن عبد الله بن عمرو | بن العاص قال ان الرجل ليقول الكلمة وما يلقى لها بالا فيقول الله × اسخطنى عبدى ويكتب بها من أهل النار وان الرجل ليقول الكلمة وما يلقى لها بالا فيقول الله × أرضانى عبدى فيكتب | بها من أهل الجنة ○ قال واخبرنى ابن لَهِيعَة عن العلاء بن كثير ان أُسَيْد بن الحُضَيْر كان | يقول ما تكلمت بكلمة مذ أسلمت حتى أزمها واخطمها وأعلم ما تصير اليه ○ | قال واخبرنا بن سَمْعان قال سمعت رجالًا من علمائنا يقولون كان أبو بكر الصديق من أصمت الناس | فاذا نطق قال كان من الأمر كذى وكذى فلا اله الا الله وكان كذى وكذى فلا اله الا الله فقل | ما حدث حديثا الا ختمه بلا اله الا الله ○ قال واخبرنى بن سَمْعَان قال بلغنا ان لُقْمان الحكيم | مرّ على نبى الله داود عليه السلم وهو يصنع درعًا من حديد × فوقف عليه يتعجب بما يصنع ولا يدرى ما هى فصمت عن مسلته عن ذلك حتى فرغ × منها فلبسها |

Ligne 1. — Le mot فَنبنا porte un *fatḥa* sur le ف initial et un signe sur le ب peut-être un *shadda*.

Ligne 2. — Le mot ذُكر porte un *ḍamma* sur le ذ initial. Le mot بِفضل porte un *kasra* sous le ب initial.

Ligne 5. — Entre les mots ابى et جعفر un espace d'environ trois à quatre lettres.

Ligne 6. — Le mot عَمرو porte un *fatḥa* sur le ع initial.

Ligne 7. — Le mot يأتيان porte un *kasra* sous le ي. Dans la marge de gauche les mots بالعقيق sont récrits.

Ligne 9. — Dans la marge de droite un peu au-dessus de la ligne, on lit les trois mots écrits l'un au-dessous de l'autre : است

سل

صح

Le mot اِستَ du texte porte un *kasra* sous l'ا initial et un *fatḥa* sur le ت.

Le mot الابط porte un *kasra* sous le second ا.

Ligne 11. — Entre les mots ما et يلقى un espace.

Le mot ارضانى est surmonté d'un trait horizontal indiquant que la phrase écrite de bas en haut dans la marge de gauche sur trois lignes doit être insérée à cet endroit. Je l'ai intercalée dans le texte entre deux ×.

Ligne 12. — Le mot اُسيد porte un *ḍamma* entre le ا et le س. Le mot الحُضير porte un *ḍamma* sur le ح.

Ligne 13. — Le mot ازِمها porte un *kasra* sous le ز.

Le mot اخطِمها porte un *kasra* sous le ط.

Ligne 15. — كذا وكذا = كذى وكذى.

Le mot فقَل porte un *fatḥa* sur le ق.

Ligne 17. — Au mot حديد un crochet indique que les deux lignes écrites au-dessous de la ligne doivent être intercalées à cet endroit. مسلته = مسئلته.

PAGE 53.

فعرف لُقمان ما هى عن غير مسلة فقال لقمان الصمت حكم وقليل فاعله ○ قال وحدثنا بكر بن | مُضر عن عبد الرحمن بن شُرَيْح قال لو ان عبدًا اختار لنفسه ما اختار شيئًا أفضل من الصمت | قال واخبرنى بكر بن مُضَر عن ابى الأصْبَغ الايلى ان رجلًا من أهل أيلة يقال له أبو فَرْوة خرج | غازيًا مع أصحاب له فلما رجعوا قالوا ما سمعناه قال كلمة واحدة يقول كان ينبغى لو قال | غيرها فلما توفى حضر ابنه غسله فذكر ابنه ان الريح ذرت الخرقة التى على فرجه | فاهوى بيده حتى وضعها على فرجه وهو ميت فظنّ من سمع ابنه يتحدث ان ذلك شىء | مدح به اباه فسألوا الذى غسله عمّا قال ابنه فقال صدق لقد كان ذلك ○ قال وحدثنى | بكر بن مُضَر ان سعد بن مَسْعود النُجيبِى كان يقول ان اتاك الشيطان من قبل الصمت | فقال ان الناس يعدّون ذلك منك عيًّا فانه من قبل السلامة وقل صامت سالم خير من ناطق | آثِم ○ قال وحدثنا مَلِك بن انس قال قال لى زِياد مولى بن عيّاش وجلست اليه وكان عابدًا وانا | يوميئذ حديث السن فكان يرانا نجلس مع ربيعة فقال لى خذ بالذى يحق عليك وعليك بالحذر | فان كان الأمر على غير ما يقولون فقد اخذت بالوثقى وان كان الأمر على ما يقولون لم يضرك ○ قال وحدثنى | مَلِك بن انس ان الربيع بن خُثَيْم وكان من صحابة بن مَسْعود وكان مجتهدًا ان ابنة له صغيرة تسله | ان يأذن لها تلعب فقال اذهبى فقولى خيرا فعادت ذلك ثانية فقال لها مثل ذلك فقال له بعض | من عنده ما كان عليك لو أذنت لها تلعب صبية صغيرة

فقال اكره ان اجده فى كتابى ○ | قال وسمعت مَالِك بن انس يحدث قال قال عمرو بن العاص وكان من دهاة الناس انى لاصبر | على الكلمة لهى اشد على من القبض على الجمر وما يحملنى على الصبر عليها الا اتخوف من اخرى | شر منها ○ قال واخبرنى مَلِك بن انس عن بن شِهَاب عن حُمَيْد بن عبد الرحمن بن عَوْف ان رجلًا |

Ligne 1. — Le mot مَسلة porte un *fatḥa* sur le م initial. مسلة = مسئلة.
Ligne 3. — Les mots فروة et خرج sont surchargés.
Ligne 7. — Le signe ○ entoure le premier mot قال qui est répété. Je ne l'ai écrit qu'une fois.
Ligne 13. — Le texte porte خثيم. Cf. mes notes تسل = تسئل.
Ligne 16. — Le mot دُهاة porte un *ḍamma* sur le د initial.
Ligne 17. — Il faut, semble-t-il, lire الا ان اتخوف ou الا للخوف au lieu de الا اتخوف que paraît porter le texte.

PAGE 54.

[قال] لرسول الله عليه السلم اخبرنى بكلمات اعيش بهن ولا تكثر فانسى قال لا تغضب فساله مرارًا كلّ ذلك | يقول له لا تغضب ○ قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث عن هِشَام بن عُرْوة عن ابيه عن الأَحْنَف بن قَيْس عن | بن عم له وهو عم جارية بن قُدَامة انه قال يا رسول الله قل لى قولًا ينفعنى واقلل لعلى اعقله قال لا تغضب | فعاد له مرارًا كل ذلك يرجع اليه رسول الله عليه السلم لا تغضب قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث عن بُكَيْر | بن عبد الله عن عَامِر بن سعد بن ابى وقّاص ان رسول الله عليه السلم مرّ على ناس وهم يتجاذون | مِهْراسًا فقال اتحسبون الشدّة رفع الحجارة انما الشدّة ان يمتلى الرجل غضبًا ثم يحبسه ○ | قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث عن درّاج عن عبد الرحمن بن جُبَيْر عن عبد الله بن عمرو انه قال سالت رسول | الله عليه السلم فقلت يا رسول الله ما يبعدنى من غضب الله قال لا تغضب ○ قال واخبرنى مُسْلِم بن | خَالِد عن اسمعيل بن أُمَيّة ان رجلًا قال لرسول الله عليه السلم اخبرنى بعمل يدخلنى الجنة قال لا | تغضب قال والله ما زاد على ذلك ○ قال وحدثنا مَلِك قال بلغنى ان القَسِم بن محمد كان يقول ادركت | الناس وهم لا يعجبون بالقول قال مَلِك يريد بذلك العمل انما ينظر الى عمله ولا ينظر الى قوله قال وسمعت | مَالِكا يحدث عن عمه ابى سُهَيْل عن عمر بن عبد العزيز انه قال ما رأيت مثل رجل لاحن الناس فلم | ياخذ بجوامع الكلام ○ قال واخبرنى عبد العزيز بن محمد قال بلغنى عن مُجَاهِد قال قال عمر بن الخطاب | ايّاى ومكائلة الكلام ○ قال واخبرنى سُحَيْل بن محمد الاسلمى قال سمعت محمد بن عَجْلان يقول | انما الكلام اربعة ان تذكر الله

وتقرا القرآن أو تسل عن علم فتخبر به أو تتكلم فيما يعنيك من أمر | دنياك ○ قال واخبرنى القَسِم بن عبد الله عن محمد بن عَجْلان ان لُقْمان قال لابنه يا بنى كن سريعًا | تفهم بطيئًا تكلم وقبل ان تتكلم فتفهم ○ قال واخبرنى القَسِم بن عبد الله عن زيد بن اسلم عن عطا | بن يسار وغيره ان رسول الله عليه السلم قال ما من احد يأوى الى مضجعة على فراشه الا بكت |

Ligne 3. — Dans la marge droite le nom جارية est récrit.

A la fin de la ligne le mot قال est surchargé.

Ligne 5. — Dans la marge de droite le mot سل est écrit; au-dessous de ce mot on voit le mot صح. Au milieu de la ligne les mots répétés ان رسول الله عليه sont rayés.

A la fin de la ligne le mot يتجاذون porte un *fatḥa* sur le ت et un *ḍamma* sur le ذ.

Ligne 6. — Au début de la ligne le mot مهراسا porte un *kasra* sous le م.

Ligne 9. — Le mot اُميه porte un *ḍamma* inscrit entre l'ا et le م.

Ligne 12. — Le mot عَمِه porte un *fatḥa* sur le ع et un *kasra* sous le م.

Ligne 14. — Le mot سُحيل porte un *ḍamma* sur le س et deux points sous le ي. Ce nom n'a d'ailleurs pas été identifié.

Peut-être faut-il l'identifier avec 'Abd-Allah ibn Muḥammad ibn Abî Yaḥya al-Aslamî appelé Saḥbal. Cf. *Tahdhîb*, VI, p. 20, n° 26, XII, p. 348, n° 2247.

Ligne 15. — تسل = تسئل. Le mot يَعنيك porte un *fatḥa* sur le ي initial.

Ligne 18. — Le mot بَكت porte un *fatḥa* sur le ب.

PAGE 55.

اعضاوه كلها الى الله من ما يجنى عليها اللسان ○ قال زيد بن اسلم وحدثنى ابن اسلم عن عمر بن | لخطاب انه دخل على ابى بكر الصديق وهو قابض على لسانه بطرف ثوبة يحركه فى فيه فقال عمر | سبحان الله يا خليفة رسول الله ما تصنع بلسانك فقال وهل اوردنى الموارد الا هذا ○ قال واخبرنى | أُسامة بن زيد عن عبد الله بن دِينَر عن رجل من الانصار قال كان سعد بن ابى وَقّاص واجدًا على ابنه عمر | فاتاه باناس يستشفع بهم اليه فتكلموا فابلغوا ثم تكلم عمر بن سعد وكانما لم يتكلم معه أحد | فقال سعد يا بنى هذا الذى يبغضك الى سمعت رسول الله عليه السلم يكون قوم آخر الزمان ياكلون | الدنيا بالسنتهم كما تلحس البقر الأرض بالسنتها ○ باب العُزْلة ○ | قال بن وهب حدثنى من سمع يحيى بن ايوب ان عمرو بن العاص قال قد قال الله (?) لأولى الألباب ان يعتزلوا فقال ابنه | عبد الله بن عمرو قد جاء تاويل هذه باية « والذين يمسكون بالكتاب وأقاموا الصلوة إنا لا نضيع اجر | المصلحين » ○ قال وسمعت مَالِكا يحدث قال ان كان الرجل ليكون له المُصلّى من المسجد

يصلى فيه | فاذا وصف به انتقل منه كراهية ان ينسب اليه ○ قال واخبرنى مَالِك قال بلغنى عن ابى | الدَّرْداء قال ادركت الناس ورقا لا شوك فيه فهم اليوم شوك لا ورق فيه ان نقدتهم نقدوك | وان تركتهم لم يبرؤك قال واخبرنى عبد العزيز بن محمد عن العلاء بن عبد الرحمن عن ابيه عن ابى هُرَيْرَة انه | قال لرسول الله عليه السلم ما الغيبة قال ذكرك أخاك بما يكره فقال أ رأيت ان كان فى
15 اخ ما | أقول قال ان كان فيه ما تقول فقد اغتبته وان لم يكن فيه ما تقول فقد بهته ○ قال واخبرنى مُسْلِم بن | خَلِد عن اسمعيل بن أُمَيّة ان عمر بن الخطاب قال ان الياس غنى وان الطمع فقر حاضر وان | العُزْلة راحة من خلاط السوء ○ قال واخبرنى بن ابى الزِنَاد عن هِشَام بن عُرْوة قال كان ابى يحدث | عن عائشة انها قالت لوددت اذا مت كنت نسيًا منسيًا ○ قال واخبرنى أُسامة بن زيد قال | حدثنى اسحق مولى زائدة وغيره ان عائشة زوج النبى عليه السلم قالت حين حضرتها الوفاة ليتنى |

Ligne 1. — Le second mot أَسلم porte un *fatḥa* sur l'ا.

Ligne 4. — Le mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.

Ligne 7. — Tête de chapitre باب العُزْلة : Chapitre de l'Isolement.

Ligne 8. — Le mot عمرو porte le و au-dessus de la ligne.

Les mots قد قال sont d'une lecture incertaine.

Au-dessus de la ligne le mot الله est également douteux.

Ligne 9. — Le mot que j'ai lu باية indiquant le verset coranique semble écrit بايه. *C*, VII, 169.

Ligne 10. — Le mot المُصلى porte un *ḍamma* sur le م.

Ligne 12. — Le mot وَرقا porte un *fatḥa* sur le و.

Le mot نقدوك est surchargé.

Ligne 13. — Peut-être faut-il lire, au lieu de يبرؤك, يتركوك en suppléant le ك.

Ligne 16. — Le mot غِنَى est écrit ainsi. Le scribe a hésité entre l'ا et le ى. Ce mot porte un *kasra* sous le غ initial et un *fatḥa* sur le ن.

Ligne 17. — Le mot العُزلة porte un *ḍamma* sur le ع; le mot خُلاط porte un *ḍamma* sur le خ initial.

PAGE 56.

لم أخلق وليتنى كنت شجرة أسبح وأقضى ما على ○ قال واخبرنى أُسامة بن زيد انه سمع محمد بن كعب القُرَظى | يحدث ان امراة قالت عند عائشة زوج النبى عليه السلم فى نسوة وذكور الجنة فقالت نحن من أهل الجنة | بايعنا رسول الله عليه السلم ثم لم نحدث بعد ذلك او نحو هذا فانقلبت فرات فى المنام انه قيل لها أنت | المتالية على الله كيف بك وانت تقولين فيما لا يعنيك وتبخلين بما

لا يغنيك وتمنعين ماعون بيتك | قال واخبرنى الحَرِث بن نَبْهَان عن سُلَيْمَن الأَعْمَش قال قلت لابرهيم النَخَعى ما نراك نبداك بشىء تكرهه فقال ان لم | يكن لنا فيما يكره خير لم يكن لنا فيما يسر خير قال فذهبت لاعتذر اليه فقال مه ان الاعتذار مخالطة | الكذب ○ قال واخبرنى الحَرِث بن نَبْهَان عن هِشَام بن ابى عبد الله عن رَبَاح بن عُبَيْدة قال كان الحَجَّاج بن يوسف | ظلمنى مظلمة قال فذكرته يومًا عند عمر بن عبد العزيز فنلت منه فقال عمر مه فانه بلغنى ان الرجل | يظلم الرجل بالمظلمة فلا يزال المظلوم حتى يكون عليه الغضل ○ قال وحدثنى الحَرِث بن نَبْهَان عن أَبان عن | انس ان رسول الله عليه السلم قال من أغتيب عنده أخوه المسلم وهو يستطيع نصره فنصره | نصره الله فى الدنيا والاخرة فان استطاع نصره فلم ينصره أدركه الله به فى الدنيا والاخرة | قال وحدثنى حَفْص بن عمر عن حبيب بن عيسى قال كان عِيسى بن مَرْيَم يقول بن ادام الضعيف علم نفسك | الصمت كما تعلمها الكلام وكن مكينًا حتّى تسمع ولا تكون مفحاكاً فى غير عجب | ولا هشًّا فى غير ارب ○ قال وحدثنى عبد المجيد بن عبد العزيز ان رجلًا قال يا رسول الله | الست اكرمنا أبا واما ونفسا وعشيرة فقال له رسول الله عليه السلم كم دون لسانك من طبق | فقال أربعة شفتاى وأسنانى فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ما كان فى واحد منهما ما يرد عنا | غيب لسانك ثم قال رسول الله عليه السلم ما اعطى عبد فى الدنيا شرّ من طلاقة لسان ○ |

Ligne 3. — Le mot بايعنا porte un *fatḥa* sur le ع.

Ligne 4. — Le mot يعنيك porte un *fatḥa* sur le ع.

Ligne 6. — Dans la marge de droite le mot يسر est récrit; dans le texte il porte un *ḍamma* sur le ي et un *fatḥa* sur le ر.

Le second mot خير porte un *fatḥa* sur le خ.

Ligne 8. — Le mot مَه porte un *fatḥa* sur le م initial.

Ligne 9. — Le mot يكونَ porte un *fatḥa* sur le ن final.

Ligne 10. — Le mot اُغتيب porte un *ḍamma* entre les lettres ا et غ.

Ligne 12. — Lire ادم au lieu de ادام du texte.

Ligne 13. — Lire لا تكن au lieu de لا تكون du texte d'Ibn Wahb.

Ligne 14. — Le mot هشًّا porte un *tanouine* et le mot ارب un *fatḥa* ou un *madda* sur l'ا.

Vers le milieu de la ligne un espace équivalant environ à cinq lettres entre les mots بن et عبدالعزيز.

Ligne 15. — Au début de la ligne le mot ا semble porter un signe qui pourrait être un *fatḥa*.

Le mot qui le suit لستَ porte un signe sur le ت; il semble qu'il faille le lire comme un *fatḥa* quoi qu'il paraisse plutôt être un *ḍamma*.

Ligne 16. — Le mot شفتاى porte deux points sur le ي il faudrait alors lire شفتاى; cependant il faut lire سفتاى qui est récrit au-dessous du mot.

Le mot اسناى porte un signe sur le premier ا qu'il faut sans doute lire *fatḥa*.

Ligne 17. — Le mot اُعطى porte un *ḍamma* après l'ا initial.

PAGE 57.

قال وحدثنى بن لَهِيعَة عن يزيد بن ابى حَبِيب ان عمرو بن العاص قال رُبّ متكلم بكلام لو يعلم يجاب به ما تكلم به | قال واخبرنى مُعاوية بن صَلِح عن العلاء بن الحَرِث ان رسول الله عليه السلم قال الهمّازون واللمّازون والمشاون | بالنميمة والمحبّون للبرا العيب يحشرهم الله فى وجوه الكلاب ○ قال واخبرنى يحيى بن سلام | عن عُثْمَان بن مقْسَم عن نُعَيْم بن المَجيد (?) وسعيد المَقْبُرى عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم سئل عن | الغيبة فقال ان تذكر أخاك باسوا شىء فيه وتدع احسنه ○ قال وحدثنى سعيد بن ابى أيوب | وغير واحد عن يزيد بن ابى حَبِيب عن عائشة زوج النبى عليه السلم اذا تكلم بكلام نزرا وانتم تنثرون | الكلام نثرا ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى قبيل عن عبد الله بن عمرو بن العاص انه قال شرار خلق الله الذين يتقون | بغير سلطان ○ قال وحدثنى ثَابت بن مَيْمون عن سعيب(?) بن ابى سعيد قال يقال من استاك الرفث فى الدنيا | سال فيه قيحًا ودمًا يوم القيمة ○ قال واخبرنى مَسْلَمَة بن علىّ ان أبا الدَرْدا كان يقول كافى بالحسنة مثلها | ولا تكافى بالسيئة السيئة كفاك بالمسىء عمله ○ قال واخبرنى زيد بن اسلم عن ابيه ان رسول الله عليه | السلم قال لا يؤمن احدكم حتى يترك المرا وان كان محقًا ويترك الكذب وان كان لاعبًا ○ قال واخبرنا | يزيد بن عِياض عن عبد الرحمن الأعْرج عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم قال ان الله لا يحبّ قيل وقال | من الأحاديث ولاكثرة السؤال من الناس ولا يحبّ المختال ولا الجافى ولا المنّان الذى يمنّ بالقليل قال | ولا أحبّ الذوّاق من الرجال ولا الذوّاقه من النساء ○ ابو يحيى بن سُلَيْمَن عن هِلال بن أُسامة عن انس بن | مَلك قال لم يكن رسول الله عليه السلم سبّابًا ولا فحّاشًا ولا لعّانًا وكان يقول عند المعتبة | ما له تربت جبينه ○ قال واخبرنى عنه ايضًا عن عبد الله بن عبد الرحمن عن ابى يونس مولى عائشة | ان عائشة زوج النبى قالت استاذن رجل على رسول الله عليه السلم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم بئس | بن العشيرة قالت فلمّا دخل تبسم اليه رسول الله وانبسط اليه ثم خرج الرجل واستاذن رجل آخر | فقال رسول الله عليه السلم حين استاذن نعم بن العشيرة فلمّا دخل لم ينبسط اليه رسول |

Ligne 1. — Au-dessus du mot يجاب un mot écrit sans doute سل.
A la fin de la ligne le même mot est écrit dans la marge de gauche au-dessus du mot به.
Ligne 2. — Lire اللمّازون au lieu de المازون du texte.

Ligne 3. — Le mot للبُرا porte un *ḍamma* sur le ب; le mot suivant العَيبَ porte un *fatḥa* sur le ع et un *fatḥa* sur le ب.

Ligne 4. — Sans doute التجمّر = التجيد.

Ligne 5. — Lire اسوء au lieu de اسوا du texte.

Ligne 7. — Les mots انه قال sont écrits au-dessus de la ligne, au-dessus du mot شرار.

Ligne 11. — Le mot المِرا porte un *kasra* sous le م; le mot تُحفا porte un *ḍamma* sur le ح.

Ligne 13. — Le mot الجانى a d'abord été écrit الجان puis corrigé en الجانى.

Ligne 16. — Le mot que j'ai lu جبينه est écrit dans le texte جبيته.

Ligne 17. — Entre les mots سلم et بئس un mot surchargé et rayé illisible.
Dans la marge de gauche entre les lignes 17 et 18 on peut lire le mot سل.

Ligne 19. — Le mot نعم semble porter un *ḍamma* sur le ن.

PAGE 58.

الله عليه السلم كما انبسط الى الاخر ولم يهشّ له كما هشّ له قالت فلمّا خرج قالت قلت يا رسول
الله | قلت لفلان ما قلت وهششت له وانبسطت اليه وقلت لفلان ما قلت ثم لم أراك صنعت به
مثل ذلك | قال يا عائشة ان من شرّ الناس من اتقى لفُحشه ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن سعيد
عن القَسِم بن محمد ان رجلًا | سال بن عبّاس فقال له رجل كثير العمل كثير الذنوب أعجب اليك
أم رجل قليل العمل قليل الذنوب | فقال لا اعدل بالسلامة ○ قال وسمعت عبد الله بن عمر يحدث
عن رجل اخبره ان علىّ بن ابى طالب قال ما خاصمت | أحدًا قط ○ قال وسمعته يحدث عن عُبَيْد
الله بن عمر ان القَسِم بن محمد كان يقول ان الخاصم | ملدخ ○ قال وحدثنا بن جُرَيْج عن ابى مُلَيْكَة عن
عائشة زوج النبى عليه السلم ان رسول الله صلى الله | عليه وسلم قال ان ابغض الرجال الى الله الالد
الخصم ○ قال وحدثنا عبد الله بن عمر ان عَاصِم | بن عمر بن الخطاب كان يقول لا اساب أحد أبدًا
تركنى أدخل بيتى فليقل ما بدا له | قال بن وهب وسمعته ومَالِك وغيرهما يحدثان عن بن شِهَاب
عن علىّ بن حُسَيْن ان | رسول الله صلى الله عليه قال من حُسن إسلام المرء تركه ما لا يعنيه ○
قال واخبرنى من سمع | الاوزاعى يحدث عن يحيى بن سعيد قال وسمعت القَسِم بن محمد يقول لقد
ادركت الناس | وما يعجبهم القول انما كانوا يعجبون بالفعل ○ قال واخبرنى اللَيْث بن سعد عن اسحق
بن ابى | أُسَيْد عن ابى مَالِك النَخَعى عن علىّ بن ابى طالب ان رسول الله صلى الله عليه قال خذوا
من | هذا العلم قبل ان ينفد قال رجل وكيف يا رسول الله وكتاب الله بين اظهرنا فغضب | رسول
الله عليه السلم ثم قال ثكلتك أمك وهل هلك اهل التورية والانجيل الا | والتورية والانجيل بين
اظهرهم فهل اغنت عنهم شيئًا ○ قال واخبرنا اللَيْث | عن ابى حَفْص الدِمَشْقى عن |

Ligne 2. — Lire لم ارك au lieu de لم اراك du texte.
Ligne 3. — Le mot فُحش porte un *ḍamma* sur le ف.
Ligne 6. — Le mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.
Ligne 7. — Le mot مُلغ porte un *ḍamma* sur le م initial.
Ligne 9. — Le mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.
Le mot أُسابّ porte un *ḍamma* sur l'ا.
Le mot تركنى est surchargé. Lecture douteuse.
Ligne 16. — Le mot que j'ai lu هلك surchargé, est douteux.

PAGE 59.

مَكْحول ان رسول الله صلى الله عليه قال العلم بالتعلّم والخير عادة واذا أراد الله[به خيرًا]
فقه فى الدين ○ قال واخبرنا عبد الله بن عيّاش عن يزيد بن قَوْذَر قال قال كعب من ا[ ]
الكلام بغير ذكر الله فتقسوا قلوبكم فان القلب القاسى بعيد من الله ○ وقال [ ]
الغيمة فان صاحبها لا يستريح من عذاب القبر ومن كان ذو لسانين ج[عل الله له]
لسانين من النار والغيبة تخبط العمل ○ وقال كعب من لعن شيئًا من غير ذ[كر الله (?)]]
للعنة تردد بين السما والارض حتى تلزم ترقوة صاحبها ○ قال واخبرنى عبد الله [ ]
ان عبد الله بن عبّاس وقف على قوم يتذاكرون عظمة الله فقال لهم ان قومًا اسكا[ت]
خشية الله وانهم لهم النبلاء العقلاء الفصحاء فاذا ذكروا عظمة الله طاش[ ]
فاذا سُرِى عنهم فزعوا الى الله بالاعمال الزاكية فاين انتم منهم ○ قال واخبرنى ايضًا [ ]
بن محمد بن عَاصِم عن الحسن انه كان يقول أربع لا يصبن الا بعجب أولهن الصلا[ت وهو أول]
العبادة وذكر الله على كل حال والتواضُع وقِلّة الشى ○ قال وحدثنى هشام [بن سعد عن]
زيد بن اسلم قال سئل لقمان الحكيم أى عملك أوثق فى نفسك قال تركى ما لا يعنينى [ ]
هِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم ان رسول الله صلى الله عليه قال له رجل يا رسول الله قل لى قولًا]
ينفعنى ولا تكثر علىّ فانسى فقال له امسك لسانك ○ قال وحدثنى هِشَام بن سعـ[ـد عن محمد]
بن المُنْكَدِر ان رسول الله عليه السلم قال ان احبكم الى واقربكم منى منزلةً يوم القـ[ـيمة]
احاسنكم اخلاقًا وان ابغضكم الى وابعدكم منى منزلةً يوم القيمة الثرثارون ا[لمتشدّقون]
المتفيهقون وقال خياركم الذين اذا رؤا ذُكِرَ الله وشراركم المشاؤون بالنمي[مة المفرقون]

بين الأحبة الباغون البراء العنت ○ قال واخبرنى داود بن قَيْس عن [عمر بن] |
الخطاب على ابى بكر الصديق مُدَلّعٍ لسانه يجبِذُه من هاهنا و[هاهنا] |

Ligne 2. — Il faut sans doute lire يفقهه au lieu de فقه du texte.

Le mot قَوَدر porte un *fatḥa* sur le و.

Ligne 6. — Le mot اللعنة est surchargé. Le scribe a écrit d'abord اللعن.

Ligne 8. — Les mots النُبلاء العُقلا portent un *ḍamma* sur le ء et le ع.

Ligne 9. — Le mot سُرِى porte un *ḍamma* sur le س.

Le mot فزعوا surchargé est récrit dans la marge de droite.

Ligne 18. — Le mot العَنَت surchargé porte deux *fatḥas;* ce mot est récrit dans la marge de droite.

PAGE 60.

[..... خلي]غة رسول الله فقال هذا اوردنى الموارد ○ قال واخبرنى اشْهل بن حَاتِم عن سُلَيمَن بن |
[..... قا]ل حُميد بن هلال قال قال عبد الله بن عمرو دع ما لسْتَ منه فى شىء و[لا تَ]نطق فيما |
[لا يعني]ك واخزن لسانك كما تخزن ورِقك ○ قال واخبرنى جَرِير بن عبد الحميد عن |
..... قال سمعت رِبْعِى بن حِرَاش عن ابى مَسْعود عُقْبَة بن عمرو الانصارى قال ان مما |
5 [ادرك النا]س من كلام النبوّة الأولى اذا لم تستحى فاصنع ما شئتَ ○ قال واخبرنى محمد بن سُلَيْم |
..... وعن خَالِد بن ابى عمران انه بلغه عن رسول الله صلى الله عليه انه قال طُوبَى لمن عمل بعلم |
..... ا من فضل ماله واخزن فضل كلامه ○ قال واخبرنى اللَيْث عن خَالِد بن يزيد |
..... هلال ان حُذَيْفَة بن اليمان بينا وهو يحدث قومًا يومًا اذا فاضوا فى ذكر الدنيا |
..... قال قد فرغتم امّا والذى نفسى بيده لتفتخر عليكم دنيا تاكل الايمان كما تاكل |
10 ..... ○ قال واخبرنا الحَرِث بن نَبْهان عن ايّوب عن بن سِيرِين ان رجلًا من الانصار
× مرّ على مجلس الانصار × فقال تطهروا |
× فان بعض ما × [تق]ولون شرّ من الحدث ○ قال واخبرنى يحيى بن حُمَيْد عن قُرّة بن عبد الرحمن
عن ابن سَمْعَان |
..... رسول الله صلى الله عليه وسلم قال ثلاثة لا يريحون ريح الجنة رجل كذب علىّ ورجل كذب |
..... ل او رايت ما لم يرى ورجل ادعا لغير ابيه ○ قال واخبرنى عبد الله بن يزيد عن عبد |
..... عبد الله بن عُتْبَة عن ابى حَصِين عن عبد الله بن باباه قال قال عبد الله الا انذروكم |

15 ..... قوم بحسب احدكم ما بلغ حاجته ○ قال واخبرنى من سمع الاوزاعى يحدث |

..... نى حسّان بن عَطِية قال بينا رجل راكبًا على حمار اذ عثر به الحمار فقال تعست |

[فقال ص]احب اليمين ما هى بحسنة فاكتبها وقال صاحب الشمال ما هى بسيئته |

[فاكتبها فقال] صاحب الشمال ما ترك صاحب اليمين فاكتبه ○ قال |

Ligne 1. — La première partie de la ligne a disparu.

Ligne 7. — On pourrait restituer au début de la ligne le mot ا[عط] qui correspondrait au mot انفق du texte parallèle. Cf. mes notes.

Les trois premières lettres du mot كلامه surchargées sont récrites au-dessus de la ligne.

Ligne 10. — A la fin de la ligne les mots فقال تطهروا sont surmontés d'un trait horizontal indiquant que la note marginale doit être insérée à cet endroit.

La note marginale écrite dans la marge de gauche de bas en haut porte :

مرّ على مجلس من الانصار فقال تطهروا فان بعض ما تقولون شرّ من الحدث

J'ai restitué entre × les lacunes du texte grâce à cette note marginale.

Ligne 13. — Lire لم ير au lieu de لم يرى du texte.

PAGE 61.

واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى الأَسْوَد عن عبد الله بن رَافِع عن ابى هُرَيْرَة ان رس[ول الله عليه السلم قال لا يجتمع] | الايمان والكفر فى قلب امرى ولا يجتمع الكذب والصدق جميعًا ولا [تجتمع الخيانة والامانة جميعًا] |

قال واخبرنى اشْهَل عن بن عَوْن قال اتيت ابرهيم انا وشُعَيْب(?) فاعتذ[ر] |

غير معتذر ان الاعتذار مخالطة الكذب او يخالطه الك[ذب] |

5 قيس انه سمع محمد بن كعب القُرَظى يقول قال رسول الله صلى الله عليه [وسلم] |

فى الدنيا ويحرم بهن فى الاخرة ما هو اعظم من ذلك الفحش والشح و] |

بهن العبد فى الدنيا ويدرك بهن فى الاخرة من الخطا ما هو اعظم من ذ[لك] |

عىّ اللسان لا عىّ القلب ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى النَضْر ع[ن] |

عائشة زوج النبى ان رسول الله عليه السلم قال يا عائشة ان الحيا لو كان ر[جلًا كان رجلًا صالحًا وان

10 الخجب] | لو كان رجلًا كان رجل سوء ○ قال واخبرنى اللَيْث بن سعد عن خَالِد بن يز[يد] |

بن عبد الرحمن عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم قال الحيا من [الايمان والايمان فى الجنة والبذا] |

من الجفا والجفا فى النار ○ قال واخبرنى اللَيْث بن سعد عن عيّاش [عن ابى عبد الرحمن] |

الحُبُلى انه سمع عبد الله بن عمرو بن العاص يقول ان الجنة حرام على كل فاحش ان يدخلها [ ]
قال واخبرنى أَشْهَل بن حَاتِم عن ابى الأَشْهَب عن الحَسَن فى هذه [ ]
قال الفاحش اللئيم الضريبة ○ قال واخبرنى أَشْهَل عن قُرّة بن خَالِد [ ]
ابوا السَّوّار العَدَوِىّ عن عِمْران بن الحُصَيْن قال قال رسول الله [عليه السلم]
كله ○ قال واخبرنى أَشْهَل عن زِياد ابى عمرو عن محمد بن علىّ قال قال [ ]
قتلا بَدْر من المشركين فانه لا تصل اليهم وتوذون به الا ح [ ]

Ligne 15. — Dans la marge de droite on voit les mots : سل صح.

PAGE 62.

[ ] بن الحَارث وبن لَهِيعَة عن [يزيد بن ابى حَبِيب عن سِنَان بن سعد
[ ] رسول الله] صلى الله عليه وسلم انه قال الغضب جمرة فى قلب الانسان توقد
[ ] وانتفاخ اوداجه فاذا حس احدكم من ذلك شيا فليجلس
[ ] قال واخبرنى بن مَيْسَرَة وهِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم ان رسول
[الله عليه السلم قال الغضب طعنات من الشيطان انما هى جمرة ينفخ فيها الشيطان
[ ] تدر اوداجه ○ قال واخبرنى يحيى بن ايّوب عن عُبَيْد الله بن زَحْر عن
سعد
[ ] كريا لقى عيسى بن مريم فقال اخبرنى ما يقرب من رضا الله ويبعد من
[ ] قال والغضب ما يبداه وما يعيده قال التعزز والحمية
[ ] قال فغير ذلك اسلك عنه قال سل عما بدا لك الزنا ما يبداه
[ ] ع فى القلب ولا تكثر الخطوا الى اللهو والغنى فتكثر الغفلة
[ ] فانه ليس يفتنك ما لم ترى ولم يوذيك ما لم تسمع ○ قال واخبرنى
[ ] قال عمر بن الخطاب ربما غضب المؤمن غضبة تكحمه
[ ] بن نَبْهان عن غَالِب بن عُبَيْد الله عن مُجَاهِد اذا مسهم
[ ] الغضب ○ قال واخبرنى شَبِيب بن سعيد عن ابان عن
[ ] رسول الله] عليه السلم قال ما يجرع عبد جرعتين احبّ الى الله من

[ ] ونه ردها بصيرا وعزا وجرعة غضب ردها |

[ ] الاخلاق والعزلة ○ قال بن وهب اخبرنى حَيْوَة بن |

Ligne 3. — Les mots حس et فليجلس sont surchargés.

Ligne 8. — Dans la marge de gauche, un mot écrit de haut en bas peu lisiblement سال ou قال (?).

Ligne 9. — اسئلك = اسلك. Le mot الزِنا surchargé est récrit au-dessus de la ligne. Ce mot porte un *kasra* sous le ز.

Ligne 11. — Lire تر au lieu de ترى du texte. Lire يوذك au lieu de يوذيك du texte.

Le mot تسمِع porte un *kasra* sous le ـمـ.

Ligne 13. — Le mot مُجاهد porte un *ḍamma* sur le م initial.

Le mot مَسهم porte un *fatḥa* sur le م initial.

Ligne 15. — Le mot يجرَع porte un *fatḥa* sur le ر.

Le mot عَبد porte un *fatḥa* sur le ع initial.

Le mot جُرعتين porte un *ḍamma* sur le ج initial.

Le mot مِن porte un *kasra* sous le م initial.

Ligne 16. — Le premier رَدها porte un *fatḥa* sur le ر initial.

PAGE 63.

شُرَيْح عن عُقْبَة بن مُسْلِم انه بلغه ان رسول الله عليه السلم قال ان احبّكم الى الله او الىّ واقربكم منى | مجلسًا يوم القيمة احسنكم اخلاقًا وان ابغضكم الى الله وابعدكم منى يوم القيامة الثرثارون | المُفيهقون المُتشادقون ○ قالوا وما المُفيهقون يا رسول الله قال المُستكبرون قال | عُقْبَة والثرثارون
5 الذين يكثرون من الحديث فى خَوْض الباطل والمُتشادقون الذين يشدقون فى | الحديث قال واخبرنى حَيْوة بن شُرَيْح عن قَيْس بن رَافِع القَيْسى قال كان اشياخنا ينهون الرجل | ان يتبائس ○ قال واخبرنى عمرو بن لَهِيعَة عن يزيد بن ابى حَبِيب عن سِنَان بن سعد عن انس بن مَلِك | عن رسول الله عليه السلم انه قال حسب امرى من السوء الا من عصمه الله ان يشير الناس اليه بالاصابع | فى دينه ودنياه ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن الحَرِث بن يزيد عن بن حُجَيْرَة قال سمعت عبد الله بن عمرو | قال سمعت رسول الله عليه السلم يقول ان المسلم المسدد ليدرك درجة الصوام القوام بايات |
10 الله بحسن خلقه وكرم ضريبته ○ قال واخبرنى هِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم ان رسول الله | عليه السلم قال ان اكمل المؤمنين ايمانًا احسنهم خلقًا وانما بُعِثْتُ لاتمم صالح الاخلاق | قال واخبرنى أَشْهَل بن حَاتِم عن شُعْبَة بن الحَجَّاج عن ابى اسحق عن رجل قال قال رسول الله عليه السلم خير | ما

اعطى الانسان الخلق الحسن وان شرّ ما اعطى الانسان الخلق السيّ فى صُوَرِهِ الحَسَنَة قال | وما كرِهْتَ
ان يعلمه الناس اذا علمته فلا تعمله ○ قال واخبرنى أَشْهَل بن حَاتِم عن عبد الله بن عَوْن | قال كان فى بعض
الكتب التى كنت اقرا على محمد بن سِيرِين بُنَى لا تكن حلوًا فتبتلع ولا مرًّا فتلفظ | ولكن بين
ذلك قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن بن زَحْر عن علىّ بن يزيد عن القَسِم بن عبد الرحمن عن
عُقْبَة بن | عَامِر قال لقيت رسول الله عليه السلم يومًا فبدرته فاخذت بيده او بدرنى فاخذ بيدى
فقال | يا عُقْبَة الا اخبرك بافضل اهل الدنيا واهل الاخرة تصل من قطعك وتعطى من حرمك وتعفوا |
عن من ظلمك الا ومن اراد ان يمدّ له فى عمره ويبسط له فى رزقه فليصل ذا رحمه قال ○ |

Ligne 1. — Les mots أَحبَكم portent un signe sur l'ا initial, *fatḥa* ou *hamza* et un *fatḥa* sur le ب.
Le mot أَو porte un signe sur l'ا initial; *fatḥa* ou *hamza?*
Le mot اقرَب porte un *fatḥa* sur le ر.
Ligne 2. — Le mot تَجلسًا porte un *fatḥa* sur le م initial.
Ligne 5. — Les mots اشياخُنا portent un *ḍamma* sur le خ.
Ligne 7. — Les mots عصمه portent un *fatḥa* sur le ص.
Ligne 9. — Les mots ليَدرك portent un *fatḥa* sur le ي.
Le mot الصُوام porte un *ḍamma* sur le ص.
Ligne 10. — les mots بحُسن portent un *ḍamma* sur le ح.
Ligne 11. — le mot بُعثت porte un *ḍamma* sur le ب initial.
Ligne 13. — Lire probablement فى صورة حَسَنَة au lieu de فى صَوَرِهِ الحسنة que porte le texte. Cf. mes notes.
Ligne 15. — Le mot فتُلفظ porte un *ḍamma* sur le ت.
Ligne 17. — Le mot يوما est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 19. — Le mot أَلا porte un signe sur le premier ا *hamza* ou *fatḥa?*
Le mot يُمدّ porte un *ḍamma* sur le ي initial.
Le mot رَحِمه porte un *fatḥa* sur le ر initial.

PAGE 64.

وقام به فى الناس فقال الا ادلّكم على افضل اخلاق اهل الدنيا واهل الاخرة ○ قال واخبرنى يحيى
بن ايوب عن ابن زَحْر عن سُلَيْمَن | بن مِهْرَان عن مُجَاهِد قال قال رسول الله عليه السلم المكر
والخديعة والخيانة فى النار ليس من اخلاق المؤمن المكر | ولا الخديعة ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب
عن ابن ابى حُسَيْن عن زيد بن الأَخْنَس الكعبى عن سعيد | بن المُسَيّب قال سئل رسول الله

عليه السلم عن الشوم قال سوا الخلق ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب | عن بن ابى حُسَين عن
الحَرِث بن جَمِيلة عن ام الدَرْداء عن ابى الدَرْداء ان رسول الله عليه السلم قال ان من | اثقل
الأعمال فى الميزان يوم القيمة حسن الخلق ○ قال [و]اخبرنى عبد الرحمن بن شُرَيْح عن خَلِد بن يزيد
انه | ما وضع فى ميزان عبد شى أفضل له من خلق حسن او خلق صالح ○ قال وحدثنى عبد الرحمن
بن شُرَيْح | عن العلاء بن كثير ان رسول الله عليه السلم قال ان مَحَاسِن الاخلاق مخزونة عند الله
فاذا احبّ الله | عبدًا منحه منها خلقًا حسنًا او خلقًا صالحًا ○ قال واخبرنى العَطَّاف بن خَلِد
عن عبد الرحمن | بن الحَرِث المَخْزومى ان رسول الله عليه السلم قال ان الله يحبّ مَكَارِم الاخلاق ويكره
دقيقها | وسَفْسَافها ○ قال واخبرنى رجل عن من حدثه عن عَطِيّه العَوْفى عن ابى سعيد الخُدْرىّ
ان | رسول الله عليه السلم قال ان اكمل المؤمنين ايمانًا احسنهم خلقًا واشبه المؤمنين بىّ احسنهم
| خلقًا ○ قال وحدثنى رجل قال ثلاث من لم يكن فيه فلا تعتدّ بعمله شيًا ورع يحجره عمّا حرم |
الله وخلق يدارى به الناس وحِلْم يكف به السفيه ○ قال واخبرنى من سمع عبد الوهّاب بن مُجَاهِد
| عن ابيه قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم احسن الناس خلقًا لم ياخذ احدًا قط بيده
فيرسله | رسول الله عليه السلم حتى يكون الذى اخذ بيده هو يرسل يده حيًا وتكرمًا وحسن
خلقًا ○ قال وحدثنا | بن أنْعُم ان عائشة زوج النبى عليه السلم تقول مكارم الاخلاق عشرًا وقد
تكون فى الرجل ولا تكون فى ولده |

Ligne 5. — Le mot مِن porte un *kasra* sous le م initial.

Ligne 6. — Le mot خُلق porte un *ḍamma* sur le خ initial.

Ligne 7. — Le premier mot خُلق porte un *ḍamma* sur le خ initial. La seconde fois, il est écrit avec deux *ḍamma* un sur le خ initial, un sur le ل خُلُق.

Ligne 8. — Le mot مخزونة porte un *fatḥa* sur le ن.

Ligne 9. — Le mot مَنحه porte un *fatḥa* sur le م initial.

Ligne 11. — Le mot مَن porte un *fatḥa* sur le م initial.

Le mot العَوفى porte un *fatḥa* sur le ع.

Ligne 12. — Le mot بىّ est surchargé. Il semble qu'on ait écrit d'abord علىّ.

Le second احسنُهم porte un *ḍamma sur* le ن.

Ligne 13. — Le mot خُلقا porte un *ḍamma* sur le خ initial.

Ligne 15. — Le mot قال semble écrit deux fois; la seconde fois il est rayé et surmonté du mot كان.

Le mot احسَن porte un *fatḥa* sur le س.

Ligne 16. — Le mot حيًا porte un *tanouine*.

Le mot وَ qui précède حُسن porte un *fatḥa*.
Le mot suivant حُسن porte un *ḍamma* sur le ح initial.
Le mot suivant خُلقاً porte un *ḍamma* sur le خ initial.
Ligne 17. — Le mot مَكارم porte un *fatḥa* sur le م initial.
Le mot عشرًا est écrit au-dessus de la ligne.

PAGE 65.

وتكون فى ولده ولا تكون فى ابيه وتكون فى العبد ولا تكون فى سيده يقسمها الله | لمن احب صدق الحديث وصدق البأس واعطا السائل والمكافاة وحفظ | الأمانة وصِلة الرحم وتذمّم للصاحب واقرا الضيف والحيا راسها ○ قال واخبرنى | بن أنْعُم عن سعد بن مَسْعود وغيره ان رسول الله عليه السلم قال اللين والحيا من الأيمان والنحش | والبذى من النفاق ○ قال بن أنْعُم واخبرنى سعد بن مَسْعود وغيره ان رسول الله عليه السلم سئل | أى المؤمنين أفضل قال أحسنهم خلقًا قيل أى المؤمنين أكْيس قال اكثرهم للموت ذِكْرًا | وأحسنهم له استعدادًا ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة عن عبد الله بن ابى جعفر ان رسول الله | عليه السلم قال انكم لن تستطيعوا ان تسعوا للناس باموالكم فليسعهم منكم السلم | وحسن الخلق ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن بكر بن سَوادة عن سعد بن اسحق بن كعب بن عُجْلة | ان رجلا اتى الى النبى صلى الله عليه وسلم فقال يا نبى الله انى أريد ان اكون معك وادع كل شى قال قم فى مالك | واعبد الله فانك لوكنت بين جبلين تعبد الله لم يترك عملك ○ قال وسمعت يحيى بن ايوب يحدث | عن يحيى بن سعيد قال كان ابو الجُهَيْم الحارث بن الصمَّة لا يجالس الانصار واذا ذكرت له | الوحدة قال النـاس شرّ من الوحدة ○ قال واخبرنى من سمع الاوزاعى يحدث عن يحيى بن ابى كثير ان رسول | الله عليه السلم قال كفا بالمرء من الشرّ ان يشير الناس اليه بالاصابع فى دين أو دنيا فقيل وان يكُ خيرًا | فقال وان يكُ خيرًا فهو مزلّة الا ما عصم الله وان يكُ شرًّا فهو شرّ ○ قال وحدثنى عيّاش بن عُقْبَة الحَضْرَمىّ | عن سِنَان بن عبد الرحمن عن بُكَيْر بن عبد الله انه قال فى أهل بدر حين تخلفوا فى بيوتهم واذا مرّ بالجنازة | قالوا ما لك لم تحزن عن دينك ○ قال واخبرنى سعيد بن ابى ايوب عن بِشْر بن حَوْشَب عن الحَسَن قال قال | رسول الله عليه السلم صاحب الصدق ا خير من الوحدة والوحدة خير من صاحب السوا ○ | قال واخبرنى بن أنْعُم ان رسول الله عليه السلم قال ان أفضلكم من يأمن بالله وأقام الص[لو]ة واتى الزكوة |

Ligne 1. — Entre le mot فى et le mot العبد un espace équivalant à une huitaine de lettres environ.
Ligne 2. — Même espace qu'à la ligne précédente entre le mot الباس et le mot و.
Ligne 3. — Entre les lettres ا et ل du mot الضيف un espace d'environ trois à quatre lettres.
Ligne 6. — Le mot احسنُهم porte un *ḍamma* sur le ن.
Entre le groupe المؤ et le groupe منين du second mot المؤمنين un espace équivalant environ à deux ou trois lettres.
Ligne 8. — Lire الناس au lieu de للناس du texte.
Ligne 12. — Le mot الصَمة porte un *fatḥa* sur le ص.
Ligne 14. — كفا = كفى.
On pourrait lire بك au lieu de بكُ de même qu'à la ligne suivante.
Ligne 15. — Même remarque qu'à la ligne 14 au sujet du mot بك.
Le mot مزلّة porte un *tashdid* sur le ل. Ce mot est répété au-dessus de la ligne.
Ligne 16. — Le mot تخلّفوا surchargé porte un *tashdid* sur le ل.
Ligne 17. — Le mot ابى est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 18. — Il semble qu'il faille supprimer l'ا devant le mot خير. Cf. mes notes.
Lire السوء au lieu de السوا du texte.

PAGE 66.

واعتزل الناس فقيل له ما اعتزالهم الناس قال يعتزل ما دخلوا فيه من الشرّ ○ قال واخبرنى يعقوب | بن عبد الرحمن عن عمرو مولى المُطّلِب عن المُطّلِب عن عائشة زوج النبى عليه السلم ان رسول الله صلى الله | عليه وسلم قال ان المؤمن ليدرك بحسن خلقه درجة الصائم القانت المُخْبِت ○ قال وحدثنى يحيى | بن ايوب عن عمر بن شَيْبَة عن صَفْوان بن سُلَيْم قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ان الرجل ليدرك | بحسن الخلق درجة الصائم القانت المُخْبِت ○ قال وحدثنى يحيى بن ايوب عن يحيى بن سعيد الانصارى بنحو | ذلك لا يرفعه ○ فى الكذب ○ قال بن وهب اخبرنى جَرِير بن حَازِم عن | شُعْبَة بن الحَجّاج ان سعد بن ابى وَقّاص قال ان المؤمن يطبع على كل طبع غير الخيانة والكذب | قال واخبرنى جَرِير بن حَازِم قال سمعت الحسن بن ابى الحسن يقول قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ثلاث من كن فيه | فهو منافق وان صلّا وصام وزعم انه مؤمن اذا حدث كذب واذا وعد أخلف واذا أُتمن خان | قال واخبرنى مُعوية بن صَلِح عن بَحِير بن سعد او عَامِر بن جَشِيب عن خَالِد بن مَعْدَان يرفعه قال ما من | [رجل] يكذب كذبة متعمدًا إلّا حله الله اثم من كذب بعد ما بعده ○ قال واخبرنى | يحيى بن سلام عن عُثْمَان بن مِقْسَم عن نُعَيْم بن المُجَمِّر عن ابى هُرَيْرَة قال قال رسول الله عليه السلم | ان اكذب الناس الصَنّاع ○ قال واخبرنى سعيد بن ابى ايوب

عن جعفر بن ربيعة عن بن شِهَاب | انه قال ليس بكاذب من درا عن نفسه ○ قال واخبرنى الليث
بن سعد عن عقيل عن بن شهاب | عن ابى هُرَيْرَة ان النبى عليه السلم قال من قال لصبى تعال هاك ثم
لم يعطه شيا فهى كذبة ○ قال واخبرنى | مَسْلَمَة بن علىّ قال قال زيد بن مَيْسَرَة ان الكذب سقى
باب كل شر كا سقى الماء اصول الشجر ○ | قال واخبرنى ايضًا عن سعيد بن بَشِير عن قَتَادة يرفعه
قال ان الرجل ليصدق حتّى يكتب صادقا | وان الرجل ليكذ[ب ويتكبر حتى يكتب جبارا فيصيبه
ما يصيب الجبابرة من عقوبة الله |

Ligne 3. — Le mot الخُبْثُ porte un *ḍamma* sur le خ.

Ligne 6. — Avant le titre de paragraphe فى الكذب un espace équivalant à une douzaine de lettres environ.

Ligne 7. — Le mot يُطبَع porte un *ḍamma* sur le ي initial et un *fatḥa* sur le ب.

Ligne 9. — Lire صلى au lieu de صلا du texte.

Lire اوتمن au lieu de اتمن du texte.

Ligne 10. — Le mot بحير surchargé est récrit dans la marge de droite et dans le texte au-dessus de la ligne.

Le mot جَشيب porte un *fatḥa* sur le ج initial. Cf. mes notes.

Ligne 11. — Le mot مُتعمّدًا porte un *ḍamma* sur le م initial.

Ligne 12. — Le mot بجر est d'une lecture douteuse. Cf. mes notes.

Ligne 13. — Le mot الصُناع porte un *ḍamma* sur le ص. Cf mes notes.

Ligne 14. — Lire دَرَى au lieu de دَرًا du texte.

Ligne 16. — Le mot سَقى porte la première fois un *fatḥa* sur le س initial.

PAGE 67.

ونقمته ○ قال وقال قتادة قال ابو الاسو[ود] الدِيْلى اذا سرّك ان يكذبك صاحبك [فليكذب] ○ قال
واخبرنى اللَيْث | بن سعد عن بن العَجْلان عن عَوْن بن عبد الله عن بن شِهَاب انه قال ما حلّ
من الكذب شيا قط لا جادًا | ولا هازلًا وان العبد ليصدق حتى يمتلى قلبه برًّا وما يبقا منه موضع
ابرة من فجور وان العبد ليكذب | حتى يمتلى قلبه فجورًا فما يبقى فى قلبه موضع ابرة من برّ ○ الصدق
يهدى الى البرّ والبرّ يهدى الى | الجنة والكذب يهدى الى الفجور والفجور يهدى الى النار واية ذلك
انه يقال صدق وبرّ وكذب | وفجر ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى الاسود انه سمع عُرْوَة بن
الزُبَيْر يقول ان الرجل ليكذب وما يريد | الكذب فما يزال يتمادى حتى يكتب [عند الله] من
الكاذبين فاذا كتب من الكاذبين لم يطق ينزع ○ | قال وحدثنا بن سَمْعان قال حدثنا بن شِهَاب

وابو الحُوَيْرث ومحمد بن ابى بكر بن حَزْم انه بلغهم عن رسول | الله عليه السلم انه قيل له يا رسول
الله هل يكون المؤمن شحيحًا فقا[ل نعم] فقيل يا رسول الله فهل يكون المؤمن | سئى الخلق قال نعم
فقيل يا رسول الله فهل يكون المؤمن جبّانًا قال نعم فقيل يا رسول الله فهل يكون المؤمن | كذّابًا
قال لا ○ قال واخبرنى مَلِك بن انس عن صَفْوان بن سُلَيْم ان رسول [الله] عليه السلم سئل فقيل له
يا رسول | الله ا يكون المؤمن جبانا فقال نعم فقيل ا يكون المؤمن بخيلًا فقال نعم فقيل ا يكون المؤمن
كذّابًا فقال لا ○ | قال وحدثنى هِشَام بن سعد عن عبد الوهّاب بن بُخْت عن سُلَيْمَن بن حبيب
المُحارِبى انهم دخلوا على ابى أُمامة | البَاهِلى يعودونه قال فوجدت عنده أصحابًا له وهو يعظ[هم]
كان اكثر ما يقول لهم عليكم بالصدق | فان الصدق يهدى الى البرّ والبرّ يهدى الى الجنة واياكم
والك[ذ]ب فان الكذب يهدى الى الفجور وان الفجور | يهدى الى النار ثلاثة من كان فيهم فهو ضامن
على الله الحاجّ والغازى ومن دخل بيته بسَلَم ○ × قال ابن وهب وحسبت الثالثة الحجّ × قال | وسمعت
سُفيَن الثَوْرى يحدث عن ابى اسحق الهَمْدَانى عن الأَحْ[و]ص عن عبد الله بن مَسْعود انه قال بحسب
| المرء كذبًا ان يحدث بكلّ ما سمع ○ قال وسمعت [مَالِكا يحد]ث قال بلغنى ان بن مَسْعود قال لا يزال
العبد | يكذب وينكت فى قلبه نكتة سودا [حتى يس]ود قلبه فيكتب عند الله [من الكاذبين] |

Ligne 1. — La restitution فليكذب est incertaine.
Ligne 3. — Le mot هازلا surchargé est récrit dans la marge de droite.
Lire يبقى au lieu de يبقا du texte.
Ligne 4. — Le signe ○ qui se trouve au-dessus du mot برّ doit être sans doute supprimé.
Ligne 8. — J'ai supprimé un ا entre les mots ابو et الحوايرث.
Le mot حَزم porte un *fatḥa* sur le ح initial.
Ligne 13. — Le mot المُحارِبى porte un *ḍamma* sur le م.
Ligne 16. — Lire بسلام au lieu de بسلم du texte. Après cette tradition j'ai intercalé entre × la phrase écrite dans la marge de gauche de bas en haut.

PAGE 70.

[عَجْ]لان عن رجل من موالى عبد الله بن عامر بن ربيعة العَدَوى عن عبد الله بن عامر |
[انه قال دع]تنى أُمّى يومًا ورسول الله عليه السلم قاعدٌ فى بيتنا فقالت ها أعطيك فقال لها |
[رسول الله عليه السلم وما] أردت ان تعطيه قالت أعطيه تمرًا قال لها رسول الله عليه السلم أما انك
لو لم |

[تعطه شيا كتب]ت عليك كذبة ○ قال واخبرنى مَالِك وعبد الله بن عمر عن عمر بن عبد الرحمن بن دلاف(?) |

[عن] عمر بن الخطاب انه قال لا تنظروا الى صوم امرى ولا الى صلاته ولكن أنظروا | 5

[الى مَنْ اذا حدث صد]ق واذا ائتمن ادا واذا اشفى ورع ○ قال واخبرنا مَلِك بن انس عن عبد الله بن |

[مَسْعود انه قال عل]يكم بالصدق فان الصدق يهدى الى البرّ والبرّ يهدى الى الجنة واياكم والكذب فان |

[الكذب يهدى الى الفجور] والفجور يهدى الى النار ○ الا ترى انه يقال صدق وبرّ وكذب وفجر ○

| [قال واخبرنى انس بن] مَلِك ان رسول الله عليه السلم قال من ترك |

[الكذب وهو باطل بنى له فى ربض الجنة ومن ترك المراء و]هو محق بنى له فى وسط الجنة ومن حسن 10

خلقه |

[بنى له فى علاها] قال واخبرنى سُلَيْمَن بن بِلال عن يحيى بن سعيد قال |

[ ]ن الكذب قال واخبرنى القَسِم بن عبد الله |

[ان رسول الله عل]يه السلم قال آية المنافق ثلاثًا ان حدث |

[كذب وان وعد أخلف وان أوتمن خان] وذلك فى كتاب الله قال « إِذَا جَاءَكَ الْمُنَافِقُونَ |

[قَالُوا نَشْهَدُ إِنَّكَ لَرَسُولُ ٱللَّهِ وَٱللَّهُ يَعْلَمُ إِنَّكَ لَرَسُولُهُ وَٱللَّهُ] يَشْهَدُ إِنَّ الْمُنَافِقِينَ لَكَاذِبُونَ » وقال × 15

[« وَمِنْهُم مَّنْ عَاهَدَ ٱللَّهَ لَئِنْ أَتَانَا مِن فَضْلِهِ لَنَصَّدَّقَنَّ وَلَنَكُونَنَّ مِنَ الصَّالِحِينَ » × « فَلَمَّا أَتَاهُم |

[مِّنْ فَضْلِهِ بَخِلُوا بِهِ وَتَوَلَّوا وَهُم مُّعْرِضُونَ ۝ فَأَعْقَبَهُمْ] نِفَاقًا فِى قُلُوبِهِم إِلَى يَوْمِ يَلْقَوْنَهُ بِمَا أَخْلَفُوا |

| [ٱللَّهَ مَا وَعَدُوهُ وَبِمَا كَانُوا] يَكْذِبُونَ » ○ قال وحدثنا أُسامة بن زيد عن |

Ligne 4. — Peut-être عمر بن عبد الرحمن بن عطية ابو دلاف; cf. *Ta'dîl*, p. 298, n° 772; le mot que j'ai lu دلاف raturé est récrit au-dessus de la ligne.

Ligne 6. — Lire اوتمن ou ائتمن au lieu de اتمن du texte.

Ligne 14. — *C*, LXIII, 1.

Ligne 15. — Les mots فلما اتاهم qui se trouvent à la fin de la ligne 15 sont surmontés d'un trait horizontal indiquant que la partie du texte inscrite dans la marge de gauche de bas en haut doit être insérée à cet endroit. La partie du texte insérée est entre deux signes × : *C*, IX, 76. A partir des mots فلما اتاهم : *C*, IX, 77, 78.

PAGE 71.

صَلِح بن كَيْسَان عن سعد بن ابرهم عن ابى سَلَمَة بن عبد الرحمن ان رسول الله عليه السلم قال ليس المُصْلِح بالكذاب | قال واخبرنى داود بن عبد الرحمن عن بن خُثَيْم عن شَهْر بن حَوْشَب عن أَسْمَاء ابنت يزيد الأشعرى أنها قالت سمعت | رسول الله عليه السلم يخطب للناس فقال يا يها الناس ما يحملكم على ان تتابعوا فى الكذب كما يتتابع | الفراش فى النار كل الكذب يكتب على بن آدم الا ثلاث كذب الرجل امرأته ليرضيها ورجل كذب بين | اثنين ليصلح بينهما ورجل كذب فى خديعة حرب ○ قال واخبرنى محمد بن مُسْلِم عن ايوب السَخْتِيانى عن بن | سِيرِين عن عائشة زوج النبى عليه السلم قالت ما كان شىء أبغض عند أصحاب رسول الله صلى الله عليه من الكذب | وما جرّب منه رسول الله من أحد من شىء وان قلّ فيخرج له من نفسه حتى تحدث له توبة ○ قال وحدثنى مَلِك | عن صَفْوان بن سُلَيْم عن عطا بن يسار ان رجلًا قال لرسول الله عليه السلم يا رسول الله اكذب امرأتى قال لا | خير فى الكذب قال يا رسول الله امرأتى أعدها وأقل لها لا جُناح عليك او نحو هذا ○ قال وسمعت | سُفيَن بن عُيَيْنَة يحدث عنهم بنحو ذلك أيضًا قال واخبرنى سُلَيْمَن بن بِلَال عن كثير بن زيد عن أم ولد مُحْرِز بن | زُهَيْر رجل من اسلم من أصحاب النبى عليه السلم انها كانت تسمع مُحْرِزًا يقول اللهم انى أعوذ بك | من زمان الكاذبين ○ قالت فقلت له وما زمان الكاذبين قال زمان يظهر فيه الكذب فيذهب الذى لا يريد | ان يكذب فيتحدّث بحديثهم فاذا هو قد دخل معهم فى كذبهم ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى الأسود | عن عبد الله بن رَافِع عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه السلم قال لا يجتمع الايمان والكفر فى قلب امرئ | ولا يجتمع الصدق والكذب جميعًا ولا تجتمع الخيانة والأمانة جميعًا ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى | قَبِيل قال سمعت رجلًا يقول انه سمع عبد الله بن عمرو بن العاص يقول ان فى النار سجنًا وان فى الجنة | حصنًا من لولوا فامّا حصن الجنة فلا يدخله من كان فيه من الكذب شيًا وأما سجن النار فلا | يدخله إلّا شرّ الأشرار قراره نار وسقفه نار وجدرانه نار وتلمخ فيه نار ○ قال واخبرنى |

Ligne 2. — Lire ابنة au lieu de ابنت du texte.

Ligne 3. — Le mot يَخطب porte un *fatḥa* sur le ي initial. Lire sans doute الناس au lieu de للناس du texte.

Ligne 7. — Le mot جرّب porte un *tashdîd* sur le ر.
Le mot أحد porte un signe sur l'ا initial : *fatḥa* ou *hamza?*
Ligne 8. — Le second mot رَسول porte un *fatḥa* sur le ر initial.
Ligne 9. — Le mot اقُل porte un *ḍamma* sur le ق; il faut sans doute lire اقول. Cf. mes notes.
Le mot جُناح porte un *ḍamma* sur le ج initial.
Ligne 10. — Les mots محرز بن sont surchargés.
Ligne 11. — Le premier mot مِن semble porter un *kasra*(?).
Ligne 15. — Les mots والامانة sont écrits au-dessus de la ligne.
Ligne 17. — لوُلوُ = لولوا.

PAGE 72.

جَرِير بن حازِم عن بَهْز بن حَكِيم عن ابيه عن جدّه قال سمعت رسول الله عليه السلم وهو يقول ويل للذى يحدث القوم | كاذِبًا ليضحكم ويل له ويل له ويل له ○ قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة عن زيد بن اسلم ان رجلاً قال لرسول الله عليه | السلم انى احدث الحديث أضحك به القوم بعضه باطل قال رسول الله عليه السلم لا خير فى الباطل فقال يا رسول | الله انك مُمازِح وضَاحِك فقال انى لا أقول إلّا حقًّا ○ قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة عن زيد بن اسلم ان رسول الله | عليه السلم قال لا ينظر الله الى الشيخ الزان ولا الى العايل المزهو ولا الى الامام الكذّاب ○ قال واخبرنى | هِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم عن ابيه انه قال ما رأيت أحدًا قط ارضى بالصدق اذا أوتى به من عمر بن الخطاب | قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث ان سَهْل بن عقيل حدثه ان اسمعيل النبى وعد رجلا مكانا ان ياتيه فجاء ونسى | الرجل فظل به اسمعيل وبات حتى جاء الرجل من الغد فقال ما برحت من هاهنا قال لا قال لم اكن لابرح | حتى تاتى فبذلك كان صادق الوعد ○ قال وحدثنى جَرِير بن حَازِم عن مُجَالِد بن سعيد عن قَيْس بن ابى حَازِم | قال سمعت ابا بكر الصديق وهو يخطب الناس وهو يقول ايها الناس اياكم والكذب فان الكذب مجانب الايمان | قال واخبرنى ابرهم بن نَشِيط عن قَيْس بن رَافِع عن عبد الرحمن بن جُبَيْر عن عبد الله بن عمرو بن العاص قال لا | يؤمن العبد كل الايمان حتّى لا ياكل إلّا كسبًا ويتمّ الوضوا فى المَكَارِه ويضع الكذب ولو فى | المزاحة ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن الحَارِث بن يزيد عن عبد الله بن عمرو بن العاص ان رسول الله عليه السلم قال | أربع اذا كن فيك فلا عليك ما فاتك من الدنيا حفظ أمانة وصدق حديث وحسن خليقة | وعفة طعمة ○ قال وحدثنى موسى بن علىّ عن ابيه عن عبد الله بن عمرو بن العاص قال أربع اذا | اعطيتهن [ف]لا يضرك ما

عزل عنك من الدنيا ثم ذكر هذه الخصال ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابن | هُبَيْرَة عن [ابى] عبد الرحمن عن عبد الله بن عمرو بن العاص قال ثلاث اذا كن فى غيرك فلا تتحرّجن ان |

× تفسير العايل المستكبر الفقير[ر] ×

Ligne 5. — Une glose pour le mot العايل se trouve dans la marge de droite écrite de haut en bas, que j'ai placée entre × à la fin de la page.

Sous cette ligne marginale on aperçoit quelques lettres illisibles.

Ligne 7. — Le mot اسمَعيل porte un *fatḥa* sur le م.

Le mot وَعد porte un *fatḥa* sur le و initial.

Le mot رَجلا porte un *fatḥa* sur le ر.

Ligne 8. — Le mot برَحت porte un *fatḥa* sur le ر.

Ligne 10. — Le mot جُانب porte un *ḍamma* sur le م initial.

Ligne 12. — Le mot الوضوا est écrit avec un ا final.

Ligne 13. — Le mot الحارث est écrit avec l'ا.

Ligne 14. — Le mot كُن porte un *ḍamma* sur le ك initial.

Les mots فيك sont surchargés.

Ligne 16. — Les mots اُعطيتهن portent un *ḍamma* entre l'ا et le ع.

Après la ligne 17 entre × la glose marginale s'appliquant à la ligne 5.

PAGE 73.

تشهد عليه انه مُنَافِق من كان اذا حدث كذب واذا وعد فاخلف واذا اوتمن خان ومن كان اذا حدث | صدق واذا اتمن ادى واذا وعد اوفا فلا تتحرج ان تشهد انه [مؤ]من ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن بن عَجْلان | ان رسول الله عليه السلم كان يعرف الكذبة من بعض اصحابه فما يزال عنه مُعَرِّضًا سَاخِطاً عليه حتّى | يعرف انه قد تاب منها ○ قال واخبرنى شَبِيب بن سعيد عن شُعْبَة بن الحَجَّاج عن مَنْصور وسُلَيْمَن | عن ابى وَايِل عن عبد الله بن مَسْعود ان رسول الله عليه السلم قال لا يزال الناس يصدق ويتحرا الصدق | حتّى يكتب صديقاً ولا يزال العبد يكذب ويتحرى الكذب حتّى يكتب كاذباً ○ قال واخبرنى أيضاً عن | شُعْبَة عن من حدثه عن سَمُرَة بن جُنْدَب ان النبى عليه السلم قال من روا عنى حديثاً يرا انه كذب فهو | احدى الكاذبين ○ قال واخبرنى ايضاً عن رَوْح بن القَسِم عن عَاصِم بن بَهْدَلَة عن المُسَيِّب بن رَافِع عن بن | مَسْعود انه قال ان الشيطان يلقى الرجل فى صورة الانسان فيخبره بالكذب فيحدث به فيقال من حدثك | فيقول رجل لا اعرفه ○ الغيبة ○ قال بن وهب اخبرنى يحيى بن ايوب عن المُثَنّا بن الصَبَّاح | عن عمرو بن شُعَيْب ان

مُعاذ بن جَبَل قال كان رسول الله عليه السلم مُسَافِرًا فقال رجل يا رسول الله ما ياكل | فلان حتّى يطعم ولا يرحل حتى يرحل له ما أعجزه فقال اغتبتم اخاكم قالوا قلنا ما فيه قال حسبكم ا[ن] | تحدثوا عن أخيكم ما فيه ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب عن يحيى بن سعيد عن عَمْرَة بنت عبد الرحمن ان | عائشة ابنت طَلْحَة بن عُبَيْد الله دخلت على عائشة زوج النبى عليه السلم وعندها اعرابية فخرجت | الاعرابية على ذيلها فقالت عائشة بنت طَلْحَة ما أطول ذيلها فقالت 15
لها عائشة زوج النبى عليه السلم | اغتبتيها أدركيها تستغفر لك قال واخبرنى يحيى بن ايوب أيضاً عن اسمعيل بن عُقْبَة الحَضْرَمى انه | سمع بن شِهَاب يقول ان بن مَسْعود طلع شجرة يجنيها لرسول الله عليه السلم فقال بعض أصحاب النبى | عليه السلم ما أدق ساقيك يا بن أم عبد فقال رسول الله عليه السلم والذى نفس[ى] بيده لهما فى الميزان | أثقل من أُحُد و[ق]د اغتبته ○ |

Ligne 2. — Lire اوتمن au lieu de اتمن du texte. Le mot est écrit اوتمن à la ligne 1.
Lire اوفى au lieu de اوفا du texte.
Ligne 5. — Le mot وايل surchargé est récrit dans la marge de droite.
Le mot مَسعود porte un *fatḥa* sur le م initial.
Lire يتحرى au lieu de يتحرا du texte. Le mot est écrit يتحرى à la ligne 6.
Ligne 6. — Le mot صديقا peu clair est récrit au-dessus de la ligne.
Ligne 7. — Lire رَوى au lieu de رَوا du texte; le mot porte un *fatḥa* sur le ر initial.
Le mot suivant que j'ai lu عنّى peut être lu علىّ.
Lire يرى au lieu de يرا du texte. On peut lire كَذَبَ ou كَذِبٌ verbe ou adjectif.
Ligne 8. — Lire احد au lieu de احدى du texte.
Le mot القَسم porte un *fatḥa* sur le ق.
Le mot بهدَلة porte un *fatḥa* sur le د.
Ligne 10. — Titre de paragraphe الغيبة : la calomnie, entouré de deux signes ○.
Ligne 12. — Le mot يُطعَم porte un *ḍamma* sur le ي initial et un *fatḥa* sur le ط.
Le mot يرحل porte la première fois un *fatḥa* sur le ي initial يَرحل, la seconde fois un *ḍamma* يُرحل.
Ligne 13. — Le mot عمَرة porte un *fatḥa* sur le م(?).
Ligne 14. — Lire ابنة au lieu de ابنت du texte.

PAGE 74.

قال واخبرنى هِشَام بن سعد وعبد الرحمن بن زيد بن اسلم عن ابيه ان رسول الله عليه السلم قال [يأتى الرّ]عبد | يوم القيمة فيكون له من الحسنات [أم]ثال الجبال فيدعا من كان له حق فليأتى

يأخذه فما يزال يؤخذ | من حسناته حتى لا تبقا له إلّا لا [اله] إلّا الله ○ قال واخبرنى اللَّيْث بن سعد عن خَالِد بن يزيد عن بن ابى هِلَال | عن عبد الرحمن بن الحَرِث انه بلغه ان النبى عليه السلم بينا هو يسير اذ أتاه عراى فجعل يسله فاقبل | عليه النبى عليه السلم فقال القوم الا تعجبكم قلة حيا هذا الاعراى حال بيننا وبين النبى صلى الله عليه | وسلم فوقصه بعيره فقتله قال النبى عليه السلم انزلوا الى صاحبكم فغيبوه والذى نفسى بيده | لقد أصيب وان افواهكم لتَنْطِف من دمه ○ قال وحدثنى جَرِير بن حَازِم عن الحسن بن عُمارة عن | طَلْحَة رجل من آل طَلْحَة بن عُبَيْد الله عن ام ام(?) اسحق بنت طَلْحَة بن عُبَيْد الله عن عائشه زوج النبى عليه | السلم قالت دخلت علينا امرأة قصيرة فلما خرجت قلت بيدى ها كذا ما أقصرها فقال رسول الله | عليه السلم اغتبتيها قومى فتحلليها قالت فدخلت علينا امرأة تجر ذيلها فلما خرجت قلت يا رسول الله | ما أطول ذيلها فقال اغتبتيها فقومى فتحلليها ○ قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة وهِشَام بن سعد عن | زيد بن اسلم ان رسول الله عليه السلم فى وجعه الذى توفى منه اجتمع اليه نساوه فقالت صَفِيّة بنت | حُيَىّ أم والله يا نبى الله لوددت ان الذى بك بى فتغامزنها أزواج النبى عليه السلم فابصرهن رسول الله | عليه السلم فقال مضمضن قلن من أى شىء يا رسول الله قال من تغامزتكن بصاحبتكن والله يعلم انها | صادقة ○ قال واخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة وهِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم ان رجلين مرّا برسول الله عليه | السلم وهو قَاعِد فى الحِجْر ورجل قائم يصلى فتغامزا به فسمع رسول الله عليه السلم قولهما وهما فى الطواف | فلما رجعا اليه ناولهما عودا فقال تخللا به فقال يا نبى الله ما اكلناه فقال بل قد اكلتماه ○ قال | [و]اخبرنى حَفْص بن مَيْسَرَة عن العَلاء بن عبد الرحمن عن ابيه عن ابى هُرَيْرَة ان رسول الله عليه |

Ligne 2. — Lire يدعى au lieu de يدعا du texte.
Lire فلياتِ au lieu de فلياتى du texte.
Ligne 3. — Lire تبقى au lieu de تبقا du texte.
Le mot ابى est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 4. — Lire اعراى au lieu de عراى du texte. Le mot est écrit اعراى à la ligne 5. يسئله = يسله.
Ligne 6. — Le mot فغيّبوه porte un *tashdîd* sur le ب.
Ligne 7. — Dans la marge de droite on lit les mots سل صح.
Le mot أُصيب porte un *ḍamma* entre l'أ et le ص.
Les mots لتنطف surchargés sont récrits au-dessus de la ligne.
Ligne 9. — Le mot قَصيرة porte un *fatḥa* sur le ر.
Le mot قُلت porte un *ḍamma* sur le ق initial.

Lire هكذا au lieu de هاكذا du texte.

Ligne 10. — Le mot خرَجت porte un *fatḥa* sur le ر.

Ligne 12. — Le mot نِساوة porte un *kasra* sous le ن initial.

Ligne 13. — Le mot ام porte un signe sur l'ا initial *fatḥa* ou *hamza?*

Ligne 15. — Le mot مَرَّا porte un *fatḥa* sur le م initial.

Ligne 16. — Le texte porte nettement فتغامزانه que j'ai lu به فتغامزا.

PAGE 75.

السلم قال اتدرون ما المُفْلِس قالوا يا رسول الله المُفْلِس فينا من لا يملك دِرْهَم له قال المُفْلِس من أمتى ياتى | يوم القيمة بصيام وصلوة وزكوة وياتى قد قذف [هذا] وشتم عرض هذا وضرب هذا | واكل مال هذا فيقعد فيعطا هذا من حسناته وهذا من حسناته فان فنيت حسناته قبل ان | يقضى الذى عليه من الخطايا أخذ من خطاياهم فطرحن عليه ثم طرح فى النار ○ | فى الجلوس الى القاصّ ○ قال بن وهب اخبرنى يحيى بن عبد الله بن سَالِم عن عبد الرحمن | ان ابن المُسَيّب لم يكن يجلس مع القاصّ ولا يسجد معه اذا سجد ○ قال وسمعت مَالِكاً يقول | كان بن المُسَيّب وغيره لا يجلسوا الى القاصّ ولا يتحولوا اليه ○ قال وسمعت مَالِكاً يحدث | ان عبد الرحمن بن القَسِم كان الزم شيأ لأبيه فقده ذات ليلة ثم جاه فقال اين كُنْتَ فقال كنت | عند قاصّ قال خير ان شاء الله يا بنى ولا تعود مرّة أخرى ○ قال واخبرنى مُعويه بن صَلِح عن أَزْهَر بن | سعيد قال سمعت ذا الكلاع يقول كان كعب يقصّ فى امارة معاوية قال فقال لى عَوْف بن مَلِك | يابا شُرَحْبيل ارأيت بن عمّك هذا بامر الأمير يقصّ قال لا أدرى قال سمعت رسول الله عليه السلم | يقول القصاص ثلاثة أمير او مامور او مُخْتال ○ قال واخبرنا مُعوية أيضاً عن يحيى بن ابى عمرو عن | دِينَر بن جُبَيْر بن نُفَيْر ان أمّ الدَرْداء بعثته إلى نَوْف البِكَالِ وإلى رجل آخر يقصّان فقالت قل لهما لتكن | موعظتكما الناس لانفسكما ○ قال واخبرنى بَشِير بن ابى عمرو الخَوْلانىّ ان علىّ بن ابى طالب قال فى قوم | اجتمعوا يذكرون الله ورجل يذكر الله وحده فله من الفضل عليهم كفضل ليلة القمر على النجوم | قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى قَبِيل ان علىّ بن ابى طالب قال من لم يعلم منسوخ القران فلا يقصّ على الناس ○ | قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن بَكْر بن سَوَادة ان علىّ بن ابى طالب خرج ذات يوم فاذا برجل | يقصّ الا ان هذا يقول اعرفونى فاعرفوه ○ قال واخبرنى مَلِك بن ا[س] ان سعيد بن |

Ligne 1. — Le premier قال mutilé est récrit au-dessus de la ligne.

Le premier المُفلس porte un *ḍamma* sur le ف.

Ligne 2. — Le mot عرض surchargé est récrit dans la marge de gauche.

Ligne 3. — Les mots فيقعد portent un *fatḥa* sur le ع.

Les mots فيُعطا portent un *ḍamma* sur le ي.

Le mot فَنيت porte un *fatḥa* sur le ف initial.

Ligne 4. — Le mot يقضى a été écrit d'abord يقض puis corrigé en يقضى.

Le mot طرحن a été surchargé en طرح. Cf. mes notes.

Ligne 5. — Titre de paragraphe فى الجلوس الى القاص : « Des séances auprès du conteur ».

Ligne 7. — Il faut sans doute lire يجلسون au lieu de يجلسوا et يتحولون au lieu de يتحولوا du texte.

Ligne 11. — Le mot شُرحبيل porte un *ḍamma* sur le ش initial.

J'ai lu بامر mieux que بأمر.

Ligne 13. — Le mot نُعيم porte un *ḍamma* sur le ن initial.

Ligne 17. — Avant les mots بن لهيعة un groupe de lettres a été barré; peut-être عن ou بن.

PAGE 76.

المُسَيّب والقَسِم بن محمد وخَارِجة بن يزيد بن ثَابِت يجلسون حلقاً يتحدثون وقاصّ الجماعة
يق[ص] | لا يجلسون معه ○ قال مَلِك [ك]ان عبد الله بن عمر يقول لبعض من كان يقصّ اخرجنى من
| بيتى ○ قال مَلِك ان عبد الله بن عمر [ا]قام بعد رسول الله عليه السلم ستين سنة وقد كان بن
مَسْعود | وغيره من أصحاب النبى عليه السلم وما أعلم أحدًا منهم قصّ ○ قال وحدثنى مَلِك بن أنس
ان | تَمِيم الدَارِى قال لعمر بن الخطاب دعنى أدعوا واقرا واقصّ وأذكر الناس فقال عمر لا فاعاد | عليه
فقال انت تريد ان تقول انا تَمِيم الدَارِى فاعرفونى قال ثم ضربه عُثْمَان بن عَفَّان بعد ذلك | على
القصص فى المسجد وجده يقصّ بعد المغرب ○ قال وحدثنى ابو المُثَنَّى سُلَيْمَن بن | يزيد الكعبى
عن ابرهم بن عبد الله بن ابى فَرْوة قال رأيت حرس عمر بن عبد العزيز | يتبعون القصّاص فى
المسجد يخرجونهم من المسجد قال وكان انسان يقصّ بعد المغرب | قال وسمعت سُفيَن بن عُيَيْنَة
يحدث عن عمرو بن دِينَر ان تَمِيم الدَارِى استاذن عمر بن الخطاب | فى ان يقص فقال ان شيت اذنت
لك وهو الذبح وأشار بيده الى حلقه ○ قال وسمعت سُفيَن | يحدث عن بن عَجْلَن عن بُكَيْر بن عبد
الله قال دخل عَوْف بن مَلِك الأشجعى مسجد حِمْص ومعه | ذو الكلاع من حِمْيَر فقال له عَوْف هذا
بن عمك يقصّ فقال ذو الكلاع وما يمنعهم وهو | حبر هذه الأمة فقال عَوْف اما انى سمعت رسول الله
صلى الله عليه وسلم يقول لا يقصّ | فى مسجدنا الا أمير او مامور او مُخْتال ○ قال وحدثنى بن لَهِيعَة
عن الحَجّاج بن شَدَّاد عن | ابى صَلِح الغِفَارى قال بينما سُلَيْم بن عِتْر يقصّ على الناس اذ قال شيخ

من بنى غِفَار ما قطعنا | ارحامنا ولا سات ذات بيننا حتى قام هذا ونحوه بين اظهرنا ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة |

Ligne 1. — Le mot خَلقا porte un *fatḥa* sur le خ initial.

Le mot suivant يتحدثونَ porte un *fatḥa* sur le ن final.

Le mot قاصَ porte un *fatḥa* sur le ص final. Peut-être le *fatḥa* n'a-t-il été écrit que pour effacer un point mis par erreur sur le ص.

Ligne 2. — Le mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.

Le mot اخرَجنى porte un *fatḥa* sur le ر.

Ligne 3. — Dans la marge de droite on lit les mots سل صح.

Le mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.

Ligne 5. — Le second mot عُمر porte un *ḍamma* sur le ع initial.

Les mots فاعاد sont surchargés. Lecture douteuse? Cf. mes notes. Ces mots portent un signe sur le premier ا; *fatḥa* ou *hamza*.

Ligne 7. — Les mots وجدَه portent un *fatḥa* sur le د.

Le mot المُثنى porte un *ḍamma* sur le م.

Ligne 8. — Le dernier mot بنِ de la ligne porte un *kasra* sous le ن final.

Ligne 12. — Le mot دَخل porte un *fatḥa* sur le د initial.

Ligne 13. — Le mot جِمير porte un *kasra* sous le ج initial.

Le mot بنُ porte un *ḍamma* sur le ن final.

Ligne 14. — Le mot أما porte un signe sur l'ا initial; *fatḥa* ou *hamza* (?)

Ligne 15. — Les mots مَسجدنا portent un *fatḥa* sur le م initial.

Le dernier اوَ semble porter un *fatḥa* sur le و (?).

Le mot suivant مُختال porte un *ḍamma* sur le م initial.

Le mot suivant قال est écrit au-dessus de la ligne.

Le mot حدثنا est surchargé en حدثنى.

Ligne 16. — Pour la lecture du nom سُلم بن عِتْر, cf. mes notes.

PAGE 77.

عن عيّاش بن عبّاس القِتْبَانى ان سَلْمان الفَارِسى قعد يومًا مع ناس من قريش والانصار فلما أراد | ان يقوم سالوه ان يدعوا لهم فدعا لهم فلما كان من الغد قعد اليهم فسالوه ان يدعوا لهم فابى | فقالوا له أصلحك الله قد دعوت لنا أمس فما بالك اليوم قال [و]وددت انى بمجلسى أمس | كفافا لا علىّ ولا لى اتانى الشيطان فقال رجال قُرَيْش والانصار ياتوك فى دعايك ○

| تم الكتاب والعون(?) الله على العون(?) والاحسان فلا اله الا الله محمد رسول الله | ولا حول ولا قوة الا بالله العظيم | سمع هذا الكتاب وهو كتاب الضَمّت علىّ بن يحيى وعبد الله بن يوسف

ومحمد بن اسمعيل وسليمن بن الحسن ونصر مولى | عبد الله بن يحا واسباط بن جعفر ولخم مولى صلح
والحسن بن مسكين بن شعبة واحمد بن اسحق وحاتم بن يعقوب | وعبد العزيز بن محمد وعلىّ بن
مَسْلَمَة ومحمد بن مُطيّب والحسن بن محمد بن صلح من ابى اسحق ابرهيم بن موسى بمدينة اسنى | فى
شهر ربيع الأول من سنة ست وسبعين ومايتين ونسخت هاذين الكتابين من كتب ابى اسحق ابرهيم
بن موسى | بسم الله الرحمن الرحيم ابو حَفْص حَرْمَلة بن يحيى | حدثنا حَرْمَلَة بن يحيى قال
حدثنا سعيد بن الحَكَم بن ابى مَريَم قال اخبرنا يعقوب بن محمد بن طَحْلاء قال حدثنى ابو الرِجَال
| عن أمه عَمْرَة بنت عبد الرحمن عن عائشة زوج النبى صلى الله عليه وسلم قالت قال رسول الله عليه
السلم | يا عائشه بيت لا تَمْرَ فيه جياع أهلُهُ ○ وحدثنا حَرْمَلَة قال حدثنا يحيى بن حسّان قال
اخبرنا سُلَيْمَن | بن بِلَال عن هِشَام بن عُرْوة عن أبيه عن عائشة قالت قال رسول الله صلى الله عليه
وسلم بيت لا تَمْرَ فيه جياع | اهله ○ وحدثنا حَرْمَلَة قال حدثنا يحيى بن حسّان قال اخبرنا
سُلَيْمَن بن بِلَال عن هِشَام عن أبيه عن عائشة [قال]ت قال | رسول الله صلى الله عليه نعم الادم
الخل وحدثنا حَرْمَلَة بن يحيى قال حدثنى بن وهب عن ابى هانى الخَوْلانى عن ابى عبد الرحمن |
الحُبُلى عن عبد الله بن عمرو بن العاص قال قال رسول الله عليه السلم خلق الله مَقَادِير الخلق قبل ان
| يخلق السموات والارض بخمسين الف سنة ○

Ligne 4. — Le mot رجال a d'abord été écrit رجل puis corrigé.

Lignes 5-6. — Ces lignes plus courtes sont écrites au milieu des autres.

A la ligne 5 au lieu de العون الله (?) lecture douteuse il faut sans doute lire الحمد لله. Cf. ci-dessus, page 39, ligne 14.

Lignes 7-10. — *Sam'a.* Cf. ci-dessus, page 39, lignes 14-19.

Ligne 11. — Ligne écrite à demi; écriture plus cursive et plus évoluée. Peu de points.

Ligne 13. — Le premier mot عائشة porte un *fatḥa* sur le ش.

Le premier mot سلم porte un *fatḥa* sur le س initial.

Le mot رَسول porte un *fatḥa* sur le ر initial.

Ligne 14. — Entre les mots يا et عائشة les mots رسول الله sont rayés.

Le mot رَسول qui est rayé porte un *fatḥa* sur le ر initial.

Le mot حَسان porte un *fatḥa* sur le ح initial.

Ligne 15. — Le mot رَسول porte un *fatḥa* sur le ر initial.

Le mot سَلم porte un *fatḥa* sur le س initial.

Le mot فيه est écrit au-dessus de la ligne.

Ligne 16. — Le mot حَسان porte un *fatḥa* sur le ح initial.

Le mot عائشة porte un *fatḥa* sur le ش.

Ligne 18. — Le mot رَسول porte un *fatḥa* sur le ر initial.
Le mot السلم est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 19. — Le mot سَنة porte un *fatḥa* sur le س initial.
Le signe marquant la fin de la tradition est particulier لع.

PAGE 78.

حدثنا حَرْمَلَة بن يحيى قال حدثنا محمد بن إدريس الشَافعى قال اخبرنا انس بن عِياض عن هِشَام بن عُرْوة عن ابيه عن | زَيْنَب بنت ابى سَلَمَة عن حَبِيبَة بنت [ابى] سُفيَن انها قالت لرسول الله صلى الله عليه وسلم هل لك فى اختى | بنت ابى سُفيَن قال رسول الله صلى الله عليه وسلم فاعل ماذى قالت تنكحها قال أختك قالت نعم قال | وتحبين ذلك قالت نعم ولست منك بمخلية واحق من شركنى فى خير إلىّ أختى قال فانها لا تحل | لى قالت فوالله لقد اخبرت انك تخطب ابنة ابى سلمة قال ابنت ام سلمة قالت نعم قال فوالله لو لم تكن | ربيبتى فى حجرى ما حلت لى انها ابنت أخ من الرضاعة أرضعتنى واباها ثويبة ولا تعرضن على بناتكن | ولا اخواتكن ○ قال واخبرنى به محمد بن خَالَد الإسْكَنْدَرانى عن اللَيْث عن هِشَام عن ابيه عن زَيْنَب عن أم حَبِيبَة ○ | واخبرنيه ابو زيد عن يعقوب بن عبد الرحمن عن هِشَام بن عُرْوَة عن ابيه عن زَيْنَب عن أم حَبِيبَه الا ان فى | حديث اللَيْث ويعقوب انها قالت فانه بلغنى انك متزوج دُرَّة بنت ابى سلمة ○ سمع هذه الأحاديث او سمع كتاب الخاتم | × هذا لكتاب فى نسخة كتاب(?) من محمد بن داود ×

بسم الله الرحمن الرحيم دعا عبد الله بن عبّاس ○ اللهم هذا شهر رمضان وهذا شهر الصيام وهذا شهر القيام وهذا شهر | التوبة وهذا شهر الرحمة والمغفرة والنجاة من النار والفوز بالجنة ○ اللهم فسلمه لى وسلمنى فيه وسلمه منى واعنى فيه | بافضل عونك ووفقنى فيه لطاعتك وافرغنى فيه بعبادتك ودعايك وتلاوة كتابك وأعظم لى فيه البركة | وأحسن لى فيه العافية وأصح فيه بدنى واوسع فيه رزقى واكفنى فيه ما همنى واستجب فيه دعاى وبلغنى فيه | رجاى اللهم اذهب عنى فيه النعاس والكسل والسامة والفترة والقسوة والغفلة والغرة وجنبنى فيه | العلل والاشغال والهموم والأحزان والاعراض والامراض والخطايا والذنوب واصرف عنى فيه السوء والفحشا | والجهل] والإلهو] والتعب والعنا انك سميع الدعا اللهم فاعذنى فيه من الشيطان وهمزه ونفثه ونفخه ووسوسته | وتثبط]ه وكيده ومكره وخيله وحيله ورجله وشركه وأعوانه وأحزابه وأتباعه وأوليائه وشركائه | وج.... كيره اللهم ارزقنى فيه الجد والاجتهاد

والقوة والنشاط والإنابة والتوبة والرغبة وصدق النية | و[الروعة] والورعة والوجل منك والرجا لك
والثقة بك والتوكل عليك والوزع عن محارمك وصالح | [العلم وم]رفوع العمل ومستجاب الدعا ولا تحول
بينى وبين شى من ذلك بعرض ولا |

Ligne 1. — Le mot حَرملة porte un *fatḥa* sur le ح initial.

Le mot ادريسَ porte un signe sur le س final, peut-être un *fatḥa* ou bien serait-ce une indication que la lettre est un س et non un ش.

Même signe sur le س final du mot انسَ.

Ligne 2. — Le mot سَلمة porte un *fatḥa* sur le س initial.

Ligne 3. — Même signe qu'à la ligne 1 sur les mots ادريس et انس sur le س du mot سَلم.

Le mot suivant فَاعل porte un *fatḥa* sur le ف initial.

Lire اماذا au lieu de اماذى du texte.

Ligne 4. — Les mots بخَلية portent un *fatḥa* sur le خ (?).

Le mot الىّ porte un *tashdîd* sur le ى final.

Le mot اُختى porte un *ḍamma* entre l'ا et le خ.

Le mot تَحِل porte un *fatḥa* sur le ت initial et un *kasra* sous le ح.

Ligne 5. — On peut lire فى au lieu de لى du texte. Paléographiquement فى semble préférable mais le sens est meilleur avec لى.

Le mot اُخبرت porte un *ḍamma* entre l'ا initial et le خ.

Le mot انك est écrit au-dessus de la ligne.

Le premier mot سَلمة porte un *fatḥa* sur le س initial.

Le second قالَت porte un *fatḥa* sur le ل.

Ligne 6. — Dans la marge de gauche on lit le mot سل.

Le mot حَجرى porte un *fatḥa* sur le ح initial.

Ligne 9. — Le mot سلمة porte un *fatḥa*. Le signe marquant la fin de la tradition est le même que celui de la page 77, ligne 19. Après ce signe l'écriture redevient analogue à celle de la première partie du manuscrit.

Le mot الخاتم est écrit au-dessous de la ligne sous le mot كتاب.

A la fin de la ligne j'ai inséré entre × le texte qui se trouve écrit parallèlement et au-dessus de la première ligne la tête en bas.

PAGE 79.

مرض ولا همّ ولا حزن برحمتك يارحم الراحمين ○ |
اللهم اقسم لى فيه افضل ما تقسم فيه لعبادك الصالحين |
واعظِم لى فيه أفضل ما تعطى فيه أولياك المتقين من المغفرة والرح[م]ة والتحن[ن] |

والمعافاة والعافية الدائمة فى الدنيا والآخرة اللهم اجعل دعاى فيه اليك واص[ل] |
وعملى فيه مقبول وذنبى فيه مغفور حتّى يكون نصيبى فيه الأكثر وحظّى فيه الأكبر] |
لليلة القدر على أفضل ما يكون عليه أحدٌ من أوليائك وارضاها عندك ... |
شهر وارزقنى فيها أفضل ما رزقت أحدا ممّن بلغته اياها وأكرمته بها وا[جعلنى من عُتَقَائك من] |
النار وطلقائك من جهنم وسُعَدَاء خلقك بمغفرتك ورحمتك ورض[وانك] |
ومعافاتك وعافيتك برحمتك يارحم الراحمين اللهم رب الفجر وليال عشر [ربّ ...] |
ربّ جبريل ومكايل وسرافيل وابرهيم واسمعيل واسحق ويعقوب ورب موسى و |
فررنا اليك من ذنوبنا فاوِنا وتائبين فَتُب علينا ومستغفرين فا[غفر لنا ومستجيرين] |
فاجرنا ومستسلمين فلا تخذلنا وهاربين فامنا وراغبين فشفعنا و ... |
مجيب اللهم أنت ربّى وأنا عبدك وحقّ من سأل العبد ربّه ولم يسل العباد مثلك ... |
السائلين ومنتها حاجة الراغبين ويا رجا المضطرين ويا غياث المستغيثين] |
وياالله الرحمن الرحيم ويا جار المستجيرين المكنون من كل عين المكنون م[ن كل ..... والحمد لله] |
كثيرًا صلى الله على نبينا محمد عبد الله ورسوله صلى الله عليه وعليه السلم ورحم[ة] |
الله لا قوة الا بالله العلى العظيم حسبى الرب من العباد حسبى الخالق من المخلوقين |
حسبى الذى لا يمن ممّن يمن حسبى العظيم فدافع اللهم عنى بذمتك واسكنّ[ى فى] |
الجنة برحمتك ياكريم يا ربّ سبحانك لا يجزى بآلائك أحدٌ ولا يحصى نعما[ك أحدٌ] |
اللهم بخيرك أنْصَرَفْتُ وبذنوبى أعْتَرَفْتُ واعوذ بك من شرّ ما اقترفت يام[..... |
دينك حتى القاك به بالذى لا اله إلّا أنت ياكريم اللهم وما قصرت عنه رغبتى وعج[زت] |

Ligne 18. — Le premier يمَن porte un *fatḥa* sur le ن.

PAGE 80.

فيه ط[اعتى] وصلاح آخرتى ودنياى وف السلامة لى من كل سوء فاعطنيه ومنّ به علىّ عاجلًا |
[و]حسّن تلاوة كتابك كلمّا علمتنى وحبّبه الىّ وزيّنه فى عينى ونوّره فى قلبى واشرح به |
[صدرى] ... رك تنها فيه عن فتنك حتى تبلغنى بنعمتك عندى فيه درجات من اتممت عليه فيه |
...به منه يارحم الراحمين اجعله لى يا ربّ إماماً ونورًا وهُدًى ورحمةً وحجّةً لى ولا تجعله حجّة علىّ |

[ع]لمنى منه ما جهلت وارزقنى تلوته أناء الليل والنهار على النحو الذى يرضيك عنى يالذى لا اله |
[الا أنت أدعوك باسم]ك ذكرته فى كتابك او علمته أحد من خلقك او استاثرت به فى علم الغيب |
[اس]تخيرك بعلمك فى جميع أمرى واستقدرك بقدرتك فى جميع أمرى فخير لى خيره |
[فى كل] ما دخلت فيه وفى كل ما خرجت منه وفى كل ما ذكرت استجارتك عنده |
فاسلك فى ذلك من فضلك ممّا علمت لى يا علام الغيوب فيه الخير فى العاجلة |
لنورة السموات والارضون بالله ذو الجلال والاكرام لا تحرمنى ثواب ما اسلك |
ن وما من الخائفين ومنتها رغبة العابدين المفرج عن المكروبين المروح عن المغمومين |
ر خير مجيب دعوات المضطرين كاشف كل سوء إله العالمين أدعوك |
با[س]مائك كلها ما علمت منها وما لم اعلم يا ربّ سبحانك لك الصفات العلا والاسماء |
[الحسنى] جبريل والاه ابرهيم (و)اسمعيل واسحق ويعقوب ذو الجلال والاكرام أسلك يا رب بك |
تعيذنا من الفقر ولا تخلف وجوهنا الى احد من خلقك يالذى لا اله الا أنت وان تجعلنا |
من | صلك وتمن عليهم بطولك وتجود عليهم بعفوك يالذى لا اله الا أنت سبحانك اللهم |
منعت سبحانك يا ربّ لم تنس أحدًا طلبك ولم تخيب أحدًا سألك ولم تعطب |
[أح]د اتكل عليك يا ربّ سبحانك ارادتك فعل وقضاؤك عدل وأمرك ماضى |
راك تحويل من عصمته سعد ونجا ومَنْ خذلتَهُ عَطِبَ وَغَوا فلا اله |
الا الله وحده لا شريك له له الملك وله الحمد فى الدنيا والآخرة يحيى |

Ligne 1. — Le mot مُن, à la fin de la ligne porte un *ḍamma* sur le م initial.
Ligne 14. — Entre les noms ابراهيم et اسمعيل j'ai restitué un و omis dans le texte entre ( ).
Ligne 16. — On peut proposer au début de la ligne la restitution صلك[بو].
Ligne 18. — Il faut sans doute suppléer un ا et lire : تكل(ا)دًا[اح].
Ligne 19. — Le mot عَصمته porte un *fatḥa* sur le ع initial. Le mot سعِد porte un *kasra* sous le ع.

PAGE 81.

وبميت وهو حىّ لا يموت بيده الخير وهو على كل شىء قدير |
صدق الله وعده ونصر عبده وهزم الاحزاب وحده «سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ ٱلْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ ۞ | وَسَلَٰمٌ
عَلَى ٱلْمُرْسَلِينَ ۞] | وَٱلْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ ٱلْعَالَمِينَ» فسبحان ربنا وتقدّست اسماوه سبحانه وبحمده
أهل الحمد ومنتهاه | ومأواه ومبتدى الحمد ومبتدعه ومصطفيه ومصطنعه سبحانه وبحمده |

نحمدك «وَلَـٰكِن لَّا تَفْقَهُونَ تَسْبِيحَهُم» الحمد لله الذى علا فقهر والحمد لله الذى ملك فقدر والحمد لله ا[لذى يحيى] | ويميت وهو على كل شىء قدير سبحانه سبحانه من كل غير المرتدى بالكبريا اغفر لى ذنوبى وعثـ[رتى] | وظلمى واسرافى على نفسى وارزقنى من فضلك ورحمتك فانهما بيدك لا يملكهما أحد غيرك [اغفر لى ما] | سلف منى واعصمنى فيما بقى من عمرى واستر على وعلى والدى ومن كان منى من المؤمنين بسب..... | والآخرة فان ذلك كله بيدك وأنت واسع المغفرة ولا تخيبنى يا رب ولا ترد يدى فى نحرى حي[ن دعايك] | وتستجيب لى جميع ما سألتك برحمتك يأرحم الراحمين اللهم ارزقنى تمام صيامه وبلوغ الأمل فى كل | ما يرضيك فيه صبرًا وايماناً ويقيناً واحتساباً ثم تقبل ذلك منى بالاضعاف الد[ائم] | صلى الله على محمد وعليه السلم ورحمة الله ما شاء الله لا قوة الا بالله العظيم اشهد «أَنَّ ٱللَّهَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَأَنَّ ٱللَّهَ قَدْ أَحَاطَ بِكُلِّ شَيْءٍ عِلْمًا» |

○ بسم الله الرحمن الرحيم ○ قال حدثنا المِقْدَام بن داود بن عيسى بن تَلِيد قال حدثنا ع..... | القِتْبَانى او زُرْعة قال حدثنا عُثْمَن بن الحَكَم الجُذَامى وحدثنا عمى سعيد بن عيسى بن تَلِيد قال حدثنا ا..... | عَاصم عن عُثْمَن بن الحَكَم الجُذَامى عن يونس بن يزيد عن بن شِهَاب قال حدثنى كَثِير بن عبّاس ان عبّاس بن ع[بد المُطّلب قال قال عبّاس شهدت] | مع رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم حُنين فلزمت انا وابو سُفيَن بن الحَرِث بن عبد المُطّلب رسول الله صلى الله [عليه وسلم فل] | نفارقه ورسول الله على بغلة له بيضاء اهداها له فَرْوة بن نُفَاثَة الجُذَامى فلمّا التقا المسلم[ون والكفار ولّى] | المسلمون مدْبِرين فطفق رسول الله صلى الله عليه يركض بغلته قبل الكفار قال عبّاس وانا [آخِذٌ بلجام بغلة] | رسول الله صلى الله عليه اكفها إرادة ان لا تسرع وابو سفين آخذ بركاب رسول الله فقال رسول ال[له صلى الله عليه وسلم اى] | عبّاس نادى أصحاب السَّمُرَة قال فوالله لكان عط[فتهم] حين سمعوا صوتى عطفة البا[قر على أولادها] | قال وقالوا يالبيك يالبيك قال واقبلوا والدعوة فى الانصا[ر] يقولون يا معشر الانصار يا مع[شر الانصار قال] | ثم قصرت الدعوة على بنى الحَرِث بن الخَزْرَج قالوا يا بنى الحرث [بن ا]لخزرج يا بنى الحرث بن الخزرج فنظ[ر رسول الله صلى الله عليه وسلم] | وهو على بغلته كالمتطاول عليها الى قتالِهم فقال رسول [الله ص]لى الله عليه هذا [حين حمى الوَطِيس قال ثم أخذ] | رسول الله حصيات فرماهن وجوه الكفار ثم قال انهزم[وا وربّ محمد قال فذهبت انظر فاذا القتال على هيئته فيما أرى] |

Ligne 2. — *C*, XXXVII, 180-182.

Ligne 4. — Le mot ماوة porte un signe sur l'ا, *fatḥa* ou *madda*.

Ligne 5. — *C*, XVII, 46.
Ligne 6. — Le mot المرتدّى porte un *fatḥa* sur le ر et un *fatḥa* sur le د.
Ligne 12. — *C*, LXV, 12.
Fin de la prière de 'Abd-Allah ibn 'Abbâs.
Ligne 17. — Lire التقى au lieu de التقا du texte.
Ligne 20. — Lire نادِ au lieu de نادى du texte.
Ligne 22. — Le mot قُصرت porte un *ḍamma* sur le ق initial.

PAGE 82.

... ان رمالهم رسول الله صلى الله عليه وسلم بحصياته فما زلت ارى حدهم كليلا وأمرهم مدبرا | فانزل الله « لَقَدْ نَصَرَكُمُ ٱللَّهُ فى مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْاً وَضَاقَتْ | [عَلَيْكُمُ الأَرْضُ بِمَا رَ]حُبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُم مُّدْبِرِينَ ※ ثُمَّ أَنْزَلَ ٱللَّهُ سَكِينَتَهُ عَلَى رَسُولِهِ وَعَلَى ٱلْمُؤْمِنِينَ وَأَنْزَلَ جُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا وَعَذَّبَ الَّذِينَ | [كَفَرُواْ وَذَلِك جَزَاءُ] ٱلْكَافِرِينَ » ○ قال وسبا رسول الله صلى الله عليه منهم يومئذ ستة آلاف من النساء والذرارى واخذ من | [الابل والشاء ما لا ي]حدرون ما عدده وخمس رسول الله صلى الله عليه وسلم السبى والأموال ثم جاء وفد هوازن فقال | [يا] رسول الله أنت أعدل الناس وابرّهم وأرحمهم بالناس وقد اخذت نسائنا وذرارينا | ... لينا ذلك فقال لهم رسول الله صلى الله عليه ان خير الحديث أصدقه وعندى من ترون من الناس | ... نكم كله فانظروا أى الطائفتين شئتم فان شئتم النساء والذرارى وان شئتم الأموال قالوا | [نسائنا وذ]ارينا فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم فى المسلمين فقال يا معشر المسلمين ان اخوانكم هاولاء | [من هواز]ن قد رددت اليهم نساءهم وذراريهم فمن احبّ أن يطيب ذلك فليفعل ومن أحبّ أن يكتب علينا | [فانا اعطا]يه اياه من اول ما يفيء الله علينا فليفعل فقال المسلمون لا بل قد طيبنا ذلك يا رسول الله | .....ذلك منكم ممن لم يطبه فارجعوا حتى يرفع الينا عرفاؤكم بيان أمركم فى ذلك فطيب المسلمون | [فرفعت العرفاء]م الى رسول الله فرد رسول الله صلى الله عليه اليهم نساءهم وذراريهم وقسم النعم والشاء بين من معه | [ ] راته ثم ان قفل فيها رسول الله صلى الله عليه وسلم بعمرة وذلك فى ذى القعدة قال وتالف | يومئذ رجالاً من قريش ورجالاً من العرب فاعطا رسول الله صلى الله عليه وسلم يومئذ صَفْوان بن أُمَيّة | [من النعَ]م مائة ثم مائة قال ابن شِهَاب فحدثنى سعيد بن المُسيّب ان صَفْوان بن أُمَيّة قال والله لقد اعطانى رسول | [الله صلى الله عليه وسلم ما ا]عطانى وانه لأَبْغَض الناس

الىّ فما برح يعطينى حتّى انه لاحبّ الناس الىّ واعطا حَكِيم بن حِزَام يومئذ | [مائة م]ن النعم ثم مائة ثم مائة ثم قال رسول الله صلى الله عليه لحَكِيم ان هذا المال خَضِرَةٌ حُلْوَةٌ فمن أخذ بحقّه | [بُورِكَ له فيه وم]ن أخذه باشراف نَفْسٍ لم يُبَارَك له فيه وكان كالذى ياكل ولا يشبع واليد العليا خير من اليد | [السفلى. . . . . ر]سول الله صلى الله عليه يومئذ رحـ ران مائة من الابل واعطا الأَقْرع بن حَابِس مائة من الابل واعطا | [ ] فقال رسول الله [ ]لت الى المدينة حتى اذا قَدِمْنا امّر ابا بكر الصديق على الحجّ |

Ligne 1. — Lire رمى au lieu de رما du texte.
Ligne 2. — *C*, IX, 25.
Lignes 3-4. — *C*, IX, 26.
Ligne 6. — Les mots انت et الناس sont surchargés.
Ligne 12. — Le mot ذلك est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 13. — On pourrait proposer pour le mot terminé par un م la restitution [فرفعت العرفاء امرهم].
Ligne 15. — Lire فاعطى au lieu de فاعطا du texte.
Ligne 18. — Les mots بحقه sont surchargés. Il semble qu'on ait écrit d'abord بحاقه.
Ligne 19. — Le mot كان est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 20. — Lire اعطى au lieu de اعطا du texte.

PAGE 84.

بسم الله الرحمن الرحيم حَرْمَلَة بن يحيى قال اخبرنا عبد الله | بن وهب قال اخبر[نى مَالِك بن انس عن عبد الله بن دِينَار عن عبد الله بن عمر انه قال | اتخذ رسول الله صلى الله عليه خَاتِماً من ذهب فقام رسول الله صلى الله عليه وسلم | فقال انى كنت ألبس هذا الخاتم فنبذه وقال لا ألبسه أبدًا قال فنبذ الناس خواتمهم ○ | قال وأخبرنى ابن سَمْعَان وأُسَامَة بن زيد اللَّيْثى وغيرهما ان نَافِعاً أخبرهم عن عبد الله بن عمر | ع[ن رس]ول الله عليه السلم أنه اصطنع خاتماً من ذهب وكان فصّه من داخل اذا لبسه | فا[ن] الناس صنعوا خواتماً فقام رسول الله صلى الله عليه على المنبر فنزع خاتمه | وق[ال] كنت ألبس هذا الخاتم فلمّا رأيتمونى صنعت هذه الحلقة صنعتموها | فق[ال لا] ألبسه أبدًا فنبذ رسول الله الخاتم فنبذ الناس خواتمهم ○ قال وحدثنى | ع[بد الله] بن عمر بن حَفْص بن عَاصِم بن عمر بن الخطاب عن نَافِع عن عبد الله | بن [عمر ا]ن رسول الله عليه السلم كان يلبس خاتماً فى يمينه ويجعل فصه | فى با[طن كفة قال نافع وكان خاتم بن عمر من ورق ○ قال واخبرنى يونس | [بن

يزي[د] عن ابن شِهَاب قال أخبرنى أبو ادريس الخَوْلانى ان رجلاً ممن أدرك | [رس]ول الله عليه السلم × لبس خاتماً من ذهب فرآه رسول الله عليه السلم × فى يده فقرع رسول الله عليه السلام بعصا فى يده | [وضرب أص]بع الرجل الذى فيه الخاتم حتّى أوجعه ثم شغل رسول الله صلى الله عليه

Ligne 1. — Début du *Livre du Sceau.*

L'écriture est moins cursive, plus évoluée que celle du début, points et signes orthographiques nombreux. Le *calame* employé est plus fin.

Entre le *bismillah* et le début de la tradition espace environ égal à une dizaine de lettres.

Ligne 12. — On peut lire بطن au lieu de باطن que j'ai restitué.

Ligne 14. — Les premiers mots رسول الله عليه السلم sont surmontés d'un trait indiquant que la note marginale doit être insérée à cet endroit. Cette note est écrite dans la marge de droite, de bas en haut. Je l'ai intercalée entre deux ×.

Ligne 15. — Le mot الرجل est écrit au-dessus de la ligne.

PAGE 85.

فى بعض كلام الناس فانزع الرجل خاتمه فرمى به فلمّا فرغ رسول الله صلى الله عليه | نظر واذ هو لا يرى خاتمه فى يده فقال له رسول الله صلى الله عليه اين خاتمك قال | [يا] رسول الله الا ظننت أنك حين ضربتنى بالعصا كرهت مكان خاتمى فنزعته فرميت | به قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أظنا قد أوجعناك وغرمناك ○ قال | وأخبرنى يونس بن يزيد أو عمرو بن الحَرِث وابن سَمْعَان عن ابن شِهَاب عن رسول الله | صلى الله عليه وسلم بذلك ○ قال وأخبرنى يونس بن يزيد عن ابن شِهَاب قال أخبرنى | من لا أتهم عن عبد الله بن عبّاس أنه قال رأى عمر بن الخطاب فى خلافته فى يدى خاتماً | من ذهب فان غصبه (?) لكى ينزعه من أصبعى فبسطت أصبعى له فاستله فخذن | به ○ قال واخبرنيه عمرو بن الحَرِث وابن سَمْعَان عن ابن شِهَاب أيضاً ○ قال | واخبرنى عمرو بن الحَرِث عن بكر بن سَوَادَة ان أبا النَجِيب حدثه ان أبا سعيد | الخُدْرِىّ حدثه أن رجلاً قَدِمَ من نجران الى رسول الله صلى الله عليه وسلم | وعليه خاتم من ذهب فاعرض عنه رسول الله صلى الله عليه وقال انك | جئتنى وفى يدك جُمْرَة من نار ○ قال واخبرنى أُسَامَة بن زيد قال سمعت مَكْحُول | الدِمَشْقِىّ يقول دخل عَوْف بن مَلِك الاشْجعى على عمر بن الخطاب وعليه خاتم من ذهب | فضرب عمر يده وقال إزْمِ بهذا فَرَمَى به فقال عمر ما أرانا الا قد أوجعناك |

Même écriture qu'à la page précédente; voyelles nombreuses; la partie droite du texte est très noircie sur toute la hauteur de la page.

Ligne 2. — Dans la marge de gauche le mot اين qui est surchargé dans le texte est répété. La partie droite du texte est très noircie.

Ligne 4. — Au milieu de la ligne j'ai lu أَظُنا (?) le mot semble porter un *ḍamma*.

Ligne 8. — La lecture فان غصبه est douteuse.

Ligne 14. — Au milieu de la ligne au-dessus des mots الاشجعى وعليه خاتم sont écrits les mots على عمر بن الخطاب que j'ai réintégrés à leur place dans le texte.

PAGE 86.

وأهلكنا خاتمك ثم جاء الغد وعليه خاتم من حديد فقال استبدلت حلية أهل | النار قال فرمى به ثم جاء الغد وعليه خاتم من ورق فسكت عنه ○ قال واخبرنى | ابو صَخْر ان يزيد بن قُسَيْط حدثه ان رجلًا من الانصار قعد عند عمر بن الخطاب | وهو متختم بخاتم من ذهب فمسح لحيته فلمّا رآه عمر × قال حلقة من نار فرجع الرجل فتختم بخاتم من حديد فلما رآه عمر × قال حلية أهل النار فرجع | الرجل فتختم بخاتم من ورق فلمّا رآه عمر سكت ○ قال واخبرنى أَفْلَح بن حُمَيْد | الانصارى قال رأيت خاتم القَسِم بن محمد من ورق فى يساره وكان نَقْشُهُ القَسِم | بن محمد قال أَفْلَح وكذلك نَقْش فصّ عبد الرحمن بن القَسِم وها من ورق جميعاً ○ | قال واخبرنى عبد الله بن عمر وانس بن عِيَاض ويحيى بن أيوب عن حُمَيْد الطَوِيل | قال سمعت انس بن مَلِك وسئل هل اتخذ النبى صلى الله عليه خاتماً فقال نعم آخر | الصلوة العشا الى شطر الليل ثم أقبل علينا حين صلّا بوجهه فقال ان الناس | قد صلّوا وناموا وانتم لم تزالوا فى صلاة منذ انتظرتموها كانى أنظر الى وبيص | خاتمه فى الظلمة ليلتئذ وبعضهم يزيد على بعض ○ قال واخبرنى غيرهم | عن انس بن مَلِك ان النبى صلى الله عليه لمّا أراد ان يكتب الى كِسْرى وقَيْصَر | والملوك قيل انهم لا يقبلون الصحف والكتب الا بخواتم قال فصنع خاتماً | من ورق قال ونها رسول الله صلى الله عليه عن خاتم الذهب وأمر | بخاتم الورق قال انس فصلّا بنا العشا فكنت فى الثانى أو الثالث |

Ligne 4. — Les mots قال حلية اهل النار فرجع sont surmontés d'un trait horizontal qui indique que c'est à cet endroit que doit être intercalée la note marginale écrite de haut en bas dans la marge de gauche. Je l'ai intercalée entre ×. On peut lire dans cette note حلية ou حلقة.

Ligne 10. — Lire الصلاة au lieu de الصلوة du texte. صلّا = صلّى.

Ligne 12. — Dans la marge de droite, on lit سَل صح.

Ligne 15. — نها = نهى.

Ligne 16. — فصلّا = فصلّى.

PAGE 87.

فالتفت الينا رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال انى قد اصطنعت خاتما | ورفع اصبعه فلا تصطنعوا
عليه ○ قال انس يعنى ولا تنقشوا عليه وكان | نَقْشُهُ محمد رسول الله صلى الله عليه قال واخبرنا بن وهب
قال اخبرنى يونس | بن يزيد عن ابن شِهَاب عن انس بن مَالِك قال كان خاتم رسول الله عليه السلم |
فِضَّة وفَصُّهُ حَبَشِىّ ○ قال حدثنى أُسامة بن زيد ان محمد بن عبد الله بن عمرو | بن عُثْمَان بن
عفّان حدثه ان مُعاذ بن جَبَل لما قَدِمَ من اليمن حين بعثه رسول الله | صلى الله عليه قدم وفى
يده خاتم من ورق نَقْشُهُ محمد رسول الله فقال له رسول | الله صلى الله عليه يا مُعاذ ما هذا الخاتم
فقال يا رسول الله انى كنت أكتب | كتباً الى الناس فافرق ان يزاد فيها وينقص منها واتخذت خاتماً
أختم به فقال | رسول الله صلى الله عليه ما نَقْشُهُ فقال مُعاذ محمد رسول الله عليه السلم | آمَنَ كلّ
شى من مُعاذٍ حتّى خاتمه ثم اخذه رسول الله عليه السلم فتختمه ○ قال | وحدثنى مَلِك عن صَدَقَة
بن يسار قال سالت سعيد بن المُسَيّب عن لبس | الخاتم فقال ألبسه واخبر الناس انى قد أفتيتك
به ○ قال وقال لى مَلِك بن انس | فى التختّم بالحديد والنحاس قال لم أزل أسمع ان الحديد مكروه
فامّا غيره | فلا ○ قال واخبرنى أُسامة بن زيد اللَّيْثى عن نَافِع أنه كان فى سيف عمر بن الخطاب |
الذى شهد به بَدْرًا سبيكة أو سبيكتين من ذهب ○ قال واخبرنى انس | بن عِيَاض عن جعفر بن
محمد عن أبيه ان نَعْل سيف رسول الله صلى الله عليه | وحلقه وقباعه من فِضَّة ○

Ligne 3. — Un peu avant le milieu de la ligne les mots صلى الله عليه sont entourés sur trois côtés d'un trait. En effet ces mots sont à supprimer.

Ligne 6. — Avant les mots رسول الله un ا rayé.

Ligne 10. — A la fin de la ligne les mots عليه السلم sont surmontés d'un trait qui se prolonge sur les deux côtés. Ces mots sont en effet à supprimer.

Ligne 17. — Dans la marge de droite on voit écrit en tout petits caractères le mot (?) فلع qui doit être une glose pour نعل.

PAGE 88.

فى ربط الأسنان بالذهب | قال ابن وهب قال اخبرنى خَالِد بن حُمَيْد عن بَقِيّة بن
الوَلِيد عن طُعْمَة قال رأيت | موسى بن طَلْحَة بن عُبَيْد الله التَيْمِىّ وقد ضببه بالذهب ○ قال
بَقِيّة وحدثنى | عبد الله بن عُثْمَن عن ابرهم بن يزيد انه قال لا باس ان يجعل الرجل سناً من

ذهب | اذا وقعت سِـنه ○ قال واخبرنى محمد بن عمرو عن ابن جُرَيْج عن ابن شِهَاب | انه قال فى ربط الأسنان بالذهب قال لا باس به قد ربط عبد المَلِك بن مَرْوان أسنانه | بالذهب ○ قال واخبرنى غير واحد ان رجلًا أُصِيبَ انفه يوم الكُلاب | فاتخذ أنفاً من فِضَّة فنتن عليه فامره النبى صلى الله عليه ان يتخذ أنفاً من ذهب ○ | قال وسمعت عبد الله بن عمر يحدث عن نَافِع عن سعيد بن أبى هِنْد عن أبى موسى | الأشعرى ان رسول الله عليه السلم قال أحلّ لبس الحرير والذهب لاناث أمتى | وحرم على ذكورها ○ قال واخبرنى عبد الرحمن بن زِيَاد بن أَنْعُم عن عبد | الرحمن بن رَافِع التَنُوخى عن عبد الله بن عمرو بن العاص ان رسول الله عليه | السلم خرج وفى احدى يديه ثوب من حرير وفى الأخرى ذهب | فقال ان هاذين يحرمان على ذكور أمتى حلّ لاناثهم ○ قال واخبرنى مَخْرَمَة بن بُكَيْر | عن أبيه قال سمعت عمر بن عُبَيْد الله يقول سمعت سعيد بن المُسَيّب | يقول قدمت صَفيّة ابنت حُيَىّ وفى أذنيّها أخرصة من ذهب | فوهبت لفَاطِمَة ابنت رسول الله ولنساء معها ○ ابن وهب عن مَلِك بن انس |

Ligne 1. — Le titre du paragraphe فى ربط الاسنان بالذهب : Du fait de lier les dents avec de l'or, est placé au milieu de la ligne, l'espace de chaque côté étant sensiblement égal.
Ligne 2. — Le second قال paraît rayé.
Ligne 14. — Les deux mots هاذين يحرمان sont surchargés.
Le mot هاذين est récrit dans la marge de droite.
Lire هذين au lieu de هاذين du texte.
Ligne 16. — Lire بنت au lieu de ابنت du texte.
Ligne 17. — Le mot ابنت surchargé est récrit dans la marge de droite.
Lire بنت au lieu de ابنت du texte.

PAGE 89.

ان صَفيّة بنت حُيَىّ قدمت من حُنَيْن بخرصان من ذهب فوهبت منها لِفَاطِمة بنت | رسول الله ولبعض أزواجه ○ قال وسئل مَلِك عن من لبس ابنه صغيرًا ثوباً من حرير | أو حلياً من ذهب فكره ذلك ○ قال واخبرنى مَلِك بن انس وغير واحد من أهل العلم | ان نَافِعاً اخبرهم عن يزيد بن عبد الله بن عمر عن عبد الله بن عبد الرحمن بن أبى بكر | الصديق عن أم سَلَمَة زوج النبى صلى الله عليه × اخبرته ان رسول الله عليه السلم × قال الذى يشرب فى انية الفضَّة | انما يجرجر فى بطنه نار جهنم ○ قال واخبرنى ابن سمْعَان وجَرِير بن حازم وغيرهما | عن نَافِع ان عبد الله بن عمر لم يكن يشرب فى قدح له حلقة من ورق قال وسمعت | مَالِكاً وغيره من أهل العلم لم يكن يكرهون ان

يشرب فى القدح الذى فيه الحلقة | الورق والقدح المضبب بالورق ○ قال واخبرنى جَرِير بن حازِم
قال رايت سَالِم | بن عبد الله بن عمر أُتى بشراب فى قدح مغضض فردّه فاتى بقدح غير مغضض |
فشرب ○ قال جَرِير وحدثنى محمد بن سِيرِين عن ابنت ابى عمرو مولى عائشة | ابت عائشه حتّى ماتت
ان ترخص لنا فى تغضيض الانا ○ وقال واخبرنى ابن لَهِيعَة | عن محمد بن عبد الرحمن قال كان عُرْوة
بن الزُبَيْر بمكّة فدعا بشراب فاتى | بقدح مورق فيه شراب فضربه الجدار فكسره ثم قال ان هذا
ينهى عن | الشراب فيه ○ قال واخبرنى اللَيْث عن ابن الهَادِ عن علىّ وعُمَر بن علىّ ان رسول |
الله صلى الله عليه نها عن انية الذهب والفِضَّة ان يوكل فيهما او يشرب فيهما ○ |

Ligne 5. — Les mots قال الذى يشرب فى انية الفضة sont surmontés d'un trait horizontal indiquant que c'est là que doit être inséré le membre de phrase écrit de bas en haut dans la marge de gauche. J'ai intercalé ce membre de phrase اخبرته ان رسول الله عليه السلم entre ×.

Ligne 8. — Remarquer لم يكن يكرهون.

Il faut sans doute lire يُشْرَب malgré le *kasra* sous le ر et le *fatḥa* sur le ـب final.

Ligne 11. — Lire ابنة au lieu de ابنت du texte.

Ligne 16. — Lire نهى au lieu de نها du texte.

PAGE 90.

قال واخبرنى جَرِير بن حَازِم عن سُلَيْمَن بن مِهْرَان عن عبد الرحمن بن ابى لَيْلَا | عن حُذَيْفَة
بن اليَمان قال نهانا رسول الله صلى الله عليه وسلم ان ناكل | ونشرب فى انية الذهب والفِضَّة |
وان نلبس الحرير والديباج وقال هى لهم فى الدنيا وهى لنا فى الآخرة ○ | قال واخبرنى بن سَمْعَان عن
عُلَيَّة بن عبد الله(?) عن الأَشْعَث بن سُلَيْمَن | عن سُوَيْد بن مُعاوية المُزَنىّ عن البَرَاء بن عَازِب
انه قال نهانا رسول الله صلى | الله عليه وسلم عن انية الذهب والفِضَّة وعن تختّم الذهب وعن لبس
| القَسِّى والحرير وعن الاستبرق والديباج ○ قال واخبرنى بن سَمْعَان عن غَالِب | بن عُبَيْد الله عن
مُجَاهِد عن حُذَيْفَة بن اليمان عن رسول الله عليه السلم | انه قال لا تشربوا فى الذهب والفِضَّة ولا
تاكلوا فيها فانما هى فى الدنيا | لأهل الشرك وهى لكم فى الآخرة ○ فى الطيرة والعدوا والهام
والصفر والغول | قال ابن وهب اخبرنى مَلِك بن انس وابن ابى ذِيب ويونس بن يزيد وابن سَمْعَان
| عن ابن شِهَاب عن أبى سَلَمَة بن عبد الرحمن عن مُعوية بن الحَكَم السُلَمى قال قلت | لرسول الله صلى
الله عليه وسلم امورًا كنا نصنعها فى الجاهلية كنا ناتى | الكهان قال فلا تاتوا الكهان قال كنا نتطير قال

ذلك شى يجده احدكم | فى نفسه فلا يُصَدَّنَّكم ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد عن ابن شِهَاب قال بلغنى |

Ligne 3. — A la fin de la ligne, les mots ان يوكل فيهما او يشرب فى انية الذهب sont rayés sauf les mots او يشرب. J'ai supprimé ce membre de phrase dans le texte.

Ligne 4. — Au début de la ligne, les mots والغضة sont rayés.

Ligne 5. — Peut-être عتبة بن عبد الله.

Ligne 11. — Avant le titre du paragraphe et après le signe ○, un espace blanc équivalant à trois ou quatre lettres. Lire العدوى au lieu de العدوا du texte.

PAGE 91.

ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا عدوا ولا طيرة وخيرها الغال | قال وما الغال يا رسول الله قال الكلمة الصالحة يسمعها احدكم ○ قال وحدثنا | طَلْحَة بن عمرو عن عطا عن ابن عبّاس ان النبى صلى الله عليه وسلم قال لا طيرة و | لكنه فأْلاً والفأْل المُرْسِل يسار وسَالِم ونحوه من الأسماء يعرض لك على غير ميعاد ○ | قال وحدثنا موسى بن علىّ عن ابيه ان رجلاً قال يا رسول الله ما تقول فى الطيرة | قال لا شى ثم قال الثانية لا شى وخيرها الفأْل الصَالِح ○ قال واخبرنى يونس عن ابن شِهَاب | قال بلغنا ان ابا هُرَيْرَة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا عدوا ولا طيرة ولا هامة ○ | قال ابن شِهَاب فحدثنى ابو سَلَمَة بن عبد الرحمن عن ابى هُرَيْرَة حين قال رسول الله صلى الله عليه لا عدوى | ولا صفر ولا هامة فقال الأعرابى يا رسول الله فما بال الابل يكون فى الرمل كانها الظبى | فيجى البعير الأجرب فيدخل فيها فيجربها قال فمن اعدا الأول قال واخبرنى يونس بن يزيد عن ابن شِهَاب | ان ابا سَلَمَة بن عبد الرحمن حدثه ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا عدوا ويحدث | ان رسول الله صلى الله عليه قال لا يورد مُمْرِض على مُصِحّ × [قال] أبو سَلَمَة كان ابو هُرَيْرَة يحدثهما كلهما عن رسول الله عليه السلم ثم صمت ابو هُرَيْرَة بعد ذلك عن قوله ولا عدوى واقام على ان لا [يورد] مُمْرِض على مُصِحّ ○ × قال فقال الحَرِث بن ابى ذُبَاب | وهو ابن عم ابى هُرَيْرَة قال قد كنت اسمعك يابا هُرَيْرَة تحدثنا مع هذا الحديث حديث | آخر قال قد كنت سكت عنه كنت تقول قال رسول الله لا عدوا فابى | ابو هُرَيْرَة ان يعرف ذلك وقال لا يورد مُمْرِض على مُصِحّ فما رآه الحَرِث فى ذلك حتى غضب | ابو هُرَيْرَه فرطن ابو هُرَيْرَة بالحبشية فقال للحَرِث ا تدرى ما ذى قلت قال لا قال ابو هُرَيْرَة |

Ligne 1. — Lire عدوى au lieu de عدوا du texte. Un espace d'environ trois lettres entre l'ا et le ل de l'article du mot الغال.

Ligne 4. — Lire sans doute فال au lieu de فالا du texte.

Ligne 6. — Lire الصالح au lieu de الصلح du texte.

Ligne 7. — Lire عدوى au lieu de عدوا du texte.

Ligne 9. — Le mot الظبى est peu clair. Après ce mot, il semble qu'il y ait un و surchargé ou effacé.

Ligne 10. — اعدا = اعدى.

Ligne 12. — Les mots قال فقال لحرث بن ابى ذباب sont surmontés d'un trait horizontal qui indique que le texte écrit de bas en haut dans la marge de gauche doit être inséré à cet endroit. Je l'ai intercalé entre ×.

Ligne 13. — Lire sans doute حديثا au lieu de حديث du texte.

Ligne 14. — Entre les mots تقول et قال, les mots يابا هريرة sont rayés.

Lire عدوى au lieu de عدوا du texte.

Ligne 16. — Dans la marge de droite le mot فرطن qui est surchargé dans le texte est répété.

Lire ماذا au lieu de ماذى du texte.

PAGE 92.

انى قلت ابيت قال ابو سلمة فلعمرى لقد كان ابو هُرَيْرَة يحدثنا ان رسول الله عليه السلم | قال لا عدوى ولا ادرى نسى ابو هُرَيْرَة ام نسخ احد القولين الآخر ○ قال واخبرنى مَلِك قال بلغنى | عن ابن عَوْسَجَة الأَشْجعى ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا عدوى ولا هام ولا صفر ○ | ولا يحل المُمْرِض على المُصِحّ وليحل المُصِحّ حيث شاء فقيل للنبى صلى الله عليه ما ذلك قال انه اذى ○ | قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن ابى الزُبَيْر عن جَابِر بن عبد الله قال سمعت رسول الله صلى الله عليه | يقول كل عبد طايره فى عُنُقِهِ قال جَابِر وقال رسول الله صلى الله عليه لا عدوا فمن اعدا الأول ○ | قال جَابِر قد كنا نكره ان يدخل المريض على الصحيح وليس به الا قول النـاس ○ قال واخبرنى | يزيد بن عِياض عن زيد بن اسلم انه بلغه ان رسول الله صلى الله عليه قال لا صفر قالوا ما هو | يا رسول الله قال دواب تكون فى البطن قال ولا هامة قالوا فما هى يا رسول الله قال طير | من الطير قال ولا غول قالوا وما هى يا رسول الله قال هى السِعْلاة ○ قال واخبرنى اللَيْث بن سعد | عن عمر بن عبد الله انه سمع بن كَعْب القُرَظى يقول قال رسول الله صلى الله عليه لا طيرة ولا عدوى | ولا هامة ولا غول فقال رجل يا رسول الله بعير اجرب ورد على ابل صحاح فجربت من آخرها ○ | قال رسول الله

صلى الله عليه من اجرب الأول قال الرجل الله اجربه فقال رسول الله | عليه السلم والله اجرب هذه عاهة وقدر ○ عاهة وقدر | قال واخبرنى جَرِير بن حَازِم ان عبد الله بن عُبَيْد بن عُمَيْر حدثه ان رسول الله عليه السلم | سئل عن الغِيلان فقال هم سحرة الجن ○ قال واخبرنى بن ابى كعب عن عبد الرحمن بن مِهْرَان |

Ligne 6. — Lire عدوى au lieu de عدوا du texte.
Lire اعدى au lieu de اعدا du texte.
Ligne 14. — Après la fin de la tradition terminée par le signe ○ les mots عاهة وقدر sont répétés. De part et d'autre de ces mots, un espace de six à huit lettres semble indiquer que c'est là le titre d'un paragraphe.

PAGE 93.

عن عُمَيْر مولى بن عبّاس ان رسول الله عليه السلم قال لا عدوى ولا هام ولا غول ○ قال وحدثنى | عبد الرحمن بن ابى الزِنَاد عن ابيه قال حدثنى رجال اهل رضا وقناعة من ابناء الصحابة واولية | الناس ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا عدوى ولا هامة ولا صفر واتقوا | المجذوم كما يتقى الأسد ○ قال واخبرنى ايضاً عن م[حم]د بن عبد الله بن عمرو بن عُثْمَان عن امه فَاطِمَة | ابنت حُسَيْن بن عبد الله بن عبّاس ان رسول الله صلى الله عليه قال لا تديموا اليهم النظر ○ | قال وحدثنى ايضاً عن ابيه قال حدثنى خَارِجة بن زيد بن ثَابِت ان رجلاً كان به هذا الوجع | الجُذَام وكان يدخل على عمر بن الخطاب قال فاذا اوتى بالطعام الى عمر وعنده ذلك الرجل قال | يا فلان كل مما يليك فأيم الله لو كان غيرك به ما بك او به الذى بك ما قعد منى على ادنى من قيس رُمّح ○ | × قال حَرْمَلَة هو مُعَيْقِب خَازِن عمر بن الخطاب على بيت المال × قال وسمعت مَالِك بن انس يقول حدثنى عبد الله بن ابى بكر ان بن ابى مُلَيْكَة اخبره قال بينما عمر بن الخطاب | يطوف بالبيت نظر الى امرأة مجذومة ○ فقال لها عمر بن الخطاب لا تؤذين الناس فجلست فى | بيتها فلمّا توفى عمر جاها الناس فقالوا لها ان ال[الذى] نهاك عن الخروج ق[د م]ات فاخرجى | قالت لا والله لا اطيعه حياً واعصيه ميتاً ○ قال وحدثنى مَعْروف بن سُوَيْد الجُذَامى عن علىّ | بن رَبَاح اللَخْمى قال سمعت ابا هُرَيْرَة قال قال رسول الله صلى الله عليه لا عدوى ولا طيرة | والعين حق ○ قال وحدثنى موسى بن علىّ عن أبيه ان رسول الله قال لا عدوى ولا طيرة | ولا هام × ولا جَدّ × والعين حق قال وحدثنى

وَاقِد بن سلامة عن يزيد الرقاشي عن انس بن مَلِك ان رسول | الله صلى الله عليه قال لا عدوى ولا هام وأصدق الطيرة الفال والعين حق ○ |

Ligne 5. — ابنة = ابنت

Ligne 6. — Dans la marge de gauche on lit le mot سل.

Ligne 8. — Le mot غيرك est écrit au-dessus de la ligne. Après le signe ○ un petit trait horizontal indique que la note écrite dans la marge de gauche de bas en haut à partir de la ligne 8 doit être insérée à cet endroit. Je l'ai intercalée entre deux signes ×.

Ligne 9. — Les mots بن ابى بكر ان sont écrits au-dessus de la ligne.

Ligne 11. — Le mot عُمَر est écrit au-dessus de la ligne au-dessus de deux mots raturés et probablement rayés que je n'ai pu déchiffrer.

Ligne 15. — Dans la marge de droite, de haut en bas on lit les mots ولا جد; un trait horizontal au-dessus des mots ولا هام indique que c'est là que doit être insérée la note marginale. Je l'ai intercalée entre deux ×.

PAGE 94.

قال وحدثنى مَلِك بن انس ويوسف بن طُهْمان المدينى (?) عن محمد بن ابى أُمامة بن سَهْل | بن حُنَيْف انه سمع أباه يقول اغتسل أبى سَهْل بن حُنَيْف بالخرار فنزع جبة كانت | عليه وعَامِر بن رَبِيعة ينظر وكان سَهْل رجل أبيض حسن الجلد فقال له عَامِر | بن رَبِيعَة ما رأيت كاليوم قط ولا جلد عذراء فَوُعِكَ سَهْل مكانه واشتد وجعه | فاتى رسول الله صلى الله عليه فاخبر ان سَهْلاً وجع وانه غير رائح معك فاتاه رسول | الله عليه السلم فاخبره بالذى كان من شان عَامِر فقال رسول الله عليه السلم | عَلَامَ يقتل أحدكم أخاه ألا بَرَّكْتَ إنّ العين حقّ توضا له فتوضا فراح سَهْل بن حُنَيْف | مع رسول الله صلى الله عليه ليس به باس وأحدهما يزيد على صاحبه وقال يوسف | بن طُهْمَان فى الحديث ان سَهْلاً قام يغتسل يوم حُنَيْن حين هزم الله العدو ○ قال | مَالِك [س]الت ابن شِهَا[ب] كيف غسل عَامِر لسَهْل حين أصابه بالعين | فقال غ[سل و]جهه ويديه ومرفقيه وركبتيه وأطراف رجليه وداخلة ازاره ○ | قال ثمّ صبّ على سَهْل بن حُنَيْف فراح ليس به باس ○ قال واخبرنى يونس | بن يزيد ومَلِك بن انس وابن سَمْعَان عن ابن شِهَاب عن أبى أُمامة بن سَهْل بن حُنَيْف | اخبره ان عَامِر بن رَبِيعَة مرّ على سَهْل بن حُنَيْف وهو يغتسل فى الخرار فقال والله | ما رأيت كاليوم ولا جلد مخباة فلبط سَهْل فاتى رسول الله صلى الله عليه فقيل له |

Ligne 8. — Dans la marge de gauche on lit le mot صح.

Ligne 10. — Entre les mots عامر et لسهل un mot rayé, peut-être عليه.

PAGE 95.

يا رسول الله هل لك فى سَهْل بن حُنَيْف والله ما يرفع رأسه قال رسول الله صلى الله عليه هل
تتهمون له | أحدًا قالوا نعم مرعليه عامر بن ربيعة وهو يغتسل فقال والله ما رأيت كاليوم قط ولا
جلد مُخْبَاة | قال فدعا رسول الله صلى الله عليه عامرًا فتغيظ عليه فقال علام يقتل احدُكم أخاه
الا بركت | اغتسل له فغسل له عامر بن ربيعة وجهه ويديه ومرفقيه وركبتيه وأطراف رجليه وداخلة
| ازاره فى قدح ثم صبّه عليه فراح سهل عشية مع الناس ليس به باس ○ قال واخبرنى | سعيد بن
أبى أيّوب عن الحسن بن تَوْبَان ان رسول الله عليه السلم قال فى العين تغلا(?) منها القدور(?) | وتملا
منها القبور ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد عن ابن شِهَاب عن حَمْزة وسَالِم بنى عبد الله بن عُمَر عن
| عبد الله بن عمر ان رسول الله صلى الله عليه قال لا عدوى ولا طيرة انما الشوم فى ثلثة المراة والفرس
والدارو | أحدها يزيد على صاحبه ○ قال وسمعت مَالِك بن انس يقول حدثنى ابو حازم عن سَهْل
بن سعد | الساعدى ان رسول الله عليه السلم قال [العد]وى والطيرة ان كان شى ففى الفرس والمسكن
| والمراة ○ قال واخبرنى يزيد بن عِيـاض سمع ابن شِهاب يحدث قال حدثنى بعض اهل ام سلمـة
| زوج النبى صلى الله عليه وسلم انها كانت تزيد(?) الشوم السيف ○ قال واخبرنى مَلِك | بن انس
عن يحيى بن سعيد أنه قال جاءت امراة الى رس[ول الله صلى الله عليه وسلم فقالت] | يا رسول الله
دار سكناها والعدد كثير و[المال وافر فقل العدد وذهب المال فقال رسول] | الله دعوها ذميمة ○ قال
واخبرنى ابن سمع[ان رسول الله] | عليه السلم هذا ○ قال وحدثنى ابو[
|

Ligne 1. — Le mot سَهْل porte un *fatḥa* sur le س initial.
Le mot حُنَيف porte un *ḍamma* sur le ح initial et un *fatḥa* sur le ن.
Ligne 2. — Le mot أحدًا porte un *tanouine* sur le second ا.
Le mot قط est écrit au-dessus de la ligne.
Le mot جَلدُ porte un *fatḥa* sur le ج initial et un *ḍamma* sur le د.
Le mot مُخْبَاةٍ porte un *ḍamma* sur le م initial, un *fatḥa* sur le ب et deux *kasra* sous le ة.
Ligne 3. — Le mot علامَ porte un *fatḥa* sur le م final.
Le mot احدُكم porte un *ḍamma* sur le د.
Ligne 5. — Le mot صبّه porte un *tashdid* sur le ب.
Le mot سَهْل porte un *fatḥa* sur le س.

Ligne 6. — La lecture des trois derniers mots est incertaine.
Le dernier mot porte un *ḍamma* sur la seconde lettre que j'ai lue د.
Ligne 8. — Les mots عبد الله sont écrits dans la marge de droite.
Ligne 10. — Les mots والطيرة sont surchargés. Il faut sans doute suppléer في entre les mots كان et شي.

PAGE 96.

بن نوفل عن عبد الله بن شَدَّاد بن الهادِ ان امراة من الأنصار اتت الى رسول الله صلى الله عليه فقالت | يا رسول الله اشترينا دارًا فترحلناها وعددنا كثير فقللنا واموالنا كثيرة فاعدمنا | وذات بيننا حسن فتقاطعنا فقال رسول الله عليه السلم افلا تركتموها ذميمةً فقالت | فكيف نصنع بها يا رس[ول ال]له قال بيعوها أو تهبوها ○ قال واخبرنى بن لَهِيعَة عن محمد بن عبد | الرحمن عن حبيب مولى عُرْوَة بن الزُبَيْر عن عُرْ[وَة بن] الزُبَيْر(?) شكوا الى رسول الله عليه السلم عام خَيْبَر وما أصابهم | فقال لو انتقلتم منها ○ قال وحدثنى ابن سَمْعان أن رَبيعة بن أبى عبد الرحمن أخبره أنه بلغه ان رسول | الله صلى الله عليه وسلم عام خَيْبَر نزل قريبًا(?) من مرطة فكان طريقه الى حصن بنى القران | فى جَوْف مرطة فقيل له يا رسول الله انها وبية فاخذ طريقًا غيرها هى أبعد منها فكان مسلكها | ذلك الأربعين ليلة حتى فتح الله عليهم ولم يسلك بطن مرطة كراهيةً لِمَا ذكر منها ○ قال وسمعت | مالِكًا يقول حدثنى يحيى بن سعيد ان رسول الله عليه السلم قال للقحة طَلْحة من يحلب هذه فقام رجل | فقال له النبى صلى الله عليه وسلم ما اسمك قال مُرّة فقال النبى عليه السلم اجلس ثم قال من يحلب | هذه فقام رجل فقال له النبى صلى الله عليه ما اسمك قال حَرْب فقال له النبى صلى الله عليه اجلس |

[ثم قال من يحلب هذه فقام رجل ف]قال له النبى عليه السلم ما اسمك قال يَعِيش فقال احلبْ فحلب ○ |

[ ] بن هُبَيْرة قال حدثنى موسى بن على عن أبيه عن رسول الله |

[ ] حدثنى بن لَهِيعَة عن الحَرِث بن يزيد عن عبد الرحمن بن جبير |

[ ] رسول الله صلى ا]لله عليه مثله ○ واخبرنى ابن سَمْعان عن محمد بن ابرهيم |

Ligne 4. — Dans la marge de droite le mot تهبوها est écrit. Dans le texte le mot اهدموها, dernier mot avant la fin du *ḥadīth* est rayé et surmonté du mot تهبوها écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 5. — Les mots عن عروة بن الزبير, écrits au-dessus de la ligne, sont douteux. Cf. mes notes.

Ligne 7. — Le mot قريبًا est une lecture douteuse.
Le mot إلى est écrit au-dessus de la ligne au-dessus du mot على qui a été surchargé puis rayé.

PAGE 97.

بن الحَرِث التَيْمِىّ أن رسول الله صلى الله عليه قال من يحلب لنا فقام رجل من بنى سُلَيْم فقال أنا | يرسول الله فقال من هذا المتكلم فقال أنا المساور قال اجلس ثم قال رسول الله صلى الله | عليه من يحلب لنا فقام رجل آخر من بنى سُلَيْم فقال أنا يا رسول الله فقال من المُتكَلّم | فقال أنا خَدَّاش فضحك رسول الله صلى الله عليه وقال اجلس فقال عمر بن الخطاب يا رسول | الله أتكلم أم اصمت فقال بل أصمت واخبرك بما أردت فقال فاخبرنى يا رسول الله قال | ظننت يا عمر انها طيرة قال لا طير الا طيرة ولا خير الا خيره ولكنى أحبّ الفأل الحسن ○ قال | وحدثنى ابن لَهِيعَة عن عيّاش بن عبّاس عن أبى الحصين عن فَضَالة بن عُبَيْد الأنصارى | صاحب النبى صلى الله عليه وسلم أنه قال من ردته الطيرة فقد قارف الشرك ○ قال واخبرنيه | الليث بن سعد عن عيّاش بن عبّاس عن عِمْران بن عبد الرحمن بن شُرَحْبِيل بن حسنة | عن أبى خراش الحِمْيَرى(?) عن فَضَالة بن عُبَيْد ○ قال واخبرنى ابن لَهِيعَة عن ع[بد الله بن] هُبَيْرة عن | أبى عبد الرحمن المَعَافِرىّ عن عبد الله بن عمرو بن الع[اص] بنحو ذلك ○ [قال واخبرنى] عمرو بن الحَرِث | ان الجُلَاح حدثه ان أوس حدثه ان عبد الله بن عمرو بن العاص التقا [هو وكعب] بالكتابين | فقال له يا كعب علم النجوم قال لى كعب لا خير فيه قال عبد الله لم قال ترى فيه ما تكره | يريد الطيرة ○ قال كعب وان مضا وقال اللهم انه لا طير الا طيرك ولا خير الا خيرك ولا رب | غيرك ○ قال ثم سكت فقال عبد الله بن عمرو لا حول ولا قوة الا بك قال كعب | جا بها عبد الله والذى نفسى بيده انها لرأس التوكل وكنز العبد فى الجنة ولا يقولها عند | ذلك ثم يمضى الا لم يضره شى ○ قال عبد الله أفرأيت ان لم يمضى فقعد قال طعم قال | طعم الاشراك ○ |

Ligne 2. — Lire يا رسول الله au lieu de يرسول الله du texte.
Ligne 12. — La restitution est incertaine.
Ligne 14. — Lire مضى au lieu de مضا du texte.
Le mot انه est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 17. — Noter الالم(?), syntaxe curieuse.

PAGE 98.

قال واخبرنى أُسامة بن زيد قال سمعت نَافِع بن جُبَيْر بن مُطْعِم يقول سال كَعْب الأحبار | عبد
الله بن عمرو فقال هل تطير فقال نعم قال فكيف تقول اذا تطيرت قال أقول اللهم | لا طير الا طيرك
ولا خير الا خيرك ولا رب غيرك ولا قوة الا بك ○ فقال كَعْب أنت أفقه | العرب وانها لكذلك فى
التوراة ○○ فى التمايم والتول والنفس ○ | قال ابن وهب اخبرنى ابن سَمْعَان أن عبد الله بن
ابى نَجِيح أخبره عن أصحاب عبد الله بن مسعود عن | ابن مسعود انه قال انها رسول الله عن التمايم
والتول فقيل لعبد الله بن مَسْعُود | قد عرفنا التمايم فما التِوَل فقال ما يتحبّب به بعض النسا الى
ازواجهن كالكهانة | واشباهها ○ قال وحدثنى حَيْوَة بن شُرَيْح عن خالد بن عُبَيد المَعَافِرى
عن مِشْرَح بن هَاعَان | انه قال [سمعت] عُقْبَة بن عَامِر الجُهَنى يقول سمعت رسول الله صلى الله عليه
يقول من علق | تميمة فلا اتم الله له ومن علق ودعة فلا ودع الله له ○ قال وحدثنى ابن لَهِيعَة
عن ابى قَبِيل المَعَافِرى | قال حدثنى رجل من بنى غِفار قال دخلت امى بى على رسول الله وعلىّ
تميمة فقطعها رسول الله | عليه السلم قال واخبرنى اللَيْث بن سعد ان يحيى بن سعيد حدثه قال
بلغنا ان عبد الله بن | مَسْعود دخل على بعض اهله وعليه حرزة معلقة فقطعها ثم قال ان اهل
ابن مَسْعود | لاغنياء عن الشِرْك ○ قال واخبرنى ابرهم بن نَشِيط واللَيْث عن يزيد بن أبى حَبِيب
انه سمع | أبا الخير يقول سمعت عُقْبَة بن عَامِر يقول فى التمايم انها ايضا وضعت من الانسان | فان
موضعها شِرْك ○ قال وحدثنى يحيى بن ايوب عن ابن زَحْر عن بكر بن سَوَادَة عن رجل | × من
صُدّا ×

Ligne 2. — Le mot تطير est sans doute pour تتطير.

Ligne 4. — Titre de paragraphe avec un espace de quelques lettres de chaque côté فى التمايم والتول والنعس : «sur les amulettes, les sortilèges qui font que les femmes s'attachent leurs maris, et le mauvais œil.»

Ligne 6. — A la fin de la ligne, après les mots بن مسعود trois mots rayés عن ابن مسعود.

Ligne 15. — Le mot ايضا surchargé est récrit dans la marge de droite.

Ligne 16. — Les mots من صُدّا sont écrits au-dessous de la dernière ligne.

Le mot صُدّا porte un *ḍamma* sur le ص initial et un *tashdîd* sur le د.

PAGE 99.

قال اتينا النبى صلى الله عليه وسلم اثنا عشر رجلًا فبايعنا وترك منا رجلًا لم يبايعه فقلنا بايعه | يا نبى الله قال لن ابايعه حتى ينزع الذى عليه انه من كان مِنّا عليه مثل الذى عليه كان مشرك | ما كانت عليه قال فنظرنا فاذا فى عضده سير فيه شى من لحا شجرة او شى من شجرة ○ قال وحدثنى | بن لَهِيعَة عن عبد الله بن هُبَيْرَة ان علىّ بن ابى طالب كان يقول تعليق التمايم شعبة من شعب | الجاهلية ○ قال وحدثنا عمرو بن الحَرِث ان بُكَيْر بن عبد الله حدثه أن أمّه حدثته أنها ارسلت | الى عائشة زوج النبى صلى الله عليه بأُخيه مَخْرَمَة وكان يداوا من قَرْحَة تكون بالصبيان فلمّا | راته عائشة وفرغت منه رأت فى رجليه خلخالى حديد فقالت عائشة أظننتم أن هذين لخلخالين | يدفعان عنه شيًا كتبه الله عليه لو رايتهما ما تداوا عندى او ما مس عندى لعرى | لخلخالين من فضة أطهر من ه[ذ]ين ○ قال وكتب الىّ حَمْزَة بن عبد الوَ[اح]د(?) يقول حدثنى عَلْقَمَة | بن أبى عَلْقَمَة عن أمه عن عائشة انها كانت توّتا بالصبيان اذا ولدو[ا ل]ك(?) الله تد[ع]وا لهم بالبركة | فاتيت بصبى فذهبت تاخذه واذا تحت وساد[ته] شى فرمت [.....] تها وقالت | ان رسول الله صلى الله عليه كان يعيب الطيرة وينها عنه[ا] ○ قال وحد[ث]نا محمد بن عمرو | عن ابن جُرَيْج عن عَبْدَة بنت ابى حميدة قالت دخلت باخ بُكَيْر على أم المؤمنين عائشة | لتبرك عليه ودخلت امراة عليها بصبى لها قد خطت بين عينيه أو فى جبهته خط | أسود فقالت عائشة لا أبارك عليه حتى يمحا هذا الخط ○ قال وكتب الىّ مَلِك بن أنس | يقول فى الزملج الحديد للمرأة الحامل فقال بلغنى ان عائشة زوج النبى كانت تكره ذلك ○ |

Ligne 6. — Le texte porte مُحرمة; pourtant j'ai lu مَخْرَمَة, le premier nom n'étant attesté dans aucun texte à moi connu.

Lire يداوى au lieu de يداوا du texte.

Ligne 8. — Comme à la ligne 6 lire تداوى au lieu de تداوى du texte.

Ligne 10. — Lire توّتى au lieu de توّتا du texte.

La restitution est incertaine.

Ligne 12. — Lire ينهى au lieu de ينها du texte.

Ligne 14. — Lire لتُبَارِك au lieu de لتُبَرِك du texte.

Lire خَطًّا au lieu de خَطّ du texte.

Ligne 15. — Lire يمحى au lieu de يمحا du texte.

Ligne 16. — زملح ou دملج ou ذملج. Cf. mes notes.

PAGE 100.

قال واخبرنى سعيد بن ابى ايوب عن ابى عيسى الخُرَاسَانى ان رسول الله صلى الله عليه وسلم مرّ برجل | وفى يده حلقة من حديد او خاتم من حديد فقال ما هذه فقال الرجل من الواهنة فقال ولا تزيدك | إلّا وهنًا ○ قال واخبرنى غيره عن الحسن عن رسول الله عليه السلم بنحو ذلك وقال له رسول الله صلى الله عليه | لو مت وانت ترى انها تنفعك ما رايت وجه محمد قال واخبرنى جَرِير بن حَازِم انه سمع الحسن يقول قال رسول | الله عليه السلم من تعلق شيًا وكل اليه ○ قال واخبرنى ابن لَهِيعَة وعمرو بن الحَرِث عن بُكَيْر بن الأشجّ | عن القَسِم بن محمد ان عائشة زوج النبى صلى الله عليه قالت ليس بتميمة ما علق بعد ان يقع البلا ○ | قال واخبرنى ابن لَهِيعَة عن يزيد بن ابى حَبِيب قال رايت حرزة كانت لعبد الله بن الحَرِث | الزُبَيْدِىّ صاحب النبى عليه السلم من اللقوة يجعل فى الشمس ثم يمسح بها وجه صاحب اللقوة ○ | قال واخبرنى عُقْبَة بن نَافِع قال كان يحيى بن سعيد يكره ا[ل]شراب يمنع الحبل وما يمنع الحبل | من الشراب فانه يخاف ان يقتل ما فى الرَحِم ○ قال وبلغ[نى ع]ن رَبِيعَة بن ابى عبد الرحمن انه | قال من البس امراة حرزة كيما تحبل او كيما لا ت[حب]ل قال هذا من راى السوء المسخوط | لمن عمل ب[ه ○ ق]ال واخبرنى عُقْبَة بن نَافِع عن رَبِيعَة قال لا باس ان يعالج لبن الشاة السودا | او البق[ور الس]ودا او لبن المراة فى اول بطن لا يرى بذلك كله بأسًا ○ قال واخبرنى محمد بن عمرو | عن ابن جُرَيْج قال سالت عطا بن ابى رَبَاح عن النشرة وكره ذلك الا صبًا قال يعقدون | بها قال ولا أدرى ما يصنعون قال فايما شى تصنعه فلا بأس به ○ قال واخبرنى يحيى بن ايوب | انه سمع يحيى بن سعيد يقول ليس بالنشرة التى يجمع فيها من السِحْر او الطيب ويغتسل بها | الانسان باس ○ قال واخبرنى هِشَام بن سعد عن زيد بن اسلم ان ناسًا قالوا لرسول الله صلى الله عليه |

Ligne 2. — A la fin de la ligne un mot surchargé et barré. Les mots فقال و sont écrits au-dessus de la ligne.

Ligne 14. — Le dernier mot و est écrit au-dessus de la ligne.

Ligne 15. — Dans la marge de droite un mot difficile à lire, peut-être شئ. Ce mot est répété au cours de la ligne au-dessus du mot يصنعه. Ce mot a été surchargé يصنع ou يصنعه.

Un trait horizontal au-dessus des mots بها لا ادرى ما يصنعون indique une lacune et un renvoi dans la marge. Ce renvoi a disparu. Les lettres يما des mots فايما sont surchargées.

Ligne 16. — Dans la marge, on aperçoit la fin d'un mot لع.

PAGE 101.

إنّا كنّا ناتى الكهنة فى الجاهلية قال لا خير فى الكهنة فلا تاتوهم فقالو ا رايت الذين يضربون | بالحصا فقال لا تاتوهم قالوا افرايت الخط يا رسول الله فقال ان نبيًا من الأنبياء عليه السلام الخطّ فمن اصاب | مثل ذلك الخطّ فقد اصاب والا فلا ○ قال وسمعت عبد الله بن عمر يحدث عن نَافِع عن ابن عمر | ان رسول الله صلى الله عليه قال من اتا عرّافًا يسئله لم تقبل منه صلاة أربعين ليلة ○ قال واخبرنى | ابن لَهِيعَة عن الحَرث بن يزيد عن كَثِير بن عمرو عن مُعاويه بن مُعَتِّب عن ابى هُرَيْرَة انه قال من ذهب | الى كاهن فصدقه بما يقول غضب الله عليه اربعين ليلة ○ قال واخبرنى ابن لَهِيعَة عن الحَرث | بن يزيد عن وداعة انه دخل على فَضَالة بن عُبَيْد صاحب النبى صلى الله عليه فقرب اليه طعامًا | فقال فَضَالة تدرى ما هذا ان فلانة ام ولد له كانت ذهبت الى كاهن تسله عن شى فامرتها | ان تصوم اربعين يومًا كفارة لذلك فاليوم تمام ذلك ○ قال واخبرنى موسى بن علىّ عن حِبّان بن ابى | جَبَلَة قال لا ادرى رفعه ام لا انه من اتا عرّافًا او كاهنًا ثم صدقه بما يقول كان كمن كفر بما نزل على محمد | عليه السلم ○ قال واخبرنى جَرِير بن حَازِم قال سمعت ابا اسحق الهَمْدَانى [يقو]ل عن هُبَيْرَة بن يَرِيم | عن ابن مَسْعود مثله ○ وقال او ساحرًا ○ قال واخبرنى ابن لَهِيعَة عن عُبَيْد [ ] يرة ان | كَثِير | بن ابى سُلَيْمن العلوى(?) اخبره عن عبد الله بن عمرو انه قال كيف تر[ى ا]لرقا والأخذة | والكهانة ونظر فى النجوم طرف من السحر ○ قال واخبرنى عبد الرحمن بن زياد بن انْعُم | عن المِسْوَر بن عبد الله الوعلانى(?) قال قال رسول الله صلى الله عليه من سحر او سُحِرَ له حرم | الله عليه الرفيق الأعلى وفى الجنة سعة ○ قال وحدثنى يحيى بن ايوب عن عبد الله بن طاوس | عن ابيه عن ابن عبّاس قال قوم ينظرون فى النجوم ويكتبون اباجاد اولئك لا خلاق لهم ○ |

Ligne 2. — Le mot الخط est écrit au-dessus de la ligne.

Ligne 4. — Lire اتى au lieu de اتا du texte.

Ligne 8. — تسئله = تسله.

Ligne 10. — Lire اتى au lieu de اتا du texte.

Les mots ثم صدقه sont écrits au-dessus de la ligne.

Ligne 16. — A la fin de la tradition, au-dessus des mots قال وحدثنى يحى بن un trait horizontal indique un renvoi à la note marginale.

Cette note écrite dans la marge de gauche, de bas en haut est incomplète.

Les derniers mots sont : حرم الله عليه الرفيق الاعلى.

PAGE 102.

قال واخبرنى ابن لَهِيعَة عن محمد بن عبد الرحمن عن عُرْوَة بن الزُبَيْر عن عائشة زوج النبى صلى | الله عليه انها سمعت رسول الله صلى الله عليه يقول ان الملائكة تنزل فى العنان | وهو السحاب فتذكر الأمر قضى فى السماء فيسترق الشيطان السمع فيستمعه فتوحيه | الى الكهان فيكذبون معها مائة كذبة من عند أنفسهم ○ قال واخبرنى محمد | بن عمرو عن ابن جُرَيْج عن ابن شِهَاب عن يحيى بن عُرْوة عن أبيه عن عائشة انها قالت | سأل ناس رسول الله عليه السلم عن الكهان فقال لهم رسول الله ليسوا بشىء | قالوا يا رسول الله فانهم يحدثون احيانًا بالشى يكون حقًّا فقال رسول الله صلى الله عليه | تلك الكلمة من الحق يحفظها الجنّ فيقرّها فى أذن وليه قرا الزجاجة فيخلطون فيها أكثر | من مائة كذبة ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد عن ابن شِهَاب قال واخبرنى علىّ بن حُسَيْن | عن ابن عبّاس قال اخبرنى رجال من أصحاب رسول الله عليه السلم من الأنصار | انهم بينما هم جلوس ليلة مع رسول الله عليه السلم رمى بنجم فاستنار فقال لهم | رسول الله صلى الله عليه وسلم ما كنتم تقولون فى الجاهلية اذا رُمِىَ بمثل هذا قالوا | الله ورسوله أعلم كنّا نقول وُلِدَ الليلة عظيم ومات عظيم ○ قال رسول الله فانها | لا يُرْمَى لموت أحدٍ ولا لحيوة احدٍ ولكن رُبَّما اذا قضى امرًا سبّح حملة العرش ثم يسبّح | أهل السما حتّى يبلغ التسبيح أهل السما الدنيا | ثم قال الذين يلون حملة العرش ماذا قال ربكم فيخبرونهم | بتسبيح أهل السموات حتّى يبلغ الخبر هذه السما الدنيا فيخطف الجن السمع فيذهبون به |

Ligne 6. — Dans la marge de droite on lit le mot ناس.

Ligne 7. — Dans la marge de gauche on lit le mot سل.

Ligne 15. — Dans la marge de droite, les mots اهل السماء sont récrits.

Au-dessus de ces mots dans la marge, la fin d'un mot surchargé et frotté : illisible; peut-être : يلونهم.

Dans le texte, au début de la ligne les mots اهل السماء sont surmontés d'un trait horizontal.

Depuis les mots الدنيا jusqu'à la fin de la ligne le texte est rayé. Le texte rayé porte : الذين يلونهم ثم يسبح أهل السما حتى يبلغ.

Ligne 16. — Depuis le début de la ligne jusqu'aux mots الدنيا le texte est rayé. Le texte rayé porte : التسبيح أهل السماء الدنيا. Plus loin le scribe a hésité entre la graphie ماذا et ماذى.

Ligne 17. — Les mots فيخطف surchargés, sont récrits au-dessus de la ligne.

PAGE 103.

الى اوليايهم فما جاوا به على وجهه فهو حقّ ولكنّهم يُرَقّون فيه ويزيدون قال الله جلّ ثناؤه « حَتَّى إِذا | فُزِّعَ عَنْ قُلُوبِهِم قَالوا مَاذَى قَالَ رَبُّكُمْ قَالُو ٱلْحَقّ » ○ × قال حَرْمَلَة حدثنى بِشْر قال حدثنا الأوزاعى عن الزُّهْرِىّ × قال واخبرنى يزيد بن عِيَاض عن عمرو بن ابى | جعفر عن عبد الرحمن بن لِبَيْبَة عن علىّ بن حُسَيْن عن رسول الله عليه السلم الا انه قال ثم تسترقه | الشياطين بالسمع فياتون به الكهنة فيزيدون وينقصون فتخطى الكهنة وتصيب ثمّ ان الله | عز وجل منع السما بهذه النجوم التى يقدعون بها فانقطعت الكهانة فلا كهانة ○ قال وبلغنى | عن يحيى بن سعيد انه قال لا يحلّ لمسلم ان يسل كاهنًا ولا يمشى اليه ولا يعطيه عل[يه] ولا يسمع من قوله | وليس ذلك من امر الاسلم انما كان ذلك من أمر الجاهلية فمن اخذ بذلك فقد [ترك] أمر الاسلام | وأخذ بامر الجاهلية ○ قال وبلغنى عن يحيى بن سعيد انه قال فى العبد يابق فيعقد بغير | سِحْر حتّى تعمى عليه الطريق ويُمْنَع من الخلا والبول فيشتدّ ذلك عليه فير[جع] الى أهله | قال يحيى رأيت خير ممن ادركنا يكره ذلك كراهية شديدة وينه[ا عنها ○ قال واخبرنى] | ابن لَهِيعَة عن يزيد بن ابى حَبِيب عن هرمز مولى عمرو بن العاص انه [.....] | عبد الله بن عمرو فاذا هو يرى التيوس تنزوا على [.....] | ما هاهنا لم أكن أعلم السباع هاهنا كثيرة [قيل نعم ولكنها عقدت فهى تخالط] | البهايم ولا تهيجها فقال عبد الله بن عمرو شعب صغير [.....] | ○ فى الرقية ○ قال ابن وهب اخبرنى يون[س .....] | وعمرو بن الحَارِث وابن سَمْعَان ان ابن شِهَاب اخبرهم ان ابا خِزَامة [احد] |

Ligne 1. — Le mot ثناوه est séparé en deux tronçons وه ثنا par une déchirure du papyrus. *C*, XXXIV, 22.

Ligne 2. — Lire ماذا au lieu de ماذى du texte.

Au-dessus des mots قال واخبرنى يزيد un trait horizontal indique le renvoi à la note marginale écrite de bas en haut dans la marge de gauche; je l'ai intercalée dans le texte entre ×.

Ligne 6. — يسل = يسئل.

Ligne 7. — Lire الإسلام au lieu de الاسلم du texte.

Ligne 9. — Dans la marge de droite le mot تعمى qui est mal écrit dans le texte est récrit.

Ligne 14. — Dans la marge de droite on lit صح (?) ملع.

Ligne 15. — Dans la marge de droite on lit العرض (?).

PAGE 104.

بنى الحَرِث بن سعد بن هُذَيْم حدثه ان أباه حدثه انه قال لرسول الله صلى الله عليه وسلم يا رسول الله | أرأيت دوى [نت]داوى به ورق نسترقيها وتقى نتقيها هل تردّ ذلك من قدر الله من شى فقال رسول الله | صلى الله عليه وسلم انه من قدر الله ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد عن ابن شِهَاب قال بلغنا عن رجال من | أهل العلم انهم كانوا يقولون ان رسول الله صلى الله عليه وسلم نها عن الرقا حين قدم المدينة | وكانت الرقى فى ذلك الزمان فيها كثير من كلام الشرك فانتهى الناس عنها حين نهاهم رسول الله | عليه السلم فينهاهم كذلك اذ لدغ رجل من أصحاب رسول الله عليه السلم بنشبة حية أو عقرب | فقال رسول الله عليه السلم هل من راقٍ قالوا يا رسول الله قد كان آل حَزْم يرقون برقية من الحية | فلمّا نهيت عن الرقا تركوها قال رسول الله صلى الله عليه أدعوا لى عُمَارَة بن حَزْم ولم يكن له ولد | وقد شهد بَدْرًا فدعى له فقال رسول الله عليه السلم أعرض على رقيتك فعرضها عليه فلم يربها باسًا | فاذ[ن ان ير]قيها ○ قال واخبرنى ابن لَهِيعَة عن ابى الزُبَيْر عن جَابِر ان عمرو بن حَزْم دعى لامراة بالمدينة | [لدغتها حية] ليرقيها فا[بى] فاخبر بذلك النبى عليه السلم فدعاه فقال عمرو أنك تزجر عن الرقى | [فقال رسول الله عليه السلم اقراها على فقراها عليه فقا]ل لا باس بها انما هى موائيق فارقى بها ○ قال واخبرنى أُسَامَة | [.....] بن عمرو بن حَزْم الانصارى قال عرض عمرو بن حزم رقيتهم على | [رسول الله عليه السلم فاذن له]م ان يرقوا بها ○ قال واخبرنى ابن لَهِيعَة وابن سَمْعَان عن ابى الزُبَيْر | [..... جا]ء رجل من الانصار فقال يا رسول الله أرقى من العقرب فقال من استطاع | [ان ينفع أخاه] فليفعل ○ قال وحدثنى عمر بن محمد وعبد الله بن عمر ومَلِك بن أنس ويونس بن يزيد | [.....] رم ان نَافِعًا اخبرهم ان عبد الله بن عمر اكتوى من اللقوة ورقى من العقرب ○ |

Ligne 4. — Lire نهى au lieu de نها du texte. Lire الرقى au lieu de الرقا du texte.
Ligne 6. — Le mot رجلا est surchargé en رجل.
Ligne 8. — Lire الرقى au lieu de الرقا du texte.
Ligne 9. — Le mot ها de فعرضها est écrit au-dessus de la ligne.
Ligne 10. — Le و du mot عمرو est écrit au-dessus de la ligne.

PAGE 105.

قال [واخبر]نى غيرهم عن نَافِع ان ابن عمر استرقى من العقرب برقية فارسية ○ قال نَافِع ..... | عن عب[د] الله بن عمر ○ قال واخبرنى عبد الرحمن بن ابى الزِنَاد عن هِشَام بن عُرْوة عن عُرْ[وة عن عائشة] | قالت [كا]ن رسول الله صلى الله عليه وسلم يرقى اذا رقى فيقول أمسح الباس رَبّ الناس [بيدك الشفاء] | لا كا[شف] له الا أنت ○ قال هِشَام قال عُرْوة قالت عائشة فتعلمت هذه [الرقية من رسول الله] | عليه [السلم] فكنت ارقيه بها ○ قال واخبرنى عبد الرحمن بن سَلْمَان عن .... | بن المح[....ع]ن عمر بن الحَكَم بن ثَوْبَان ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان اذ[ا .....] | رسو[ل الله] عليه السلم يقول بسم الله اللهم رَبّ الناس مَلِك الناس اله الناس [.....] | [.....] الشافِ من عندك الشفاء رَبّ العلمين ○ قال ابن الهَادِ وحدثنى محمد بن ابرهـ[يم عن ابى سَلَمَة عن عائشة] | انها [كا]نت تقول كان رسول الله عليه السلم اذا اشتكى رقاه جبريل قال بسم الله [يبريك ومن كل دا] | يش[فيك و]من شرّ حاسد اذا حسد ومن شرّ كل ذى عين قال واخبرنى عبد الرحمن | بن [.....] ه ان رسول الله عليه السلم قد كان يقول بس[م الله ارقيك] والله يشف[يك] من ك[ل.....] | ي[شف]يك ○ قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث عن سعيد بن ابى [.....] محمد [رسول الله] | [عليه ال]سلم اشتكى فاتاه أصحابه يعوذونه فقال ان جب[ريل .....] | [.....]ى ها (?) فيها فقالوا وما هى يا رسول الله قال بسم الله ارقي[ك .....] | [يش]فيك ○ قال واخبرنى عمرو بن الحَرِث عى عبد | [ا]لأكبر ان رسول الله صلى الله عليه وسلم كان [.....] | ي[ ]رك بكلمات الله التامة من كل شيطان وهام[ة ومن كل عين لامة] |

Ligne 11. — Les mots [يشف]يك والله sont écrits au-dessus de la ligne.
Ligne 14. — Le mot ها est écrit au-dessus de la ligne.

PAGE 106.

يزيد عن ابن شِهَاب قال بلغنا ان رسول الله عليه السلم قال للشَفَّاء ابنت عبد ا[لله وهى] جدّة ابى بكر | [بن سُلَيْما]ن بن [ا]بى حَثْمَة الا تعلمين هذه يريد حَفْصَة زوجته رقية النملة كما علمتها ا[لكتا]بة ○ | [قال وا]خبرنى محمد بن سعيد عن ابى مَعْشَر عن صَفْوان بن سُلَيْم ان رسول الله صلى الله [عليه

وسـ]لم جاه | [.....] ع[ن] ثلاثة اشياء لا يعلمها الا نبى قال ثمّ جعلوا يتجوعون له يقولون له م[...]ن
انفه | [.....] حسن عنقه يريدون ان يصيبوه بالعين ○ فانزل الله على نبيه [«قل اعو]ذ بربّ»
| [قال وا]خبرنى مُعوية بن صَلِح عن عبد الرحمن بن جُبَيْر عن ابيه عن عَوْف [بن مَالِك] الأشجعى
| [قال كنا] نرقى فى الجاهليـة فقلنا يا رسول الله كيف ترى فى ذلك فقال اعرضو[ا علىّ رقا]كم | [لا
باس بالرقى] ما لم يكن شِرْك ○ قال واخبرنى يونس بن يزيد وابن سَمْعَان ان ابن شِهَاب اخبـ[ره عن]
عُرْوة بن | [الزُبَيْر عن] عائشة زوج النبى صلى الله عليه وسلم ان رسول الله كان اذا اشتكى يقرا عل[ى
نفسه] بالمعوذات | [وينفث قالت فلما اشتد] وجعه كنـ[ت اقر]أ عليه وامسح عليه بيده رجاء بَرَكَتِها
○ قال واخبرنـ[ى بـ]ن بُكَيْر | [.....] صَلِح مولى آل بن عبد عمرو يحدث ان نفرًا [.....] ـ
| [الا]عراب وفيهم رجل وجع فقال لهم الاعراب هل منـ[كم من يد]اوى |
[.....] فنفث عليه بايات القرآن وبالمعوذات وشفا[.....]اه |
[.....]هم من الغنم فذهبوا الى النبى عليه السلم فاخبروه ا[ن.....] الـ |
[... رسول الله] عليه السلم انهن الراقِ وانهن رقية ○ قال واخبرنا سَمْعَ[ان.....] بن |
[.....] عن رسول الله صلى الله عليه نحو هذه الا انه قال رقا[.....] ـ |

Ligne 1. — ابنت = ابنة.
Ligne 3. — Le mot يتجوعون est peu clair; on lirait plutôt يتجرعون (?).
Ligne 5. — *C*, CXIII ou CXIV. Cf. mes notes.
Ligne 15. — Remarquer انهن الراق وانهن رقية; on attendrait انه la première fois et انها la seconde.

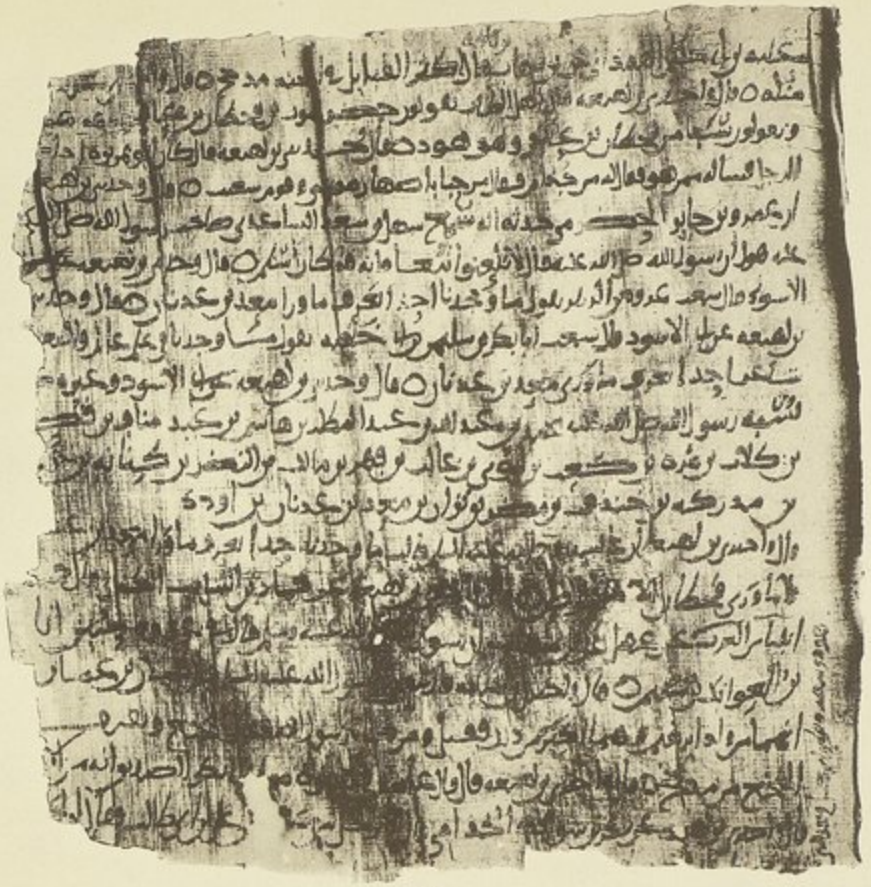

Page 1

Page 2

Page 3

Page 4

Page 5

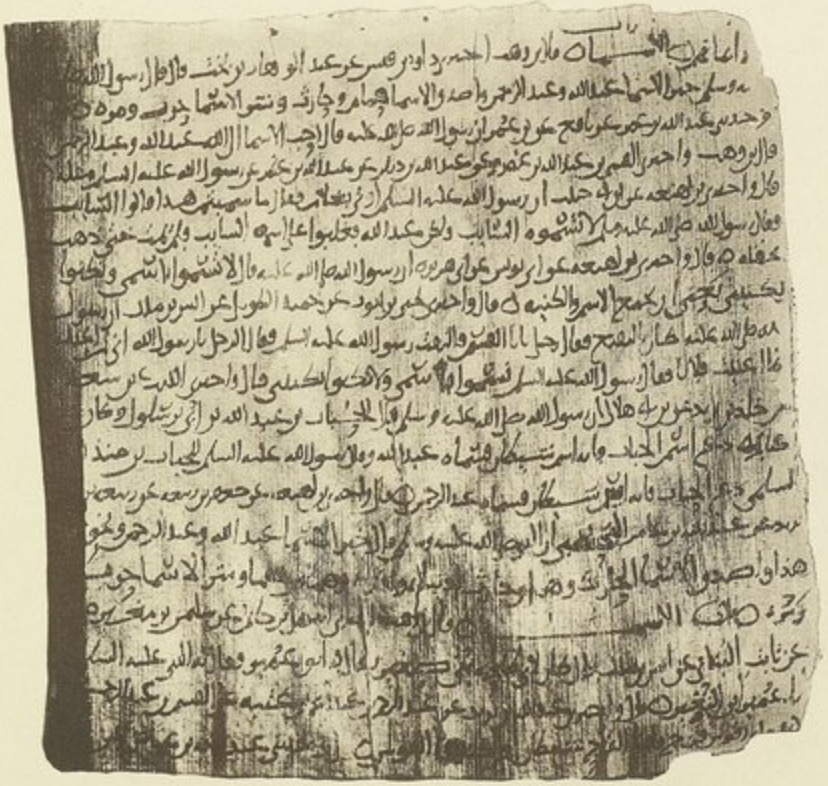

Page 6

Page 7

Page 8

Page 9

Page 10

Page 11

Page 12

Page 13

Page 14

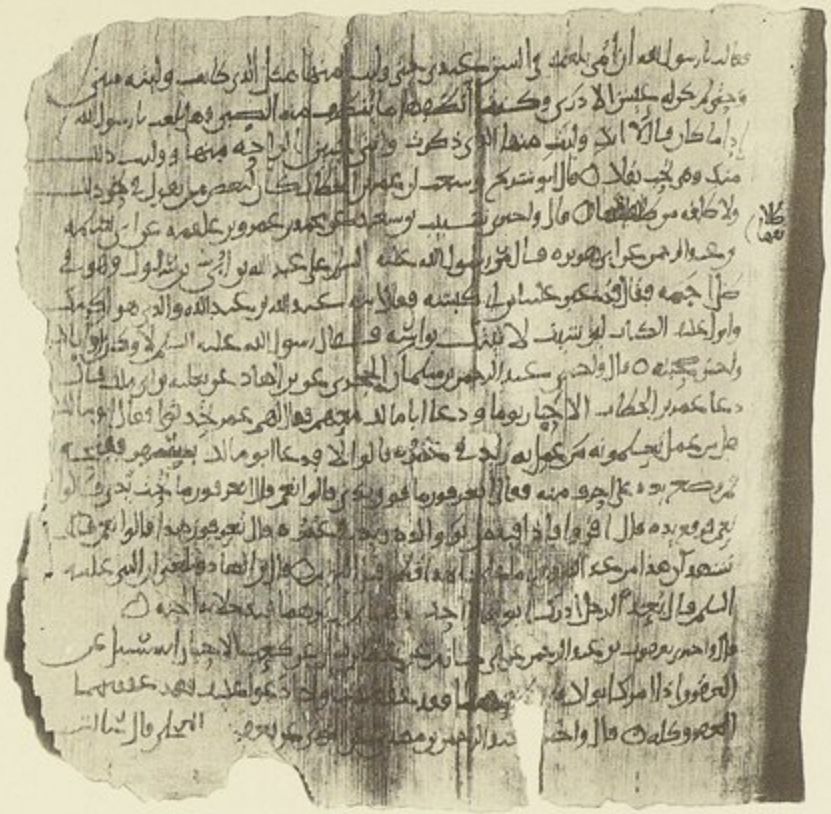

Page 15

Page 16

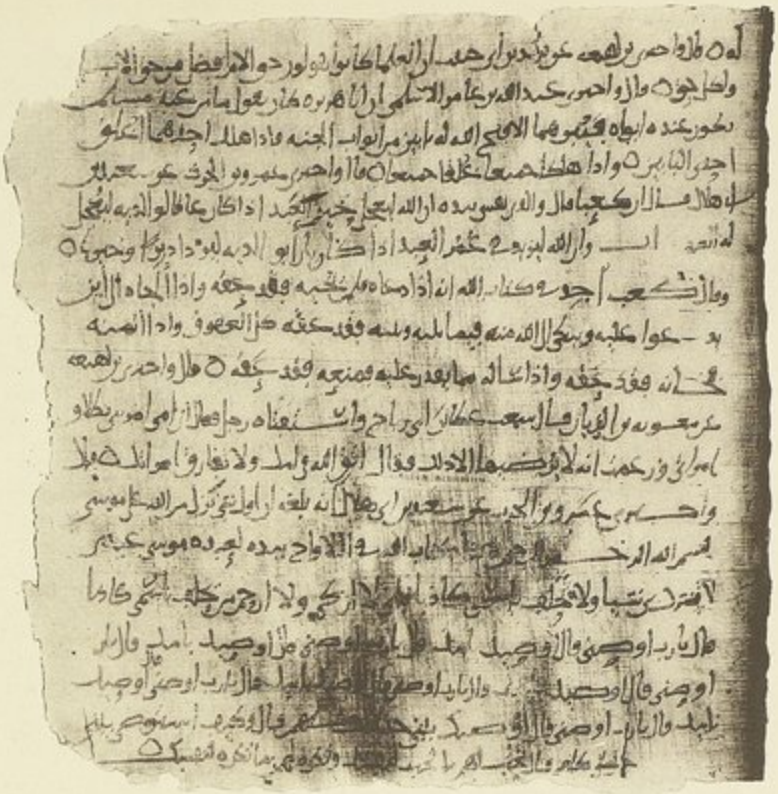

Page 17

Page 18

Page 19

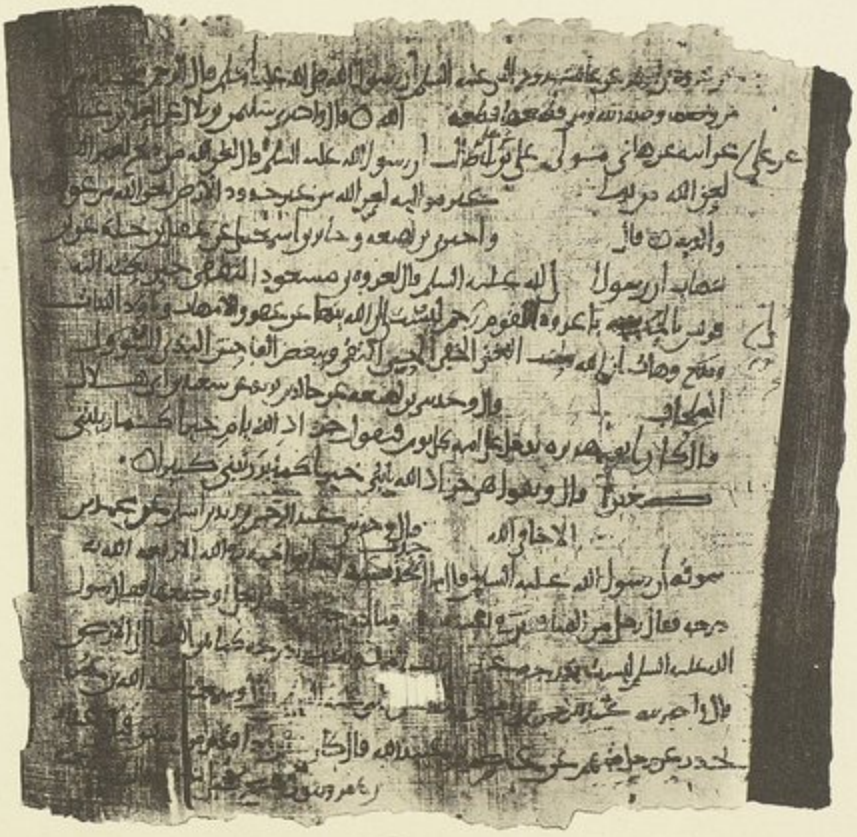

Page 20

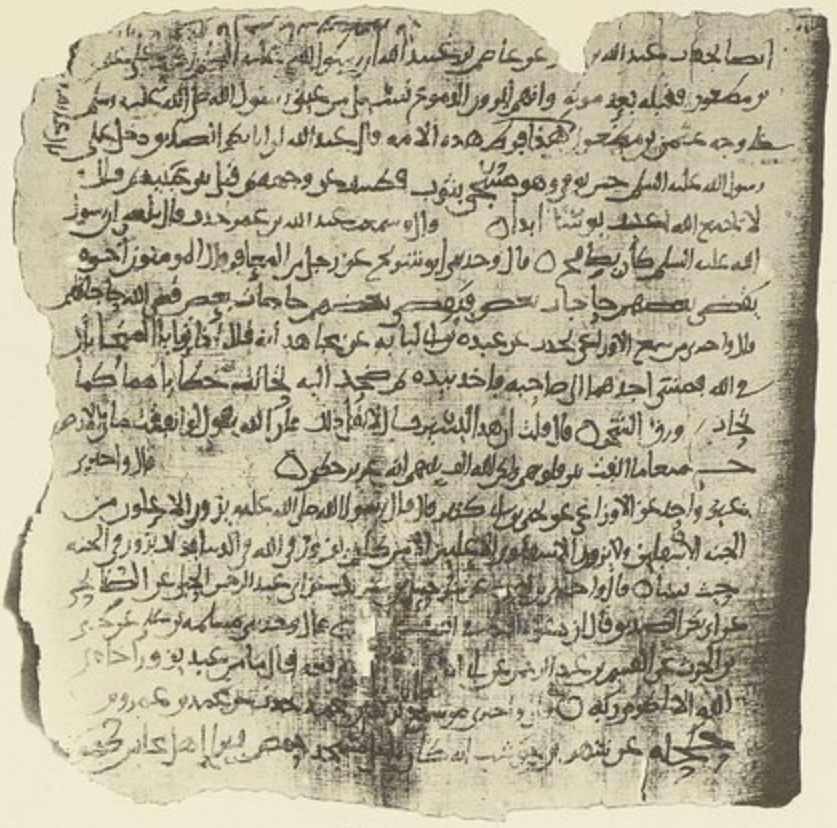

Page 21

Page 22

Page 23

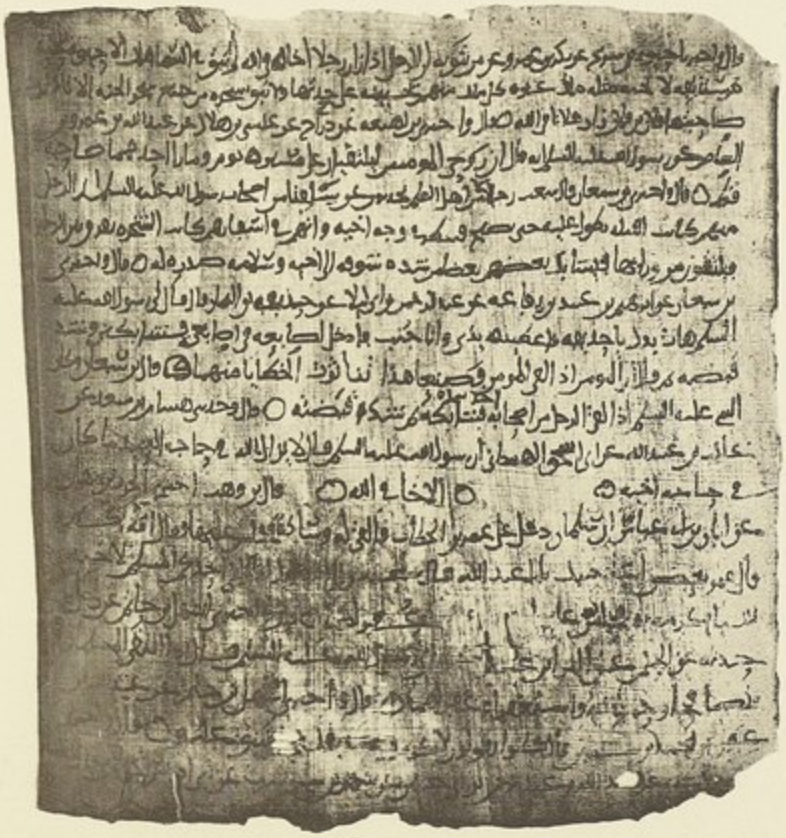

Page 24

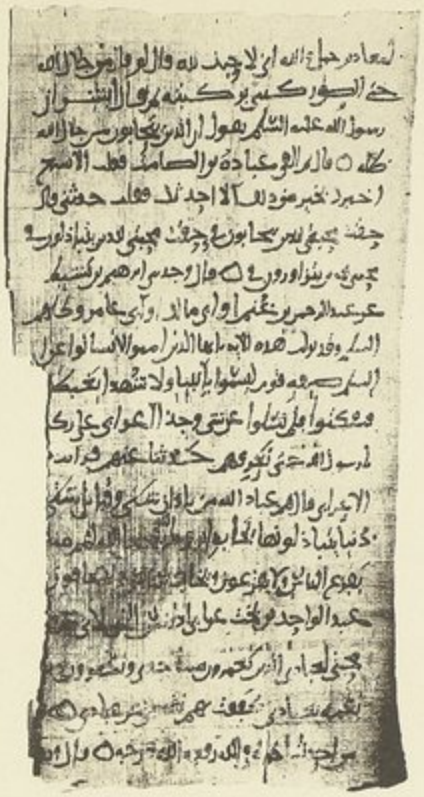

Page 25

Page 26

Page 27

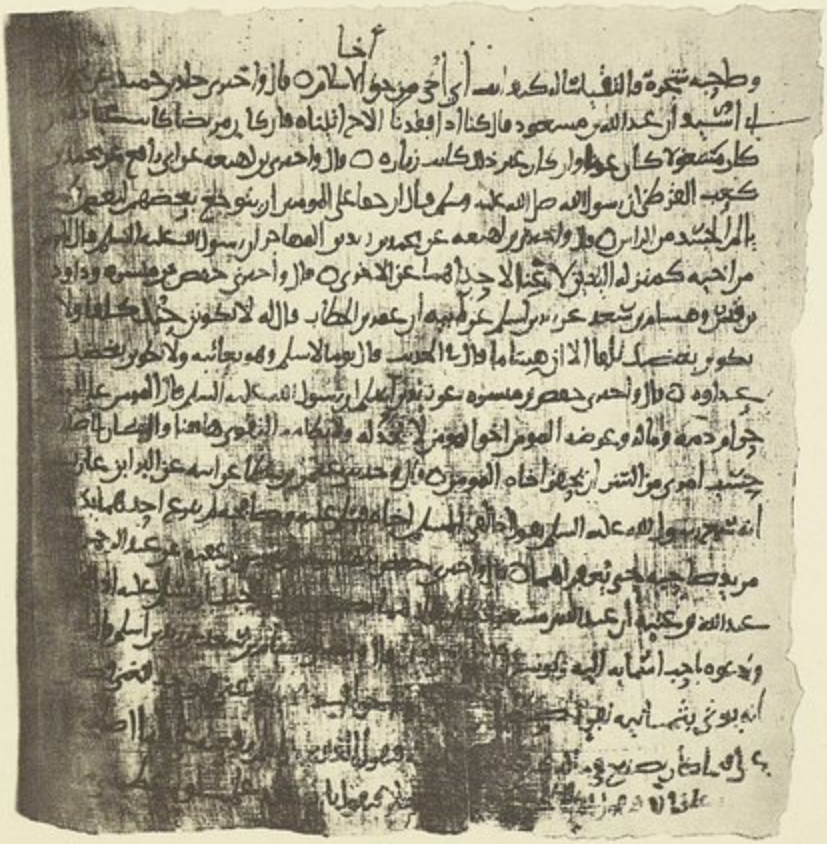

Page 28.

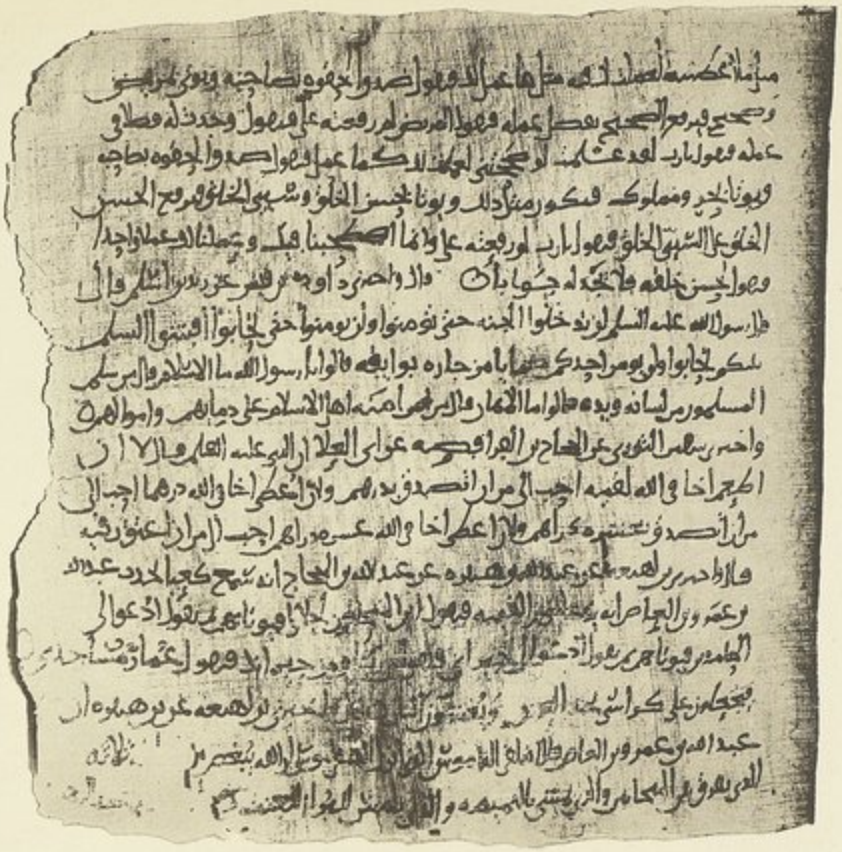

Page 29

Page 30

Page 31

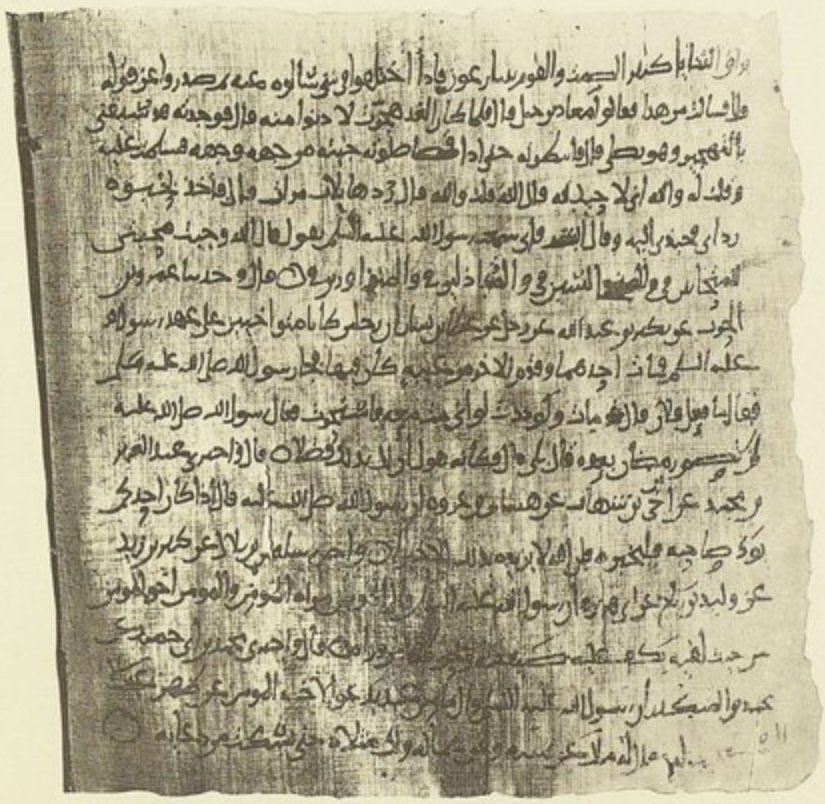

Page 32

Page 33

Page 34

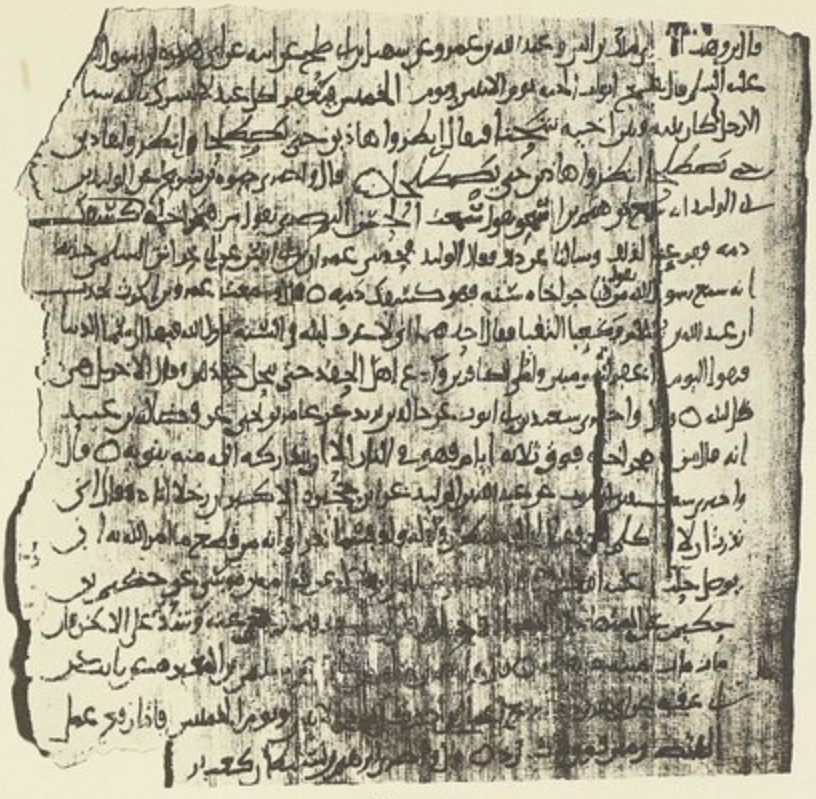

Page 35

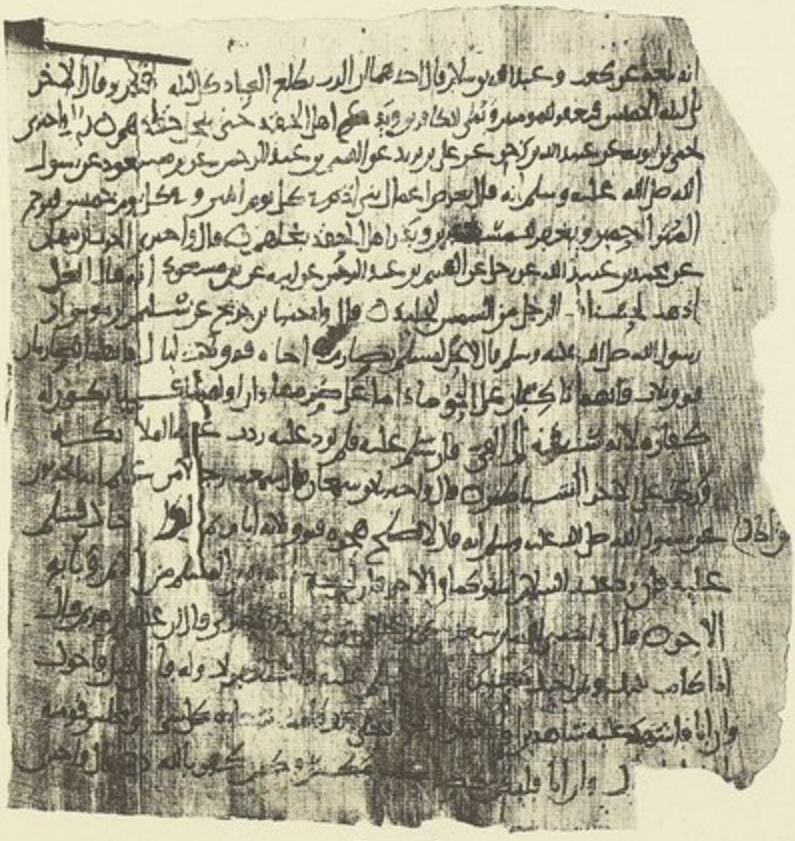

Page 36

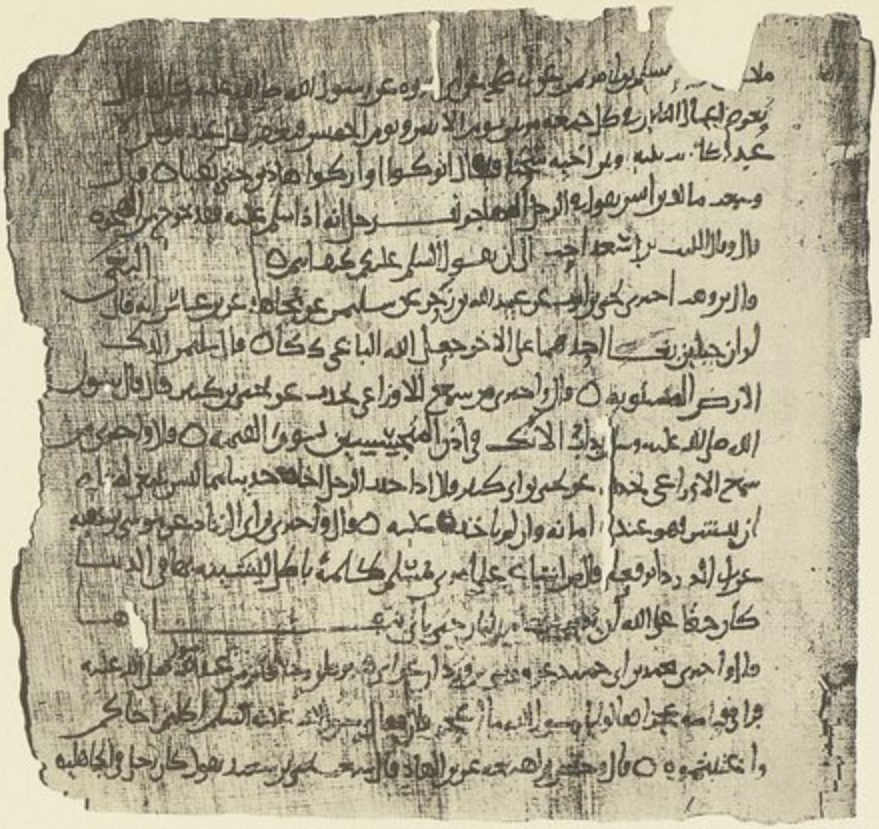

Page 37

Page 38

Page 39

Page 40

Page 41

Page 42

Page 43

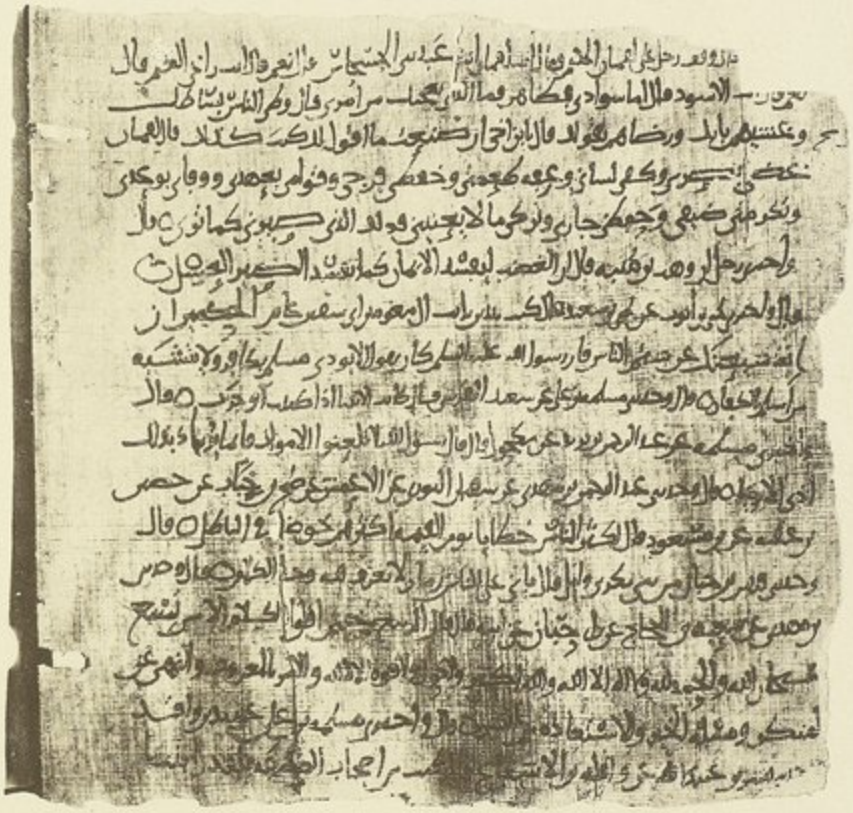

Page 44

Page 45

Page 46

Page 47

Page 48

Page 49

Page 50

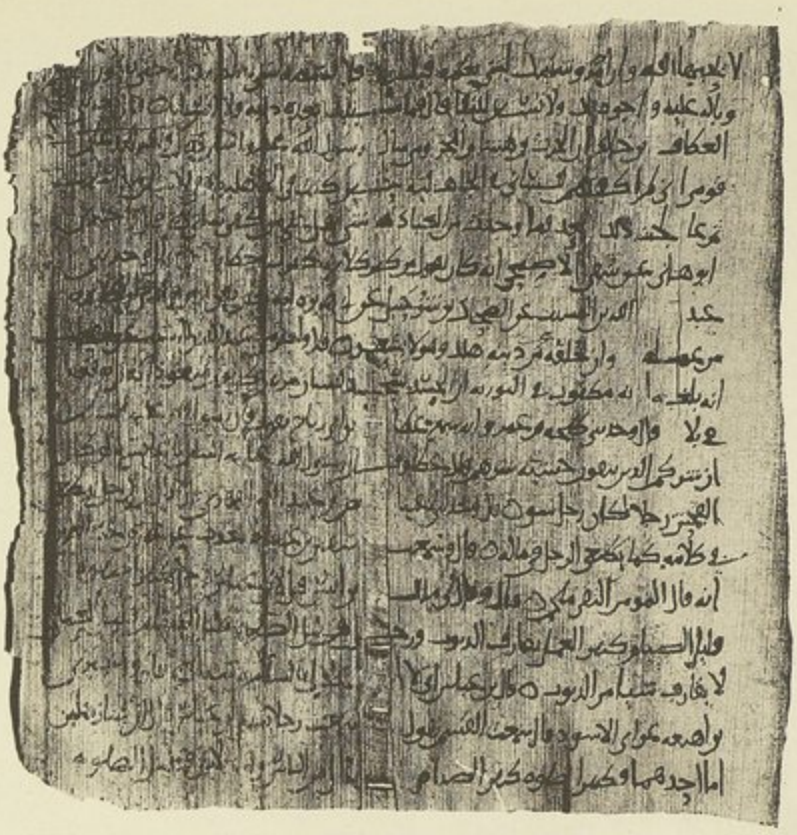

Page 51

Page 52

Page 53

Page 54

Page 55

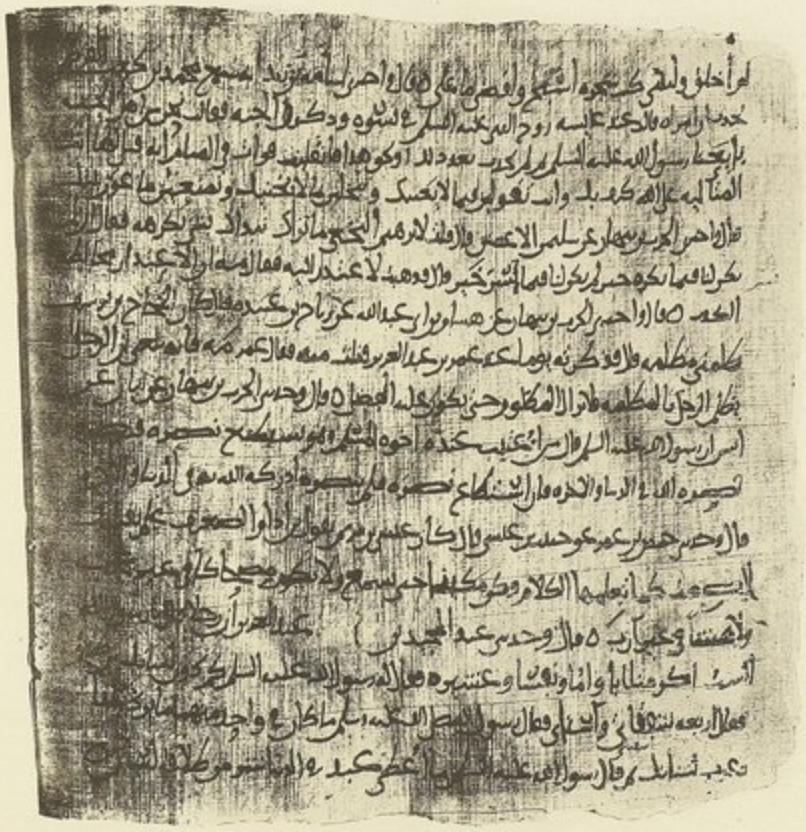

Page 56

Page 57

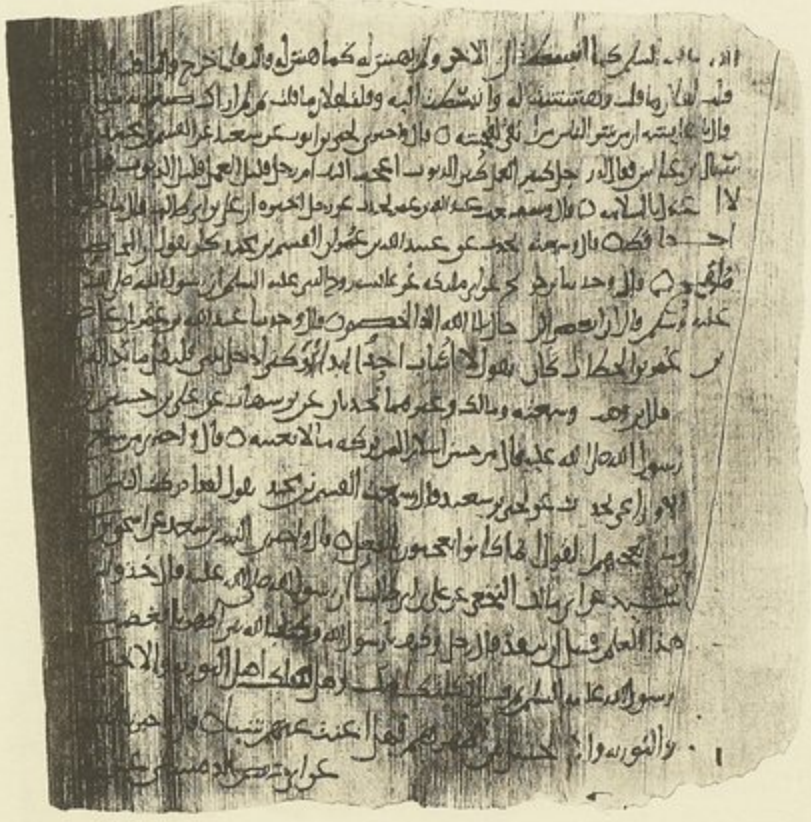

Page 58

Page 59

Page 60

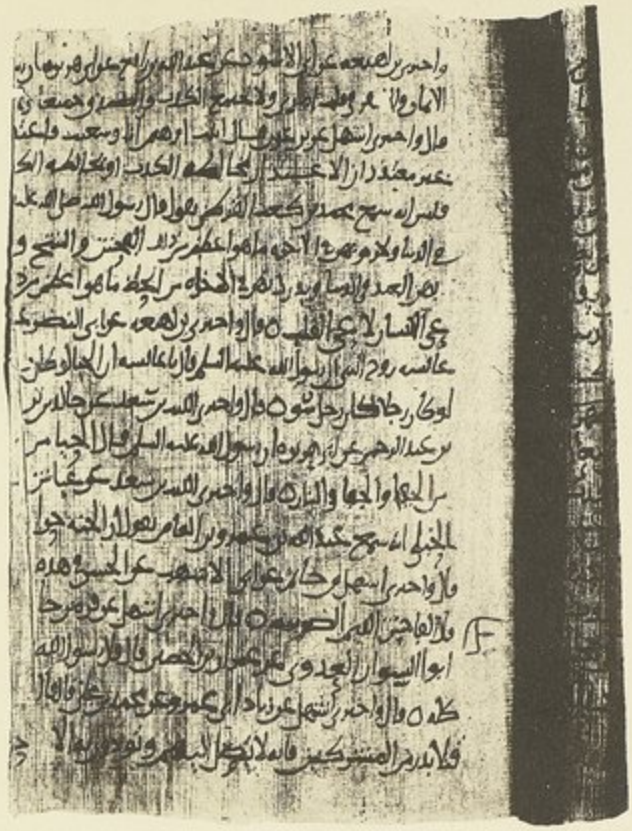

Page 61

Page 62

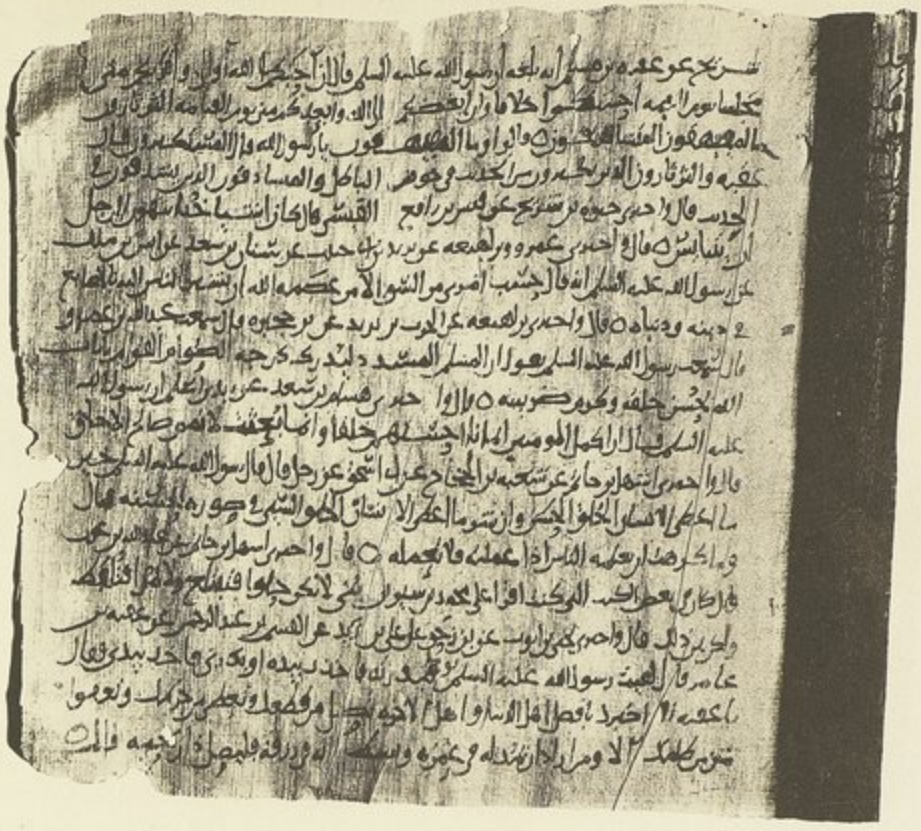

Page 63

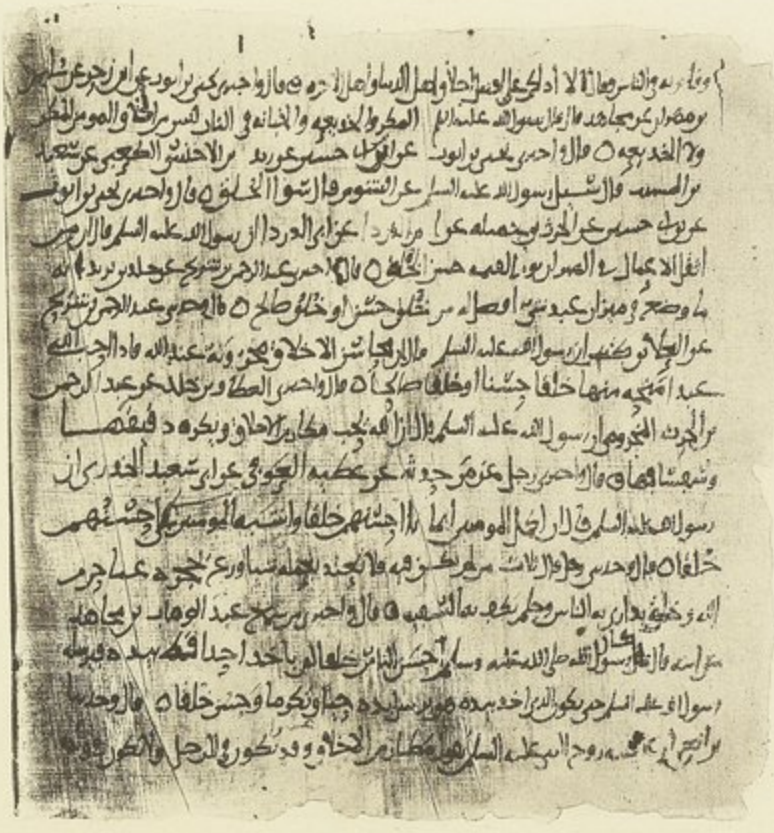

Page 64

Page 65

Page 66

Page 67

Page 68

Page 69

Page 70

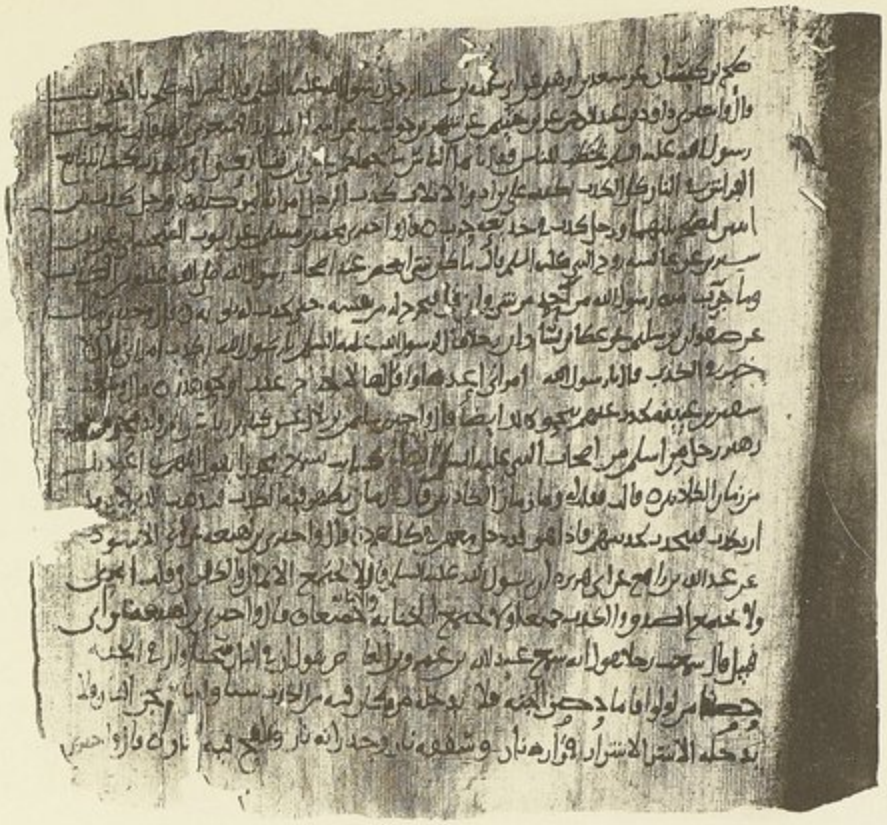

Page 71

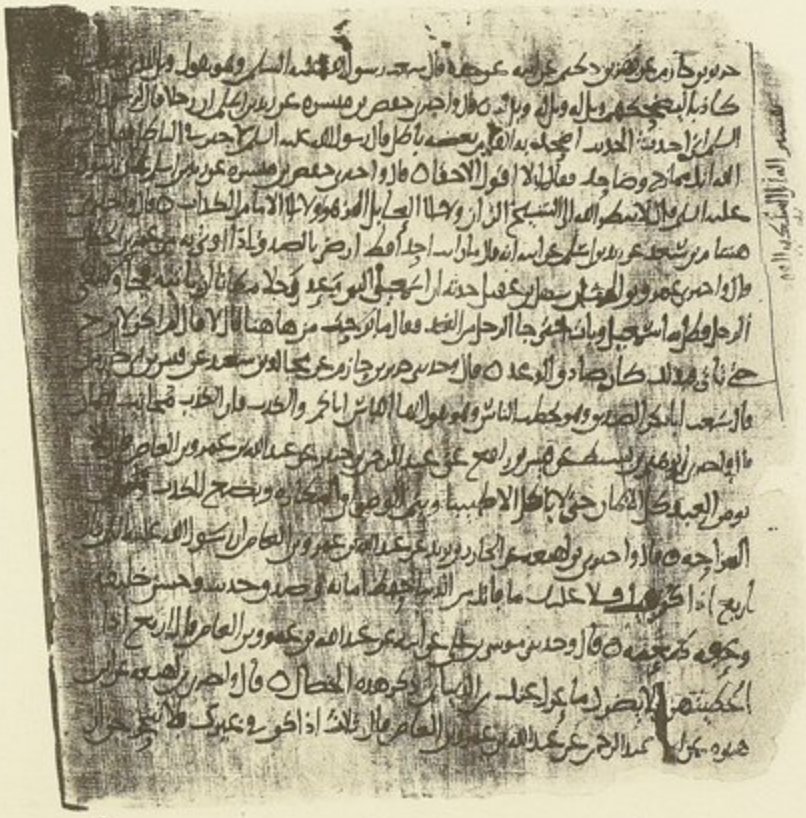

Page 72

Page 73

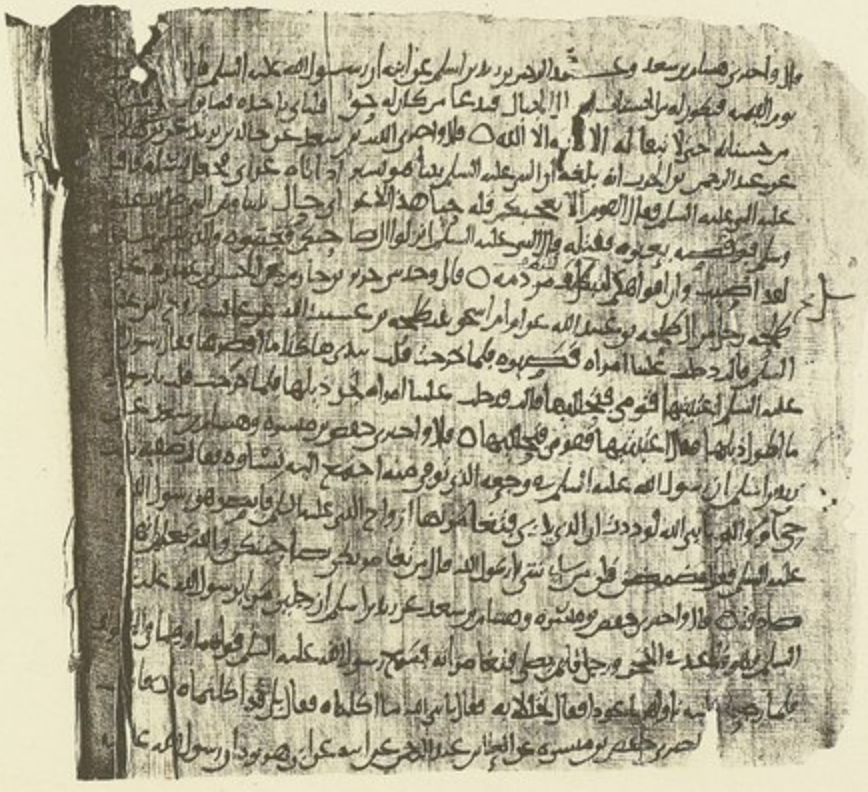

Page 74

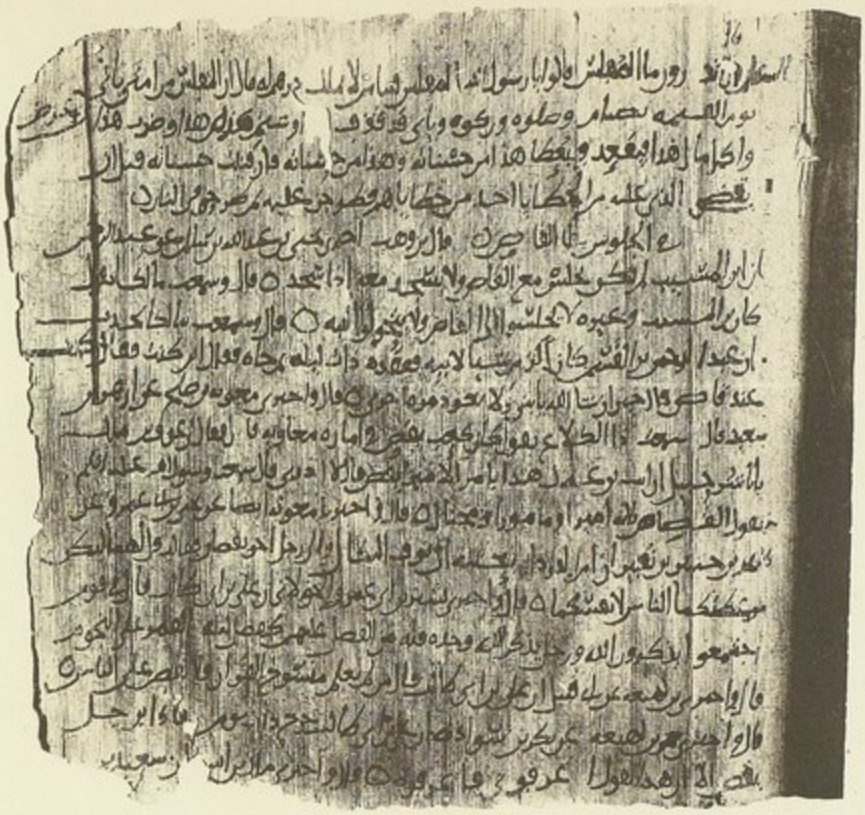

Page 75

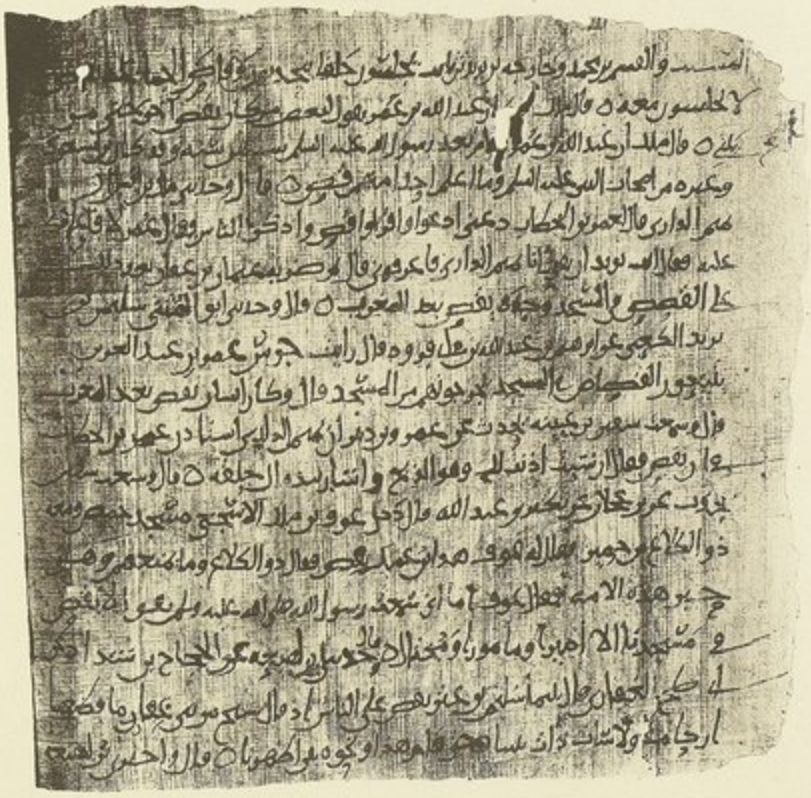

Page 76

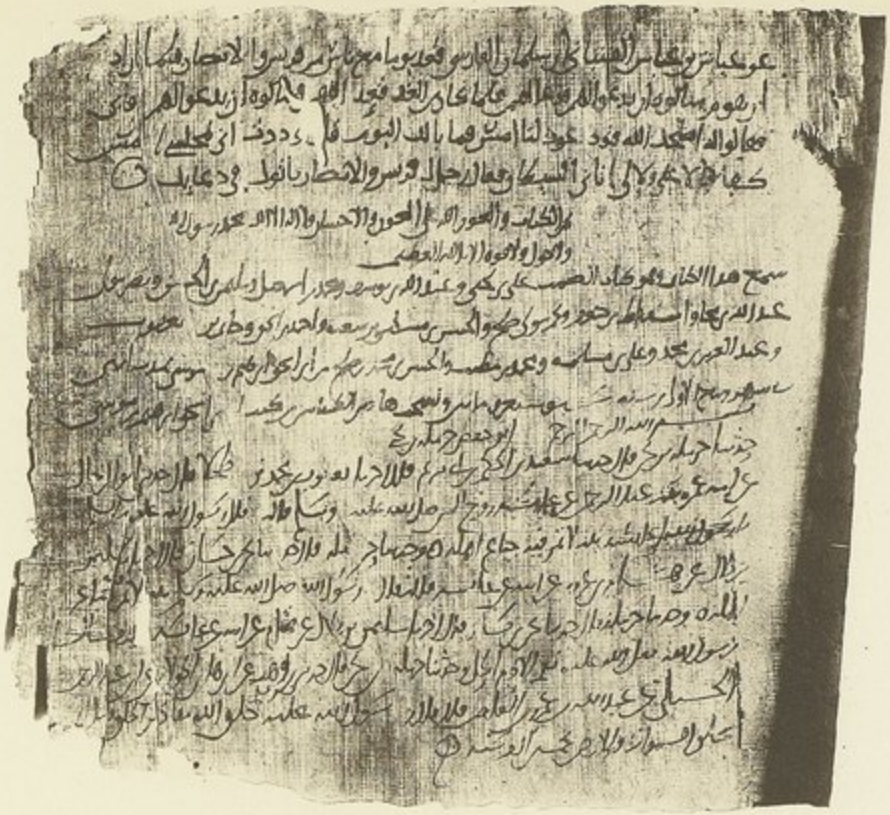

Page 77

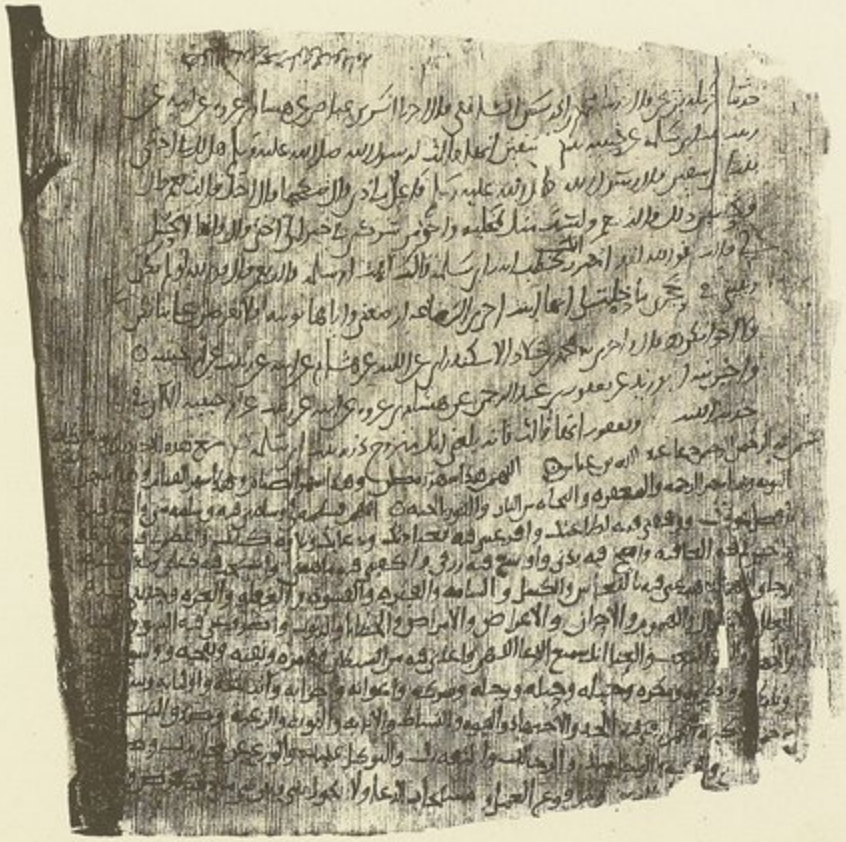

Page 78

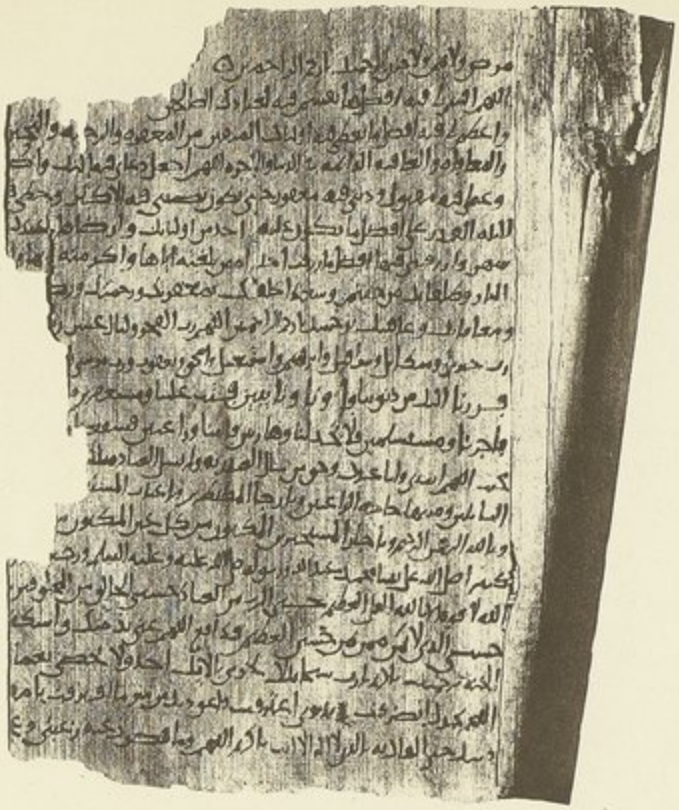

Page 79

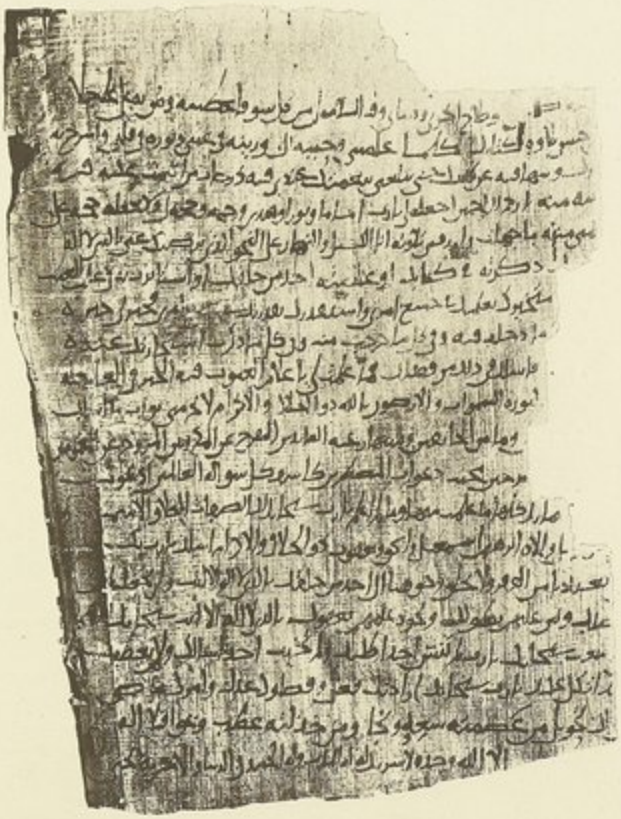

Page 80

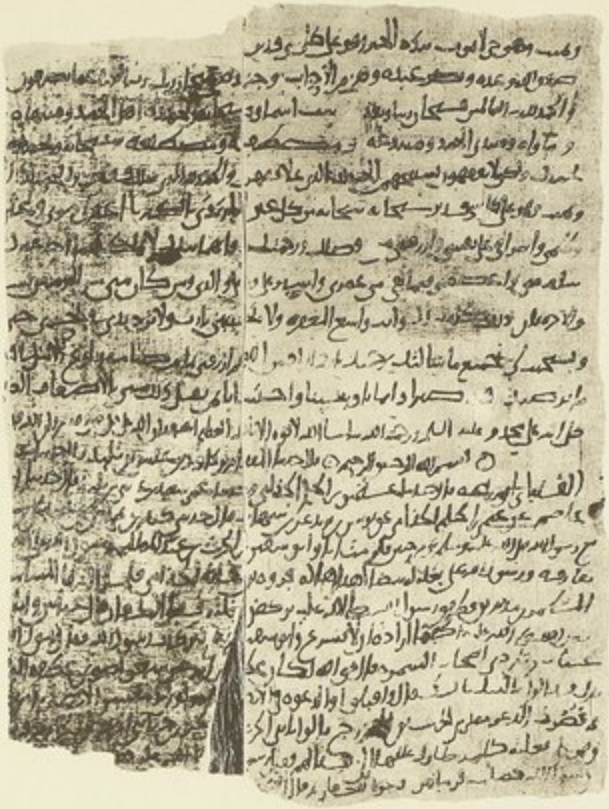

Page 81

Page 82

Page 83

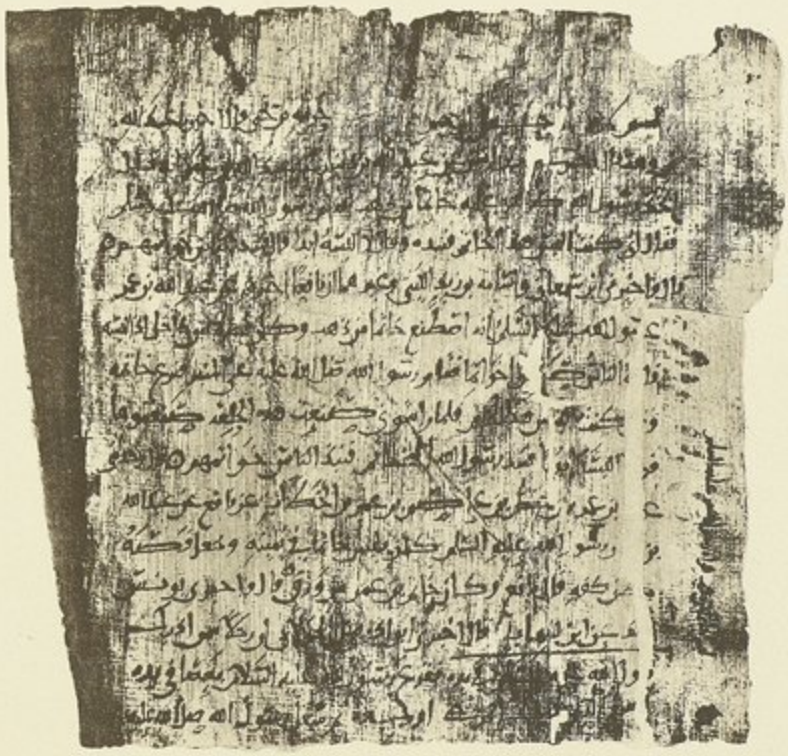

Page 84

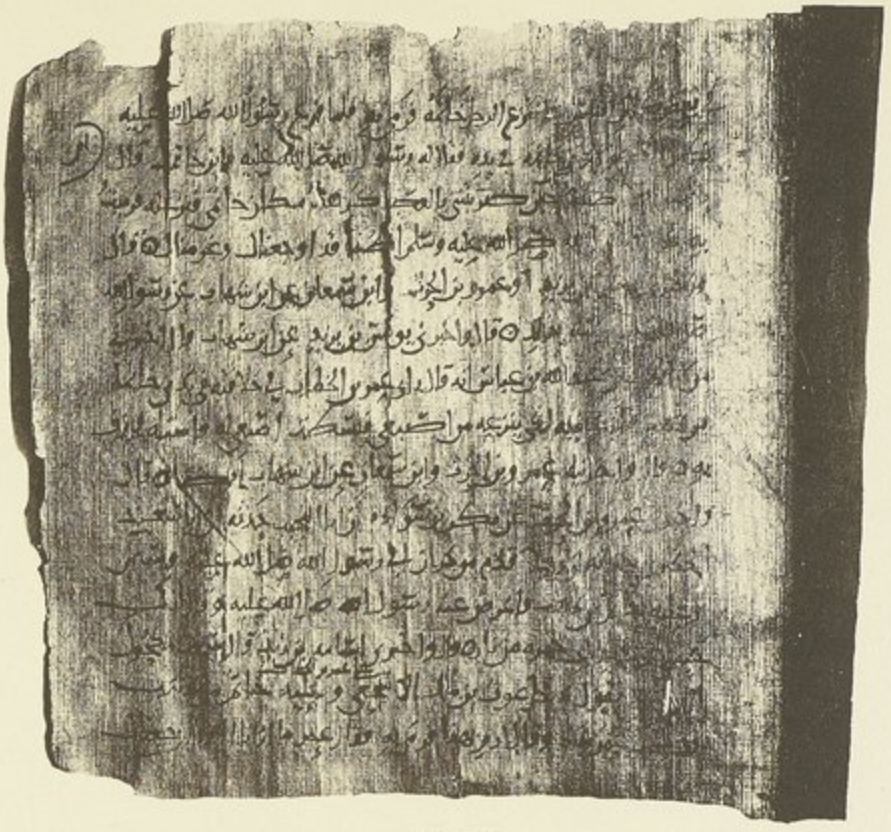

Page 85

Page 86

Page 87

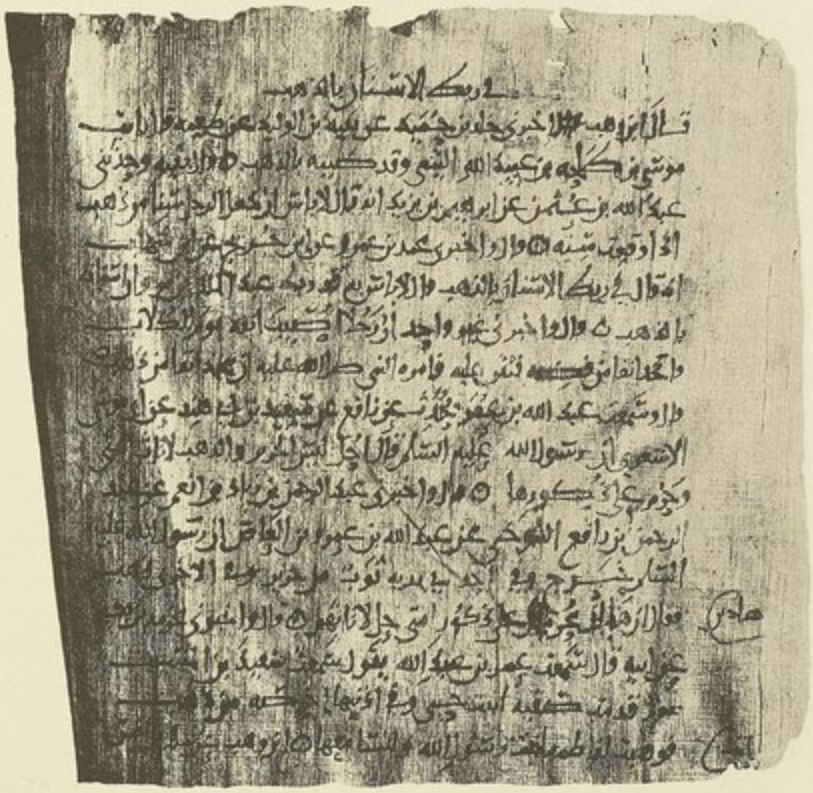

Page 88

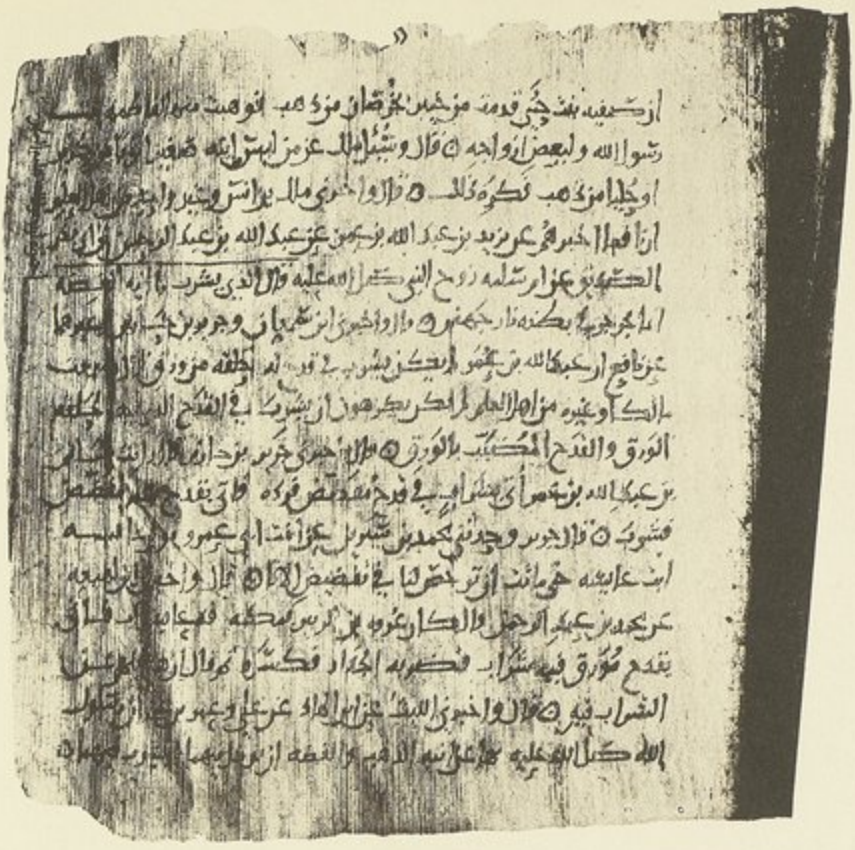

Page 89

Page 90

Page 91

Page 92

Page 93

Page 94

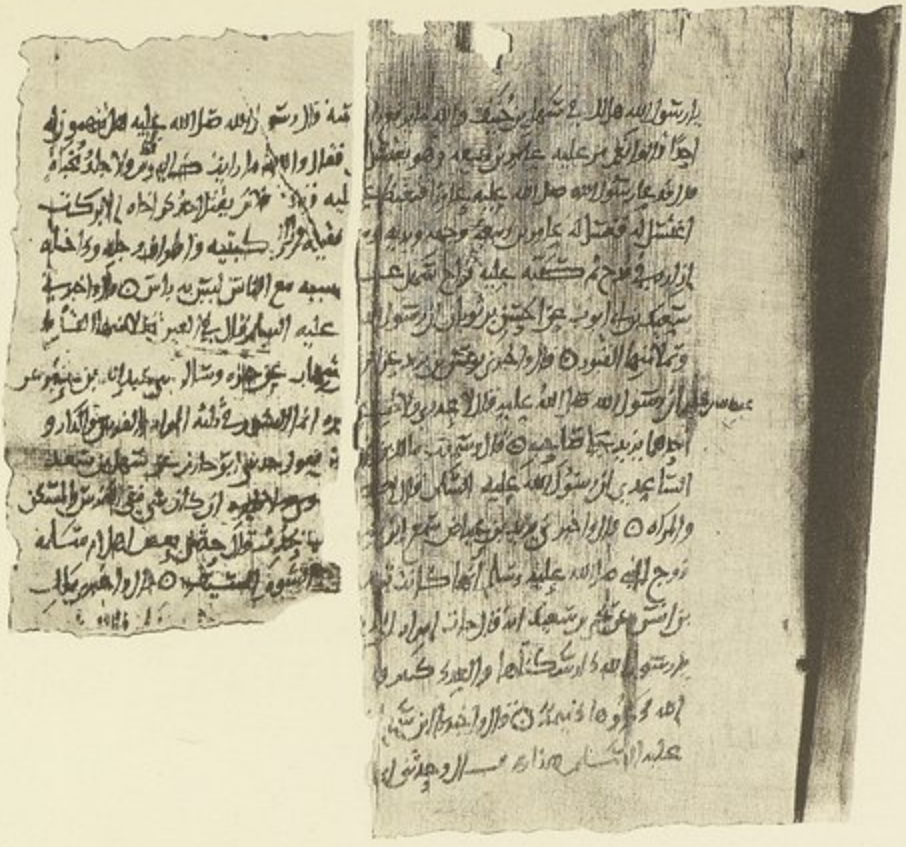

Page 95

Page 96

Page 97

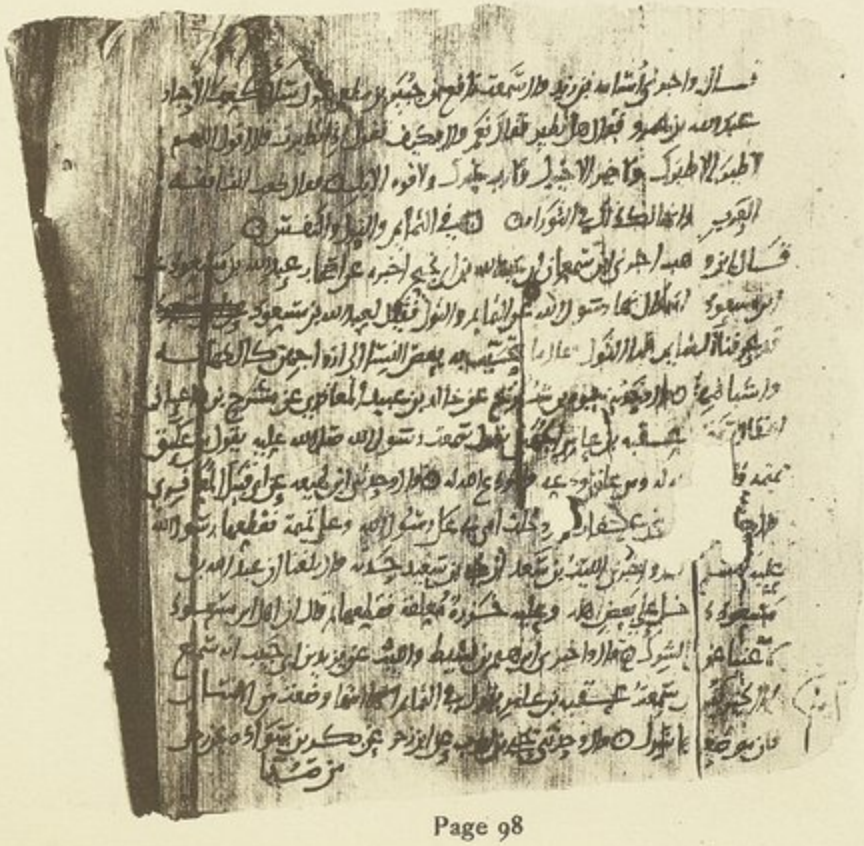

Page 98

Page 99

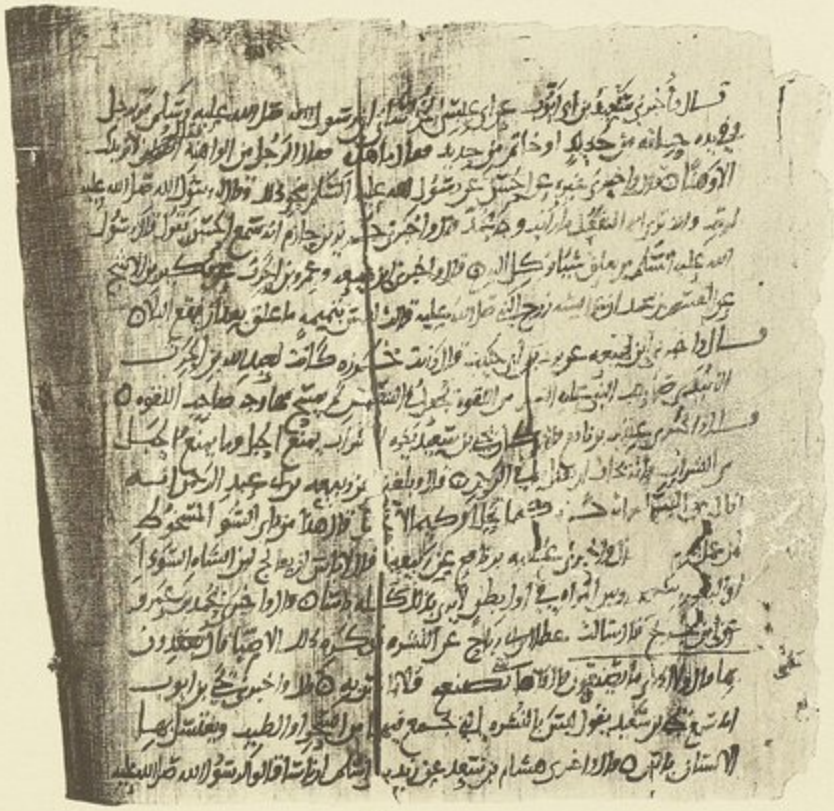

Page 100

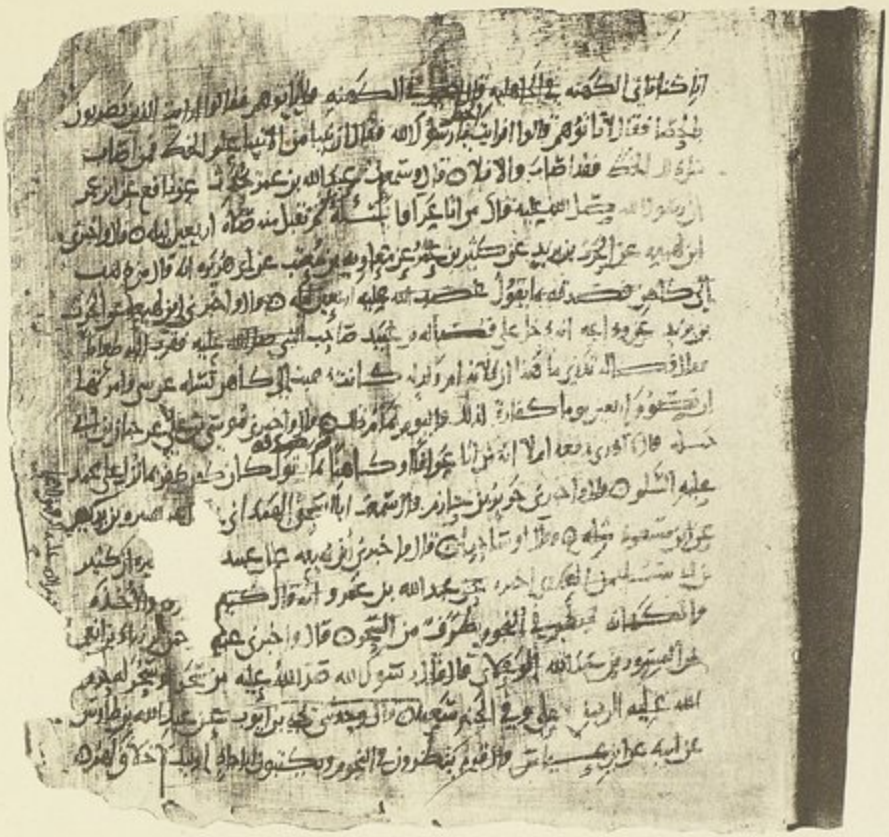

Page 101

Page 102

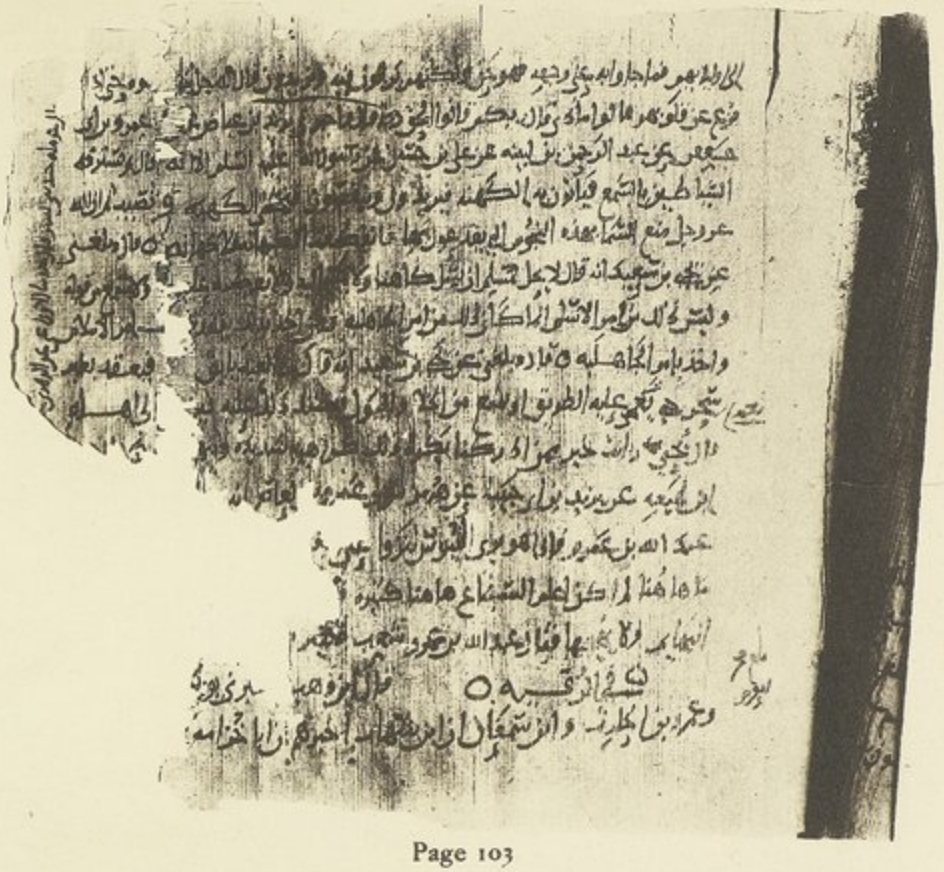

Page 103

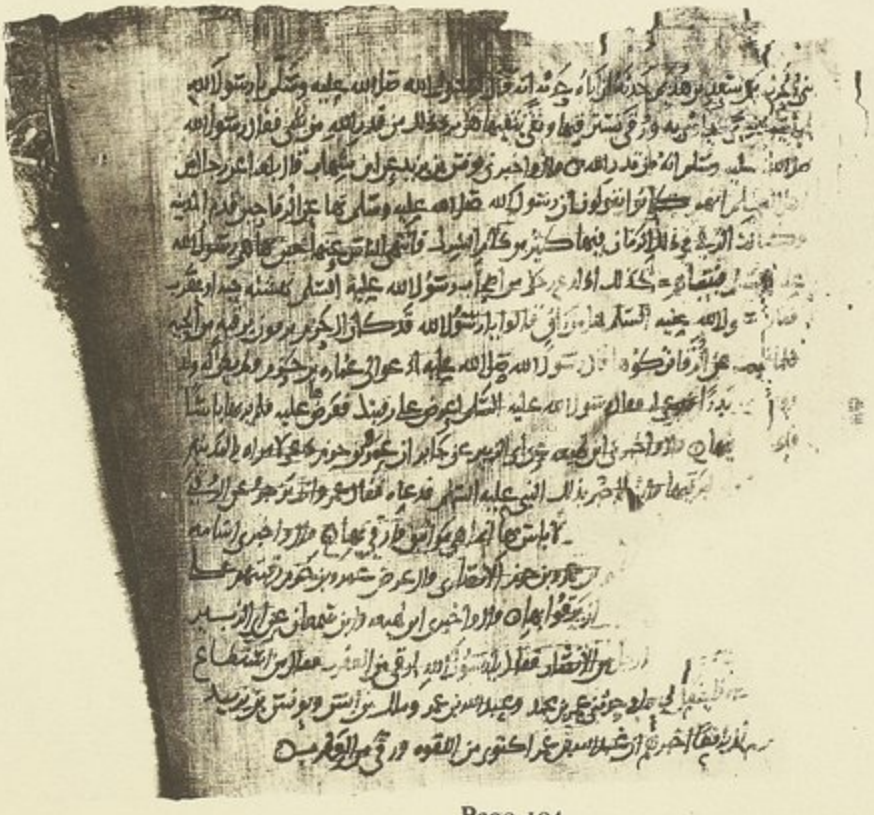

Page 104

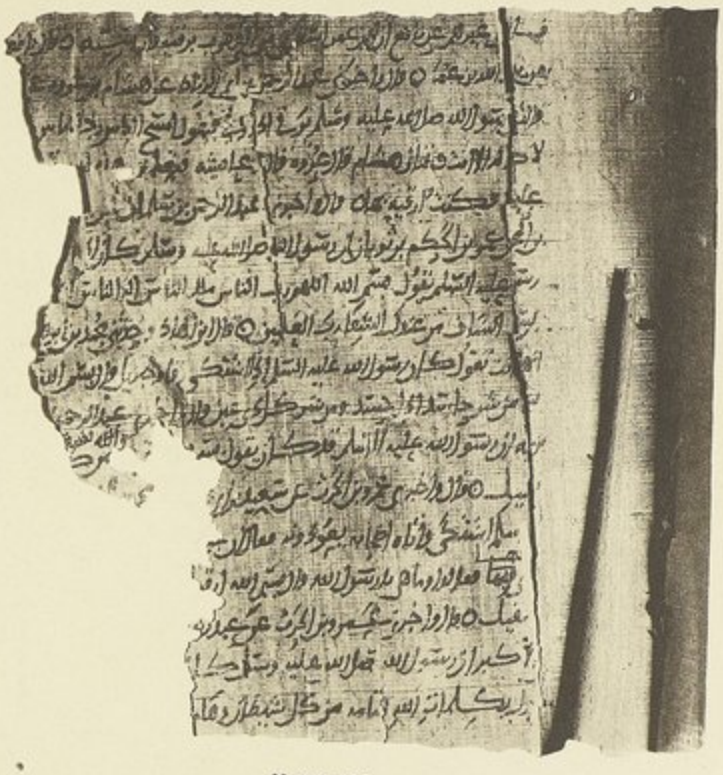

Page 105

Page 106

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

II

COMMENTAIRE

PREMIER FASCICULE

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

TEXTES ARABES, TOME III

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

ÉDITÉ ET COMMENTÉ

PAR

J. DAVID-WEILL

II

COMMENTAIRE

PREMIER FASCICULE

LE CAIRE
IMPRIMERIE DE L'INSTITUT FRANÇAIS
D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

1941

COMMENTAIRE.

PAGE 1.

Ligne 1. — Cf. avec *isnâd* complet, *Futûḥ*, p. 126, l. 11 :

حدثنا ابو الاسود النضر بن عبد الجبار حدثنا ابن لَهيعة عن عُتبة بن ابى حكيم ان رسول الله صلعم قال اكثر القبائل فى الجنة مَذْحِجٌ

Quelques leçons légèrement différentes in *Nathr*, p. 29, l. 9 et 29, p. 30, l. 1, p. 36, l. 26-27; p. 50, l. 25-26; *Kanz*, VI, p. 204, n° 3565, p. 206, n°s 3588 à 3591.

Madhḥidj (مَذْحِج) : tribu arabe originaire du Yémen (cf. *Enc. Islam*, sub Madhḥidj).

D'après Qalqashandî (p. 336) : Madhḥidj, dont le nom serait Mâlik, est une tribu de Kahlân. Al-Djawharî dit : Madhḥidj est de la forme masdjid. Abû 'Ubaid ajoute : c'est Ibn Udad et al-Djawharî dit : c'est Madhḥidj ibn Mâlik ibn Yukhâmir (ou Yuḥâbir; cf. *Ṣubḥ*, I, p. 325-326) ibn Zaid ibn Kahlân et Dieu est le plus savant (cf. *Mu'djam*, VII, p. 434; Qutaiba, p. 35).

Lignes 2-3. — Hûd (هود), prophète de 'Âd (cf. *Enc. Islam*, Hûd). Les historiens ne sont pas d'accord sur la généalogie de Hûd. Dans le texte d'Ibn Wahb, Ibn Lahî'a rapportant l'opinion des « gens du Livre » l'assimile à Ḥadramawt ibn Qaḥṭân ibn 'Âbir puis à Sabâ' ibn Qaḥṭân ibn 'Âbir ('Abir serait le 'Eber de la Bible) (*Annales*, I, p. 219).

Cf. contra *Annales*, I, p. 231; *Tâdj al-'Arûs*, II, p. 548; *Kanz*, VI, p. 300, n° 5135; *Uns*, I, p. 22.

Lignes 3-4. — Cf. Qalqashandî, p. 174; *Ṣubḥ*, I, p. 331; *Mawâ'iẓ*, III, p. 242. Voici le texte de Qalqashandî :

قال الحَمدانى ويقال انهم ولد يَعفُر (أَعْصُر ou) بن مَدْيَن بن إبراهيم عليه السلم واستشهد

كذلك بما رواه محمد بن السائب انه وفد على رسول الله صلعم وفد من جُذام فقال مرحبًا بقوم شُعَيْب واصهار موسى

Le texte de ce ḥadîth s'explique de la façon suivante (cf. *Essai*, II, p. 232) : « Ces Arabes (une branche des banû Lakhm et des banû Djudhâm) issus des Kahlân frère de Ḥimyar étaient sortis du Yémen depuis un temps immémorial et s'étaient fixés sur l'ancien territoire des Madianites. Macrîzi rapporte en se fondant sur une parole de Mahomet que Choayb (Jethro), grand prêtre des Madianites et beau-père de Moïse, était l'un des enfants de Wâil fils de Djudhâm » (cf. *Mawâʿiẓ, loc. cit., supra*).

D'ailleurs une tradition presque analogue est rapportée (*Kanz*, VI, p. 309, n° 3639) où le Prophète s'adresse à la tribu de ʿAnaza au lieu de Djudhâm.

Sur Djudhâm frère de ʿÂmila et de Lakhm ancêtre éponyme des banî Djudhâm, cf. *Enc. Islam*, sub Djudhâm; *Shams*, p. 19.

Sur Shuʿaib (شُعَيْب) prophète et grand prêtre des Madianites beau-père de Moïse (Yéthro de la Bible), cf. *Enc. Islam*, sub Shuʿaib et Madyan Shuʿaib; *Mawâʿiẓ*, III, p. 237 à 243; *Uns*, I, p. 68.

Lignes 5-6. — Cf. *Futûḥ*, p. 275, l. 21 avec la variante : لا تَسُبُّوا pour لا تَلْعَنُوا :

ومنها حديث ابن لهيعة عن ابى زُرْعة عمرو بن جابر قال سمعت سهل بن سعد الساعدى يقول قال رسول الله صلعم لا تَسُبُّوا تُبَّعًا فانه قد أسلم حدثناه ابو الاسود وعثمن بن صالح عن ابن لهيعة

Sans *isnâd* dans *Kanz*, VI, p. 212, n° 3706 et dans *Djâmiʿ*, II, p. 199, d'après Sahl ibn Saʿd sous l'autorité du *Musnad* d'Ibn Ḥanbal.

Le fait que Tubbaʿ était déjà musulman (اسلم) est attesté par différents auteurs; c'est lui qui, d'après la tradition, poussé par les savants juifs, se serait converti au judaïsme (*Annales*, I, p. 892; *Khamis*, I, p. 119; Masʿûdî, III, p. 154-155).

Ce même roi serait le premier qui aurait revêtu d'une kiswa la Kaʿba (cf. Masʿûdî, *Khamis, loc. cit., supra;* Ibn al-Athîr, I, p. 109; Qutaiba, p. 213; *Essai*, I, p. 108-109; Huart, I, p. 51).

Sur Tubbaʿ (تبع) mêmes sources. Tubbaʿ est un nom générique qui qualifie

les rois du Yémen de cette époque à partir du moment, dit Ibn al-Athîr, où ils régnèrent sur le Ḥaḍramawt, Sabā' et Ḥimyar.

Pourtant le ḥadîth d'Ibn Wahb paraît s'appliquer à As'ad Abû Karîb Tubba' ibn Ḥasan.

Lignes 6-7. — Cf. Ibn Sa'd, I *a*, p. 29 :

قال اخبرنا خالد بن خِداش نا عبد الله بن وهب انا ابن لهيعة عن ابى الاسود عن عروة قال ما وجدنا احدا يعرف ما وراء معد بن عدنان

et dans *Sîrat Nabawiya*, I, p. 15 :

قال عُروة بن الزبير ما وجدت احدا يعرف بعد معد بن عدنان

Lignes 7-9. — Cf. Ibn Sa'd, I *a*, p. 29-30 :

قال اخبرنا خالد بن خداش نا عبد الله بن وهب قال اخبرنى ابن لهيعة عن ابى الاسود قال سمعت ابا بكر بن سليمان بن ابى حثمة يقول ما وجدنا فى علم عالم ولا شعر شاعر احدا يعرف ما وراء معد بن عدنان بثبتٍ

Lignes 9-12. — Cf. *Taysîr*, III, p. 312; *Kanz*, VI, p. 100, n° 1494; *Handbook*, sub Muḥammad.

La seule variante à remarquer est la substitution dans le texte d'Ibn Wahb de Khindif (خندف) à al-Yâs (الياس). Cette substitution s'explique ainsi : la femme d'al-Yâs se nommait Khindif et son fils est souvent appelé Ibn Khindif au lieu d'Ibn al-Yâs (Qutaiba, p. 22).

Il est curieux de noter que ce ḥadîth paraît en contradiction avec ce qui précède, car on a عدنان بن اودد. Noter l'orthographe archaïque اودد pour أُدَد. Cf. *Annales, Indices*, عدنان بن ادد; Qutaiba, p. 21; Qalqashandî, p. 287-288.

Lignes 13-14. — Cf. *Sîrat Ḥalabiya*, I, p. 27 :

قالت عائشة رضى الله تعالى عنها ما وجدنا احدًا يعرف ما وراء عدنان ولا قحطان الّا تَخَرُّصًا

Qalqashandî, p. 23 : وعن عُروة بن الزُبَيْر رضى الله عنه انه قال ما وجدنا احدًا يعرف ما فوق عدنان واسماعيل إلا تَخَرُّصًا

Sur (مُتَخَرِّصًا) les deux leçons précédentes du ḥadîth portent الّا تَخَرُّصًا avec le *maṣdar*. Malgré le mauvais état du texte j'ai cru pouvoir lire الّا مُتَخَرِّصًا, qui donne un sens acceptable.

L'auteur de *Sirat Ḥalabiya* (*loc. cit., supra*) explique l'expression إلّا تَحَرُّصًا :

اى كَذِبًا لأن الخرّاص لكذّاب

C'est-à-dire « sans mentir » le mot خرّاص signifie « menteur » et il ajoute :

اقول لعل المراد بالكذب الغير المقطوع بعدمه لِأن للخرص حقيقته الحزر والتخمين وكل من تكلم كلامًا بناه على ذلك قيل له خراص ثم قيل للكذاب خرّاص توسعًا وحينئذٍ كان القياس ان يُقال إلّا خرصًا اى حزرًا وتخمينًا

Peut-être le sens de mensonge est-il que ce n'est pas absolument faux, car le sens exact de خرص c'est la détermination par conjecture, approximation; et quiconque énonce une opinion qu'il base sur des paroles de cette espèce est considéré comme خرّاص et par suite on applique ce mot au menteur par extension et dans le cas présent, la forme logique serait d'employer الا خرصًا avec le sens de par conjecture, approximation.

Sur (خرص) cf. Lévi-Provençal, *J. as.*, 1934, II, p. 267.

Lignes 14-15. — Les cinq prophètes arabes sont énumérés dans Qutaiba, p. 19.

Lignes 15-16. — Cf. *Kanz*, VI, p. 101, n° 1501, p. 111, n°s 1711, 1713 *Djâmi'*, I, p. 106; Ibn al-Athîr, III, p. 66; *Sirat Ḥalabiya*, I, p. 52.

ʿÂtika (عَاتِكَة plur. عَوَاتِك). Le sens étymologique de عَاتِكَة est « enduite de parfum ». On dit aussi نَخْلَة عاتكه pour « un palmier qui ne se féconde pas » (cf. Ibn al-Athîr, *loc. cit.*).

Ici les « ʿAwâtik » sont trois femmes de Sulaim qui comptent parmi les ancêtres du Prophète : ʿÂtika ibnat Hilâl ibn Fâlidj ibn Dhakwân qui est la mère de ʿAbd Manâf ibn Quṣay;

ʿÂtika ibnat Murra ibn Hilâl ibn Fâlidj ibn Dhakwân mère de Hâshim ibn ʿAbd Manâf;

ʿÂtika ibnat al-Awqaṣ ibn Murra ibn Hilâl mère de Wahb père d'Amina mère du Prophète (donc arrière-grand'mère du Prophète par sa mère).

La première, ajoute Ibn al-Athîr, est donc tante de la seconde qui est elle-même tante de la troisième. D'ailleurs ces trois ʿÂtika ne sont pas les seules de ce nom dans l'ascendance du Prophète. La *Sirat Ḥalabiya* (*loc. cit.*) en cite 11 ou 14 et le *Kanz* (VI, p. 298, n° 5127) 14 qui ne font d'ailleurs pas partie de la tribu de Sulaim.

Lignes 16-17. — Le ḥadîth n'a pu être identifié. Le duel انهما rend nécessaire un duel pour le mot que j'ai lu قبيلان(?); il faudrait d'ailleurs à l'état construit قبيلا; d'autre part s'il y avait proposition nominale il faudrait بنو ou بنى; on pourrait aussi proposer قبيلان من عُمان(?).

ʿUmân (عُمان). Malgré la mutilation de la dernière lettre qu'on peut lire ر ou ن j'ai lu un ن car d'après Yâqût (*Muʿdjam*, VI, p. 215), Ibn al-Zadjâdjî dit : le ʿUmân est ainsi nommé d'après ʿUmân ibn Ibrâhîm al-Khalîl, ce qui paraît confirmer ma lecture.

Al-Nakhaʿ (النَخَع). Fraction de tribu du Yémen.

« Ce serait une fraction de tribu du Yémen issue d'al-Nakhaʿ ibn ʿAmru ibn ʿIlla ibn Djald ibn Mâlik et ce serait Madhḥidj » (*Shams*, p. 102; Duraid, p. 337). (Même généalogie dans Qalqashandî, p. 67 et *Ṣubḥ*, I, p. 327.)

Thaqîf (ثقيف). Tribu du Yémen. Cf. *Enc. Islam*, sub Thaḳîf.

Ligne 19. — D'après le contexte on peut suggérer la restitution de اد à [اد]ع(?).

PAGE 2.

Lignes 1-2. — Cf. *Muʿdjam*, I, p. 142-143. *C*, XLVI, 20; *Tafsîr*, XXV, p. 15-16.

Sur Mahra (مَهْرَة), cf. *Enc. Islam*, sub Mahra. Pays situé sur la côte sud-est de l'océan Indien entre le Ḥaḍramawt et Ẓafâr. C'est dans cette région que vint s'installer la tribu de ʿÂd dans la région appelée al-Aḥqâf « les dunes ».

Sur al-Aḥqâf (الأحقاف), cf. *Enc. Islam*, sub Aḥqâf. Yâqût (*Muʿdjam, loc. cit.*) cite pour la localisation d'al-Aḥqâf l'opinion de plusieurs auteurs : étymologiquement ce mot signifie « dunes de sables ondulées ». Dans le Coran, al-Aḥqâf désigne un wâdî entre le ʿUmân et le Ḥaḍramawt selon l'opinion d'Ibn ʿAbbâs; Ibn Isḥâq considère al-Aḥqâf comme la région de sables entre le ʿUmân et le Ḥaḍramawt. Qatâda dit que c'est la région des sables qui domine la mer sur le littoral du Yémen. Ces trois opinions, ajoute Yâqût, ne se contredisent pas.

Sur le qabr Hûd (قَبْر هود), il existe plusieurs traditions concernant le lieu de sépulture du prophète Hûd. Certains auteurs prétendent qu'il fut enterré

au Bîr Barahût. (Cf. *Enc. Islam*, sub Barahût et Hûd.) D'autres le placent au «Kathib Aḥmar» (*Nathr*, p. 59; *Kanz*, VI, p. 310, n° 5201). D'autres affirment que son tombeau est au Ḥaḍramawt mais que certains auteurs pensent qu'il est près d'al-Ḥidjr de la Mecque (*Uns*, I, p. 22).

Lignes 3-4. — Ce ḥadîth n'a pas été retrouvé. Le début du ḥadîth : تعلموا انسابكم وصلوا ارحامكم est courant. Cf. *Kanz*, V, p. 235, n° 4827; *Taysîr*, II, p. 253; *Djâmi'*, I, p. 130.

Lignes 5-6. — Sur l'expression (معقودًا بين طَرَفَيْهِ), expression curieuse. Est-ce les deux mains attachées aux deux pieds, pieds et mains liés ou chaque pied attaché à chaque main?

Lignes 6-8. — Cf. Bukhârî, LXXXV, 29; *Kanz*, III, p. 225, n° 3497, d'après Ibn Ḥanbal, Bukhârî, Muslim, Abû Dawud et Ibn Mâdja, d'après Sa'd et Abû Bakra; *Djâmi'*, II, p. 160-161; Ṭayâlisî, n°s 199 et 885.

La leçon de Bukhârî est la suivante :

حدثنا مُسَدَّد حدثنا خالِد هو ابنُ عَبدِ اللهِ حدثنا خالِد عن ابى عُثْمَانَ عن سَعْدٍ رضى اللهُ عنه قال سَمِعْتُ رسولَ اللهِ صلعم يقول مَنِ ادَّعَى الى غَيْرِ ابِيهِ وَهُوَ يَعْلَمُ أَنَّهُ غَيْرُ ابِيهِ فالجَنَّةُ عَلَيْهِ حَرَامٌ

Cf. leçon plus abrégée dans *Kanz* (III, p. 226, n° 3508) rapportée d'après le *Sunan* de Sa'îd ibn Manṣûr, d'après Usâma ibn Zaid, Sa'd ibn Abî Waqqâṣ et Abû Bakr et d'après Ibn Qâni', d'après Ziyâd.

Lignes 8-10. — La fin du texte est curieuse : on attendrait : قَضَى الله كذلك ou قُضِيَ كذلك : Dieu en a décidé ainsi ou il en a été décidé ainsi, c'est-à-dire autrement que ne le souhaite 'Umar ibn al-Khaṭṭâb, le Seigneur n'ayant pas fait 'Umar semblable à Bilâl ni ses parents semblables aux parents de Bilâl.

Sur Bilâl (بلال), il s'agit sans aucun doute de l'Abyssin Bilâl ibn Rabâḥ, le premier muezzin (cf. *Enc. Islam*, sub Bilâl ibn Rabâḥ).

Lignes 10-13. — Cf. *Futûḥ*, p. 297, l. 15.

ومنها حديث ابن لهيعة عن زبّان بن فائد عن سهل بن معاذ بن انس عن ابيه عن رسول الله

صلعم انه قال ان لله عبادًا لا يكلّمهم يوم القيامة ولا يزكّيهم ولا ينظر اليهم قالوا من اولئك يا رسول الله قال المتبرّئُ من والديه رغبةً عنهما والمتبرئُ من وَلَدِهِ ورجل انعم عليه قوم فكفر نعمتهم وتبرّأ منهم قال وحدثناه ابو الاسود

Cf. *Kanz*, VIII, p. 183, n° 3199, p. 188, n° 3293, p. 232, n° 3656.

Le troisième texte cité dans le *Kanz* porte seul ولا يطهرهم comme dans Ibn Wahb.

La leçon d'Ibn Ḥanbal (III, p. 440) est la même que le second texte du *Kanz*.

Lignes 13-15. — كفر بالله ادعاء نسب لا يعرف او جحده وان دق (*Kanz*, III, p. 225, n° 3494 : Ibn Mâdja d'après Ibn ʿAmru).

كفر بالله تبرأ من نسب وان دق (*Kanz*, III, p. 225, n° 3495 : al-Bazzâr d'après Abû Bakr).

من ادّعى نسبا لا يعرف كفر بالله وينتفي من نسب وان دق كفر بالله (*Kanz*, III, p. 226, n° 3512 : al-Ṭabarânî dans *al-Awsaṭ*, d'après Abû Bakr).

كفر بالله تبرأ من نسب وان دق او ادعاء إلى نسب لا يعرف (*Kanz*, III, p. 226, n° 3518 : al-Dârimî et Ibn Ḥanbal, d'après ʿAmru ibn Shuʿaib).

كفر بالله ادعاء نسب لا يعرف وكفر بالله انتفاء من نسب وان دق (*Kanz*, III, p. 226, n° 3522 : al Khaṭîb d'après Abû Bakr et ʿAbd al-Razzâq d'après al-Barâʾ *mawqûf* c'est-à-dire s'arrêtant aux compagnons).

عن مسروق قال قال ابو بكر الصديق كفر بالله تبرأ من نسب وان دق وكفر بالله ادعاء نسب لا يعلم (*Kanz*, III, p. 229, n° 3653 : d'après Ibn Saʿd et Hannâd), cf. *Kanz*, III, p. 229, n° 3561; *Djâmiʿ*, II, p. 90; Ṭabarânî, p. 222.

Ces diverses leçons nous donnent le sens du ḥadîth d'Ibn Wahb. Cependant la lecture reste douteuse j'avais d'abord cru pouvoir lire :

كفر بالله من ادعا [الى] غير(?) نسب لا يعرف

Mais outre qu'il fallait suppléer إلى pour lequel la place fait d'ailleurs défaut إلى غير نسب ne donnait pas de sens satisfaisant.

Peut-être pourrait-on supposer que le scribe a écrit une première fois ادعا et qu'il a corrigé à la suite le ادعا en ادعى en récrivant la fin du mot, mais il faudrait alors changer نسب en نسبا.

La lecture que j'ai adoptée qui est possible ne me satisfait pas complètement ..... ادعا على dans ce sens est peu explicable. Le sens du ḥadîth paraît d'ailleurs évident (cf. *infra*, sub دق).

Sur *daqqa* (دق), le sens de ce mot est : être petit, mince étroit. Le sens du ḥadîth est le suivant : « il est ingrat envers Dieu celui qui abandonne une généalogie même de mince importance, il est ingrat envers Dieu celui qui se targue d'une généalogie qu'il ne connaît pas. »

Lignes 15-19. — Cf. Mas'ûdî, III, p. 147-148.

وقد روى عنه عليه الصلاة والسلم ان سائلاً سأله من مراد عن سبا اكان رجلاً او امرأة او وادياً او جبلاً فقال رجل وُلِدَ له عشرة تشأم اربعة وتيأمن ستة فامّا الذين تشأموا لَخْم وجُذام وعامِلة وغسان والذين تيمنوا حمير والازد ومذج وكنانة والاشعريون وانمار الذين هم بجيلة وحثعم

Cf. *Taysîr*, I, p. 157 dans les recueils d'Abû Dawud et de Tirmidhî d'après Farwa ibn Musaiyik; *Kanz*, I, p. 260, n° 4570, d'après le même dans les mêmes recueils plus ceux d'Aḥmad ibn Ḥanbal et d'Ibn Sa'd et dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et dans le *Mustadrak* d'al-Ḥâkim.

Le *Nathr* (p. 39) donne une variante intéressante du même texte :

ورواه الطحاوى فى المشكل وعن ابن عباس رضى الله عنهما ان رجلاً من القوم قال يا رسول الله ما سباء ارض ام امراة قال ليست بارض ولا امراة ولكنه رجل ولد عشرة من العرب فامّا ستة فتيامنوا وامّا اربعة فتشأموا فامّا الذين تيامنوا فمذج وكندة والازد والاشعريون وانمار وحمير خيرها كلها وامّا الذين تشأموا فلخم وجذام وعامِلة وغسان اخرجه الحاكم فى المستدرك واقره الذهبى فقال صحيح الاسناد ورواه الطحاوى فى المشكل وعبد بن حميد وابن ابى حاتم وابن عدى وابن مردويه واحمد والطبرانى والترمذى عن ابن عباس وفروة بن مسيّك ورواه الحاكم ايضًا عنه وغيرهم وعن عبد الله بن عمرو رضى الله عنهما

Leçon différente dans *Zawâ'id* (I, p. 193).

وعن ابن عباس ان رجلا سال النبى صلعم عن سبا ما هو ا رجل ام امراة ام ارض قال بل هو رجل ولد عشرة فسكن اليمن منهم اربعة فاما اليمانيون فمذج وكندة والازد والاشعريون وانمار

وحجير عومًا كلها واما الشامية فلخم وجذام وعاملة وغسان رواه احمد والطبرانى فى الكبير وفيه ابن لهيعة وهو ضعيف

Cette dernière leçon est la plus voisine du texte d'Ibn Wahb.

La question se pose de savoir laquelle des deux lectures est la meilleure : خيرها qui se trouve dans le *Nathr* ou عومًا. Il semble bien que le scribe ait écrit عوما quoique le و soit peu lisible. Pourtant عومًا كلها paraît un pléonasme.

En faveur de la lecture que j'ai adoptée on peut cependant ajouter que la leçon donnée par le *Zawâ'id*, est la plus proche du texte du manuscrit.

A noter, d'autre part que le texte de Mas'ûdî porte seul كنانة au lieu de كندة; cette leçon doit être une erreur.

Sur Sabā' (سباء), cf. *Enc. Islam*, sub Sabā'; Ibn Sa'd, III *b*, p. 1; Mas'ûdî, III, p. 144, 149; *Mawâ'iẓ*, I, p. 76; *Annales*, I, p. 225, 909; *Tafsîr*, XXII, p. 53; *Ṣubḥ*, V, p. 19; *Mu'djam*, V, p. 24; Barbier de Meynard, *Sobriquets*, p. 423.

Sur Madhḥidj, cf. ci-dessus, notes, p. 1.

Sur Kinda (كِنْدة), cf. *Enc. Islam*, sub Kinda; Qalqashandî, p. 331; *Ṣubḥ*, I, p. 328. C'est une tribu sud-arabe que la plupart des auteurs donnent comme issue de Kahlân ibn Sabā'.

Sur al-Azd (الأَزْد), cf. *Enc. Islam*, sub al-Azd; Qalqashandî, p. 78, 314; *Ṣubḥ*, I, p. 318. Tribu arabe très importante issue aussi de Kahlân ibn Sabā'. Elle se scinda en trois groupes : Azd Shanwa', Azd Sarât, Azd 'Ammân ou 'Umân (cf. *Ṣubḥ*, *loc. cit.*). L'*Encyclopédie de l'Islam* (*loc. cit.*) y ajoute un quatrième groupe que Qalqashandî considère comme une fraction (بطن, حيّ) d'Azd : Azd Ghassân.

Sur al-Ash'ariyûn (الاشعريون) (الاشعرون in Ibn Wahb). Tribu arabe issue comme les précédentes de Kahlân (cf. Qalqashandî, p. 145; *Ṣubḥ*, I, p. 335).

Sur Anmâr (انمار). Tribu arabe issue aussi de Kahlân qui se divisa en deux fractions (بطن) : Badjîla et Khath'am. Cf. Qalqashandî, p. 76; *Ṣubḥ*, I, p. 329.

Sur Ḥimyar (حِمْيَر), cf. *Enc. Islam*, sub Ḥimyar.

Sur Lakhm (لَخْم). Tribu arabe originaire du Yémen qui émigra sans doute en 'Irâq, cf. *Enc. Islam*, sub Lakhm; Qalqashandî, p. 332; *Ṣubḥ*, I, p. 334.

Sur Djudhâm (جُذام), cf. mes notes, p. 1.

Sur Ghassân. Tribu arabe originaire du Yémen qui émigra en Syrie, cf. Qalqashandî, p. 314; *Ṣubḥ*, I, p. 319-320; *Enc. Islam*, sub Ghassân.

Sur ʿÂmila (عَامِلة). Tribu arabe originaire du Yémen et que l'on trouve établie à l'époque de l'invasion musulmane au sud-est de la mer Morte (cf. *Enc. Islam*, sub ʿÂmila; Qalqashandi, p. 271; *Ṣubḥ*, I, p. 335).

Ligne 20. — Sur ʿUbaida ibn ʿAbd-al-Raḥman, gouverneur d'Ifrîqiya de 110 à 123 de l'hégire, cf. *Muʿdjam*, I, p. 302; *Futûḥ*, p. 216-217; Balâdhurî, *Ansâb al-Ashrâf*, p. 142, l. 14. Sur Ifrîkiya (إِفْرِيقِية), cf. *Enc. Islam*, sub Ifrîkiya.

PAGE 3.

Lignes 1-5. — Cf. *Usd*, IV, p. 180; *Tafsîr*, XXII, p. 52-53; Ibn Saʿd, I *a*, p. 20, avec variantes incomplètes.

Le texte le plus complet est le suivant (*Lubâb*, II, p. 77).

اخرج ابن ابى حاتم عن على بن رباح قال حدثنى فلان ان فروة بن مسيّك الغطفانى قدم على رسول الله صلعم فقال يا نبى الله ان سبا قوم كان لهم فى الجاهلية عزّ وانى اخشى ان يرتدوا عن الاسلام أ فاقاتلهم فقال ما امرت فيهم بشئ بعد فانزلت هذه الاية « لقد كان لسبا فى مَسَاكِنِهِم » الاية

C, xxxiv, 14. — Sur Sabā' (سباء), cf. mes notes, p. 2, مساكنهم variante de مسكنهم.

Les savants lecteurs du Coran dit Ṭabarî (*Tafsîr, loc. cit.*) ne sont pas d'accord sur la lecture : فى مساكنهم et c'est la lecture habituelle adoptée par les lecteurs de Médine, de Baṣra, et certains lecteurs de Kûfa, mais la plupart des lecteurs de Kûfa, lisent فى مسكِنِهِم au singulier avec *kasra* du *kâf* et c'est une leçon spéciale aux gens du Yémen m'a-t-on dit. Quant à Ḥamza il lit فى مسكَنِهِم au singulier avec *fatḥa* du *kâf*.

Lignes 5-8. — Cf. *Futûḥ*, p. 290, l. 1 :

ومنها حديث ابن لهيعة عن معروف بن سويد الجذامى عن ابى عشانة انه سمع عقبة بن عامر يقول كُنْتُ عند رسول الله صلعم ذات يوم فقال من كان هاهنا من معدٍ فليقمْ قال فقمْتُ فقال

اقعُدْ قالها ثلاثا كل ذلك اقوم فيقول اقعد قلت فمن نحن يا رسول الله قال انتم من قُضاعة بن مالك بن حِمير ۞ حدثناه عبد الملك بن مسلمة وحدثناه سعيد بن عيسى بن تليد عن ابن وهب عن معروف . وحدثناه عثمن بن صلح عن ابن لهيعة عن مِشْرَح عن عُقْبة وليس يقول احد عن مِشْرَح عن عُقْبة غير عثمان

Lignes 8-11. — Même ḥadîth que le précédent avec quelques variantes peu importantes et un autre *isnâd*. Cf. *Kanz*, VI, p. 209, n° 3646, VII, p. 143, n° 1265.

Sur Quḍâ'a (قضاعة). Groupe de tribus se rattachant à un ancêtre commun Quḍâ'a (cf. *Enc. Islam*, sub Ḳuḍâ'a; *Shams*, p. 87; Qalqashandî, p. 324; *Ṣubḥ*, I, p. 315-316).

Lignes 11-13. — Cf. *Futûḥ*, p. 8, l. 13; *Annales*, I, p. 223; *Kanz*, VI, p. 129, n° 2014; Ibn Sa'd, I *a*, p. 18. Les restitutions ont été faites d'après ces parallèles.

Lignes 13-14. — Cette tradition est rare. Cf. *Futûḥ*, p. 35, l. 2 :

وحدثنا سعيد بن تليد عن ابن وهب حدثنا ابن لهيعة قال يقال فارس والروم قريش العجم

Kanz, VI, p. 215, n° 3757, d'après al-Dailamî, d'après 'Abd-Allah ibn Rizq al-Makhzûmî :

ان لله تعالى خيرتين من خلقه فخيرته من خلقه من العرب قريش ومن العجم فارس

Lignes 14-15. — Cf. d'après Ibn Sa'd, d'après al-Zuhrî, *mursal* c'est-à-dire avec *isnâd* incomplet in *Kanz*, VI, p. 206, n° 3597; *Djâmi'*, I, p. 122 et sans *isnâd* dans *Sîrat Nabawiya*, III, p. 49-50.

الاشعريون فى الناس كصُرّة فيها مِسْك

Sur le mot *Ṣirâr* (صِرار). Toutes les leçons du texte donnent صُرَّة, qui signifie : « sachet, nouet ».

Seul le texte d'Ibn Wahb donne صِرَار avec un *kasra* sous le ص. Or ce mot signifie (Ibn al-Athîr, II, p. 258-259) le lien qu'on attache au pis de la chamelle laitière pour empêcher qu'il ne soit vidé. Ce sens est évidemment voisin du sens de صُرّة. Cf. Lane, sub صُرَّة et صِرار.

Sur وطئ عقبى رَجُلان. J'ai retrouvé cette expression dans plusieurs textes dont l'un paraît en fournir une explication plausible. En parlant du Prophète :

كان يكره ان يطاء احد عقبه ولـكن يمين وشمال

(*Kanz*, IV, p. 28, n° 745, d'après Ibn ʿUmar dans al-Ḥâkim; de même dans *Djâmiʿ*, II, p. 119.)

« Il répugnait à ce que quelqu'un foulât sa trace (suivit ses talons) mais voulait qu'il marchât à droite ou à gauche. »

Cf. *Kanz*, IV, p. 20, n° 503; *Djâmiʿ*, II, p. 111, d'après Ibn ʿUmar dans le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal :

كان لا ياكل متكئًا ولا يطاء عقبه رجلان et dans *Annales* (*Glossarium*, p. DLX) وطاء عَقِبَ فلانٍ que l'auteur traduit : vestigia alicujus calcavit i. e. ducem agnovit même explication in LANE, sub عَقِب.

PAGE 4.

Lignes 1-4. — Le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal (ḤANBAL, II, p. 523-524) donne le texte suivant (cf. *Kanz*, I, p. 65, n° 1296, même texte) :

حدثنا عبد الله ثنى ابى ثنـا عبد الملك بن عمرو ثنا هشام بن سعد عن المقبرى عن ابى هريرة ان النبى صلعم قال ليدعنّ رجال فخرهم باقوام انما هم فحم من فحم جهنم او ليكونن اهون على الله من الجعلان التى تدفع بانفـه النتن وقال ان الله عز وجل قد اذهب عنكم عيبة الجاهلية وفخرها بالآباء مؤمن تقى وفاجر شقى الناس بنو آدم وآدم من تراب

Un texte très voisin se trouve dans le *Taysîr al-uṣûl* (*Taysîr*, III, p. 259), d'après Abû Dawud et al-Tirmidhî :

عن ابى هريرة رضى الله عنـه قال قال رسول الله صلعم لينتهين اقوام يفتخرون بابائهم الذين ماتوا انما هم فحم جهنم ليكونن اهون على الله من الجُعْلان الذى يدهده الخرء بانفه ان الله تعالى قد اذهب عنكم عُبية الجاهلية انما هو مؤمن تقى او فاجر شقى الناس كلهم بنى آدم وآدم خلق من تراب

Les textes très voisins se trouvent dans *Sîrat Ḥalabiya* (I, p. 36) *Djâmiʿ* (II, p. 94) et *Kanz* (II, p. 107, n° 2613). Le premier de ces textes porte d'intéressantes variantes au point de vue lexicographique :

لا تفتخروا بابائكم الذين ماتوا فى الجاهلية فوالذى نفسى بيده ما يدحرج الجعل بانفه خير من ابائكم الذين ماتوا فى الجاهلية اى والذى يدحرجه الجعل هو النتن وجاء فى الحديث ليدعنّ الناس فخرهم فى الجاهلية او ليكونن ابغض الى الله تعالى من الخنافس

ʿUbbiya (عُبّيّة). Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 61; *Taysîr, loc. cit.*, c'est l'orgueil, la gloriole, la vantardise.

Djiʿlân (جِعْلان) plur. de *Djuʿal* (جُعَل). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 166; c'est un animal connu sous le nom de *khunfusâʾ* (خُنْفُسَاء) c'est-à-dire scarabée fouille-merde.

Lignes, 4-6. — Cf. *Kanz,* V, p. 236, n° 4828, d'après al-Dailamî :

عن تغنة عن ابن جريج عن عطاء عن ابن عباس وابى هريرة ان النبى صلعم دخل المسجد فراى جمعًا من الناس على رجل فقال هذا قالوا يا رسول الله رجل علامة قال وما العلامة قالوا اعلم الناس بانساب العرب وبالشعر وبما اختلف فيه العرب فقال النبى صلعم هذا علم لا ينفع وجهالة لا تضرّ

La fin de la tradition qui se trouve d'ailleurs fréquemment est passée à l'état de proverbe, cf. *Djâmiʿ*, II, p. 60; *Kanz,* V, p. 220, n° 4538.

Lignes 7-10. — Cf. *Kanz,* VI, p. 213, n° 3727. La citation du *Kanz* est faite d'après Ibn Djarîr dans le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, dans le *Musnad* d'Ibn Yʿalâ, dans le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, dans le *Sunan* de Saʿîd ibn Manṣûr, dans al-Ḥâkim et d'après Ibn Masʿûd, dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî.

Ṭulaqâʾ (طُلَقَاء plur. de طليق). La distinction entre طليق et عتيق est aisée à discerner. Le طليق est celui qui est rendu à la liberté après un emprisonnement, ou une entrave quelconque faite à son indépendance.

عتيق désigne l'affranchi qui était auparavant esclave. On distingue, dit Ibn al-Athîr, Quraish par cette appellation car elle est plus flatteuse (احسن) que العتقاء (Ibn al-Athîr, III, p. 43).

Lignes 10-14. — Cf. *Futûḥ*, p. 285, l. 11 :

ومنها حديث ابن وهب عن عمرو بن الحرث عن بكر بن سوادة ان ابا سالم الجيشانى حدثه عن ابى ذَرّ ان رسول الله صلعم قال له كيف ترى جُعَيْلاً قال قلت مسكينا كَشُكْلة من الناس قال فكيف ترى فلانًا قال قلت سيدًا من سادات الناس قال فجُعَيْل خيرٌ من مِلءِ الارض او ألف او نحو ذلك من فُلانٍ قال قلت يا رسول الله فغلان هكذا وانت تصنع به ما تصنع قال انه رأس قومه وانا اتألّفهم به قال حدثناه سعيد بن عيسى بن تليد

Je crois qu'il est préférable de lire كَشِكْلِهِ comme dans la leçon légèrement abrégée du *Kanz* (III, p. 320, n° 5300), d'après Abû Nu'aim (*Ḥilyat*, I, p. 353) (cf. *Iṣâba*, I, p. 239, n° 1172). Une autre version plus résumée encore se trouve (*Kanz*, VI, p. 170, n° 2857) (cf. *loc. cit.*, sub جُعَيْل *infra*).

Sur (جُعَيْل), cf. *Usd*, I, p. 283, 290; *Iṣâba*, I, p. 235, n° 1155, p. 239, n° 1172; Ibn Sa'd, IV *a*, p. 180. C'est Dju'aîl ibn Surâqa qui est aussi appelé Dja'âl al-Ghifârî al-Ḍamrî al-Tha'labî. On dit qu'il fait partie des banî Sawâd qui eux-mêmes font partie des banî Salima; il se convertit de bonne heure à l'Islam prit part aux combats d'Uḥud et perdit un œil le jour de Quraiẓa. Son frère est 'Awf. Il fut du nombre des ahl al-Ṣuffa et des pauvres musulmans (cf. *Enc. Islam*, sub ahl al-Ṣuffa).

Sur (مُلى). Toutes les leçons donnent مِلاء ou مِلء substantif. Le *ḍamma* semble être une erreur. Cette vocalisation avec le *ḍamma* donne le sens de rhume de cerveau.

Lignes 14-15. — Il s'agit sans doute de Muḥammad ibn Yûsuf ibn 'Abd-Allah ibn Salâm. Cf. *Tahdhîb*, IX, p. 534, n° 876. Son père est également un personnage connu. Cf. *Tahdhîb*, XI, p. 416, n° 811; *Usd*, V, p. 132; Asmâ', I *b*, p. 165, n° 265.

Lignes 17-19. — Le début de cette tradition est seul cité dans les recueils ce qui rend tout essai de restitution impossible. Cf. *Kanz*, VI, p. 123, n° 1927, p. 204, n° 3553; *Djâmi'*, II, p. 91.

PAGE 5.

Lignes 1-2. — A la ligne 1 j'ai restitué بن au début de la ligne, car يزيد بن ابى حبيب rapporta d'après عبد الله بن راشد (cf. *Tahdhîb*, V, p. 205, n° 352).

De même j'ai lu l'ethnique de عبد الله بن راشد : الزَوفى, et non الزُرْقى. Cf. *ibid.*

L'ethnique du traditionniste suivant : ربيعة بن قيس a été lu الجلى et non الجلى. Cf. *ibid.*

Le mot qui suit يوم et qui commence par les lettres فس n'a pu être complété. Le texte du ḥadîth donne une tradition fort controversée.

Sur Djurhum (جُرْهُم), cf. *Enc. Islam*, sub Djurhum; Qalqashandî, p. 178; *Ṣubḥ*, I, p. 314 et 315.

ʿAd (عاد), cf. *Enc. Islam*, sub ʿÂd, Qalqashandî, p. 11; *Ṣubḥ*, I, p. 313.

Thaqîf (ثقيف), cf. *Enc. Islam*, sub Thaḳîf; Qalqashandî, p. 168; *Ṣubḥ*, I, p. 343, confirment que Thaqîf serait ce qui reste de Thamûd.

Thamûd (ثَمُود). Cf. *Enc. Islam*, sub Thamûd; Qalqashandî, p. 169-170; *Ṣubḥ*, I, p. 313.

Abû Shammir ibn Abraha (ابو شَمِر بن ابرهة). Ce serait peut-être le père d'un roi du Yémen appelé Shammir Yurʿash ibn Abraha dhil Manâr dont le petit-fils serait Tubbaʿ al-Akbar; quelques auteurs intercalent Ifriqais entre Shammir et Abraha. C'est de ce roi dont le nom aurait été transformé par les Arabes que viendrait celui de la ville de Samarcande qu'il conquit (cf. Duraid, p. 310; *Essai*, I, p. 80-81; *Shams*, p. 11, 41, 56, 57, 75).

Sur Dhû Aṣbâḥ min Ḥimyar (ذو اصباح من حمير). Son nom est al-Ḥârith ibn Mâlik ibn Zaid ibn Qais ibn Ṣaifî ibn Ḥimyar al-Aṣghar; son nom viendrait de ce que, faisant une expédition contre un ennemi, il voulut le surprendre de nuit et dépassa l'heure où il voulait l'attaquer, en dormant jusqu'au matin sans que personne de son armée ne l'éveillât par respect pour lui et quand il s'éveilla il s'écria : c'est déjà le matin et on l'appela Dhû Aṣbâḥ (cf. *Essai*, I, p. 115, note 6; *Shams*, p. 59).

Lignes 5-7. — Sur Ḥassân ibn Thâbit (حسّان بن ثابت), cf. *Enc. Islam*, sub Ḥassân ibn Thâbit; sa généalogie explique la tradition du texte d'Ibn Wahb :

هو حسان بن ثابت بن المنذر بن حرام بن عمرو بن زيد مناة بن عدى بن عمرو بن مالك بن النجار وهو تيم الله وهو العتر بن ثعلبة بن عمرو بن الخزرج بن حارثة بن ثعلبة العنقاء بن عمرو

مذيقياء (مزيقياء ou) بن عامر بن ماء السماء وانما سُمِيَ العنقاء لطول عنقه ابن حارثة الغطريف بن امرء القيس البطريق بن ثعلبة البهلول بن مازن بن الاسد وهو دراء بن الغوث بن مالك بن نبت ابن مالك بن زيد بن كهلان بن سبا بن يشجب بن يعرب بن قحطان

(Cf. Diwân, *Scholia and Annotations*, p. 9; *Aghânî*, IV, p. 2-3.)

Sur al-Buhlûl (البُهْلُول), cf. *Ṣubḥ*, I, p. 319-320; Diwân, p. 48.

Sur l'expression : ما ان تحولا. Le sens de cette expression est difficile à saisir, on pourrait la comparer aux termes : لا مَحَالَةَ qui signifient : « sans aucun doute; auquel il ne peut y avoir de changement. »

On pourrait aussi comprendre cette expression dans le sens de : « sans interruption » ce qui signifierait que l'héritage de gloire transmis à Ḥassân ibn Thâbit, par ʿAmru ibn ʿÂmir et Ḥaritha al-Ghatrîf l'a été « sans interruption » dans la transmission. En effet d'après Wright (II, p. 104, *B*) ما suivi de إنْ correspondrait à ليس.

Lignes 7-8. — Cette tradition semble en désaccord avec celle de la page 1 (l. 2) qui dit que Ḥaḍramawt est Hûd.

Sur Nâbit ibn Ismaʿîl (نابت بن اسمعيل). Le texte d'Ibn Wahb écrit نبت. C'est le Nabayot de la Bible l'aîné des fils d'Ismaʿîl (cf. *Sîrat*, I, p. 6; *Annales*, I, p. 351-352, 1131).

Sur Namir (le texte porte نَمِر). D'après Ibn Wahb c'est le fils de Nâbit ibn Ismaʿîl; je n'ai pu trouver aucun renseignement sur ce personnage.

Lignes 8-11. — *Tafsîr*, XXVI, p. 89, même texte avec la variante : انسابكم la première fois au lieu de مسابكم du texte d'Ibn Wahb. Cette variante se trouve dans tous les textes cités.

Ḥanbal (IV, p. 145) donne la variante : بسباب au lieu de بمساب dans notre texte, de même que *Kanz* (I, p. 65, n° 1302) qui porte un *isnâd* différent (Ibn Djarîr dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî).

Kanz (I, p. 66, n° 1303) porte بمسبة au lieu de بمساب du texte d'Ibn Wahb.

Cf. *Kanz*, II, p. 22, n° 526; VIII, p. 180, n° 3147, p. 278, n° 4736; *Djâmiʿ*, II, p. 90 et 136.

Ṭaff al-Ṣâʿ (طف الصاع). Cette expression a été expliquée par Ibn al-Athîr, III, p. 40 : elle signifie que l'un est proche de l'autre; on emploie dans le

même sens : هذا طفّ المكيال وطِفافه وطَفَافه c'est-à-dire ce qui est près d'être plein ou même qui déborde; on dit aussi طُفاف avec *ḍamma*.

Le sens de cette expression, ajoute l'auteur, est : vous êtes tous en ce qui concerne la généalogie issus d'un même père, votre rang est égal. La faiblesse et l'impuissance vous rendent incapables d'atteindre la perfection; on les compare dans leur incapacité à une mesure qu'on ne peut parvenir à remplir puis le ḥadîth ajoute que la distinction n'est pas le fait de la généalogie mais du respect de Dieu.

Lignes 11-13. — Cf. *Taysîr,* III, p. 1; Bukhârî, LXI, 1; Muslim, XV, p. 134; *Kanz,* II, p. 22, n° 521.

La fin du ḥadîth qui commence par : . . . . . الناس معادن est fréquente avec quelques variantes (cf. Bukhârî, LXI, 6; *Kanz,* V, p. 204, n° 4154, p. 205, n° 4174, p. 208, n° 4270, p. 209, n° 4271, 4272; VI, p. 198, n° 3421) et sous une forme plus abrégée (cf. *Kanz,* V, p. 205, n° 4173, p. 209, n° 4273).

Lignes 13-16. — L'omission de l'ī du duel au mot يشعر est évidente.

L'expression : قمت عن روثة حمار, dont la lecture reste douteuse, est obscure. . . . قام عن a d'ordinaire le sens de « laisser de côté, abandonner ». On trouve dans *Annales* (*Glossarium,* p. DXXXIX et DXXXI) les mots : قامت عن ولد « elle engendra » dans le sens de نهضت عن ولد « elle se débarrassa d'un enfant ». La correction proposée par le commentateur de Ṭabarî de نهضت عنها en : نهضت عنك *unde tu natus es* ne s'accorde pas avec notre texte, à moins qu'on ne suppose un passif (même texte que Ṭabarî in Mas'ûdî, VI, p. 168). Dozy, *Supplément,* II, p. 423, cite cependant avec un point d'interrogation le sens de : être né de pour : قام عن. Le sens de notre texte est le suivant : alors même que je serais né du crottin d'un âne. . . . .

Lignes 16-19. — Cette tradition n'a pas été identifiée. Néanmoins les textes de Muslim, XV, p. 134 et de Bukhârî, LXI, 1 cités précédemment en sont assez proches.

Pour la partie concernant le prophète Yûsuf, cf. *Kanz,* VI, p. 129, n° 2024.

Pour la fin depuis ان ابطابه عجله, cf. *Kanz,* V, p. 203, n° 4147, p. 207, n° 4240.

Le début de la tradition n'a été retrouvé dans aucun recueil.

Pour Ḥudhaifa (حُذيفة), Badr (بدر), Ḥiṣn (حصن), voir *Enc. Islam*, sub Fazâra. En effet Ḥiṣn est le fils de Ḥudhaifa ibn Badr, de la tribu des Fazâra.

Lignes 19-20. — Ce ḥadîth a été identifié (*Nathr*, p. 47).

وعن ابى هريرة مرفوعا انه قال نعم القوم الازد نقية قلوبهم ايمانهم — كذا — طيبة افواهم

L'auteur du recueil ajoute :

هذا حديث حسن رواه احمد فى مسنده عن حسن بن موسى عن بن لهيعة

Des textes du même genre se trouvent dans le *Kanz*, VII, p. 142, nos 1258, 1259.

PAGE 6.

Lignes 1-2. — Tradition courante. Cf. *infra*, p. 8, l. 18-19, p. 9, l. 1-4 et 4-6; *Djâmi'*, I, p. 10; *Kanz*, VIII, p. 269, nos 4503, 4504, 4508, 4511, 4517, 4518, p. 270, nos 4533, 4535, p. 272, no 4580.

Hammâm (همّام). Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 254 : d'après al-Harawî :

أصدق الاسماء حارث وهمّام هو فَعَّال من هَمّ بالامر يَهُمُّ اذا عزم عليه وانما كان أصدقها لانه ما من احدٍ إلّا وهو يهم بامر خيرًا كان او شرًا

« Les plus véridiques des noms sont : Ḥârith et Hammâm. » Ce dernier est une forme فَعَّال du verbe هَمَّ, يَهُمُّ; celui qui se soucie d'une affaire, c'est celui qui s'y résout, qui l'entreprend, et c'est le plus véridique des noms car nul autre que lui ne se soucie d'une affaire qu'elle soit bonne ou mauvaise.

Al-Ḥârith (الحارث). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 213 : d'après al-Harawî :

اصدق الاسماء الحارث لانّ الحارث هو الكاسب والانسان لا يخلو من الكسب طبعًا واختيارًا

« Le plus sincère des noms est al-Ḥârith », car al-Ḥârith signifie celui qui profite et l'homme ne néglige aucun profit qu'il lui vienne naturellement ou intentionnellement.

Lignes 2-4. — Traditions répétées dans divers recueils, cf. *loc. cit., supra.*

Lignes 5-7. — Al-Sâ'ib (السائب). Peut-être s'agit-il du personnage nommé plus loin (cf. p. 10, l. 14-17; *Usd*, II, p. 256) dont le nom fut changé par le Prophète en ʿAbd-Allah.

Lignes 7-8. — Cf. *Handbook,* sub kunya; *Kanz,* VIII, p. 269, n° 4515, p. 270, n°s 4524, 4525, 4544, p. 271, n°s 4558, 4561, 4562, 4569-4572, 4575, p. 312, n° 5282; *Djâmi*ʿ, I, p. 129; II, p. 33 et ci-dessous, p. 7, l. 9-15, p. 8, l. 12-14, p. 9, l. 7-8.

Lignes 8-10. — Ḥadîth abrégé avec quelques variantes in Bukhârî, LXI, 20 :

حدثنا حفص بن عمر حدثنا شُعْبة عن حميد عن انس رضى الله عنه قال كان النبى صلعم فى السوق فقال رجل يا ابا القاسم فالتفت النبى صلعم فقال سموا باسمى ولا تكتنوا بكنيتى

Al-Baqîʿ (البَقيع). Cimetière de Médine (cf. *Enc. Islam,* sub Baḳîʿ al-Gharḳad).

Lignes 10-12. — Tradition connue. Cf. ci-dessous, p. 7, l. 4-6, p. 9, l. 10-12, p. 10, l. 1-2.

Les biographes de ʿAbd-Allah ibn ʿAbd-Allah ibn Ubaiy ibn Salûl la rapportent. Cf. *Usd,* I, p. 365; III, p. 197; Ibn Saʿd, III *b,* p. 90; *Iṣâba,* I, p. 302, n° 1548; II, p. 335-336, n° 4784; *Kanz,* VIII, p. 271, n° 4548; Balâdhurî, p. 92.

Al-Ḥubâb (الحُبَاب). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 194; *Lisân,* sub حب : Nom de démon appliqué à un serpent; et il y a comme une association d'idées entre les deux noms. C'est pour cette raison qu'on changea le nom d'al-Ḥubâb par crainte du démon.

Lignes 12-13. — Tradition connue. Cf. *Kanz,* VIII, p. 272, n° 4581. Les biographies d'al-Ḥubâb ibn Mundhir al-Sulamî ne la mentionnent pas.

ʿAbd al-Raḥman ibn Mundhir al-Sulamî (عبد الرحمن بن مُنْذِر السُلَمى) (al-Ḥubâb), cf. *Usd,* I, p. 364-365; *Iṣâba,* I, p. 302, n° 1552; Ibn Saʿd, III *b,* p. 109-110.

Lignes 13-16. — Cf. *supra,* mes notes l. 1-2.

Lignes 16-18. — Cf. ci-dessous, p. 7, l. 2-4; Bukhârî, LXXVIII, 111; Muslim, XIV, p. 128; *Kanz,* II, p. 132, n° 3193; IV, p. 43, n° 973.

Nughair (نُغَيْر). Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 159. Diminutif de نُغَرٌ; oiseau analogue au passereau à bec rouge, son pluriel est نِغْرَانٌ.

Lignes 18-19. — Cf. ci-dessous, p. 7, l. 1-2.

PAGE 7.

Lignes 1-2. — Cf. *Kanz*, VI, p. 404, n° 6128; Ibn al-Athîr, III, p. 251.

Ibn al-Kawâ (بن الكوى). D'après Ṭabarî (*Annales, Indices*, sub ابن الكوّاء) ce serait ʿAbd-Allah ibn Abi Awfî al-Yashkurî. Le *Kanz* (VI, p. 404, n° 6128) le nomme ʿAbd-Allah ibn Kawâ des banî Bakr ibn Wâ'il.

Quzaḥ (قُزَح). Cf. *Enc. Islam*, sub Ḳaws Ḳuzaḥ et pour les diverses explications étymologiques : Ibn al-Athîr, *loc. cit.*

Lignes 2-4. — Ce ḥadîth est analogue à celui de la page 6 (l. 16-18). Pour les textes parallèles, cf. mes notes (p. 6, l. 16-18).

Lignes 4-6. — Ce ḥadîth est comparable à celui de la page 6 (l. 10-12). Pour les textes parallèles, cf. *ibid.*

Lignes 6-9. — Ce ḥadîth n'a pas été identifié textuellement. Dans le *Kanz* (VIII, p. 269, n° 4505) et le *Djâmiʿ* (I, p. 28) le même texte se rapproche de la fin du ḥadîth d'Ibn Wahb :

اذا سميتم فعبدوا

Ce texte est rapporté dans les deux recueils d'après al-Ḥasan ibn Sufiân et al-Ḥâkim dans *al-Kanâ* et dans *al-Kabîr* d'al-Ṭabarânî d'après Abû Zuhair al-Thaqafî.

L'explication donnée dans ce ḥadîth sur les noms al-Ḥârith et Hammâm est un peu différente de celle fournie par Ibn al-Athîr (*loc. cit.*, p. 6, l. 1-2).

Sur (اخطاء). Je crois qu'il faut lire اخطئتكم, les points sur le ء étant écrits. Le sens serait : « si ces noms vous induisent en erreur, nommez par des noms en ʿAbd ». Noter en outre le démonstratif du masculin pluriel au masculin singulier.

Lignes 9-12. — Cf. mes notes p. 6 (l. 7-8).

Lignes 12-15. — Cf.

١° عن ابى بكر بن محمد عن جده عمرو بن حَزم ولد له محمد بن عمر بن حزم فسماه محمدا وكناه ابا القاسم فبلغ ذلك النبى صلعم فقال رسول الله صلعم من تسمى باسمى فلا يكتنى بكنيتى قال فكناه النبى صلعم بابى عبد الملك

Ce ḥadîth est cité d'après Ibn ʿAsâkir (*Kanz*, VIII, p. 314, n° 5308).

2° عن ابى اسحق عن عبد الله بن ابى بكر بن محمد بن عمرو بن حزم عن ابيه عن جده قال كنت اتكنى بابى القاسم فجئت اخوا لى فسمعونى اتكنى بها فنهونى وقالوا ان رسول الله صلعم قال من تسمى باسمى فلا يتكنى بكنيتى ..... بابى عبد الملك

Ce ḥadîth est cité d'après le *Mustadrak* d'al-Ḥâkim (*Kanz*, VIII, p. 314, n° 5310).

3° Un autre texte plus différent de celui d'Ibn Wahb se trouve également dans le même recueil (cf. *Kanz*, VIII, p. 314, n° 5309) rapporté d'après Ibn ʿAsâkir.

Lignes 15-21. — Cf.

1° (مسند عمر) عن اسلم ان عمر بن الخطاب ضرب ابنا له يكنى ابا عيسى وان المغيرة بن شعبة يكنى بابى عيسى فقال له عمر اما يكفيك ان تكنى بابى عبد الله فقال رسول الله صلعم كنانى فقال ان رسول الله صلعم قد غفر الله له ما تقدم من ذنبه وما تاخر وانا فى جلجتنا فلم يزل يكنى بابى عبد الله حتى هلك

(*Kanz*, VIII, p. 312, n° 5287, d'après Abû Dawud et al-Ḥâkim dans *al-Kanà* ainsi que Bukhârî, Muslim et Saʿîd ibn Manṣûr).

2° عن اسلم ان عمر ضرب عبد الله ابنه بالدرة وقال اتكنى بابى عيسى او كان له اب

(*Kanz*, VIII, p. 313, n° 5294, d'après al-Ḥâkim).

3° عن اسلم قال جاءت امراة عبد الله بن عمر بن الخطاب فقالت يا امير المؤمنين اعذرنى من ابى عيسى قال ومن ابو عيسى قالت ابنك عبد الله قال قد يكنى بابى عيسى قالت نعم قال يا اسلم اذهب فادعه ولا تخبره لاَى شئ ادعوه فجئت فقلت له اجب اباك فسالنى لاى شئ دعاه فابيت ان اخبره فرشانى بيضة دجاجة بحرية فاخبرته فجاء وقد حذر فقال لى اخبرته وكان لا يكذب فقلت نعم فضربنى ثم قال له تكنيت ابا عيسى وهل لعيسى اب ليس هذا الكنى من كنى العرب انما كنى العرب ابو شجرة وابو سلمة وابو قتادة لاسماء عدها

(*Kanz*, VIII, p. 313, n° 5295, d'après Ibn ʿAsâkir).

Dans le *Taysîr* (I, p. 37) il est également fait allusion à cette tradition.

La difficulté du texte d'Ibn Wahb consiste dans le changement des interlocuteurs.

Les mots : وقد وجدّت له très effacés dans le texte ont à peu près le sens : et je lui connaissais. . . . .

PAGE 8.

Lignes 1-5. — Pour les textes parallèles de cette tradition, cf. p. 7, l. 15-21, mes notes.

ʿÂmir (عامر). De nombreuses tribus portent ce nom; la plus célèbre est ʿÂmir ibn Ṣaʿṣaʿa (cf. *Enc. Islam*, sub ʿÂmir ibn Ṣaʿṣaʿa; Qalqashandî, p. 268-271).

ʿUwaimir (عويمر). Ce nom semble être un nom de fantaisie diminutif du précédent; cependant parmi les fractions d'al-Aws il existe un ʿUwaimir ibn Sâʿida (عويمر بن ساعدة); Sâʿida étant parmi les noms d'al-Asad (cf. Duraid, p. 260).

Mâlik (مالك). De nombreuses tribus ont porté ce nom (cf. Qalqashandî, p. 333-334).

Muwailik (مويلك). Ibn Duraid (Duraid, p. 287) cite parmi les hommes des banî Naṣr ibn al-Azd : Muwailik et Maidʿân; ce Muwailik est père d'al-Imlik qui «s'emparait de tous les bateaux par la violence».

Murra (مُرّة). Des tribus nombreuses portent ce nom, d'ailleurs réprouvé (cf. Qalqashandî, p. 337; *Annales, Indices*, sub بنو مرة).

Lignes 5-8. — Cette tradition a été identifiée avec quelques variantes.

Le texte le plus voisin de celui d'Ibn Wahb est celui du *Kanz al-ʿUmmâl* cité d'après Ibn ʿAsâkir (*Kanz*, VIII, p. 314, n° 5304) :

عن محمد بن عمرو بن عطاء ان زينب بنت ابى سلمة سألته ما سميت ابنتك قال سميتها برة قالت ان رسول الله صلعم قد نهى عن هذا الاسم سميتُ برة فقال رسول الله صلعم لا تزكوا انفسكم الله اعلم باهل البر منكم فقالوا ما نسميها قال سموها زينب

Des traditions dont le texte est presque analogue se trouvent dans Ḥanbal (II, p. 430, 459), Ṭayâlisî (n° 2445) et dans le *Taysîr* (I, p. 39); mention en est faite dans *Usd* (V, p. 468).

Barra (برّة). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 73.

L'auteur se rapporte à la tradition ci-dessus et reprend l'explication donnée par le Prophète dans le ḥadîth du *Kanz* : le fait pour une femme de

s'appeler Barra c'est-à-dire « pieuse » « respectueuse » est une vantardise, une prétention; le ḥadîth cité plus haut de même que le texte d'Ibn Wahb ajoutent : « car Dieu connaît le mieux ceux qui sont pieux, respectueux parmi vous. »

Lignes 8-10. — Ces changements de noms et de kunya par le Prophète sont fréquents.

Pourtant je n'ai pu trouver de traces de la première tradition qui rapporte que Muḥammad changea le nom d'Abû Murra en Abû Ḥulwa, c'est-à-dire le « père de l'amertume » en « père du sucré ». Au contraire les deux changements de noms qui suivent sont attestés par des textes nombreux :

Abul-ʿÂṣ (père de la désobéissance) en Muṭîʿ (obéissant). (Cf. Ḥanbal, IV, p. 213; *Taysîr*, III, p. 108; *Kanz*, VIII, p. 312, n° 5284) mais ces textes font allusion au nom al-ʿÂṣ ou al-ʿÂṣî et non à la kunya Abul-ʿÂṣ.

Le changement du nom de Ḥazn (aspérité) en Sahl (facilité) par le Prophète est confirmé par Ibn Ḥanbal (V, p. 433) et *Kanz* (VII, p. 25, n° 215).

Abû Murra (ابو مرة). Une note sur cette kunya m'a été communiquée gracieusement par M. Wiet; je la donne *in extenso* :

« Le père de l'amertume ou du malheur; c'est le surnom que les musulmans donnaient à Iblîs. Thaʿâlibî (*Thimâr al-Qulûb*, p. 196-197. Cf. *ZDMG*, VI, p. 58) trouve à ce fait une cause toute naturelle : Iblîs se présenta à la tribu de Quraish pour lui donner l'ordre de combattre Mahomet, sous la forme d'un vieillard du Nedjd qui portait la kunya d'Abû Murra. (Cf. Masʿûdî, III, p. 321; Huart, *Livre de la Création*, II, p. 59; Carra de Vaux, *Abrégé des Merveilles*, p. 19; Maqrîzî, I, p. 256; trad. Casanova, p. 15; Barbier de Meynard, *Sobriquets*, p. 29.) »

Ce surnom a été également donné au Pharaon de Moïse : al-Walîd ibn Muṣʿab (Massé, *Ibn ʿAbd al Ḥakam*, p. 18; Vattier, *al-Murtadî fils du Ghaphiphe*, p. 172[1]; Ṣafadî, Paris, 1706, f. 14 *b*; Huart, *Livre de la Création*, III, p. 84; Maqrîzî, II, p. 466; *Ḥusn*, I, p. 25[2]).

[1] « On l'appelait *Abumare*, c'est-à-dire marié ». Vattier a sans doute lu مراة au lieu de مرة, mais sa lecture n'aurait aucun sens.

[2] Une statue de l'ancienne Égypte située au Vieux-Caire était appelée *Abû Murra* (Ibn Duqmâq, IV, p. 39, 105; Guest, *Fostat*, *JRAS*, 1907, p. 63).

Il ne faut donc pas s'étonner si la tradition musulmane fait du nom de Murra porté par Satan et par un Pharaon détesté un nom particulièrement odieux à Allah[1] (Ḥanbal, IV, p. 345; *Mustaṭraf*, II, p. 22; Lammens, *Yazîd Ier*, p. 228, note 10, *Fâṭima*, p. 43, note 2).

Lignes 10-12. — Bukhârî, LXXVIII, 113 le cite avec un *isnâd* légèrement différent :

حدثنا ابو اليمان اخبرنا شعيب حدثنا ابو الزناد عن الاعرج عن ابى هريرة قال قال رسول الله صلعم اخنى الاسماء يوم القيامة عند الله رجل تسمّى ملك الاملاك

Variante curieuse in *Kanz* (VIII, p. 271, n° 4550) et *Djâmi'* (I, p. 13) d'après al-Bukhârî, Muslim, Abû Dawud et al-Tirmidhî d'après Abû Huraira :

اخنع الاسماء عند الله يوم القيامة رجل تسمى مالك الاملاك ولا مالك الّا الله

Le و est supprimé in *Djâmi'*.

Akhnâ (اخنى). Le mot est écrit اخنا dans le texte.

Il est expliqué par les commentateurs arabes (cf. Ibn al-Athîr, II, p. 4; *Hidâyat*, I, p. 21, note 5; *Lisân*, XVIII, p. 268).

Ce terme signifie « le plus obscène en paroles, le plus grossier ».

« C'est dit le commentateur la grossièreté en paroles et il se peut que ce sens soit dérivé de l'expression : من اخنى عليه الدهر c'est-à-dire le sort inclina sur lui et provoqua sa perte. »

الخنا الفحش فى القول ويجوز ان يكون من اخنى عليه الدهر اذا مال عليه واهلكه

Lignes 12-13. — Ṭalḥa ibn 'Ubaid-Allah portait en effet la kunya d'Abû Muḥammad (cf. *Enc. Islam*, sub Ṭalḥa ibn 'Ubaid-Allah; *Usd*, III, p. 59; *Iṣâba*, II, p. 229, n° 4266, IV, p. 176, n° 1021; *Tahdhîb*, V, p. 20, n° 35).

Lignes 13-15. — Il s'agit sans doute dans cette tradition d'un compagnon dont la kunya aurait été Abû Yaḥya.

Lignes 16-18. — Le mot qui précède فلا حرب à la ligne 17 peut se lire : صبيانكم; cependant on s'attendrait plutôt à un nom de démon à cause du ـف, qui supposerait un nom propre.

Sur Khannâs (خنّاس). Ce nom de Satan est employé par le Coran dans la sourate al-Nâs (cxiv, 4).

[1] Pourtant on connaît des traditionnistes nommés *Abû Murra* (Ibn Sa'd, II *a*, p. 104).

Lignes 18-19. — Cf. ci-dessus, p. 6 (l. 1-3, 13-16) et ci-dessous, p. 9 (l. 3-4).

PAGE 9.

Lignes 1-3 et *3-4.* — Cf. ci-dessus, p. 6, l. 1-3 et 13-16, p. 8, l. 16-19.

Lignes 4-6. — Cf. ci-dessus, p. 8, l. 10-12.

Lignes 7-8. — Cf. *Handbook,* sub kunya.

Lignes 8-10. — Cf. *Kanz* (VII, p. 116, n° 1010; VIII, p. 270, n° 4541).

Lignes 10-12. — Cf. ci-dessus, p. 6, l. 10-12, p. 7, l. 4-6, et ci-dessous, p. 10, l. 1-2.

Lignes 12-13. — Cette tradition rapporte que le Prophète changea le nom d'Umm ʿÂṣim qui se nommait ʿÂṣiya (désobéissante) en Djamîla (jolie).

Divers textes la confirment grâce auxquels j'ai pu restituer la lacune.

Cf. *Taysîr,* I, p. 40 :

عن ابن عمر رضى الله عنهما ان رسول الله صلعم غير اسم عاصية وسماها جميلة اخرجه مسلم والترمذى وابو داود

Kanz, VIII, p. 312, n° 5284 :

عن ابن عمر ان ..... ام عاصم بن عمر كان اسمها عاصية فسماها رسول الله صلعم سهلة (?) وكان يتفاءل بالاسم

D'après Ibn Munaddih dans Ibn ʿAsâkir. Je n'ai retrouvé nulle part cette variante où il s'agit sans doute d'une personne différente.

Cf. *Kanz,* VI, p. 146, n° 236 : un ḥadîth plus développé où le Prophète change le nom d'Umm ʿÂṣim femme de ʿUmar ibn al-Khaṭṭâb nommée ʿÂṣiya en Djamîla. Cf. Asmâ', I*b*, p. 335, n° 723.

Ḥanbal, II, p. 18 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا يحيى عن عبيد الله اخبرنى نافع عن ابن عمر ان رسول الله صلعم غير اسم عاصية قال انت جميلة

Cette même tradition est citée dans *Usd,* V, p. 417 et *Iṣâba,* IV, p. 262, n° 232, p. 266, n° 255 (cf. *Khamîs,* II, p. 251). Il semble que dans *Iṣâba* et *Khamîs* il y ait confusion sur la personne.

Lignes 14. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 312, n° 5284, p. 313, n° 5291; *Usd*, IV, p. 232; *Tahdhîb*, VIII, p. 419-420, n° 749; *Iṣâba*, III, p. 288, n° 7382, ce qui permet de restituer كثيرا dans la lacune.

Lignes 14-15. — Cf. Ibn Sa'd, V, p. 333; Ḥanbal, IV, p. 213; *Kanz*, VIII, p. 312, n° 5284; *Taysîr*, III, p. 108; *Usd*, III, p. 73, IV, p. 374-375; *Tahdhîb*, X, p. 181, n° 338; *Iṣâba*, II, p. 244, n° 4341, 4344, 4345; III, p. 425, n° 8031, p. 426, n° 8032, 8033, s'appliquant d'ailleurs à différents personnages. Il faut d'ailleurs noter que la plupart des textes portent العاصى alors que le texte d'Ibn Wahb écrit العاص.

Lignes 15-18. — Le personnage dont il s'agit est al-Ḥubâb ibn al-Mundhir qui porta le liwâ des Khazradj à Badr (cf. Ibn Sa'd, III *b*, p. 109).

C'est sans doute, quoique le Prophète ait changé là son nom en 'Abd al-Raḥman (cf. p. 6, l. 12-13) le même personnage que celui-ci que Muḥammad appela 'Abd-Allah.

On serait évidemment tenté à la ligne 17 de lire un impératif de la racine لَوَا « enrouler », mais la première lettre du texte semble bien être un ا détaché du و qui le suit.

PAGE 10.

Lignes 1-2. — Cf. ci-dessus, p. 6 (l. 10-12), p. 7 (l. 4-6), p. 9 (l. 10-12).

Lignes 2-4. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 141 :

حدثنى مالك عن يحيى بن سعيد ان عمر بن الخطاب قال لرجل ما اسمك فقال جمرة فقال ابن من قال ابن شهاب قال ممن قال من الحُرَقَة قال اين مسكنك قال بحرّة النار قال بايها قال بذات لظى قال عمر ادرك اهلك فقد احترقوا قال فكان كما قال عمر بن الخطاب رضى الله عنه

Même texte avec variantes insignifiantes in *Kanz* (VI, p. 352, n° 5607) et *Taysîr* (I, p. 42).

Le *Kanz* ajoute à la fin du ḥadîth :

(مالك) ورواه ابو القاسم بن بشران فى اماليه موصولا من طريق موسى بن عقبة عن نافع عن ابن عمر فزاد فى اخره فوجد اهله قد احترقوا

Les mots semblent être des noms de lieux réellement existants.

Ce ḥadîth est un exemple des présages que les Arabes attachaient aux noms propres et en général aux mots.

Tout ce qui se rapporte au feu était condamné comme faisant allusion à Satan. Un préjugé analogue est encore vivant en Afrique du Nord où pour demander du feu on demande : العافية (cf. Marçais, *Orientalische Studien Nöldeke*, I, p. 436).

Lignes 6-9. — Cf. Bukhârî, LXXVIII, 107 :

حدثنا عبد الله بن محمد حدثنا سفيان قال سمعت ابن المنكدر قال سمعت جابر بن عبد الله رضى الله عنهما ولد لرجل منا غلام فسماه القاسم فقالوا لا نكنيك بابى القاسم ولا ننعمك عينا فاتى النبى صلعم فذكر ذلك له فقال اسم ابنك عبد الرحمن

(Cf. *Djâmi'*, II, p. 33; *Kanz*, VIII, p. 269, n° 4520).

On peut voir d'après ce texte qu'au lieu de ابا القسم (l. 7) il faut lire القسم.

C'est en effet le nom de l'enfant et non la kunya du père que change le Prophète. C'est donc le père qui devrait porter la kunya d'Abul-Qâsim comme il est dit à la ligne 8.

Lignes 9-11. — Tradition connue citée dans divers recueils avec des variantes peu importantes.

Le texte du *Djâmi'* (II, p. 33) et du *Kanz* (VIII, p. 269, n° 4521) d'après Djâbir est le suivant :

سموه باحب الاسماء الىّ حمزة

Le texte du *Djâmi'* est cité d'après al-Ḥâkim, celui du *Kanz* d'après Ibn 'Asâkir.

Un autre texte du *Kanz* (VIII, p. 270, n° 4539) porte :

سَمّه باحب الناس الىّ حمزة [محمد بن مخلد فى جزئه (dans al-Ḥâkim) والخطيب عن عمرو بن دينار عن رجل من الانصار عن ابيه] ۞ قال ولد لى غلام فاتيت به النبى صلعم فقلت ما اسميه قال فذكره ۞

Ḥamza (حمزة). Fils de ʿAbd al-Muṭṭalib oncle de Muḥammad et son frère de lait (cf. *Enc. Islam*, sub Ḥamza).

Lignes 11-14. — Cf. *Kanz*, VI, p. 115, nos 1781, 1782, p. 116, nos 1786, 1787, 1788, 1791; *Taysîr*, III, p. 313; Mâlik, *Égypte*, III, p. 163; *Djâmiʿ*, I, p. 96.

Aucun des textes précités sauf celui du *Kanz* (VI, p. 116, n° 1786) qui porte : وانا احشر الناس على قدمى ne donne les mots احشر ni امحى mais يحشر et يمحو.

Al-Mâḥî (الماحى). C'est-à-dire : « celui qui efface ».

Suyûṭî (*Tanwîr*, III, p. 163) explique l'expression comme suit : « Ibn Bukair dans sa recension remplace به de la version d'Ibn-Ḥanbal par بى.

« Le Qâḍî ʿIyâḍ ajoute : c'est-à-dire que c'est de la Mecque et d'Arabie et des contrées qu'il parcourut (que Dieu effacera par lui l'idolâtrie) et il lui a promis la royauté sur sa communauté, ou bien le mot est pris dans un sens général, avec la signification de victoire ou de supériorité comme il est dit (dans le Coran) pour le rendre supérieur à toute autre religion (ليظهره على الدين كله). »

Commentaire abrégé in Ibn al-Athîr, IV, p. 82.

Al-Ḥâshir (الحاشر). Cf. *Tanwîr, loc. cit., supra.*

Suyûṭî dit : (وانا الحاشر الذى يحشر الناس على قدمى).

« Ibn ʿAbd al-Birr dit : il veut dire : en face de moi et devant moi c'est-à-dire que les gens se rassembleront et s'uniront autour de lui et ils seront devant et derrière lui au jour du jugement dernier.

Al-Khalîl ajoute que c'est la foi qui les joindra, les rassemblera, quand elle unira les hommes appartenant à des contrées diverses. »

« Sur le sens de على قدمى al-Bâdjî et le Qâḍî ʿIyâd citent différentes opinions : « ce serait disent les uns : « à mon époque, de mon temps » voulant dire « il n'y aura plus de prophète après moi »; d'autres disent que cette expression signifie : par ma présence comme on dirait : le Prophète sera pour vous un témoin. Al-Khaṭṭâbî dit : et Ibn Dihiya est d'accord sur cette inter-

prétation : على قدمى signifie على اثرى sur mes traces, c'est-à-dire que le Prophète précède les gens et qu'ils sont placés derrière lui car il est le premier sur le passage duquel la terre se crevassa puis auprès duquel toute âme viendra, celui qu'on suivra ». Ce sens semble d'ailleurs confirmer la leçon على عقبى. »

« On dit aussi que على اثرى signifierait ان الساعة على اثره c'est-à-dire que le moment serait proche de celui de la résurrection, du jugement dernier. »

Commentaires analogues in Ibn al-Athîr, I, p. 229.

Lignes 14-17. — Le texte le plus voisin de celui d'Ibn Wahb et qui m'a permis de restituer les quelques lacunes est celui cité dans *Iṣâba* (II, p. 12, n° 3075).

..... من طريق ابى قبيل سمعت رجلا من بنى غفار يقول اتت بى امى الى النبى صلعم وعلىّ تميمة فقطعها وقال ما اسمك قال قلت السائب قال بل اسمك عبد الله قال ابو قبيل فقلت على ايهما تجيب قال على كليهما فقلت لكنى والله لو كنت انا ما اجبت الا على الاسم الذى سمانى به رسول الله صلعم

Une leçon plus abrégée se trouve dans *Usd* (II, p. 256).

روى ابن لهيعة عن ابى قبيل قال سمعت رجلا من بنى غفار يقول اتى بى رسول الله صلعم وعلىّ تميمة فقطعها رسول الله صلعم بيده وقال ما اسمك قلت السائب قال بل اسمك عبد الله اخرجه ابن منده وابو نعيم

Cf. ci-dessous, p. 98 (l. 10-12) au chapitre des amulettes.

PAGE 11.

Lignes 1-2. — Cf. *Futûḥ*, p. 275, l. 18; *Kanz*, VIII, p. 313, n° 5300.

Lignes 2-4. — Cf. *Annales*, I, p. 2134.

Sur ʿAtîq (عَتِيق). Le nom de ʿAtîq qui est celui d'Abû Bakr est attesté par de nombreux textes.

Cf. *Kanz*, VI, p. 140, nos 2233-2236, p. 316, nos 5268, 5269, p. 317, nos 5276-5278, 5282; *Enc. Islam*, sub Abû Bakr, qui rappelle que ce nom de ʿAtîq est diversement interprété par la tradition (cf. Duraid, p. 30; Qutaiba, p. 55; Ibn al-Athîr, III, p. 66).

Abû Bakr aurait été appelé ainsi disent les uns car il serait « affranchi du feu de l'enfer » (عتيق من النار). D'autres prétendent que c'est « à cause de la

beauté de son visage» (لعتق وجهه) ou de «son éclat supérieur à toute chose». C'est cette dernière explication qui est adoptée par Ibn Wahb.

L'octroi à trois frères de trois noms dérivés d'une même racine n'est pas isolé dans l'histoire des Arabes.

De même, les trois fils de ʿAlî (cf. *Kanz*, VII, p. 107, n° 914, p. 108, n° 930) s'appellent Ḥasan, Ḥusain et Muḥassin par imitation du prophète Hârûn qui donna à ses fils le nom de Shabbar, Shabîr et Mushabbir.

On trouve aussi deux frères s'appelant ʿAtaba et ʿUtaiba (*Kanz*, VI, p. 277, n° 4981).

Lignes 4-6. — Sur les banû al-Shaiṭân (بنو الشيطان) Qalqashandî (p. 54) donne leur généalogie : tribu Qaḥṭânide, fraction de Kinda; ce sont les banû al-Shaiṭân ibn Ḥâritha al-Walâda ibn ʿAmru ibn Muʿawiya ibn al-Ḥârith al-Akbar ibn Muʿawiya ibn Kinda.

Lignes 6-8. — Ce ḥadîth est cité dans Ibn Saʿd (III *a*, p. 80).

وكان اسم راشدة خالفة فوفدوا على النبى صلعم فقال من انتم قالوا بنو خالفة فقال انتم بنو راشدة

Banû Râshida (بنو راشدة). Cf. Ibn Saʿd, *loc. cit.*; Qalqashandî, p. 215. Tout en leur donnant la même généalogie qu'Ibn Saʿd, Qalqashandî les appelle(?) بنو راشد. Est-ce une faute d'impression?

Il est curieux de voir les divergences des deux auteurs dans l'orthographe des noms. Qalqashandî écrit :

بطن من لخم من القحطانية وهم بنو راشد وهو خالفة بن ادب بن جديلة بن لخم

Ibn Saʿd donne la généalogie suivante :

بنو راشدة بن أَزَبّ بن جَزِيلة ابن لخم .....

Ligne 8. — Sur le respect et le manque de respect.

Ligne 9-12. — Abû Nuʿaim, *Ḥilyat*, VI, p. 14. Le Livre de Dieu dont il s'agit est certainement le Pentateuque. La faute grammaticale que j'ai signalée au bas de la page 11 du texte est courante chez celui qui a écrit le manuscrit.

Les impératifs de verbes terminés par une lettre faible sont souvent écrits avec cette lettre.

Lignes 12-16. — Cf. *Bulûgh al-arab fi ma'rifat aḥwâl al-'Arab*, d'al-Alûsi (3 vol. 1924, Le Caire; III, p. 184):

وقد روى ان رجلا اتا النبى صلعم فقال « إن لى امّا انا مطيعها : اقعدها على ظهرى ولا اصرف لها وجهى وارد اليها كسبى فهل جزيتها ؟ » قال لا ولا بزفرة واحدة قال ولم؟ قال « لانها كانت تخدمك وهى تحب حياتك وانت تخدمها وتحب موتها »

PAGE 12.

Ligne 1. — Un autre ḥadîth concernant le ṭawâf d'une mère âgée portée par son fils se trouve dans le texte d'Ibn Wahb (ci-dessous, p. 14, l. 15-18). Ce second texte qui contient des vers est incomplet.

Noter le féminin هذه avec le duel : النعلان

Lignes 2-3. — Ḥadîth fréquent (cf. *Kanz*, VIII, p. 281, n° 4806, p. 284, n°s 4860, 4861; *Taysîr*, I, p. 45; *Djâmi'*, II, p. 23).

Remarquer que tous ces textes se servent de la préposition فى au lieu de مع qui est dans le texte d'Ibn Wahb.

Lignes 3-8. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 283, n° 4848 dans *al-Afrâd*, d'al-Dâraquṭnî, d'après Zaid ibn Arqam al-Dailamî, d'après Ibn 'Abbâs :

من اصبح والداه راضيين عنه اصبح وله بابان مفتوحان من الجنة ومن امسى ووالداه راضيين عنه امسى وله بابان مفتوحان من الجنة ومن اصبحا ساخطين عليه اصبح له بابان مفتوحان من النار ومن امسيا ساخطين عليه امسى له بابان مفتوحان من النار وان كان واحدا فواحد فقيل وان ظلماه قال وان ظلماه وان ظلماه

Cf. *Kanz* (VIII, p. 280, n° 4791) et *Djâmi'* (II, p. 163) cité dans Ibn 'Asâkir d'après Ibn 'Abbâs :

من اصبح مطيعا لله فى والديه اصبح له بابان مفتوحان من الجنة وإن كان واحدا فواحدا

Le Djâmi' ne porte pas d'ا au dernier mot.

Lignes 8-10. — Cf. *Kanz*, III, p. 122, n° 2198; VIII, p. 280, n°s 4777-4779; *Taysîr*, III, p. 48, 84; *Djâmi'*, II, p. 11, 65.

Lignes 10-12. — Cette tradition rapportée par Ka'b al-Aḥbar est une citation du Pentateuque.

Cf. *Kanz* (VIII, p. 282, n° 4830), d'après Ibn Ḥanbal, d'après Anas :

من احب ان يمد له فى عمره وان يزاد فى رزقه فليبر والديه وليصل رحمه

Même texte in Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, V, p. 389.

Lignes 12-14. — Cf. Bukhârî, LXXVIII, 15 :

حدثنا خالد بن مخلد حدثنا سليمان حدثنا عبد الله بن دينار عن ابى صالح عن ابى هريرة رضى الله عنه عن النبى صلعم قال ان الرحم شجنة من الرحمن فقال الله من وصلك وصلته ومن قطعك قطعته

Cf. *Kanz* (II, p. 35, n° 843, p. 74, n° 1815); *Taysîr* (II, p. 50) et ci-dessous, p. 19 (l. 10-12) et p. 20 (l. 1-2).

Sur le mot *shudjna* ou *shadjna* (شُجْنة), cf. Ibn al-Athîr, II, p. 206.

Lignes 14-16. — Cf. *Kanz* (II, p. 76, n° 1855); *Djâmi'* (II, p. 134) dans le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, dans Bukhârî, Abû Dawud et al-Tirmidhî d'après Ibn 'Amru même ḥadîth avec la variante : انقطعت au lieu de : قطعت du texte d'Ibn Wahb. Cf. *Kanz* (II, p. 158, n° 3558); Ḥanbal, II, p. 163, 190, 193.

A remarquer que les textes du *Musnad* d'Ibn Ḥanbal portent : اقطعت.

Mukâfi (مُكَافِئٌ). Ce mot signifie équivalence, rapport d'égalité.

Ce ḥadîth signifie que celui qui maintient les liens d'affection ne remplit pas toute sa tâche de réciprocité mais seulement celui qui, lorsque les liens sont rompus les relie.

Lignes 17-18. — On peut lire : يشغلنى « qui me préoccupent » ou يسعنى « qui me mettent à l'aise ».

Le mot surchargé n'est pas net.

'Ada (عاد). Le mot عاد ainsi employé n'est pas attesté par les lexicographes arabes classiques; il semble être comme le dit Lane, *Lexicon*, sub عَادٍ, une particule invariable entraînant le cas direct avec le sens interrogatif ou affirmatif : « est-il (ou elle) déjà (ou encore)? » « il (ou elle) est déjà (ou encore) ». Le sens semble être une évolution de celui du verbe عَادَ signalé par Dozy, *Supplément*, sub (عاد) : ما عاد فيه « il n'y en a plus ». Des significations voisines de ce verbe auxiliaire que les grammairiens considèrent comme اخوات كان

(Wright, II, p. 102; Ibn al-Athîr, III, p. 137) sont données dans Brockelmann, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, 1913, p. 512*c*; M. Cohen, *Le système verbal sémitique et l'expression du temps*, 1924, p. 124; Marçais, *Textes de Tanger*, p. 393-394 mais dans la langue parlée.

PAGE 13.

Lignes 1-4. — Sur ʿAkk (عكّ), cf. *Enc. Islam*, sub ʿAkk; Qutaiba, p. 21; Qalqashandî, p. 298-299; *Shams*, p. 74.

Lignes 4-7. — Cf. Abû Nuʿaim, *Ḥilyat*, V, p. 372 :

حدثنا ابو محمد بن حيان ثنا ابراهيم بن محمد بن الحسن ثنا ابو الربيع ثنا ابن وهب ثنا ابن لهيعة عن عمارة بن غزية عن عبد الله بن دينار عن عطا بن يسار عن كعب انه قال : في جهنم اربعة جسور اولها جسر يجلس عليه كل قاطع رحم والثاني من كان عليه دين حتى يقضى دينه والثالث فامحاب الغلول والرابع عليه الجبارون والرحمة تقول اى رب سلم سلم

Ibid., VI, p. 22 avec variante dans l'*isnâd* et يحبس au lieu de يجلس.

Ghulûl (غُلول). Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 168 : c'est la tromperie dans le partage du butin.

Lignes 7-9. — Cf. ci-dessous, p. 18, l. 13-16; *Kanz* (VIII, p. 282, n° 4823), d'après Ibn al-Sunnî dans *ʿAmal yawm wâ laila*, d'après Abû Huraira et d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après ʿÂ'isha :

لا تمش امام ابيك ولا تستسب له ولا تجلس قبله ولا تدعه باسمه

Cf. *Lisân*, sub سبّ.

Lignes 9-11. — Sur l'expression *fadathu bil-wâlidain* (فدته بالوالدين) « elle donnerait ses parents en rançon pour racheter son enfant », cf. l'expression bien connue in lettres du IIe/IIIe siècle de l'hégire (J. David-Weill, *BIFAO*, XXX, p. 36, n. 1) : جعلنى الله فداك ou جُعِلْتُ فداك « Dieu me fasse te servir de rançon » ou « que je te serve de rançon » dans le sens très affaibli de : « je me mets à ton entière disposition. »

Lignes 11-13. — Cf. ci-dessus, l. 7-9.

Lignes 13-15. — Cf. *Djâmi'* (I, p. 40); *Kanz* (VI, p. 178, n° 3006), d'après le *Kâmil* d'Ibn 'Adî, d'après 'Alî.

Lignes 15-16. — Cf. 1° اكرموا اولادكم واحسنوا ادابهم *Kanz* (VIII, p. 278, n° 4719), d'après Anas dans le recueil d'Ibn Mâdja.

2° من حق الولد على الوالد ان يحسن اسمه ويحسن ادبه *Kanz* (VIII, p. 279, n° 4745) d'après Ibn al-Nadjdjâr, d'après Abû Huraira.

Lignes 16-18. — Cf. *Tafsîr* (XV, p. 49).

Le texte de Ṭabarî m'a permis de confirmer la lecture difficile ابو الهداج التُجِيبى. Je n'ai pu cependant trouver le nom de ce traditionniste dans aucun autre ouvrage.

Sur *fazz* (فَظّ). Ce mot est employé dans le Coran (III, 153). Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 207. Il signifie : dur, cruel.

PAGE 14.

Lignes 1-5. — Cette tradition se trouve dans Muslim, XVI, p. 109 avec un *isnâd* légèrement différent :

حدثنى ابو الطاهر احمد بن عمرو بن سَرْح اخبرنا عبد الله بن وهب اخبرنى سعيد بن ابى ايوب عن الوليد بن ابى الوليد عن عبد الله بن دينار عن عبد الله بن عُمَر ان رجلا من الاعراب لَقِيَهُ بطريق مكة فسلم عليه عبد الله وحمله على حمار كان يركبه واعطاه عمامة كانت على راسه فقال ابن دينار فقلنا له اصلحك الله انهم الاعراب وانهم يرضون باليسير فقال عبد الله ان ابا هذا كان ودًا لعمر بن الخطاب وانى سمعت رسول الله صلعم يقول إن ابر البر صلة الولد اهل ود ابيه ۞ حدثنى ابو الطاهر اخبرنا عبد الله بن وهب اخبرنى حيوة بن شريح عن ابن الهاد عن عبد الله بن دينار عن عبد الله بن عمر ان النبى صلعم قال ابر البر ان يصل الرجل ود ابيه

Cf. *Kanz*, VIII, p. 282, n° 4820; *Djâmi'*, I, p. 85; Ḥanbal, II, p. 88, 91, 97, 111.

Lignes 5-9. — *Ta'djdjala* (تعجّل), تعجّل الى ربه موسى : « Moïse se pressa vers son Seigneur » lors de la révélation des Tables de la Loi (cf. *Enc. Islam*, sub Mûsâ; *C*, XX, 85-86; *Tafsîr*, XVI, p. 145).

Istasabba (إسْتَسَبَّ). Lane (sub سبّ) sous l'autorité du *Tâdj al-'Arûs* donne

deux sens à ce mot : soit exposer ses parents à la médisance, soit attirer la médisance sur eux en médisant des parents d'autres qui par réciprocité médiront de ses parents.

Lignes 9-12. — Des textes très voisins de celui d'Ibn Wahb se trouvent dans le *Kanz*. Cf. *Kanz* (VIII, p. 283, n° 4843), d'après Anas dans Ibn ʿAsâkir :

ان الرجل يموت والداه او احدهما وانه لعاق لهما فلا يزال يدعو لهما ويستغفر لهما حتى يكتبه الله برًا ۞ وفيه يحيى بن عقبة كذبه ابن معين

Kanz (VIII, p. 283 n° 4849) dans l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après ʿAbd al-Raḥman ibn Samura :

من بر قسمهما وقضى دينهما ولم يستسب لهما كتب بارًا وان كان عاقا فى حيوته ومن لم يبر قسمهما و(لم) يقض دينهما ويستسب لهما كتب عاقا وان كان بارا فى حيوته

Kanz (VIII, p. 283, n° 4850) dans Ibn ʿAsâkir d'après Abû Huraira :

من قضى دين والديه بعد موتهما او فى نذرهما ولم يستسب لهما فقد برهما وان كان عاقا بهما ومن لم يقض دينهما ولم يوف نذرهما واستسب لهما فقد عقهما وان كان بهما بارا فى حياتهما

Lignes 12-13. — Cette tradition est tirée du Pentateuque (Thora). Le nom du traditionniste est incertain : عبد الله بن سعد (ou مسعود) بن أبى الصَعْبة. D'ailleurs aucune des *Tabaqât* ne semble le mentionner.

Cf. *Kanz* (VIII, p. 280, n° 4771). Dans le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, dans Bukhârî (*Kitâb al-adab*) dans Muslim, Abû Dawud, et Tirmidhî d'après Ibn ʿUmar :

ان ابر البر ان تصل الرجل اهل ود ابيه بعد ان يولى الاب

Kanz (*ibid.*, n° 4772) dans l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî d'après Anas :

من البر ان تصل صديق ابيك

Le sens de ces ḥadîth se rapproche d'ailleurs de celui des lignes 1-5. Pour les ḥadîth parallèles, cf. mes notes *ibid.*

Lignes 13-14. — Cf. *Djâmiʿ* (II, p. 167); *Kanz* (VIII, p. 280, n° 4792), d'après Muʿâdh ibn Anas dans le *Kitâb al-adab* de Bukhârî et dans al-Ḥâkim.

Ṭûbâ (طُوبى). Nom d'un arbre du paradis (cf. Ibn al-Athîr, III, p. 46).

Lignes 15-18. — La ligne 15 commence par le titre ف البر : Du respect. Le texte du ḥadîth est mutilé aux deux dernières lignes.

Un ḥadîth du *Kanz* (VIII, p. 310, n° 5254) semble analogue comme sens et cite également du sadj' comparable à celui du ḥadîth d'Ibn Wahb d'après le *Sha'b al-îmân* de Baihaqî :

عن عمرو بن حماد قال حدثنا رجل قال خرج على وعمر من الطواف فاذا بها باعرابى معه ام له يحملها على ظهره وهو يرتجز ويقول :

انا مطيتها لا انفر ۞ واذا الركاب ذعرت لا اذعر

وما حملتنى وارضعتنى اكثر

لبيك اللهم لبيك ۞ فقال على يا ابا جعفر ادخل بنا الطواف لعل الرحمة تنزل فتعمنا فدخل يطوف بها وهو يقول :

انا مطيتها لا انفر ۞ واذا الركاب ذعرت لا اذعر

وما حملتنى وارضعتنى اكثر

لبيك اللهم لبيك ۞ وعلى يقول : ان تبرها فالله اشكر ۞ يجزيك بالقليل الاكثر

Sur *Ṭalqa* (طَلْقة). Douleur de l'enfantement, cf. *Kanz* (VIII, p. 281, n° 4815), d'après le *Kitâb al-Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Buraida cite la tradition suivante :

لعله ان يكون بطلقة واحدة ۞ ان رجلا قال يا رسول الله انى حملت امى على عنقى فرسخين فى رمضاء شديدة لو القيت فيها بضعة من لحم لنضجت فهل اديت شكرها قال فذكره ۞

Même texte in *Zawâ'id* (VIII, p. 137) et Ṭabarânî (p. 50), cf. Ibn al-Athîr, III, p. 43, d'après Abû Mûsâ :

(س ۞ وفى حديث ابن عمر رضى الله عنهما) ان رجلا ج بامه فحملها على عاتقه فساله هل قضى حقّها قال لا ولا طلقة واحدة

الطلق وجع الولادة والطَّلْقة المرّة الواحدة

Un homme fit le pèlerinage avec sa mère et la porta sur son dos; puis il demanda à Ibn 'Umar : La mère a-t-elle obtenu son dû? Il dit : non cela n'équivaut même pas à une des douleurs de l'enfantement.

J'ai restitué طلائقها à la ligne 18 d'après le ḥadîth de la page 15, lignes 4-5. La lecture de la ligne 17 est incertaine : رلى شهرًا فبلى شخص بعد امى ..... كر

PAGE 15.

Lignes 1-4. — Traduction : Ô Envoyé de Dieu, ma mère a atteint auprès de moi un âge si avancé que c'est moi qui prends soin d'elle comme elle a pris autrefois soin de moi et qu'elle n'a plus guère de temps à vivre si bien qu'elle n'a d'autre nourriture que mon lait, je la nettoie de ce dont on nettoie un petit enfant; aurai-je atteint alors ô Envoyé de Dieu ce qui doit être? Il dit : non, car malgré ce soin que tu déclares prendre d'elle, tu aimerais à en être délivrée, alors que, lorsqu'elle prenait le même soin de toi, elle espérait que tu vivrais longtemps.

Lignes 4-5. — Cf. ci-dessus, p. 14, l. 17-18.

Lignes 5-9. Cf. *Annales*, I, p. 1515 :

فحدثنا ابن حميد قال ثنا سلمة قال حدثنى محمد بن اسحاق عن عاصم بن عمر بن قتادة ان عبد الله بن عبد الله بن أُبيّ بن سَلُول اتى رسول الله صلعم فقال يا رسول الله انّه قد بلغنى انك تريد قَتْل عبد الله بن أُبيّ فيما بلغك عنه فان كنتَ فاعِلاً فمُرْنى به فانا احملُ اليك رأسه فوالله لقد علمت الخزرج ما كان بها رجل ابر بوالده منّى وانّى اخشى ان تامر به غيرى فيقتله فلا تَدعُنى نفسى ان انظُرَ الى قاتِلِ عبد الله بن أُبيّ يمشى فى الناس فاقتل مؤمنا بكافِرٍ فادخل النار فقال رسول الله صلعم بل نرفق به ونحسن صحبته ما بقى معنا .....

Cf. *Usd*, III, p. 197, même tradition avec addition suivante :

..... ولا يتحدث الناس ان محمدًا يقتل اصحابه ولكن برّ اباك واحسن صحبته

Il est curieux de constater qu'aucun de ces deux textes ne mentionne le fait que ʿAbd-Allah ibn Ubaiy ibn Salûl, celui que l'histoire appelle le « chef des hypocrites » (رأس المنافقين) se serait écrié en voyant le Prophète : « C'est Ibn Abî Kabsha qui vient de passer. »

Ibn Abî Kabsha (ابن ابى كبشة). L'origine de ce nom appliqué au Prophète est expliquée par Ibn al-Athîr, IV, p. 5 et Nawâwî, XII, p. 110 en note.

1° Ibn al-Athîr dit :

كان المشركون ينسبون النبى صلعم الى ابى كبشة وهو رجل من خُزاعة خالف قريشا فى عبادة

الاوثان وعبد الشعرى العبور فلما خالفهم النبى صلعم فى عبادة الاوثان شبهوه به وقيل انه كان جَدَّ النبى صلعم من قِبَل امه فارادوا انه نَزَع فى الشبه اليه

2° Al-Nawâwî :

اما قوله ابن ابى كبشة فقيل هو رجل من خُزاعة كان يعبد الشعرى ولم يوافقه احد من العرب فى عبادتها فشبهوا النبى صلعم به لمخالفته اياهم فى دينهم كما خالفهم ابو كبشة

روينا عن الزبير بن بكار فى كتاب الانساب قال ليس مرادهم بذلك عيب النبى صلعم انما ارادوا بذلك مجرد التشبيه وقيل ان ابا كبشة جد النبى صلعم من قبل امه

قال ابن قتيبة وكثيرون وقيل هو ابوه من الرضاعة وهو الحارث بن عبد العزى السعدى حكاه ابن بطال واخرون وقال القاضى عياض قال ابو الحسن الجرجانى التشابه انما قالوا ابن ابى كبشة عداوة له صلعم فنسبوه الى نسب له غير نسبه المشهور اذ لم يمكنهم الطعن فى نسبه المعلوم المشهور قال وقد كان وهب ابن عبد مناف بن زهرة جده ابو آمنة يكنى ابا كبشة وكذلك عمرو بن زيد بن اسد الانصارى النجارى ابو سلمى ام عبد المطلب كان يدعى ابا كبشة

قال وكان فى اجداده ايضًا من قبل امه ابو كبشة وهو ابو قبيلة ام وهب ابن عبد مناف ابو آمنة ام النبى صلعم وهو خزاعى وهو الذى كان يعبد الشعرى وكان ابوه من الرضاعة يدعى ابا كبشة وهو الحارث بن عبد العزى السعدى قال القاضى وقال مثل هذا كله محمد بن حبيب البغدادى وزاد ابن ماكولا فقال وقيل ابو كبشة عم والد حليمة مرضعته صلعم

TRADUCTION :

1° Les infidèles donnaient au Prophète le nom de fils d'Abû Kabsha et c'est un homme de la tribu de Khuzâ'a qui était en opposition avec Quraish au sujet des idoles qu'il vénérait; il vénérait en effet la constellation de Sirius. Quand le Prophète lutta contre Quraish au sujet de l'adoration des idoles, on l'identifia à lui et on disait aussi qu'il était l'aïeul du Prophète du côté de sa mère et on veut dire qu'il était près de lui ressembler.

2° Ibn Abî Kabsha : on dit que c'est un homme de Khuzâ'a qui adorait la constellation de Sirius et aucun des Arabes ne le suivait dans ce culte et on lui compara le Prophète parce qu'il les contredisait dans leurs croyances comme Abû Kabsha les avait contredit.

Nous avons rapporté d'après al-Zubair ibn Bakkâr dans le *Kitâb al-ansâb* : que leur intention n'était pas de tourner en dérision le Prophète mais simplement de faire une comparaison; on dit aussi qu'Abû Kabsha serait l'aïeul du Prophète du côté de sa mère.

Ibn Qutaiba et de nombreux auteurs disent : on prétend aussi que c'est son père nourricier al-Ḥârith ibn 'Abd al-'Uzza al-Sa'dî.

Ibn Baṭṭâl et d'autres sont de cet avis.

Le Qâḍî ʿIyâḍ, citant Abul Ḥasan al-Djurdjânî, dit : l'identification vient de ce qu'ils l'appelèrent Ibn Abî Kabsha par hostilité envers lui et ils lui attribuèrent une descendance autre que celle qui lui était reconnue car il ne leur était pas possible d'attaquer celle-ci.

Et Wahb ibn ʿAbd Manâf ibn Zuhra son aïeul le père d'Âmina avait pour kunya Abû Kabsha de même que ʿAmru ibn Zaid ibn Asad al-Anṣârî al-Nadjdjârî père de Salmâ mère de ʿAbd al-Muṭṭalib.

De même parmi les aïeux du Prophète du côté de sa mère il y a un Abû Kabsha père de Qabîla mère de Wahb ibn ʿAbd Manâf père d'Âmina mère du Prophète, et il fait partie de la tribu de Khuzâʿa c'est lui qui adora la constellation de Sirius; et le père nourricier du Prophète s'appelait aussi Abû Kabsha; c'est al-Ḥârith ibn ʿAbd al-ʿUzzâ al-Saʿdî (cf. *Iṣâba*, IV, p. 165, n° 560).

Le Qâḍî dit : Muḥammad ibn Ḥabîb al-Baghdâdî s'accorde sur tout cela et Ibn Makûlâ ajoute : Abû Kabsha est le nom de l'oncle paternel du père de Ḥalîma nourrice du Prophète.

Il est à remarquer qu'aucun des commentateurs ne fait allusion à Abû Kabsha affranchi du Prophète dont le nom est Sulaim ou Aws (*Usd*, V, p. 282; *Khamîs*, II, p. 178; Qutaiba, p. 48, *Annales*, I, p. 1780; *Iṣâba*, IV, p. 165, n° 959).

Lignes 9-14. — *Sifr* (سِفْر). Ce mot signifie chacun des livres du Pentateuque.

Lignes 14-15. — Ce ḥadîth a été retrouvé avec quelques variantes dans divers recueils.

Le *Kanz* (VIII, p. 280, n° 4787) cite d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Muslim, d'après Abû Huraira le texte suivant :

رغم انفه ثم رغم انفه ثم رغم انفه من ادرك ابويه عند الكبر احدهما او كلاهما ثم لم يدخل الجنة

Même texte dans *Taysîr* (I, p. 44) et Muslim, XVI, p. 108-109.

Un autre texte du *Kanz* (VIII, p. 283, n° 4847) cité d'après al-Ṭabarânî(?), le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Abul-Qâsim al-Baghawî, al-Bâwardî, Ibn al-Sakan, Ibn Qânîʿ, Abû Nuʿaim et dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après le *Sunan* de Saʿîd ibn Manṣûr, d'après Abû Mâlik donne la leçon suivante :

من ادرك والديه او احدهما ثم دخل النار من بعد ذلك فابعده الله واسحقه ۞ قال البغوى ولا اعلم له غيره ۞ قلت له ثان يأتى

Sur le mot *buʿd* (بُعد), cf. Ibn al-Athîr, I, p. 86.

Ligne 18. — Le nom du traditionniste يعقوب dont j'ai restitué le ـب final est suivi d'une nisba peut-être الحلبى. Le mot se présente ainsi dans le texte الـ حلبى.

PAGE 16.

Lignes 2-3. — Cf. *Tafsîr* (XV, p. 49) :

حدثنى محمد بن عبد الله ابن عبد الحكم قال ثنا ايوب بن سويد قال ثنا الثورى عن هشام بن عروة عن ابيه فى قول «واخفض لهما جناح الذل من الرحمة» قال لا تمتنع من شىء احباه

C, XVII, 25 —.

Lignes 3-4 et *4-5.* — Cf. *Kanz* (VIII, p. 282, n° 4818), tradition abrégée d'après Ibn ʿAmrû dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî.

Le *Kanz* (VIII, p. 281, n° 4808) cite encore un texte, d'après Abul Shaikh dans le Thawâb et al-Dailamî d'après Djâbir, qu'il est curieux de comparer avec les traditions rapportées dans le manuscrit d'Ibn Wahb :

ان دعاك ابواك وانت فى الصلوة فاجب امك ولا تجب اباك

Ligne 7. — Cette tradition ne se trouve dans aucun recueil.

Pourtant des textes de forme analogue quoique de sens différent se trouvent chez divers auteurs.

(*Kanz*, VIII, p. 282, n° 4824, d'après al-Kharâ'iṭî dans le *Masâwî al-akhlâq* et Ibn Mardawaih, d'après ʿÂ'isha) :

ما بر اباه من شد طرفه اليه

Des textes très voisins de celui-ci se trouvent dans le *Kanz* (VIII, p. 284, n° 4856) et le *Djâmiʿ* (II, p. 143), d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî et d'après ʿÂ'isha d'après Ibn Mardawaih.

Lignes 8-10. — Cette tradition est citée dans le *Taysîr* (I, p. 46), d'après al-Tirmidhî :

عن ابن عمر رضى الله عنهما قال اتى رجل رسول الله صلعم فقال انى اصبت ذنبًا عظيمًا فهل لى من توبة؟ قال : هل لك من ام؟ قال لا قال : فهل لك من خالة؟ قال نعم! قال فبرها ۞ اخرجه الترمذى وصححه وزاد فى اخرى عن البراء بن عازب : الخالة بمنزلة الام

Cf. ci-dessus, p. 12, l. 8-10.

Lignes 10-12. — A la ligne 11 j'ai cru pouvoir restituer : لا(?) qui semble correspondre à la forme des lettres encore visibles au-dessus de la lacune.

Istiṣâl (إستيصال) l. 12. Ce mot d'après le texte s'oppose à نجا; maṣdar de dixième forme de اصل qui signifie perte, extermination.

Lignes 13-16. — On peut lire à la ligne 15 le premier verbe يثبت ou ينبت ce qui ne change pas le sens du ḥadîth.

Lignes 16-17. — Cf. *Kanz* (VIII, p. 309, n° 5247) qui contient une tradition du *Musnad* d'Abû Huraira dont le sens est voisin :

(مسند ابى هريرة) قال قال رجل يا رسول الله من احق الناس بالصحبة قال امك قال ثم من قال امك قال ثم من قال ابوك ۞ فيرون ان لامك الثلثين ولابيك الثلث ۞ قال سفيان لابيك فى الحديث قال نعم (ابن النجار)

PAGE 17.

Lignes 1-2. — Des ḥadîth dont le sens est analogue : supériorité des droits de la mère sur ceux du père, se trouvent dans des textes nombreux, cf. *Handbook,* sub Relations : « one's mother has the greatest claim on kindness and piety. »

Lignes 4-6. — Cette tradition rapportée par Ka'b, juif converti de fraîche date à l'Islam pourrait bien être comme la suivante qui le mentionne expressément une citation de la Thora (Pentateuque), cf. Abû Nu'aim, *Ḥilyat,* V, p. 378 :

حدثنا ابراهيم بن عبد الله ثنا محمد ابن اسحاق ثنا قتيبة بن سعيد ثنا الليث بن سعد عن خالد بن يزيد عن سعيد بن ابى هلال ان كعب الاحبار قال : والذى نفسى بيده ان الله ليعجل حين العبد اذا كان عاقًا لوالديه فيعجله العذاب وان الله ليزيد عمر العبد اذا كان برًا لوالديه ليزداد برًا وخيرًا

et avec *isnâd* différent *ibid.*, VI, p. 22.

Cf. ḥadîth comparable in *Kanz,* II, p. 68, n° 1662.

Lignes 7-9. — Cette tradition citée par Ka'b qui dit la donner d'après « le Livre de Dieu » ne se trouve pas dans les recueils de ḥadîth.

Le Livre de Dieu (كتاب الله) doit sans aucun doute être le Pentateuque.

Lignes 9-11. — Cette tradition, fatwa de ʿAṭâ ibn Rabâḥ, n'a pas été identifiée, cependant Tirmidhî (XXV, 3) cite une tradition analogue :

حدثنى ابن ابى عمر حدثنا سفيان بن عيينة عن عطا بن السائب الهجيمى عن ابى عبد الرحمن السلمى عن ابى الدرداء ان رجلا اتاه فقال ان لى امراة وان امى تامرنى بطلاقها قال ابو الدرداء سمعت رسول الله صلعم يقول الوالد اوسط ابواب الجنة فان شئت فاضع ذلك الباب او احفظه.....

Lignes 11-18. — Cette tradition qui semble tirée, comme celles des lignes 4-6 et 7-9, du Pentateuque n'a pas été retrouvée textuellement.

Pourtant le *Kanz* (VIII, p. 279, n° 3755) cite un texte qui peut être comparé à celui-ci.

Les autorités d'après lesquelles la tradition est citée sont : Aḥmad ibn Ḥanbal dans son *Musnad,* Ibn Mâdja, al-Ḥâkim, et al-Baihaqî dans le *Shaʿb al-îmân,* d'après Abû Salâla :

اوصى الرجل بامه اوصى الرجل بامه اوصى الرجل بامه اوصى الرجل بابيه اوصى الرجل بمولاه الذى يليه وان كان عليه من اذى يوذيه

PAGE 18.

Lignes 1-3. — Cf. ci-dessous, p. 19, l. 12-15.

(Cf. *Kanz,* VI, p. 170, n° 2859, cité dans les recueils d'al-Nasâ'î et d'al-Ḥâkim, d'après ʿÂ'isha, VIII, p. 309, n° 5248, d'après ʿÂ'isha dans le *Baʿth* des recueils de Bukhârî et de Muslim; Ḥanbal, VI, p. 151 sq., 166 sq.; *Iṣâba,* I, p. 298; *Usd,* I, p. 359).

Lignes 4-5. — Des traditions d'un sens voisin sont citées dans le *Kanz* (II, p. 110, n° 2683; VIII, p. 280, n° 4765, p. 282, n° 4832).

Lignes 6-7. — Cette tradition qu'entendit le condisciple de ʿAbd-Allah ibn Wahb, le jurisconsulte ʿAbd al-Raḥman ibn al-Qāsim, l'auteur de *Kitâb al-mudawwânât al-kubrâ,* n'a pas été retrouvée.

Lignes 7-8. — Le vers du poète célèbre Ḥassân ibn Thâbit n'a pas été retrouvé malgré mes recherches (mètre *wâfir*).

On peut comprendre le vers ainsi : « Par la vie de ton père, quel homme que celui qui me critique au sujet du respect que j'ai pour mes parents, et des liens de parenté. »

(رحم) serait une licence poétique ou une orthographe ancienne pour رَحِم. L'on pourrait comprendre aussi : « Par la vie de ton père, nul homme n'a eu à me satiriser à cause du dévouement dû aux parents ni à cause des liens du sang » (?).

Lignes 11-13. — Ce ḥadîth se trouve dans plusieurs recueils mais aucune des leçons ne donne la fin du ḥadîth cité par Ibn Wahb.

Le *Djâmi'* (I, p. 22) et le *Kanz* (VIII, p. 278, n° 4726) citent d'après 'Alî le texte suivant qui est rapporté d'après Abul Shaikh dans le *Thawâb* :

رحم الله والدا اعان ولده على برّه

Un texte de sens analogue est cité dans le *Kanz* (VIII, p. 278, n° 4728). D'après Abû Huraira dans l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî.

Lignes 13-15. — Un texte d'un sens analogue est cité par Ibn Wahb, p. 13, l. 7-9 et 11-13.

Lignes 17-18. — Le *Kanz* donne trois leçons qu'il est intéressant de mettre en parallèle avec cette tradition :

1° ثلاثة لعنهم الله تعالى رجل رغب عن والديه ورجل سعى بين رجل وامرأة يفرق بينهما ثم يخلف عليها من بعده ورجل سعى بين المؤمنين بالاحاديث ليتباغضوا وتحاسدوا

(*Kanz*, VIII, p. 185, n° 3238, rapporte d'après al-Dailamî, d'après 'Umar) :

2° شرّ الناس ثلاثة متكبر على والديه يحقرها ورجل سعى فى فساد بين الناس بالكذب حتى يتباغضوا ويتباعدوا ورجل سعى بين رجل وامرأة بالكذب حتى يغيره عليها بغير الحق حتى فرق بينهما ثم يخلفه عليها من بعده

(*Kanz*, VIII, p. 185, n° 3248, d'après Abû Nu'aim, d'après Ibn 'Abbâs) :

3° عن ابن عباس قال قال عمر شر الناس ثلاثة متكبر على والديه يحقرها ورجل سعى فى فساد بين رجل وامرأة ويبصره عليها غير الحق حتى فرق بينهما ثم خلف بعده ورجل سعى فى فساد بين الناس بالكذب حتى يتباعدوا ويتباغضوا

(*Kanz*, VIII, p. 232, n° 3652, d'après Ibn Zâhiriya).

PAGE 19.

Lignes 2-3. — Des textes analogues ont été retrouvés. Cf. ci-dessus, p. 18, l. 4-5.

Lignes 6-8. — *C*, XVII, 25; *Tafsîr*, XV, p. 49.

Lignes 10-12. — Cf. ci-dessus, p. 12, l. 12-14 et ci-dessous, p. 20, l. 1-2. Le texte qui se rapproche le plus de celui d'Ibn Wahb est le suivant :

الراحمون يرحمهم الرحمن تبارك وتعالى ارحموا من فى الارض يرحمكم من فى السماء

D'après Ibn Ḥanbal, Abû Dawud, al-Tirmidhî et al-Ḥâkim d'après Ibn ʿUmar.

Aḥmad ibn Ḥanbal, al-Tirmidhî, al-Ḥâkim ajoutent :

والرحم شجنة من الرحمن فمن وصلها وصله الله ومن قطعها قطعه الله

(*Djâmiʿ*, II, p. 24).

Lignes 12-15. — Cf. ci-dessus, p. 18, l. 1-3.

Lignes 15-19. — Cf. Bukhârî, LXXVIII, 13 :

حدثنى بشر بن محمد اخبرنا عبد الله اخبرنا معاوية بن ابى مزرد قال سمعت عمى سعيد بن يسار يحدث عن ابى هريرة عن النبى صلعم قال ان الله خلق الخلق حتى اذا فرغ من خلقه قالت الرحم هذا مقام العائذ بك من القطيعة قال نعم امّا ترضين ان اصل من وصلك واقطع من قطعك قالت بلى يا رب قال فهو لك قال رسول الله صلعم فاقرؤا ان شئتم « فهل عسيتم ان توليتم ان تفسدوا فى الارض وتقطعوا ارحامكم »

Quelques variantes sans importance sont données par le texte du *Djâmiʿ* (I, p. 69) cité d'après Abû Huraira dans les recueils de Bukhârî, Muslim, XVI, p. 112 et al-Nasâʾî (cf. *Kanz*, II, p. 76, n° 1847). Cf. *C*, XLVII, 24; *Tafsîr*, XXVI, p. 35.

Ligne 19. — Cf. ci-dessus, p. 12, l. 12-14, p. 19, l. 10-12.

PAGE 20.

Lignes 1-2. — Cf. ci-dessus, p. 12, l. 12-14 et p. 19, l. 10-12.

Lignes 2-5. — Le texte cité par le *Kanz* (VIII, p. 283, n° 4855) et le *Djâmi'* (II, p. 123), d'après 'Alî dans les recueils de Aḥmad ibn Ḥanbal, al-Nasâ'î et Muslim se rapproche de cette tradition :

لعن الله من لعن والديه ولعن الله من ذبح لغير الله ولعن الله من آوى محدثا ولعن الله من غير منار الارض

Des textes un peu différents sont reproduits dans le *Kanz* (VIII, p. 188, n° 3297), d'après 'Alî, d'après al-Ḥâkim et p. 192, n° 3354, d'après al-Kharâ'iṭî dans le *Masâwî al-akhlâq* aussi que d'après al-Ḥâkim et d'après al-Baihaqî dans le *Sha'b al-îmân* qui le rapportent d'après Abû Huraira.

Lignes 5-9. — Des textes qui se rapprochent de celui d'Ibn Wahb se trouvent dans le *Kanz*, le *Djâmi'* et dans le recueil de Bukhârî.

1° كره لكم عقوق الامهات

(*Kanz*, VIII, p. 281, n° 4814, d'après Bukhârî, dans *al-Târîkh*, d'après Ma'qil ibn Yasâr).

2° ان الله تعالى حرم عليكم عقوق الامهات ووأد البنات ومنعا وهات وكره لكم قيل وقال وكثرة السؤال واضاعة المال

(*Kanz*, VIII, p. 158, n° 2838, dans les recueils de Bukhârî et de Muslim d'après al-Mughîra ibn Shu'ba). Même texte dans *Djâmi'* (I, p. 68) et dans Bukhârî (LXXVIII, 6).

3° ان الله تعالى كره لكم ثلاثا عقوق الامهات وواد البنات ومنع وهات

(*Kanz*, VIII, p. 182, n° 3179, dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, soit d'après 'Abd-Allah ibn Ma'qil, soit d'après Ma'qil ibn Yasâr), (cf. *Kanz*, VIII, p. 191, n° 3339).

D'autres textes plus fragmentaires ne citent que des traditions comparables à la fin du texte d'Ibn Wahb :

1° ان الله عز وجل يحب العبد التقى الغنى الخفى

(*Kanz*, II, p. 22, n° 530, d'après Ibn Ḥanbal, Muslim et al-'Askarî dans *al-Amthâl* d'après Sa'd).

Même texte dans *Djâmi'* (I, p. 74). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 308.

2° ان الله تعالى يبغض الفاحش المتفحش

*Djâmi*ʿ (I, p. 74, d'après Usâma ibn Zaid dans le recueil d'Ibn Ḥanbal).

3° ان الله يبغض السائل الملحف

(*Kanz*, III, p. 295, n° 4916, dans le recueil d'al-Nasâ'î d'après Ibn ʿAmru). Même texte avec *isnâd* différent dans *Djâmi*ʿ (I, p. 73).

Tâwad (تاود). Ce mot paraît être pour وأد que donnent tous les autres textes; c'est la coutume antéislamique qui consistait à enterrer les filles vivantes, coutume que proscrivit le Coran (Ibn al-Athîr, IV, p. 189, *Essai*, II, p. 373, 574-575; *Tafsîr*, XXX, p. 46).

Milḥâf (مِلْحاف). Tous les textes cités écrivent : ملحف ce qui d'après Ibn al-Athîr (IV, p. 51) signifie : demandant avec insistance, importunant par ses demandes.

Le mot مِلحاف tel que l'écrit notre texte serait une forme d'intensive intéressante moins répandue dans la langue vivante que dans la langue écrite. Cf. Marçais, *Dialecte des Ulâd Brahîm*, p. 121; Wright, I, p. 138, *B*.

Lignes 12-15. — Cf. ci-dessous, p. 25, l. 19.

Un texte cité par Ibn al-Athîr, III, p. 64 rapportant une tradition d'Ibn al-Nadjdjâm m'a permis de restituer à la ligne 15 le mot عتبة. En voici le texte :

قال لكعب بن مُرّة وهو يحدث بدرجات المجاهد ما الدرجة فقال اما انها ليست بعتبة امك العتبة فى الاصل أُسكفة الباب وكل مرقاة من الدرج عتبة اى انها ليست بالدرجة التى تعرفها فى بيت امك فقد روى ان ما بين الدرجتين كما بين السماء والارض

Sur le mot *ʿataba* (عَتَبَة). La traduction du texte précédent en donne le sens :

Il dit à Kaʿb ibn Murra en parlant des degrés du « mudjâhid ». Qu'est-ce que le degré? Il répondit alors : ce n'est pas le degré du seuil (عَتَبَة) de ta mère. Le sens primitif du mot عَتَبَة est le seuil de la porte et toute montée de marche se nomme ainsi. Le sens est que ce n'est pas la marche que tu connais dans la maison de ta mère.

Une tradition rapporte que ce qui sépare les deux degrés est comparable à ce qui sépare le ciel de la terre.

PAGE 21.

Lignes 1-3. — Cf. *Kanz* (VII, p. 71, n° 595), d'après Ibn ʿAsâkir :

عن عائشة قالت رأيت رسول الله صلعم قبّل عثمان بن مظعون عند موته حتى سالت دموعه على وجهه

Taysîr (III, p. 297), d'après Abû Dawud et al-Tirmidhî :

عن عائشة رضى الله عنها ان النبى صلعم قبّل عثمان بن مظعون وعيناه تذرفان

Le texte de la marge, celui écrit au-dessus de la ligne ainsi que le membre de phrase qui termine la tradition sont fragmentaires; ils ne se trouvent dans aucune des deux leçons.

Faraṭ (فَرَط). Ce mot s'applique justement à ʿUthman ibn Maẓʿûn qui fut le premier Muhâdjir qui mourut à Médine (cf. Ibn Saʿd, III *a*, p. 289, *Iṣâba*, II, p. 464, n° 5453; *Usd*, III, p. 386).

En effet le mot *faraṭ* signifie (*Taysîr*, III, p. 141) celui qui devance, qui précède une troupe en vue de rechercher le point d'eau et le lieu du bivouac et si quelqu'un perd un enfant jeune encore on dit que l'enfant فرط له (cf. Ibn al-Athîr, III, p. 194-195).

Ici ce mot signifie celui qui meurt avant les autres.

Cette acception du mot se retrouve en épigraphie dans des épitaphes. Cf. *Répertoire chronologique d'Épigraphie*, I, p. 21, n° 24, p. 189, n° 235.

Lignes 3-5. — Cf. Bukhârî, LXIV, 83 :

حدثنا يحيى بن بكير قال حدثنا الليث عن عقيل عن بن شهاب قال اخبرنى ابو سلمة ان عائشة اخبرته ان ابا بكر اقبل على فرس من مسكنه بالسُنح حتى نزل فدخل المسجد فلم يكلم الناس حتى دخل على عائشة فتيمم رسول الله صلعم وهو مغشى بثوب حبرة فكشف عن وجهه ثم اكبّ عليه فقبّله وبكى ثم قال بابى انت وامى والله لا يجمع الله عليك موتتين اما الموت التى كُتِبْتَ عليها فقد متها.....

Tradition analogue *ibid.*, XXIII, 3.

Cf. *Kanz* (IV, p. 48, n° 1054), d'après Bukhârî, Ibn Saʿd et Muslim avec des variantes : مسجى au lieu de مغشى, ببرد au lieu de بثوب, واكب au lieu de ثم اكب, امى omis, ابدًا après موتتين, enfin كتب الله au lieu de كتبت.

Pour le même texte avec quelques variantes, cf. *ibid.*, III, p. 137, n° 2316, IV, p. 50, n° 1073, p. 54, n° 1094.

On voudrait prendre le mot بوس dans le sens de baiser, mais c'est un mot persan que je n'ai vu nulle part employé dans les textes de cette époque.

Au contraire بؤس avec le sens de malheur, peine, adversité se trouve dans de nombreux ḥadîth (cf. *Kanz*, III, p. 326, nos 5367, 5373, p. 327, nos 5383, 5393, p. 328, n° 5412).

Lignes 6-7. — Cf. ci-dessous, p. 24, l. 11-13 et p. 33, l. 6-7.

Cf. *Djâmi'* (II, p. 182); *Kanz* (VIII, p. 129, n° 2351), d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Qaḍâ' al-ḥawâ'idj* d'après Djâbir :

من يكن فى حاجة اخيه يكن الله فى حاجته

Cf. *Taysîr* (II, p. 267), d'après Abû Dawud, d'après Ibn 'Umar :

من كان فى حاجة اخيه كان الله فى حاجته

Cf. *Kanz* (III, p. 284, n° 4676), d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû Huraira et d'après Samawaih et le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû Huraira, d'après Zaid ibn Thâbit :

لا يزال الله فى حاجة العبد ما دام العبد فى حاجة اخيه

Lignes 8-11. — Un ḥadîth très voisin se trouve dans le *Tafsîr* (X, p. 26) :

حدثنا عبد الكريم بن ابى عمير قال ثنى الوليد عن ابى عمرو قال ثنى عبدة بن ابى لبابة عن مجاهد ولقيته واخذ بيدى فقال اذا ترا ابى المتحابان فى الله فاخذ احدهما بيد صاحبه وضحك اليه تحاتت خطاياهما كما يتحات ورق الشجر قال عبدة فقلت له ان هذا ليسير قال لا تقل ذلك فان الله يقول لو انفقت ما فى الارض جميعا ما الفت بين قلوبهم قال عبدة فعرفت انه أَفْقَهُ منّى

La variante ترا ابى semble purement orthographique. Dans le texte d'Ibn Wahb : *C*, VIII, 64, tandis que le verset est incomplètement cité dans *Tafsîr*.

La comparaison « des péchés qui s'envolent comme s'envolent les feuilles des arbres » se rencontre fréquemment dans le ḥadîth appliquée soit à la prière (*Kanz*, IV, p. 65, n° 1291, p. 181, n° 3948), soit aux ablutions (*wuḍu'*) précédant la prière (*Kanz*, IV, p. 66, n° 1313, p. 70, n° 1380), soit encore à la maladie (*Kanz*, II, p. 63, n° 1552). Cf. ci-dessous, p. 24, l. 7-10, p. 34, l. 1-2.

Lignes 11-14. — Cf. *Kanz* (V, p. 6, n° 86), d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû ʿUmâma :

يتزاور اهل الجنة على نور عليهـا الحشايا فيزور اهل عليين من اسفل منهم ولا يزور من اسفل منهم اهل عليين الا المتحابين فى الله فانهم يتزاورون من الجنة حيث شاؤا

Lignes 14-15. — Cf. ci-dessous, p. 32, l. 14-16.

Lignes 15-17. — Cf. ci-dessous, p. 32, l. 15-16.

Dans le texte d'Ibn Wahb on voudrait pouvoir lire le mot بها après ربه comme dans la leçon du *Kanz* (V, p. 7, n° 116), d'après le *Târîkh* de Bukhârî et d'après le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Muṣʿab ibn Shaiba :

اذا جاء احدكم واوسع له اخوه فانما هى كرامة اكرمه الله بها

PAGE 22.

Lignes 1-4. — Cf. ci-dessous, p. 31, l. 16-17, p. 32, l. 1-6; Ṭayâlisî, n° 571 :

حدثنا شعبة عن يعلى بن عطاء عن الوليد بن عبد الرحمن عن ابى ادريس الخولانى قال دخلت المسجد وفيه نحو من عشرين من اصحاب النبى صلعم اذا فيهم رجل ادعج العينين اغر الثنايا اذا اختلفوا فى شى فقال قولا انتهوا الى قوله فسالت عنه فاذا هو معـاذ بن جبل فلما كان من الغد دخلت المسجد فاذا هو قائم يصلى الى سارية فجلست اليه فلما فعلت ذلك حذف من صلاته فقلت والله انى لاحبّك من جلال الله قال الله قلت الله قال فان المتحابين من جلال الله فى ظل الله عز وجل فقال احسبه قال يوم القيامة يوم لا ظلّ الا ظله يغبطهم بقربهم من الله النبيون والشهداء والصالحون

Mâlik (*Égypte*, III, p. 129) :

حدثنى مالك عن ابى حازم بن دينار عن ابى ادريس الخولانى انه قال دخلت مسجد دمشق فاذا فتى شاب براق الثنايا واذا الناس معه اذا اختلفوا فى شى اسندوا اليه وصدروا عن قوله فسالت عنه فقيل هذا معاذ بن جبل فلمّا كان الغد هجّرت فوجدته قد سبقنى بالتهجير ووجدته يصلّى قال فانتظرته حتى قضى صلاته ثم جئته من قِبَل وجهه فسلمت عليه ثم قلت والله انى لأحبّك لِلّه فقال آ لِلّهِ فقلت آ لِلّهِ فقال آ لِلّهِ فقلت آ لِلّهِ فقال آ لِلّهِ فقلت الله قال فاخذ

بحبوة ردائى فجبذنى اليه وقال ابْشِرْ فانى سمعت رسول الله صلعم يقول قال الله تبارك وتعالى وجبت محبّتى للمتحابّين فىّ والمتجالسين فىّ والمتزاورين فىّ والمتباذلين فىّ

Même ḥadîth in Ibn Sa'd, III *b*, p. 123 avec variantes insignifiantes.

Sur Mu'âdh ibn Djabal (معاذ بن جبل), cf. Ibn Sa'd, III *b*, p. 120-126; Qutaiba, p. 86; *Usd*, IV, p. 376; *Iṣâba*, III, p. 426, n° 8037.

Barrâq al-thanâyâ (برّاق الثنايا). Ibn Qutaiba (*loc. cit., supra*) emploie cette expression en parlant de Mu'âdh, et Ibn Sa'd (IV *b*, p. 59, l. 19) l'applique à Abû Huraira; elle signifie « celui qui a les canines brillantes ».

Ibn al-Athîr, I, p. 74 et Suyûṭî (*Tanwîr*, III, p. 129) expliquent en constatant la blancheur des canines de Mu'âdh que lorsqu'il souriait, elles brillaient comme l'éclair, voulant dire par là que l'aspect de son visage était ouvert et beau.

Il est à noter que seul le texte d'Ibn Wahb porte اكحل العينين. Al-Ṭayâlisî donne ادعج العينين, dont le sens est très voisin.

Lignes 4-6. — Cf. ci-dessous, p. 31 (l. 16-17), p. 32 (l. 1-6); *Djâmi'*, I, p. 83; *Kanz*, V, p. 2, n° 2, d'après Mu'âdh dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî.

Lignes 6-10. — Cf. *Kanz*, I, p. 107, n° 1812; *Djâmi'*, II, p. 140, d'après al-Ḥasan ibn Sufiân, d'après Sahl ibn al-Ḥanẓaliya :

ما اجتمع قوم على ذكر فتفرقوا عنه الا قيل لهم قوموا مغفورا لكم

Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, VI, p. 31 :

حدثنا ابو محمد بن حيان ثنا ابراهيم بن محمد بن الحسن ثنا احمد بن سعيد قال ثنا ابن وهب قال اخبرنى عبد الله بن عياش عن يزيد بن قودر عن كعب قال : ربّ قائم مشكورًا له وربّ نائم مغفورًا له وذلك ان الرجلين يتحابان فى الله فقام احدهما يصلى فرضى الله صلاته ودعاءه فلم يرد عليه من دعائه شيئًا فذكر اخاه ذلك فى دعائه من الليل فقال يا رب اخ فلان اغفر له فغفر الله له وهو نائم

Ibn al-Athîr, III, p. 286.

Lignes 10-13. — Cf. *Kanz*, V, p. 5, n° 70, d'après al-Ḥâkim et Ibn Abil-Dunyâ dans le *Kitâb al-ikhwân* et d'après Ibn 'Asâkir, d'après Ibn Mas'ûd :

ان المتحابين فى الله لعلى عمود من ياقوتة حمراء فى راس العمود سبعون الف غرفة اذا اشرفوا على

اهل الجنة اضاء حسنهم الجنة كما تضى الشمس لاهل الدنيا فيقول اهل الجنة انطلقوا فلننظر الى المتحابين فى الله عليهم ثياب سندس خضر مكتوب على جباههم هولاء المتحابّون فى الله تعالى

Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, V, p. 380.

Lignes 15-17. — Cf. *Kanz*, I, p. 39, n° 764, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Sahl ibn Sa'd :

مثل المؤمن من اهل الايمان مثل الرأس من الجسد يألم مما يصيب اهل الايمان كما يألم الراس مما يصيب الجسد

Djâmi', II, p. 183, dans le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Sahl ibn Sa'd :

المؤمن من اهل الايمان بمنزلة الرأس من الجسد يألم المؤمن لاهل الايمان كما يألم الجسد لما فى الرأس

PAGE 23.

Lignes 1-2. — *Shayya'* (شيّع). Ce mot signifie accompagner quelqu'un et plus spécialement accompagner, suivre l'enterrement de quelqu'un.

Lignes 2-4. — Une leçon abrégée se trouve dans le *Kanz* (V, p. 22, n° 497) citée d'après Abû Huraira dans les recueils d'al-Tirmidhî et Ibn Mâdja :

من زار مريضا او عاد اخا فى الله ناداه مناد ان طبت وطاب ممشاك وتبوأت من الجنة منزلا

(Même texte in *Taysîr*, II, p. 274). Cf. *Kanz*, V, p. 24, n° 530, d'après Bukhârî (*Kitâb al-adab*), d'après Ibn Abil-Dunyâ (*Kitâb al-ikhwân*), d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, d'après Abû Huraira :

اذا عاد الرجل اخاه او زاره فى الله قال الله له طبت وطاب ممشاك وتبوأت منزلك فى الجنة

Lignes 6-7. — Sur *Naṣîḥa* (نَصِيحة), cf. *Kanz*, II, p. 84-85, 163; *Handbook*, p. 176.

Lignes 7-8. — Comparer avec le texte suivant dont le sens est voisin : *Kanz*, III, p. 269, n° 4368, d'après Abû Nu'aim, d'après Umm Salama :

لا تردوا السائل ولو بشربة من ماء

Lignes 9-10. — Sur Abû ʿUbaida ibn al-Djarrâḥ (ابو عبيدة بن الجرّاح), cf. *Enc. Islam* sub Abû ʿUbaida; *Iṣâba*, II, p. 252, n° 4400; IV, p. 131, n° 743.

Lignes 11-12. — Cf. *Kanz*, III, p. 288, n° 4771, d'après Ibn ʿAsâkir, d'après Anas :

اما ان العبد اذا قال لاخيه المسلم جزاك الله خيرا فقد بالغ فى الدعاء

Kanz, III, p. 326, n° 5364, d'après Ibn ʿAsâkir :

عن انس قال كنا جلوسا عند النبى صلعم اذ اقبل علىّ بن ابى طالب ومعه شى مغطى دفعه الى رسول الله صلعم فاذا هو لبن فخرج رسول الله صلعم ثم اداره علينا ثم اقبل على علىّ فقال جزاك الله خيرا اما ان العبد اذا قال لاخيه المسلم جزاك الله خيرا فقد بالغ فى الدعاء

Kanz, V, p. 41, n° 931, d'après Ibn Abî Shaiba :

عن عمر قال لو يعلم ما له فى قوله لاخيه جزاك الله خيرا لاكثر منها بعضهم لبعض

Ce dernier texte est le plus proche de celui d'Ibn Wahb. Cf. p. 33, l. 10-12.

Lignes 12-13. — Cf. même texte que celui d'Ibn Wahb in *Kanz* (V, p. 7, n° 121) et *Djâmiʿ* (I, p. 65), d'après Makḥûl dans le *Kitâb al-ikhwân* d'Abil-Dunyâ.

La seule différence est que le texte des deux recueils précités porte : امْشِ ثلاثة اميال tandis que le mot اميال est omis dans Ibn Wahb. Cf. p. 31, l. 10-11.

Lignes 14-18. — Cf. *Kanz*, VII, p. 238, n° 2687, dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî d'après Ibn ʿAbbâs :

الا انبئكم برجالكم من اهل الدنيا فى الجنة النبى فى الجنة والصديق فى الجنة والشهيد فى الجنة والمولود مولود الاسلام فى الجنة والرجل يكون فى جانب المصر يزور اخاه لا يزوره الا لله فى الجنة الا انبئكم بنسائكم من اهل الجنة الولود الودود التى اذا غضبت قالت يدي فى يدك لا يكتحل بغض

Djâmiʿ, I, p. 113, d'après al-Dâraquṭnî et dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Kaʿb ibn ʿUdjra :

الا اخبركم برجالكم من اهل الجنة النبى فى الجنة والشهيد فى الجنة والصديق فى الجنة والمولود فى الجنة والرجل يزور اخاه فى ناحية المصر فى الله فى الجنة الا اخبركم بنسائكم من اهل الجنة الودود الولود العوّد التى اذا ظلمت قالت هذه يدى فى يدك لا اذوق غمضا حتى ترضى

Même ḥadîṯh in *Kanz* (VIII, p. 155, n° 2803) avec variantes : المولود فى الجنة est supprimé; العوّد est comme dans Ibn Wahb écrit العوود.

Sur *ʿAwwûd* (العوود) forme فعول de la racine عود. Il semble que ce mot doive signifier : qui rend fréquemment visite aux malades.

Lignes 18-19. — Cf. ci-dessous, p. 27, l. 3-4; *Kanz,* VII, p. 18, nos 140 et 146.

Le texte de la page 27 et celui de l'*Iṣâba* (I, p. 237, n° 1166) m'ont permis de restituer le nom du traditionniste : الشَعْبى.

Djaʿfar (جعفر). Il s'agit dans cette tradition du frère de ʿAlî : Djaʿfar ibn Abî Ṭâlib. Cf. *Enc. Islam.*, sub Djaʿfar ibn Abî Ṭâlib.

PAGE 24.

Lignes 1-3. — Tradition inconnue.

Mustânifa (مُسْتَانِفَة). Il semble que ce mot doive signifier ici : en premier, du premier abord; les anges le salueront les premiers.

Lignes 3-5. — Cf. *Kanz,* I, p. 38, n° 728, d'après Ibn ʿUmar dans *Kitâb al-adab* d'al-Bukhârî et dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî; *Djâmiʿ*, I, p. 89-90, d'après les mêmes avec la différence Ibn ʿAmru au lieu d'Ibn ʿUmar :

ان روح المؤمنين تلتقى على مسيرة يوم وليلة وما راى واحد منهما وجه صاحبه

Cf. *Kanz,* I, p. 40, n° 773, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Dâraquṭnî, d'après Ibn ʿUmar.

Lignes 7-10. — Cf. *Kanz,* V, p. 139, n° 2842, d'après Saʿîd ibn Manṣûr :

عن ابراهيم قال لقى رسول الله صلعم حذيفة فاراد ان يصافحه فكف حذيفة يده وقال انى جنب فقال ان المسلم ليس ينجس وصافحه

Ibid., n° 2844, d'après Saʿîd ibn Manṣûr :

عن محمد بن سيرين قال نبئت ان النبى صلعم راى حذيفة فراغ منه فقال الم ارك فقال بلى بارسول الله ولكن كنت جنبا فقال ان المؤمن لا ينجس

Cf. ci-dessous, p. 33 (l. 17-18), 34 (l. 1-2).

Ḥudhaifa ibn al-Yamân (حُذَيْفة بن اليمان), *Usd*, I, p. 390; *Iṣâba*, I, p. 218, n° 1648; Ibn Sa'd, V, p. 385.

Lignes 11-13. — Cf. ci-dessus, p. 21, l. 6-7 et ci-dessous, p. 33, l. 6-7.

Lignes 13-16. — Cf. *Kanz*, V, p. 37, n° 857, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et al-Ḥâkim, d'après Salmân :

يا سلمان ما من مسلم يدخل على اخيه المسلم فيلقى له وسادة اكراما له الا غفر الله له

Ibid., n° 858, d'après le *Ṣaghîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Salmân :

ما من مسلم يدخل عليه اخوه المسلم فيلقى له وسادة اكراما له واعظاما الا غفر الله له

Ṭabarânî, p. 157 :

ثنا القسم بن عبد الصمد بن العباس الموصلى ثنا العلاء بن مهدى الموصلى ثنا عمران بن خالد الخزاعى ثنا ثابت البنانى عن انس بن مالك قال دخل عمر بن الخطاب على سلمان الفارسى فالقى له وسادة فقال ما هذه يا ابا عبد الله فقال سلمان الفارسى سمعت رسول الله صلعم يقول ما من مسلم يدخل عليه اخوه المسلم فيلقى له وسادة اكراماً له واعظاماً له الا غفر الله له

Salmân al-Fârisî (سلمان الفارسى). Cf. *Enc. Islam*, sub Salmân al-Fârisî; Massignon, *Salmân Pâk* (*Soc. des Études iraniennes*, 1934).

Lignes 16-18. — Cf. *Djâmi'*, I, p. 20, d'après Abû Dawud, d'après al-Barâ' :

اذا التقى المسلمان فتصافحا وحمدا الله واستغفرا غفر لهما

Ṭayâlisî, n° 751 :

حدثنا ابو داود قال حدثنى هشيم وابو عوانة عن ابى بلج عن زياد ابى الحكم البجلى عن البراء بن عازب ان النبى صلعم قال اذا لقى المسلم اخاه فصافحه وحمدا الله عز وجل واستغفراه غفر الله لهما

Cf. même tradition avec variantes in *Djâmi'* (II, p. 152) et *Taysîr* (II, p. 273).

Lignes 18-19. — Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, II, p. 264 :

حدثنا ابو بكر بن مالك ثنا عبد الله بن احمد بن حنبل قال حدثنى ابى قال ثنا ابن علية عن ايوب قال كان محمد بن سيرين يقول لا تكرم اخاك بما يشق عليك (عليه ou)

Sur le mot *Shaqqa* (شق). Ce verbe signifie ici avec la préposition على : faire du tort, de la peine.

PAGE 25.

Lignes 1-4. — Cf. ci-dessus, p. 22, l. 1-4, p. 24, l. 19-20 et ci-dessous, p. 31, l. 14-16 et 16-17 et p. 32, l. 1-6; Mâlik, *Égypte*, III, p. 127; Ḥanbal, II, p. 237; *Kanz*, V, p. 2, n° 18, p. 4, n°s 53, 55, 56; VIII, p. 138, n° 2540; *Taysîr*, II, p. 266; *Djâmi'*, I, p. 76; II, p. 83.

Lignes 4-7. — Cf. *Kanz*, V, p. 5, n° 73, d'après al-Baihaqî dans *Sha'b al-îmân*, d'après 'Ubâda ibn al-Ṣâmit :

حقت محبتى للمتحابين في وحقت محبتى للمتصافين في وحقت محبتى للمتباذلين في

Ibid., n° 74, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après 'Ubâda ibn al-Ṣâmit :

قال الله تعالى وجبت محبتى للذين يتجالسون في ووجبت محبتى للذين يتباذلون في ووجبت محبتى للذين يتلاقون في

Ibid., n° 75, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après 'Ubâda ibn al-Ṣâmit :

قال الله تعالى حقت محبتى للمتحابين فى وحقت محبتى للمتجالسين فى وحقت محبتى للمتزاورين فى

Ibid., p. 3, n° 34, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et al-Ḥâkim, d'après 'Ubâda ibn al-Ṣâmit (même tradition in *Djâmi'*, II, p. 82) :

قال الله تعالى حقّت محبّتى المتحابين فى وحقّت محبّتى للمتواصلين فى وحقّت محبّتى للمتناصحين فى وحقّت محبّتى للمتزاورين فى وحقّت محبّتى للمتباذلين فى المتحابون فى على منابر من نور يغبطهم بمكانهم النبيون والصديقون والشهداء

Taysîr, II, p. 266, d'après Mâlik :

عن ابى ادريس الخولانى عن معاذ رضى الله عنه عن النبى صلعم قال يقول الله تعالى وجبت محبتى للمتحابّين فى والمتجالسين فى والمتزاورين فى المتباذلين فى

Djâmi', II, p. 82, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, al-Ḥâkim, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Mu'âdh :

قال الله تعالى وجبت محبتى للمتحابين فى وللمتجالسين فى والمتزاورين فى

Les variantes : وجبت محبتى et وحقت محبتى paraissent être graphiques, le ب et le ة médians non pointés pouvant aisément prêter à confusion.

Lignes 7-15. — Cf. *Futûḥ*, p. 319, l. 6 :

حدثنا سعيد بن تليد حدثنا ابن وهب اخبرنى ابراهيم بن نشيط عن ابن ابى حسين عن شهر بن حوشب عن عبد الرحمن بن غَنْم او ابى مالك او ابى عامر وكلهم ثقة انهم بينما هم عند رسول الله صلعم وقد نزلت هذه الاية يا ايها الذين امنوا لا تسألوا عن اشياء ان تبد لكم تسؤكم ثم ذكر الحديث والله اعلم

C, v, 101; *Tafsîr*, VII, p. 51-55; *Kanz*, V, p. 4, n° 60, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, al-Bukhârî et Muslim dans *al-Asmâ'*, d'après Abû Mâlik al-Ashʿarî :

ان لله تعالى عبادًا ليسوا بانبياء ولا شهداء يغبطهم النبيون والشهداء بقربهم ومقعدهم من الله يوم القيمة عباد من عباد الله من بلدان شتى وقبائل من شعوب ارحام القبائل لم يكن بينهم ارحام يتواصلون بها ولا دينا يتباذلون بها يتحابون بروح الله يجعل الله فى وجوههم نورا يجعل لهم منابر من لؤلؤ قدام الرحمن تعالى يفزع الناس ولا يفزعون يخاف الناس ولا يخافون

Ibid., I, p. 111, n° 1896; II, p. 18, nos 439, 440, p. 139, n° 3328; V, p. 3, n° 32, p. 4, nos 54, 57, 59, 63, 64, 65, p. 5, n° 72, p. 39, n° 915; *Taysîr*, II, p. 266; *Djâmiʿ*, II, p. 66, 81.

Noter la curieuse variante دينا au lieu de دنيا qui est peut-être seulement une coquille (cf. *Kanz*, V, p. 4, nos 64 et 65). Le mot دنيا est remplacé par اموال dans ces dernières traditions.

Ligne 19. — Cf. ci-dessus, p. 20, l. 12-15; *Kanz*, V, p. 2, n° 8; *Djâmiʿ*, II, p. 141, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Kitâb al-ikhwân*, d'après Anas :

ما احدث رجل اخا فى الله تعالى إلّا احدث الله له درجة فى الجنة

Kanz, V, p. 5, n° 80, d'après Abul Shaikh, d'après Anas :

من احدث اخا فى الله عز وجل رفعه الله بها درجة فى الجنة وما تواد رجلان فى الله إلّا كان افضلهما منزلة عند الله اشدهما حبا لصاحبه

PAGE 26.

Lignes 1-2. — Cf. Ṭayâlisî, n° 747 :

حدثنا ابو داود قال حدثنا جرير عن ليث عن عمرو بن مرة عن معاوية بن سويد بن مقرن عن البراء بن عازب قال كنا عند النبى صلعم فقال اتدرون اى عرى الايمان اوثق قلنا الصلاة قال الصلاة حسنة وليست بذلك قلنا الصيام فقال مثل ذلك حتى ذكرنا الجهاد فقال مثل ذلك ثم قال رسول الله صلعم اوثق عرى الايمان الحبّ فى الله عز وجل والبغض فى الله

Kanz, I, p. 73, n° 1393, d'après al-Baihaqî dans le *Sha'b al-îmân* :

(ومن مسند البراء بن عازب) عن البراء ان رسول الله صلعم سئل اى عرى الايمان اوثق فقال الحب لله والبغض لله

Kanz, I, p. 73, n° 1397, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî :

(ومن مسند ابن عباس) عن ابن عباس انه صلعم قال لابى ذر يا ابا ذر اىّ عرى الايمان اوثق قال الله ورسوله اعلم قال الموالاة فى الله والحبّ فى الله والبغض فى الله

Kanz, V, p. 2, n° 19, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî et d'après Ibn Abî Shaiba, d'après al-Barâ' :

ان اوثق عرى الاسلام ان تحبّ فى الله وتبغض فى الله

Kanz, VIII, p. 156, n° 2823 (tradition analogue mais plus développée).

Djâmi', I, p. 109, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn 'Abbâs :

اوثق عرا الايمان الموالاة فى الله والمعاداة فى الله والحبّ فى الله والبغض فى الله عز وجل

On s'attendrait à trouver dans Ibn Wahb :

'Urwa wuthqâ (عُرْوة وُثْقَى), expression traditionnelle employée dans le Coran (II, 257, XXXI, 21) plutôt que عُرَى افضل. On pourrait peut-être suggérer que c'est par respect pour le Coran, que le Prophète ne voulait pas citer à moitié, que cette dernière expression a été employée.

Lignes 5-9. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 174, n° 3031, d'après al-Baghawî, d'après 'Ubâda al-Anṣârî :

المكر والخيانة والخديعة فى النار ومن الخيانة ان يكتم الرجل اخاه ما لو علم كان عسى ان يدرك به

خيرًا او ينجو به من سوء قيـل يا رسول الله ايظهر احدنا لاخيه ما فى نفسه قال الا ما لا يضره ولا ينفعه

Lignes 11-12. — Textes analogues qui ne permettent cependant pas de tenter une restitution.

Cf. Mâlik, *Indes*, p. 288; Mâlik, *Égypte*, III, p. 100; Bukhârî, LXXVIII, 58; *Kanz*, I, p. 291, n° 4934; V, p. 4, n° 50, p. 42, n° 939; VIII, p. 187, n° 3282, p. 191, n° 3337.

Lignes 12-16. — Cf. Muslim, XVI, p. 123-124.

حدثنى عبد الاعلى بن حماد حدثنا حماد بن سلمـة عن ثابت عن ابى رافع عن ابى هريرة عن النبى صلعم ان رجلا زار اخا له فى قرية اخرى فارصد الله له على مدرجته ملكًا فلما اتى عليه قال اين تريد قال اريد اخا لى فى هذه القرية قال هل لك عليه من نعمـة تربها قال لا غير انى احببته فى الله عز وجل قال فانى رسول الله اليك بان الله قد احبّك كما احببته فيه قال الشيخ ابو احمد اخبرنى ابو بكر محمد بن زنجويه القشيرى حدثنا عبد الاعلى بن حماد حدثنا حماد بن سلمة بهذا الاسناد نحوه

Kanz, V, p. 3, n° 26, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Bukhârî dans *al-Adab* et Muslim, d'après Abû Huraira, p. 6, n° 82, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Hannâd et al-Bukhârî dans *al-Adab*, d'après Muslim, le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Huraira (même texte que Muslim).

PAGE 27.

Ligne 1. — Cf. *Djâmi'*, II, p. 143; *Kanz*, V, p. 2, n° 11, d'après le *Kitâb al-adab* d'al-Bukhârî, d'après le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân et d'après al-Ḥâkim, d'après Anas :

ما تحابّ اثنان فى الله تعالى إلّا كان افضلهما اشدهما حبًا لصاحبه

Ṭayâlisî, n° 2053 :

حدثنا ابو داود قال حدثنا المبارك بن فضالة عن ثابت عن انس قال قال رسول الله صلعم ما تحابّ رجلان فى الله عز وجل إلّا كان افضلهما اشدهما حبًا لصاحبه

Kanz, V, p. 5, n° 81, d'après Abul-Dardâ' dans le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî :

ما من رجلين تحابّا فى الله بظهر الغيب إلّا كان احبّهما الى الله اشدّهما حبا لصاحبه

Lignes 2-3. — Cf. *Kanz*, I, p. 39, n° 758, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après al-Baghawî et Ibn Qâni', d'après un homme des banî Salîṭ :

المسلم اخو المسلم لا يظلمه ولا يخذله التقوى ههنا واومى بيده الى صدره وما تواد رجلان فى الله فيفرق بينهما إلّا حدث يحدث احدهما والمحدث شر

Lignes 3-4. — Cf. ci-dessus, p. 23, l. 18-19.

Lignes 4-6. — Cf. *Kanz*, I, p. 39, n° 768, d'après Ibn Shâhîn, d'après Dînâr, d'après Anas :

مثل المؤمن واخيه كمثل الكفين تنقى احدهما الاخرى

La graphie hésitante du scribe تنقى ou تنقا doit être lue تُنَقِّى ou تُنْقِى.

Ligne 6. — Cf. *Kanz*, I, p. 36, n° 675; *Djâmi'*, II, p. 183 (même tradition); *Kanz*, *ibid.*, p. 38, n° 745, p. 39, n° 771; V, p. 7, n° 115 (même tradition in *Djâmi'*, I, p. 86).

Lignes 7-8. — Cf. *Kanz*, I, p. 38, n° 745, d'après Abû Huraira, d'après Ibn Manî' :

المسلم مرآة المسلم فاذا رأى به شيئا فليماطه

Ibid., V, p. 7, n° 115; *Djâmi'*, I, p. 86, d'après al-Tirmidhî, d'après Abû Huraira :

ان احدكم مرآة اخيه فاذا رأى به اذى فليمطه عنه

Lignes 10-12. — Cf. *Kanz*, V, p. 5, n° 79, d'après al-Bukhârî dans *al-Adab*, d'après Ibn 'Umar :

من احبّ اخا فى الله قال انى احبّك لله فقد احبه الله فدخلا جميعا الجنة كان الذى احب فى الله ارفع درجة بحبه على الذى احبّه له

Lignes 14-17. — Cf. Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, I, p. 215-216 :

حدثنا ابراهيم بن عبد الله ثنا محمد بن اسحاق ثنا قتيبة بن سعيد ثنا الفرج بن فضالة عن لقمان بن عامر عن ابى الدرداء رضى الله تعالى عنه قال معاتبة الاخ خير من فقده ومن لك باخيك كله

اعط اخاك ولن له ولا تطع له حاسدًا فتكون مثله غدًا ياتيك الموت فيكفيك فقده كيف تبكيه بعد الموت وفى حياته ما قد كنت تركت وصله

PAGE 28.

Lignes 1-3. — Cf. *Kanz*, V, p. 7, n° 107, p. 9, n° 173.

Lignes 3-5. — Même tradition in *Kanz*, I, p. 37, n° 710 et *Djâmi'*, I, p. 89, d'après Abul Shaikh dans *al-Tawbîkh*, d'après Muḥammad ibn Ka'b.

Lignes 6-9. — Cf. *Kanz*, V, p. 41, n° 926, d'après le *Djâmi'*, de 'Abd al-Razzâq, et al-Kharâ'iṭî dans *I'tilâl al-qulûb*, d'après Ibn Djarîr dans le *Djâmi'* de 'Abd al-Razzâq :

عن اسلم قال قال عمر بن الخطّاب يا اسلم لا يكن حبّك كلفا ولا بغضك تلفا قلت وكيف قال اذا احببت فلا تكلف كما يكلف الصبى بالشئ يحبّه واذا ابغضته فلا تبغض بغضا تحب ان يتلف صاحبك ويهلك

Cf. ci-dessous, p. 31, l. 6-8.

Lignes 9-11. — Cf. *Kanz*, I, p. 24, n° 409; *Djâmi'*, II, p. 91, d'après Abû Dawud et Ibn Mâdja, d'après Abû Huraira :

كل المسلم على المسلم حرام ماله وعرضه ودمه حسب امرء من الشرّ ان يحقر اخاه المسلم

Kanz, I, p. 38, n° 750, d'après al-Tirmidhî, d'après Abû Huraira :

المسلم اخو المسلم لا يخونه ولا يكذّبه ولا يخذله كل المسلم على المسلم حرام عرضه وماله ودمه التقوى ههنا واشار الى القلب بحسب امرئ من السوء ان يحقر اخاه المسلم

Taysîr, II, p. 262, d'après Bukhârî, Muslim, al-Tirmidhî, Ibn Mâdja et Abû Dawud :

عن ابى هريرة رضى الله عنه قال قال رسول الله صلعم اياكم والظنّ فان الظن اكذب الحديث لا تجسسوا ولا تحسسوا ولا تنافسوا ولا تحاسدوا ولا تباغضوا ولا تدابروا وكونوا عباد الله اخوانا كما امركم الله تعالى! المسلم اخو المسلم لا يظلمه ولا يخذله ولا يحقره بحسب امرء من الشر ان يحقر اخاه المسلم كل المسلم على المسلم حرام ماله ودمه وعرضه ان الله لا ينظر الى صوركم واجسادكم ولكن ينظر الى قلوبكم واعمالكم! التقوى ههنا ويشير الى صدره الا لا يبع بعضكم على بيع بعض وكونوا عباد الله اخوانا ولا يحل لمسلم ان يهجر اخاه فوق ثلاث

Tirmidhî, XXV, 18; *Kanz*, I, p. 38, n° 746, p. 39, n° 758; II, p. 166, n° 3688, p. 319, n° 6541; VIII, p. 174, n° 3032. Cf. ci-dessous, p. 31, l. 1-3.

Lignes 11-13. — Cf. *Kanz*, V, p. 32, n° 729, d'après Ibn Shâhîn, d'après al-Barâ' :

من لقى اخاه فصافحه لطفا ومودّة لم يتفرقا حتّى يغفر لهما

Ibid., n° 733, d'après Ibn al-Sunnî dans *'Amal yawm wa laila* et Ibn al-Nadjdjâr, d'après Anas :

ما من عبدين متحابّين فى الله يستقبل احدهما بصاحبه فيصافحه ويصليان على النبى صلعم إلّا لم يتفرقا حتّى يغفر لهما ذنوبهما ما تقدّم منهما وما تاخر

Ibid., VI, p. 378, n° 5860, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et Ibn 'Asâkir :

عن ابن عمر كنت مع رسول الله صلعم اذ اتى رجل فصافحه فلم ينزع يده من يد الرجل حتّى انتزع الرجل يده ثم قال له يا رسول الله ما عثمان قال ذلك امراء من اهل الجنة

Lignes 13-15. — Cf. ci-dessous, p. 30, l. 1-3; *Kanz*, V, p. 8, n° 150; *Djâmi'*, I, p. 138, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, al-Ḥâkim, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après 'Uthmân ibn Ṭalḥa al-Ḥadjabî ainsi que dans *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî d'après 'Umar :

ثلاث يصفين لك ودّ اخيك تسلّم عليه اذا لقيته وتوسع له فى المجلس وتدعوه باحبّ اسمائه اليه

Kanz, ibid., p. 41, n° 927, d'après Ibn al-Mubârak, d'après Sa'îd ibn Manṣûr, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî et Ibn 'Asâkir :

عن عمر قال إنما يصفى لك ودّ اخيك ثلاثا ان تبدأه بالسلام اذا لقيته وان تدعوه باحبّ اسمائه اليه وتوسّع له فى المجلس

PAGE 29.

Lignes 6-9. — Cf. *Kanz*, I, p. 38, n° 751, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Nasâ'î, d'après le *Musnad* d'Abû Ya'lâ, d'après le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, d'après al-Ḥâkim et al-'Askarî dans *al-Amthâl* d'après Anas :

المؤمن من آمنه الناس والمسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده والمهاجر من هجر السوء والذى نفسى بيده لا يدخل الجنة عبد ولا يأمن جاره بوايقه

Ibid., II, p. 135, n° 3272, d'après Ibn ʿAsâkir :

عن ابن عمر قال قال رسول الله صلعم لعبد الله بن مسعود يا ابن امّ عبد هل تدرى من افضل المؤمنين ايمانا قال الله ورسوله اعلم قال افضل المؤمنين ايمانا احاسنكم اخلاقًا الموطئون اكنافا لا يبلغ عبد حقيقة الايمان حتّى يحب للناس ما يحب لنفسه وحتّى يأمن جاره بوايقه

Kanz, V, p. 12, nos 235, 249, p. 13, nos 267, 272 (même tradition in *Djâmiʿ*, II, p. 203), p. 14, n° 287.

Pour la seconde partie de la tradition d'Ibn Wahb, cf. *Kanz*, I, p. 38, n° 742; *Djâmiʿ*, II, p. 185, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Tirmidhî, al-Nasâʾî, al-Ḥâkim, d'après Abû Huraira :

المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده والمؤمن من آمنه الناس على دمائهم واموالهم

Kanz, I, p. 38, n° 741, d'après Muslim, d'après Djâbir :

المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده

Ibid., I, p. 39, n° 753, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Ibn Ḥibbân, d'après al-Kharâʾiṭî dans *Makârim al-akhlâq*, d'après Djâbir et d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et al-Kharâʾiṭî, d'après ʿUmair ibn Qatâda al-Laithî :

افضل المسلمين من سلم المسلمون من لسانه ويده

Ibid., I, p. 39, n° 754, d'après Ibn al-Nadjdjâr, d'après Ibn ʿUmar :

ان افضل المسلمين اسلاما من سلم المسلمون من لسانه ويده

Ibid., II, p. 4, n° 76, d'après Ibn al-Nadjdjâr, d'après ʿAlî :

اكمل المؤمنين ايمانا احسنهم خلقا وانما المسلم من سلم المسلمون من لسانه ويده

Ibid., p. 112, n° 2716, d'après Muslim, d'après Ibn ʿUmar :

خير المسلمين من سلم المسلمون من لسانه ويده

Ibid., VIII, p. 149, n° 2725, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn ʿAmru.

افضل المؤمنين اسلاما من سلم المسلمون من لسانه ويده وافضل المؤمنين ايمانا احسنهم خلقا وافضل المهاجرين من هجر ما نهى الله عنه وافضل الجهاد من جاهد نفسه فى ذات الله عز وجل

Ibid., p. 176, n° 3066, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Sahl ibn Muʿâdh, d'après son père.

Bawâ'iq (بوائِق plur. de بائقة). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 98 :

لا يدخل الجنة من لا يأمن جاره بوائقه اى عوائله وشروره واحدها بائقة وهى الداهية

N'entre pas au paradis celui qui ne fait pas confiance à son voisin en ses *bawâ'iq*, c'est-à-dire dans ses malheurs et dans ses maux; le singulier de ce mot est *bâ'iqa*, et c'est le mauvais sort.

Pour la seconde partie du ḥadîth, cf. Guillaume, p. 99 : « A Muslim is he from whose tongue and hands Muslims are safe. » Cf. ci-dessous, p. 41, l. 6-8.

Lignes 10-12. — Cf. *Kanz*, V, p. 3, n° 35; *Djâmi'*, II, p. 121, d'après Hannâd et al-Baihaqî, d'après Yazîd(?) *mursal* :

لان اطعم اخا فى الله مسلما لقمة احبّ الىّ من ان اتصدق بدرهم ولان اعطى اخا فى الله مسلما درهما احبّ الىّ من ان اتصدق بعشرة ولان اعطيه عشرة احبّ الىّ من ان اعتق رقبة

Kanz, V, p. 10, n° 204, d'après Ibn Abil-Dunyâ, d'après Zaid ibn 'Abd-Allah ibn al-Shikhkhîr(?) *mursal* :

لان اعطى اخا فى الله درهما احبّ الىّ من ان اتصدق بعشرة ولان اعطى اخا فى الله عشرة احبّ الىّ من ان اعتق رقبة

Kanz, V, p. 11, n° 205, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans le *Kitâb al-ikhwân*, d'après Abû Dja'far, *mu'ḍal* :

لان اعطى اخاه فى الله درهما احبّ الىّ من ان اتصدق بعشر ولان اعطى اخا فى الله تعالى عشرة احبّ الىّ من ان اتصدق على مسكين بمائة

Lignes 13-16. — *Yughashshawna* (يُغشَّون). Il semble qu'on puisse assimiler le sens de cette expression à celui dans lequel le Coran (VII, 39) prend le mot غاشية « couverture, voile » : ومِن فَوْقِهِم غَواشٍ.

Le texte d'Ibn Wahb signifierait alors : « et le feu de l'enfer leur serait voilé. »

Lignes 16-18. — Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, I, p. 288 :

حدثنا محمد بن احمد بن الحسن ثنا بشر بن موسى ثنا المقرئ ثنا ابن لهيعة ثنا ابن هبيرة ان عبد الله بن عمرو بن العاص قال انه فى الناموس الذى انزل الله تعالى الى موسى عليه السلام ان الله

تعالى يبغض من خلقه ثلاثة الذى يفرق بين المتحابين والذى يمشى بالنمائم والذى يلتمس البرى ليعنته

Kanz, I, p. 106, n° 1787, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après ʿAbd al-Raḥman ibn ʿÂṣim et d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après ʿUbâda ibn al-Ṣâmit :

خيار امتى الذين اذا رؤا ذكر الله وشرار امتى المشاون بالنميمة المفرقون بين الاحبّة الباغون للبراء العنت

Ibid., n° 1788, d'après al-Baihaqî, d'après Ibn ʿUmar :

خياركم الذين اذا رؤا ذكر الله وشراركم المشاؤن بالنميمة المفرقون بين الاحبّة الباغون للبراء العنت

Ibid., p. 111, n° 1902, d'après *Makârim al-akhlâq* d'al-Kharâ'iṭî, d'après ʿAbd al-Raḥman ibn Ghanm, d'après Abû Mâlik al-Ashʿarî : même tradition que la précédente avec les variantes ان خيار عباد الله من هذه الامة au lieu de خياركم et شرار هذه الامة au lieu de شراركم.

Ibid., n° 1904, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Asmâ' ibnat Yazîd :

ايها الناس الا انبئكم بخياركم الذين اذا رؤا ذكر الله الا انبئكم بشراركم فان شراركم المشاؤن بالنميمة المفسدون بين الاحبّة الباغون البرا العنت

Ibid., II, p. 5, n° 89, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Dhamm al-ghîba*, d'après Abû Huraira :

ان احبّكم الى الله احسنكم اخلاقا الموطئون اكنافا الذين يألفون ويؤلفون وان ابغضكم الى الله تعالى المشاؤن بالنميمة المفرقون بين الاخوان الملتمسون للبراء العثرات

L'expression *al-baghûna lilburâ'i al-ʿanat* (الباغون للبُراء العَنَت) est expliquée ailleurs. Cf. ci-dessous, p. 57, l. 1-3 et p. 59, l. 14-18.

PAGE 30.

Lignes 1-3. — Cf. ci-dessus, p. 28, l. 13-15.

Lignes 3-6. — Cf. ci-dessus, *ibid.*

Lignes 6-9. — Cf. Ibn Sa'd, IV *a*, p. 78-79 :

قال اخبرنا محمد بن عبد الله الانصارى وعبد الله بن بكر بن حبيب السهمى قالا حدثنا حميد الطويل عن انس بن مالك قال قال رسول الله صلعم يقدم عليكم اقوام هم ارقّ منكم قال محمد بن عبد الله قلوبًا وقال عبد الله بن بكر افئدةً فقدم الاشعريون فيهم ابو موسى فلما دنوا من المدينة جعلوا يرتجزون : غَدًا نَلْقَى الأَحِبَّهْ مُحَمَّدًا وحِزْبَهْ

Ḥanbal, III, p. 182, avec quelques variantes : dans l'*isnâd* : حدثنا عبد الله dans le texte : افئدة comme حدثنى ابى ثنا يحيى عن حميد ويزيد انا حميد عن انس dans la variante; et فلما دنوا من المدينة جعلوا au lieu de : لما قدموا المدينة جعلوا *Sîrat Nabawiya*, III, p. 49, avec *isnâd* différent : روى يزيد بن هرون عن حميد et dans le texte : قوم au lieu de اقوام, قلوبًا après منكم, جعلوا en supprimant le membre de phrase qui commence par فيهم jusqu'à جعلوا et قائلين après يرتجزون; *Kanz*, VII, p. 141, n° 1247, d'après le *Musnad* d'Anas, d'après Ibn Abî Shaiba avec les variantes suivantes comparées avec le texte d'Ibn Sa'd : قوم هم au lieu de ارق افئدة au lieu de : فلما دنوا من جعلوا يرتجزوا ويقولون, اقوام هم ارق منكم المدينة جعلوا يرتجزوا.

Nathr, p. 35, d'après Ḥanbal, III, p. 212, 251, al-Bukhârî dans *al-Adab*, Abû Dawud et le *Djâmi'* d'Ibn Wahb :

عن انس رضى الله عنه ان رسول الله صلعم قال اتاكم اهل اليمن وهم ارقّ قلوبا منكم وهم اول من جاء بالمصافحة

Araqq (ارق). Toutes les leçons portent ارقّ (cf. Ibn al-Athîr, II, p. 97). Dans le texte d'Ibn Wahb on ne peut lire que ارْفَق ou peut-être ارّقق orthographe fautive pour marquer le *tashdîd*.

Lignes 9-12. — Cf. *Kanz*, I, p. 24, n° 403, d'après Ibn Mâdja, d'après Ibn 'Umar :

ما اطيبك واطيب ريحك ما اعظمك واعظم حرمتك يعنى الكعبة والذى نفس محمد بيده لحرمة المؤمن اعظم عند الله حرمة منك مالا ودما وان يظن به الا خيرًا

Ibid., p. 42, n° 820, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî et Abû Dawud, d'après Ibn 'Abbâs :

مرحبًا بك من بيت ما اعظمك واعظم حرمتك وان المؤمن اعظم حرمة منك

Ibid., n° 821, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn ʿAbbâs :

لا اله الا الله ما اطيبك واطيب ريحك واعظم حرمتك والمؤمن اعظم حرمة منك الله جعلك حراما وحرم من المؤمنين ماله ودمه وعرضه وان يظن به ظنًا سيئًا

Lignes 13-14. — Il semble qu'on devrait avoir لصاعان au lieu de لصاعين du texte, le *lâm* étant le *lâm* affirmatif (لام التوكيد) ou le *lâm* inchoatif (لام الابتداء). Cf. Wright, I, p. 283, B.

PAGE 31.

Lignes 1-3. — Cf. ci-dessus, p. 28, l. 9-11.

Lignes 4-6. — Cf. *Taysîr,* II, p. 266, d'après al-Tirmidhî, d'après Abû Huraira; *Djâmiʿ*, I, p. 10; *Kanz,* V, p. 6, n° 105, d'après al-Tirmidhî, le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Huraira, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn ʿAmru auquel le *Kanz* ajoute ʿUmar, d'après al-Dâraquṭnî dans *al-Afrâd,* d'après Ibn ʿAdî, et d'après al-Baihaqî dans *Shaʿb al-îmân,* d'après ʿAlî, enfin d'après al-Bukhârî dans *al-Adab* et le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après ʿAlî.

Même texte in *Kanz,* VIII, p. 397, n° 3412, d'après les mêmes sauf deux différences : al-Ṭabarânî, d'après Ibn ʿUmar, Abû Dawud, d'après Ibn ʿUmar également.

Kanz, V, p. 42, n° 938, d'après Musaddad et Ibn Djarîr, d'après al-Baihaqî dans *Shaʿb al-îmân :*

عن علي قال احبب حبيبًا هونًا ما عسى ان يكون بغيضك يومًا ما وابغض بغيضك هونًا ما عسى ان يكون حبيبك يومًا ما

Lignes 6-8. — Cf. ci-dessus, p. 28, l. 6-9.

Lignes 8-10. — Cf. *Kanz,* V, p. 6, n° 85, d'après *al-Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû Razîn al-ʿUqailî :

يا ابا رزين ان المسلم اذا زار اخاه المسلم شيّعه سبعون الف ملك يصلّون عليه يقولون اللهمّ كما وصله فيك فصله

Leçon abrégée in *Kanz,* V, p. 3, n° 27, d'après Abû Nuʿaim dans *al-Ḥilyat* (I, p. 367) d'après Ibn ʿAbbâs :

زر في الله فانّ من زار في الله شيّعه سبعون الف ملك

Abû Razîn (ابو رَزِين). Cf. *Tahdhîb*, VIII, p. 456-457, n° 828, XII, p. 95, n° 427; *Usd*, IV, p. 266-267, V, p. 192-193; Ibn Sa'd, V, p. 379.

Lignes 10-11. — Cf. ci-dessus, p. 23, l. 12-13.

Lignes 11-14. — Cf. *Futûh*, p. 284, l. 13 :

ومنها حديث بن لهيعة عن يزيد بن ابى حبيب ان ابا سالم الجيشانى اتا الى ابى اميّـة فى منزله فقال انى سمعت ابا ذرّ يقول سمعت رسول الله صلعم يقول اذا احب احدكم صاحبه فليأته فى منزله فيخبره انه يحبه وقد جئتك فى منزلك ۞ حدثناه ابو الاسود

Même tradition plus abrégée in *Taysîr*, II, p. 265, d'après al-Miqdâm ibn Ma'dîkarib dans Abû Dawud et al-Tirmidhî et in *Kanz*, V, p. 7, n° 108, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Bukhârî dans *al-Adab*, Abû Dawud et al-Tirmidhî, le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, et al-Ḥâkim d'après al-Miqdâm ibn Ma'dîkarib, ainsi que d'après le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, d'après Anas et d'après al-Bukhârî dans *al-Adab*, d'après un des Compagnons :

اذا احب احدكم اخاه فليعلمه انه يحبّه

In *Taysîr* : فليخبره.

Même texte que le *Taysîr* in *Djâmi'*, I, p. 15, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Ḍayâ', d'après Abû Dharr avec les variantes : صاحبه au lieu de اخاه et le mot لله à la fin de la tradition.

Lignes 14-16. — Cf. ci-dessus, p. 25, l. 1-4.

Lignes 16-17. — Cf. ci-dessus, p. 21, l. 17-18 et p. 22, l. 1-6.

PAGE 32.

Lignes 1-6. — Cf. ci-dessus, p. 22, l. 1-6.

Mutabâdhilûn (متباذلون). Cf. *Tanwîr*, III, p. 130, d'après al-Bâdjî :

اى الذين يبذلون انفسهم فى مرضاته من الانفاق على جهاد عدوه وغير ذلك مما أُمروا به

C'est-à-dire ceux qui se donnent corps et âme pour le satisfaire, en sacrifice dans la guerre sainte contre son ennemi ou dans toute entreprise qu'il leur commande.

Lignes 12-14. — Cf. *Kanz*, I, p. 36, n° 676; *Djâmi'*, II, p. 183, d'après al-Bukhârî dans *al-Adab* et Abû Dawud, d'après Abû Huraira :

المؤمن مرآة المؤمن والمؤمن اخو المؤمن يكفّ عليه ضيعته ويحوطه من ورائه

Kanz, I, p. 39, n° 759, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Makârim al-akhlâq*, d'après al-Muṭṭalib ibn 'Abd-Allah ibn Ḥanṭab :

المؤمن اخو المؤمن من حيث يغيب يحفظ من ورائه ويكفّ عليه ضيعته والمؤمن مرآة المؤمن

Ibid., I, p. 39, n° 770, d'après Abû Dawud et al-'Askarî ainsi que d'après al-Bukhârî et Muslim, d'après Ibn Djarîr d'après Abû Huraira : même leçon que la première avec les mots من حيث لقيه intercalés entre المؤمن et يكفّ.

Lignes 14-16. — Cf. ci-dessus, p. 21, l. 14-15.

Kanz, V, p. 8, n° 147; *Djâmi'*, II, p. 150, d'après Muslim et Abû Dawud d'après Abul-Dardâ' :

ما من عبد مسلم يدعو لاخيه بظهر الغيب الا قال الملك ولك بمثل

Même texte d'après les mêmes in *Taysîr*, II, p. 8 qui ajoute une variante d'Abû Dawud : الّا قالت الملئكة امين ولك بمثل.

Kanz, I, p. 175, n° 3321; *Djâmi'*, II, p. 14, d'après Abû Bakr dans *al-Ghilâniyât*, d'après Umm Kurz :

دعوة الرجل لاخيه بظهر الغيب مستجابة وملك عند راسه يقول امين ولك بمثل

Le *Djâmi'* ajoute : ذلك

Kanz, I, p. 174, n° 3315, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Muslim et Ibn Mâdja d'après Abul-Dardâ' :

دعاء المرأ المسلم مستجاب لاخيه بظهر الغيب عند راسه ملك موكل به كلّما دعا لاخيه بخير قال الملك ولك مثل ذلك

Kanz, I, p. 176, n° 3368, d'après Ibn Abî Shaiba, d'après Abul-Dardâ' et Umm al-Dardâ' :

ان دعوة المرء مستجابة لاخيه بظهر الغيب عند كلّ رأسه ملك يؤمن على دعائه كلما دعا له بخير قال امين ولك بمثل

Kanz, I, p. 177, n° 3392, d'après *al-Kabîr* d'al-Ṭabarânî d'après Abû ʿUmâma :

ما من مسلم يدعو لاخيه بدعوة بظهر الغيب اللهمّ اخ فلان فاغفر له الّا قالت الملائكة امين ولك بمثل

PAGE 33.

Lignes 1-3. — Cf. *Kanz*, V, p. 2, n° 14 (même tradition in *Djâmiʿ*, I, p. 91); *Kanz*, *ibid.*, p. 41, nos 920, 921. Tradition analogue, *ibid.*, p. 5, n° 71.

Al-Kawkab al-durriy (الكَوكَب الدُّرِّيّ). Cf. Ibn al-Athîr, II, p. 19-20, d'après al-Harawî :

كما ترون الكوكب الدّرّيّ فى أُفُق السماء اى الشّديد الانارة كانه نُسِبَ الى الدرة تشبيها بصفاته

وقال الفَراء الكوكب الدّرّيّ عند العرب هو العظيم المقدار وقيل هو احد الكواكب الخمسة السيّارة

Comme on voit le « Kawkab al-durriy » au sommet du ciel, c'est-à-dire à l'éclat vif et on le compare à une perle au point de vue de la pureté.

Al-Farâʾ ajoute : Pour les Arabes *al-Kawkab al-durriy* représente un astre d'une grande dimension; d'autres prétendent que c'est un des cinq *Kawâkib al-saiyâra* (cf. *Enc. Islam*, sub *Kawkab*).

Lignes 4-5. — Cf. *Kanz*, IV, p. 31, n° 824, d'après le *Musnad* d'Abû Yaʿlâ et d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn Qâniʿ et al-Bawârdî d'après Ḥanẓala ibn Ḥidhiam :

كان يعجبه ان يدعى الرجل باحبّ اسمائه اليه واحبّ كناه

Lignes 5-6. — Cf. *Kanz*, V, p. 12, n° 250, d'après Muslim, d'après Anas :

والذى نفسى بيده لا يؤمن حتى يحبّ لجاره ما يحبّ لنفسه

Ibid., VIII, p. 133, n° 2443, d'après *Zawâʾid* de ʿAbd-Allah ibn Ḥanbal et Ibn Qâniʿ, d'après Khâlid ibn ʿAbd-Allah al-Qasrî, d'après son père, d'après son grand-père Yazîd ibn Usaid al-Qasrî :

يا اسيد أتحبّ الجنّة قال نعم قال احبّ لاخيك ما تحبّ لنفسك

Kanz, n° 2444, d'après Ibn Sa'd et Ibn Djarîr, les *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et d'Abû Ya'lâ ainsi que d'après le *Tàrîkh* d'al-Bukhârî, *le Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Khâlid ibn 'Abd-Allah al-Qasrî, d'après son père, d'après son grand-père Yazîd ibn Usaid(?) :

يا يزيد بن اسيد احبّ للناس ما تحب لنفسك

Le *Tahdhîb* (III, p. 101, n° 189), porte اسد au lieu de أسيد.

Cf. *Kanz, ibid.*, n° 2445, d'après al-Ḥâkim, d'après Khâlid ibn Yazîd al-Qasrî, d'après son père, d'après son grand-père :

يا يزيد بن اسيد أتحبّ الجنّة فاحب لاخيك ما تحبّ لنفسك

Ibid., p. 225, n° 3570, sans autre *isnâd* que ce qui suit :

۞ (مسند اسيد بن كرز) ۞ عن خالد بن عبد الله القسرى حدثنى ابى عن جدّى قال قال لى رسول الله صلعم يا اسيد أتحب الجنّة قلت نعم قال فاحبّ لاحد المسلمين ما تحبّ لنفسك

Le texte d'Ibn Wahb est rapporté d'après 'Isâ ibn Mariam non cité par les autres textes.

Lignes 6-7. — Cf. ci-dessus, p. 21, l. 6-7 et p. 24, l. 11-13 et ci-dessous, l. 8-10.

Lignes 8-10. — Cf. ci-dessus, l. 6-7; p. 21, l. 6-7 et p. 24, l. 11-13.

Lignes 10-12. — Cf. ci-dessus, p. 23, l. 11-12.

Lignes 12-14. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 100 :

حدثنى عن مالك عن عطا بن ابى مسلم عبد الله الخراسانى قال قال رسول الله صلعم تصافحوا يذهب الغِلّ وتهادوا تحابّوا تذهب الشحناء

Même tradition in *Taysîr*, II, p. 273.

Kanz, III, p. 209, n° 3247, d'après Ibn 'Asâkir, d'après Abû Huraira :

تهادوا تحابّوا وتصافحوا يذهب الغلّ عنكم

Ibid., V, p. 32, n° 730, d'après les mêmes que le précédent :

تصافحوا فان المصافحة تذهب الشحناء وتهادوا فان الهدية تذهب الغلّ

Djâmi', I, p. 130, d'après le *Kâmil* d'Ibn 'Adî, d'après Ibn 'Umar :

تصافحوا يذهب الغل عن قلوبكم

Lignes 15-16. — Cf. *Kanz*, IV, p. 40, n° 936, d'après Ibn Mâdja, d'après Ṭâriq ibn Shihâb :

عن ابى هريرة قال حدثنى ابو بكر ان رسول الله صلعم قال له ولعمر انطلقوا بنا الى الواقفى فانطلقنا فى القمر حتى اتينا الحائط فقال مرحبًا واهلاً ثم اخذ الشفرة ثم جال فى الغنم فقال رسول الله صلعم اياك والحلوب او قال ذوات الدر

Ibid., n° 935 : leçon plus développée de la même tradition; *ibid.*, V, p. 50, n° 1053, d'après le *Kâmil* d'Ibn ʿAdî le *Shaʿb al-imân* d'al-Baihaqî et Ibn al-Nadjdjâr :

(۞ من مسند جابر بن عبد الله ۞) عن جابر قال قال رسول الله صلعم انطلقوا بنا الى البصير الذى فى بنى واقف نعوده وكان رجلاً اعمى

Ibid., VII, p. 134, n° 1166, d'après le *Shaʿb al-imân* d'al-Baihaqî :

(۞ مسند جبير بن مطعم ۞) عن محمد بن يوسف الجمال عن سفيان بن عيينه عن عمرو بن دينار عن محمد بن جبير بن مطعم عن ابيه قال كان النبى صلعم يقول لاصحابه اذهبوا بنا الى بنى واقف نزور البصير قال سفيان وهم حىّ من الانصار وكان محجوب البصر

Ibid., n° 1167, d'après le *Shaʿb al-imân* d'al-Baihaqî :

(۞ مسند جبير بن مطعم ۞) عن ابى عمرو عن سفيان عن عمرو عن محمد عن جبير بن مطعم ان رسول الله صلعم قال لاصحابه اذهبوا بنا الى البصير الذى فى بنى واقف نزوره

Ibid., n° 1168, d'après le *Kabir* d'al-Ṭabarânî, d'après Djubair ibn Muṭʿim :

(۞ مسند بلال ۞) كان النبى صلعم يقول لاصحابه اذهبوا بنا الى بنى واقف نزور البصير قال سفيان حىّ من الانصار وكان البصير ضرير البصر

Banu Wâqif (بنو واقف). D'après les textes cités plus haut ce serait une fraction des Anṣârs; d'après Duraid, p. 265, ce serait une fraction d'Azd. Cf. Samʿânî, *Kitâb al-ansâb*, p. 577 *b*; Qalqashandî, p. 357.

Baṣîr (بَصِير). Euphémisme : on appelle l'aveugle : le voyant. Cf. Marçais, in *Orientalische Studien, Nöldeke*, I, p. 433.

PAGE 34.

Lignes 1-2. — Cf. ci-dessus, p. 21, l. 8-11, p. 24, l. 7-10.

Lignes 4-5. — Cf. *Kanz*, I, p. 36, n° 684; *Djâmi'*, II, p. 183, d'après Abû Dawud, al-Tirmidhî et al-Ḥâkim d'après Abû Huraira (même texte que dans la tradition d'Ibn Wahb les deux conjonctions ان sont omises); *Taysîr*, III, p. 378, d'après Abû Dawud et al-Tirmidhî, d'après Abû Huraira (même texte que celui d'Ibn Wahb).

Ghirr karîm (غِرٌّ كَرِيم). Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 155.

Khabb (خَبٌّ). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 278.

Lignes 5-7. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 197, n° 3411; *Djâmi'*, I, p. 101, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Muslim, al-Bukhârî, al-Tirmidhî et Ibn Mâdja, d'après Ibn 'Umar :

انما الناس كإبل مائة لا تكاد تجد فيها راحلة

(In *Djâmi'*, : كالإبل المائة).

Taysîr, III, p. 395, d'après al-Bukhârî, Muslim et al-Tirmidhî :

وعن ابن عمر قال قال رسول الله صلعم : تجدون الناس كإبل مائة لا توجد فيها راحلة

Ce dernier texte ajoute le commentaire suivant :

والمراد بذلك ان المرضىّ المنتخب من الناس فى عِزّة وجوده كالنجيب من الإبل الذى لا يوجد فى كثير من الابل

La signification de cette tradition, c'est que l'homme satisfaisant, excellent, est parmi les gens, au point de vue de la rareté aussi exceptionnel que le chameau choisi dont on ne trouve les qualités qu'à peu d'exemplaires.

Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 11, II, p. 73; Ṭabarânî, p. 82.

Lignes 7-8. — *Kanz*, VI, p. 238, n° 4239; *Djâmi'*, II, p. 135, d'après le *Kabir* d'al-Ṭabarânî, d'après al-Ḍayâ', d'après Salmân :

ليس شئ خيرًا من الف مثله إلّا الانسان

Kanz, I, p. 38, n° 725, VI, p. 238, n° 4240, d'après *al-Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn 'Umar :

لا نعلم شيئا خيرًا من الف مثله إلّا الرجل المؤمن

Noter que les textes parallèles portent خيرًا au lieu de خير in Ibn Wahb.

Lignes 8-9. — Cf. *Kanz,* III, p. 260, n° 4151, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn ʿAbbâs :

احبّ الاعمال الى الله بعد الفرائض ادخال السرور على المسلم

Ibid., p. 280, n° 4611, d'après Ibn ʿAdî, d'après Djâbir :

افضل الاعمال سرور تدخله على مسلم

Ibid., n° 4612, d'après Ibn al-Nadjdjâr, d'après Ibn ʿUmar :

ما من شيٍّ احبّ الى الله من ادخال السرور على اخيك المسلم

Djâmiʿ, I, p. 48, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Qaḍâ al-ḥawâ'idj,* d'après le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Huraira et d'après le *Kâmil* d'Ibn ʿAdî, d'après Ibn ʿUmar :

افضل الاعمال ان تدخل على اخيك المؤمن سرورا او تقضى عنه دينًا او تطعمه خبزًا

Lignes 11-13. — Cf. *Kanz,* V, p. 3, n° 23; *Djâmiʿ,* I, p. 122, d'après al-Bukhârî, d'après ʿÂ'isha, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Muslim et Abû Dawud, d'après Abû Huraira, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn Masʿûd; même tradition in *Taysîr,* II, p. 267, d'après Abû Huraira dans Muslim et Abû Dawud et d'après ʿÂ'isha dans al-Bukhârî; *Kanz,* V, p. 6, n° 102, d'après Ibn ʿAsâkir, d'après Salmân; *ibid.,* n° 103, d'après al-Ḥasan ibn Sufiân et d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et Ibn ʿAsâkir d'après Salmân; *ibid.,* n° 104, d'après al-Dailamî, d'après ʿAlî; *ibid.,* p. 41, n° 922, d'après Musaddad, d'après ʿUmar; *ibid.,* n° 923, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Iʿtilâl al-qulûb,* d'après Abû Ṭufail, d'après ʿAlî; *ibid.,* VII, p. 45, n° 361, d'après le *Musnad* d'al-Ṣiddîq, d'après al-Ḥarith ibn ʿUmaira, d'après Ibn ʿAsâkir.

Noter que le texte d'Ibn Wahb porte جنوده; tous les autres textes portent جنود; c'est sans doute une erreur car on ne peut lire جُنُودُهُ le mot الارواح étant au pluriel; جُنودة serait un barbarisme.

Djunûd mudjannada (جُنُودٌ مُجَنَّدَةٌ). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 182, d'après al-Harawî :

الارواح جنود مجندة فما تعارف منها ائتلف وما تناكر منها اختلف مجندة اى مجموعة كما يقال الوف مؤلّفة وقناطير مقنطرة ومعناه الاخبار عن مبدأ كوّن الارواح وتقدمها الاجساد اى انها

خُلِقَتْ اول خلقها على قسمين من ائتلاف واختلاف كالجنود المجموعة اذا تقابلت وتواجهت ومعنى تقابُل الارواح ما جعلها الله عليه من السعادة والشقاوة والاخلاق فى مبدأ الخلق يقول ان الاجساد التى فيها الارواح تلتقى فى الدنيا فتأتلف وتختلف على حسب ما خُلِقَتْ عليه ولهـذا ترى الخير يُحِبُّ الاخيار ويميل اليهم والشَّرير يُحِبُّ الاشرار ويميل اليهم

(Même explication in *Lisân*, IV, p. 106).

«Les âmes sont comme des armées rangées en bataille, celles d'entre elles qui se reconnaissent se lient et celles d'entre elles qui s'ignorent se séparent». *Mudjannada* a ici le sens de rassemblées comme on dit : *ulûf muallafa* (des amis familiers) et *qanâṭir muqanṭara* (des quintaux entassés; *C*, III, 12); ces mots expriment le début de l'existence des âmes et le fait qu'elles ont précédé les corps, c'est-à-dire qu'elles ont été créées dès leur création en deux catégories selon qu'elles se réunissent ou s'écartent les unes des autres comme des armées rassemblées lorsqu'elles se font face et sont placées l'une vis-à-vis de l'autre et le sens de l'expression : *taqâbul al-arwâḥ*, c'est ce que Dieu leur a accordé de bonheur et de malheur et leurs qualités propres au moment où il les créa; il dit : les corps qui contiennent les âmes se rencontrent en ce bas monde et s'assemblent ou se séparent selon le caractère que Dieu leur a donné et c'est pourquoi on remarque que l'homme bon est ainsi attiré par les hommes bons et montre de l'inclination pour eux tandis que l'homme mauvais est attiré par les hommes mauvais et montre de l'inclination pour eux.

Lignes 13-15. — Cf. Bukhârî, XLVI, 4 :

حدثنا مسدد حدثنا معتمر عن حميد عن انس رضى الله عنه قال قال رسول الله صلعم انصر اخاك ظالما او مظلوما قالوا يا رسول الله هذا ننصره مظلوما فكيف ننصره ظالمًا قال تاخذ فوق يديه

Ibid., LXXXIX, 7 :

حدثنا محمد بن عبد الرحيم حدثنا سعيد بن سليمان حدثنا هُشيم اخبرنا عبيد الله بن ابى بكر بن انس عن انس رضى الله عنه قال قال رسول الله صلعم انصر اخاك ظالمًا او مظلوما فقال رجل يا رسول الله انصره اذا كان مظلوما افرأيت اذا كان ظالما كيف انصره قال تحجزه او تمنعه من الظلم فان ذلك نصره

Tirmidhî, XXXI, 68 :

حدثنا محمد بن حاتم المكتب حدثنا محمد بن عبد الله الانصارى حدثنا حميد الطويل عن انس عن النبى صلعم قال انصر اخاك ظالما او مظلومًا قلنا يا رسول الله نصرته مظلومًا فكيف انصره ظالما قال تكفّه عن الظلم فذاك نصرك اياه

Tradition très voisine avec variantes peu importantes in Ḥanbal, III, p. 99, 201; Ṭabarânî, p. 119. Cf. *Kanz*, II, p. 85, nos 2075-2077, 2084; *Taysîr*, II, p. 268; *Djâmi'*, I, p. 108; Ḥanbal, III, p. 323-324.

Le texte a été rétabli d'après la leçon d'al-Tirmidhî.

Ligne 16. — J'ai restitué les noms رَزِين اللَّخْمى après بن قُبات, d'après *Tahdhîb*, VIII, p. 343, n° 624.

PAGE 35.

Lignes 1-4. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 100 :

حدثنى عن مالك عن سهيل بن ابى صالح عن ابيه عن ابى هريرة ان رسول الله صلعم قال تفتح ابواب الجنّة يوم الاثنين ويوم الخميس فيغفر لكل عبد مسلم لا يشرك بالله شيئا إلّا رجلا كانت بينه وبين اخيه شحناء فيقال انظروا هذين حتى يصطلحا انظروا هذين حتّى يصطلحا

Textes voisins in *Kanz*, II, p. 95, n° 2323, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Abû Dawud et al-Tirmidhî, d'après Abû Huraira; *ibid.*, n° 2329, d'après al-Bukhârî, Muslim, Ibn Zandjawaih, ainsi que d'après Abû Dawud, al-Tirmidhî et le *Kitâb al-adab* d'al-Bukhârî, d'après Abû Huraira; *Djâmi'*, I, p. 131, d'après le *Kitâb al-adab* d'al-Bukhârî, Muslim, al-Tirmidhî et Ibn Mâdja, d'après Abû Huraira; *Taysîr*, II, p. 278, d'après Muslim, Mâlik, Abû Dawud et al-Tirmidhî :

عن ابى هريرة رضى الله عنه قال قال رسول الله صلعم تعرض الاعمال فى كل خميس واثنين فيغفر الله عزّ وجلّ فى ذلك اليوم لكل امرى لا يشرك بالله شيئًا الا من كانت بينه وبين اخيه شحناء فيقول اتركوا هذين حتّى يصطلحا

Kanz, II, p. 95, nos 2325, 2326; V, p. 8, n° 155.

Noter en dehors de la graphie archaïque هاذين pour هذين aux lignes 3 et 4, la répétition de la phrase : انظروا هاذين حتّى يصطلحا trois fois dans le texte d'Ibn Wahb, deux fois dans celui de Mâlik. Cf. ci-dessous, p. 37, l. 1-3.

Lignes 4-7. — Cf. *Kanz*, V, p. 8, n° 151; *Djâmi'*, II, p. 181, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kitâb al-adab* d'al-Bukhârî, Abû Dawud, al-Ḥâkim, d'après Ḥadrad :

من هجر اخاه سنة فهو كسفك دمه

(فهو manque dans le *Kanz*) texte voisin in *Taysîr*, II, p. 278, d'après Abû Dawud, d'après Abû Khirâsh al-Sulamî; *Kanz*, V, p. 8, n° 152; Abû Dawud, XL, 47; Ibn Sa'd, VII*b*, p. 192.

Noter dans Ibn Wahb (l. 7) هاجر au lieu de هجر.

Lignes 7-10. — Cf. ci-dessous, p. 36, l. 2-5.

Lignes 10-11. — Cf. *Kanz*, V, p. 8, n° 158, d'après Abû Dawud, d'après Abû Huraira :

لا يحل لمسلم ان يهجر اخاه فوق ثلاث فمن هجر فوق ثلاث فمات دخل النار

Textes voisins in Tirmidhî, XXV, 21; Ṭabarânî, p. 189. — Cf. *Handbook*, sub Muslim (must not shun his brother longer than three days), p. 174.

Lignes 11-14. — Cf. Kindî, p. 318 même texte qu'Ibn Wahb avec variantes suivantes dans l'*isnâd* :

L'*isnâd* est précédé de :

حدثنا ابو عمر محمد بن يوسف قال حدثنا ابو بشر الدولابى قال حدثنا محمد بن عبد الله بن يزيد المقرى قال حدثنا ابى .....

Dans le texte après نذر le mot ان est omis chez Kindî فسماه au lieu de فسما (la leçon de Kindî semble meilleure).

PAGE 36.

Lignes 1-2. — Cf. *Kanz*, II, p. 95, n° 2320, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Tha'laba al-Khushânî :

اذا كان ليلة النصف من شعبان اطلع الله الى خلقه فيغفر للمؤمنين ويملى للكافرين ويدع اهل الحقد بحقدهم حتّى يدعوه

Lignes 2-5. — Cf. *Kanz*, II, p. 95, n° 2328, d'après Ibn Zandjawaih et le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn Mas'ûd :

تعرض اعمال بنى ادم كل يوم اثنين وخميس فيرحم للمترحمين (*sic*) ويغفر للمستغفرين ثم يذر اهل الحقد بحقدهم

On a dans Ibn Wahb بغلهم au lieu de بحقدهم. Cf. ci-dessus, p. 35, l. 7-10.

Lignes 5-7. — La métaphore qui compare « la haine qui fait fondre les vertus comme le soleil fait fondre la gelée » se trouve dans plusieurs traditions appliquée à d'autres cas. Cf. *Kanz*, II, p. 2, n° 6; *Djâmi'*, I, p. 147, d'après Ibn 'Adî, d'après Ibn 'Abbâs :

حسن الخلق تذيب الخطايا كما تذيب الشمس الجليد

Kanz, ibid., n° 7; *Djâmi'*, I, p. 89, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Makârim al-akhlâq* d'après Ibn 'Abbâs d'après Anas :

Même texte que le précédent précédé de إنّ et avec الخطيئة au lieu de الخطايا.

Lignes 7-11. — Cf. *Kanz*, V, p. 12, n° 237, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Hishâm ibn 'Âmir :

لا يحل لمسلم ان يهجر مسلما فوق ثلاث ليال فانهما ناكبان عن الحق ما داما على صرامهما وان اولهما فيئا يكون سبقه بالفئ كفارته وان سلّم عليه فلم يقبل ولم يردّ عليه السلام ردّت عليه الملئكة ويردّ على الاخر الشيطان وان ماتا على صرامهما لم يدخلا الجنّة جميعا ابدا

Lignes 11-14. — Cf. *Kanz*, V, p. 8, n° 153 d'après Abû Dawud d'après Abû Huraira :

لا يحل لمؤمن ان يهجر مؤمنا فوق ثلاث فان مرت به ثلاث فلياته فليسلّم عليه فان ردّ السلام فقد اشتركا فى الاجر وإن لم يردّ عليه فقد باء بالاثم

Ibid., n° 159, d'après Abû Dawud d'après 'Â'isha :

لا يكون لمسلم ان يهجر مسلما فوق ثلثة فاذا لقيه سلّم عليه ثلاث مرات كل ذلك لا يردّ عليه فقد باء باثمه

Ibid., p. 12, n° 233, d'après al-Ḥâkim, d'après Ibn 'Abbâs :

لا يحل الهجرة فوق ثلاثة ايّام فإن التقيا فسلّم احدهما فردّ الاخر اشتركا فى الاجر وإن لم يردّ برئ هذا من الاثم وباء به الاخر وان ماتا وهما متهاجران لا يجتمعان فى الجنّة

Noter que le texte d'Ibn Wahb est à l'impératif, d'où j'ai lu, quoique le texte porte nettement : اشتركا (qui n'a aucun sens) : اشتركتما.

PAGE 37.

Lignes 1-3. — Cette tradition se trouve avec de très légères variantes dans divers recueils. Cf. ci-dessus, p. 35, l. 1-4.

Mâlik, *Égypte*, III, p. 101, en donne le texte le plus complet :

حدثنى عن مالك عن مسلم بن ابى مريم عن ابى صالح السمان عن ابى هريرة انه قال تعرض اعمال الناس كل جمعة مرتين يوم الاثنين ويوم الخميس فيغفر لكل عبد مؤمن الا عبدا كانت بينه وبين اخيه شحناء فيقال اتركوا هذين حتى يفيئا او اركوا هذين حتى يفيئا

Le même texte se trouve dans le *Kanz* (II, p. 95, n° 2321) et dans le *Djâmi'* (I, p. 130) mais sans la variante اركوا.

Ces deux textes portent جمعة كل فى et omettent le verbe كانت.

Araka (ارك). Ce verbe dit Suyûṭî (*Tanwîr*, III, p. 101) a le même sens que (اخر) *akhara* c'est-à-dire « tarder, rester en arrière ».

Dans ce cas il paraît être presque un synonyme de la variante (اترك) *atraka*.

Lignes 6-8. — Ici commence un nouveau paragraphe du manuscrit d'Ibn Wahb intitulé : l'Envie (البَغْى).

Sa première tradition a été retrouvée avec de petites variantes dans le *Kanz* (II, p. 92, n° 2244) et dans le *Djâmi'* (II, p. 128), d'après Ibn Lâl, d'après Abû Huraira :

لو بغى جبل على جبل لدكّ الباغى منهما

Dakk (دكّ). Ce mot est expliqué à la suite de la tradition c'est, dit Sulaiman : « le terrain uni » (الارض المستوية).

Il est d'ailleurs employé dans le Coran à deux reprises (VII, 139, LXXXIX, 22 bis), cf. *Tafsîr*, IX, p. 37, dans un sens très voisin.

Lignes 8-9. — Cette tradition n'a pas été retrouvée.

Ânuk (آنُك). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 48.

Ibn al-Athîr, citant une tradition dont le sens est analogue à celle d'Ibn Wahb, commente ce mot :

من استمع الى حديث قوم وهم له كارهون صُبَّ فى اذنه الآنُكُ هو الرصاص الابيض وقيل الاسود وقيل هو الخالص منه ولم يجى على افْعُل واحدا غير هذا فاما اشُدّ فمختلف فيه هل هو واحد او جمع وقيل يحتمل ان يكون الآنُك فاعلا لا افعُلا وهو ايضا شاذ

« Celui qui prête une oreille indiscrète aux propos d'un groupe de gens malgré eux, du plomb lui sera versé dans l'oreille »; *al-ânuk* (الآنك) signifie le plomb blanc; d'autres disent le plomb noir, d'autres encore le plomb raffiné. Et il n'existe pas d'autre forme افْعُل singulier que ce mot, car le mot اشُدّ, on n'est pas d'accord si c'est un singulier ou un pluriel; d'autres disent qu'on peut admettre que le mot الآنُك soit de la forme فاعل et non افْعُل mais ce serait également une exception.

Il faut considérer cette discussion d'Ibn al-Athîr concernant le paradigme de ce mot connu comme purement scolastique, cette racine étant d'origine étrangère (cf. Fraenkel, *Aramäischen Fremdwörter*, p. 153).

Ce mot rare, cité dans Maqrîzî (I, p. 130) a été lu par Wiet, d'après les manuscrits : ادرك qui est dit-il une sorte de pierre rouge (*Mawâ'iẓ*, I, p. 143, n. 4, p. 153, n. 3; III, p. 10, n. 4).

Comme il s'agit d'une coupole (قُبّة) de cette matière, le mot آنُك=أنوك semble être, à mon sens, préférable.

Lignes 9-11. — Cette tradition n'a pas été identiquement retrouvée; pourtant un texte voisin est cité par le *Djâmi'* (I, p. 23), d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Abû Dawud, al-Tirmidhî et al-Ḍayâ', d'après Djâbir ainsi que d'après le *Musnad* d'Abû Ya'lâ, d'après Anas :

اذا حدث الرجل بحديث ثم التفت فهى امانة

Cf. *Zawâ'id*, VIII, p. 97 avec variantes.

Lignes 11-13. — Cf. *Kanz*, II, p. 120, n° 2935, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Dhamm al-ghîba* et al-Kharâ'iṭî dans *Makârim al-akhlâq*, d'après Abû Dharr et *mawqûf* d'après Ibn Abil-Dunyâ, d'après Abul-Dardâ' :

من اشاد على مسلم كلمة يشينه بها بغير حق شانه الله بها فى النار يوم القيمة

Même ḥadîth (*ibid.*, n° 2936), d'après al-Ḥâkim, d'après Abû Dharr. La seule différence est dans le verbe شان au lieu de اشاد.

Nafâdh (نفاذ). J'ai cru pouvoir restituer ce mot, d'après les textes du *Kanz* et d'Ibn al-Athîr.

1° من ذكر امرء بما ليس فيه ليعيبه حبسه فى نار جهنم حتّى يأتى بنفاذ ما قال

Kanz, II, p. 119, n° 2901, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abul-Dardâ'.

2° ايما رجل اشاد على مسلم بما برى منه كان حقا على الله ان يعذبه او يأتى بنفذ ما قال

Ibn al-Athîr, IV, p. 162.

Lignes 14-16. — Même tradition in *Tafsir,* XVI, p. 87.

PAGE 38.

Lignes 3-6. — Cette tradition, paraphrase du Coran (III, 43) demande un commentaire.

La première partie de la tradition ne se trouve pas dans le Coran :

لو سَلِمَ احد من الناس لسَلِمَ عيسى بن مريم

Elle pourrait se traduire ainsi :

Si quelqu'un devait être préservé des gens, c'est Jésus fils de Marie qui aurait dû en être préservé.

La suite de la tradition peut se comparer au texte du Coran :

.....وأُبْرِئُ الأَكْمَهَ والأَبْرَصَ وَأُحْيِ المَوْتَى بِإِذْنِ الله وأُنَبِّئُكم بما تأكلون وما تدَّخِرُون فى بُيُوتِكُم .....

Akmah (اكمه). Le *Tafsir* (III, p. 191-192), explique d'abord le mot اكمه. Les auteurs diffèrent sur le sens de ce mot : les uns prétendent que c'est celui qui voit le jour et ne voit pas la nuit, d'autres, l'aveugle de naissance. (Cf. Dieterici, *Handwörterbuch zum Koran,* Leipzig 1894, p. 141; Ibn al-Athîr, IV, p. 33), d'autres encore simplement l'aveugle.

Abraṣ (ابرص). Ce mot signifie lépreux (cf. Dieterici, *loc. cit.,* p. 15).

La partie de la tradition où Jésus fils de Marie est rapporté avoir informé les gens de ce qu'ils conservaient dans leurs demeures mérite qu'on s'y arrête.

Le *Tafsir* (III, p. 192-195), explique que ce sont là des signes de la mission prophétique de Jésus.

Le Coran dit en effet « qu'il informe les gens de ce qu'ils mangent et de ce qu'ils conservent dans leurs demeures ».

C'est là une des manifestations du *'Ilm al-ghuyûb* (علم الغيوب) « science des choses cachées », l'un des attributs de Dieu qu'il délégue à ses prophètes en signe de leur mission prophétique (cf. *Enc. Islam,* sub *ghaib*).

Une autre interprétation se trouve dans le *Tafsîr* (III, p. 194) : ce serait une allusion à la parabole de la table servie descendue du ciel (*C*, v, 112 et suiv.) et dont Jésus commande qu'on mange sans rien en mettre de côté sous peine de châtiment.

D'autre part l'irrégularité de la 8e forme ادّخر contraction de اذتخر est expliquée dans le *Tafsîr* (*ibid.*, p. 194-195).

Sur le mot قفا. Ce mot doit signifier ici : « accuser d'adultère ».

فقفوه وقفوا امّه signifierait : « alors ils l'accusèrent d'être un enfant adultérin et accusèrent sa mère d'avoir commis l'adultère ».

Sur le mot *waqafa* (وَقَفَ). Le sens de l'expression : فوقفوا به المشورة serait alors : « et ils tinrent conseil à son sujet ».

Lignes 6-7. — Cette tradition n'a pas été retrouvée; pourtant le manuscrit d'Ibn Wahb cite deux textes d'un sens analogue à la page 39 (l. 10-12).

Lignes 7-9. — Cette tradition n'a été retrouvée dans aucun recueil.

A la ligne 9, on attendrait استغنى عنها et non بها comme porte le texte.

Lignes 9-16. — Cette tradition malgré la difficulté de la lecture de certains passages, et les quelques fautes de texte paraît compréhensible; j'ai intercalé les deux lignes qui sont écrites dans la marge, dans le texte où elles sont nécessaires pour le sens.

A la ligne 12 الالباب est une apposition explicative (صِفة تفسيرية) de اهل الراى.

A la ligne 15 l'omission du ي dans le mot استشير est une faute du scribe sans aucun doute; les grammairiens en effet ne signalent jamais la conjonction حتى comme gouvernant l'apocopé.

Lignes 16-17. — Cette tradition n'a pas été retrouvée.

L'expression بالخيار est expliquée par deux traditions citées l'une dans le *Kanz* (II, p. 84, n° 2061), d'après al-Quḍâʿî, d'après Samura :

المستشار مؤتمن فان شاء اشار وان شاء سكت فإن شاء فليشر بما لو نزل به فعله

L'autre dans le *Djâmiʿ* (II, p. 185), et dans le *Kanz* (II, p. 84, n° 2053), d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Samura :

المستشار مؤتمن ان شاء اشار وان شاء لم يشر

L'expression بالخيار signifierait «avoir le choix, avoir deux alternatives», sens qu'elle a dans les termes بيع الخيار.

PAGE 39.

Lignes 1-2. — Cette tradition n'a pas été retrouvée.

Le commentaire du verset du Coran (XLII, 36) se trouve dans le *Tafsîr* (XXV, p. 23).

Lignes 2-3. — Cette tradition n'a pas été identiquement retrouvée.

Cf. *Zawâ'id*, VIII, p. 96, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après 'Amru ibn Ḥuṣain al-'Uqailî :

وعن ابن عبّاس قال قال رسول الله صلعم من اراد امرًا فشاور فيه امرأ مسلمًا وفقه الله لأرشد امورہ

Lignes 3-5. — Ce ḥadîth a été retrouvé presque identiquement.

Les deux leçons qu'en donne le *Kanz* peuvent lui être comparées.

1° الحزم ان تشاور ذا رأى ثم تطيع

Kanz (II, p. 84, n° 2059), d'après le *Marâsîl* d'Abû Dawud, al-Bukhârî et Muslim, d'après Khâlid ibn Ma'dân.

2° الحزم ان تشاور ذا لب ثم تطيعه

Kanz (*ibid.*, n° 2060), d'après les mêmes ouvrages que le précédent d'après 'Abd-Allah ibn 'Abd al-Raḥman ibn Abî Ḥusain.

Ce dernier ḥadîth m'a permis de confirmer la lecture de la ligne 4 : حسين qui était douteux, cf. Ibn al-Athîr (I, p. 224) :

انه سُئِلَ ما الحزم فقال تستشير اهل الرأى ثم تطيعهم

Lignes 6-9. — Cf. Mâlik, *Indes*, p. 295 :

اخبرنا مالك اخبرنى مخبر ان ابن عمر قال وهو يوصى رجلا لا تعترض فيما لا يعنيك واعتزل عدوك واحذر خليلك الا الأمين ولا أمين الا من خشى الله ولا تصحب فاجرا كى تتعلم من فجوره ولا تفش اليه سرك واستشر فى امرك الذين يخشون الله عز وجل

Même tradition in Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, I, p. 55 avec la variante احتفظ au lieu de احذر et au lieu de ولا امين الا من خشى الله la phrase لا فان الامين من القوم يعادله شيء.

Lignes 10-12. — Ces deux traditions peuvent se comparer à une tradition dont le sens est voisin, citée par Ibn Wahb à la page précédente (p. 38, l. 6-7).

Lignes 13-14. — Cette tradition n'a pas été retrouvée.

Le sens du texte est comparable à celui cité par le *Kanz* (II, p. 84, n° 2055), d'après Ibn Mâdja, d'après Djâbir :

اذا استشار احدكم فليشر عليه

Dans la tradition d'Ibn Wahb : Le conseil donné sans qu'on l'ait sollicité est considéré comme une imbécillité; celui du *Kanz* dit : Si l'un de vous demande un conseil, il faut lui donner.

Lignes 14-18. — Ces lignes, écrites d'une écriture très cursive et un peu plus petites que le texte d'Ibn Wahb, marquent la fin du *Kitâb al-ansâb*, dont le début est incomplet, le premier des livres qui nous ait été conservé de l'ouvrage intitulé le *Djâmi' d'Ibn Wahb.*

L'énumération des auditeurs suit avec le nom du maître sans doute(?) : Abû Isḥaq Ibrahîm ibn Mûsâ, avec le lieu de l'audition : Esné et la date : Rabî' premier de l'an 276/juillet-août 889, ainsi que le titre de l'ouvrage. Cf. ci-dessous, p. 77, l. 7-10.

PAGE 40.

Ligne 2. — Après le بسمله le sens du titre du paragraphe est difficile à comprendre : فى الكلام لما لا ينبغى ولا يحسن.

On pourrait traduire : Sur les paroles qui ne conviennent pas et ne sont pas bonnes(?)

Lignes 3-6. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 148; *Usd*, I, p. 205, avec plusieurs *isnâd; Djâmi'*, I, p. 78; *Kanz*, II, p. 112, n° 2726; Ṭabarânî, p. 136, avec quelques variantes insignifiantes.

Il est à noter que les textes de Mâlik, de l'*Usd* et de Ṭabarânî, portent : بلال بن الحارث المزنى et non المدنى.

Lignes 6-8. — Cf. Mâlik, *Égypte,* III, p. 149.

La leçon du Muwaṭṭâ omet le mot نار de la ligne 8 tandis que le texte d'Ibn Wahb porte : فى نار جهنم. Cf. Bukhârî, LXXXI, 23; *Kanz,* II, p. 112, n° 2729, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Bukhârî, d'après Abû Huraira.

Lignes 8-11. — Cette tradition se retrouve identiquement dans les deux recensions du Muwaṭṭâ (Mâlik, *Égypte,* III, p. 150; *Indes,* p. 303) :

مالك عن الوليد عن عبد الله بن صياد ان المطلب بن عبد الله بن حنطب المخزومى اخبره ان رجلا سال رسول الله صلعم ما الغيبة فقال رسول الله صلعم ان تذكر من المرء ما يكره ان يسمع قال يا رسول الله وان كان حقا قال رسول الله صلعم اذا قلت باطلا فذلك البهتان

Le texte des *Indes* omet le ف de فقال.

L'*isnâd* du texte d'Ibn Wahb porte : عبد الله بن الوليد au lieu de : الوليد بن عبد الله بن صياد. Tradition analogue in *Taysîr,* III, p. 64.

Cf. ci-dessous, p. 42, l. 6-9, p. 55, l. 13-15.

Lignes 11-13. — Cf. *Taysîr* (III, p. 174), d'après Razîn :

حدثنى على بن حسين عن ابيه رضى الله عنهما ان رسول الله صلعم قال من حسن اسلام المرء تركه ما لا يعنيه...

Même texte dans le *Kitâb al-arbaʿîn* d'al-Nawâwî sous le numéro 12 et dans Ṭabarânî, p. 224.

Lignes 13-14. — Cf. *Taysîr,* à la suite du ḥadîth précédent (III, p. 174) :

وبلغه ايضا انه قيل للقمان ما بلغ بك ما نرى قال : اداء الامانة وصدق الحديث وتركى ما لا يعنينى

Cf. Mâlik, *Égypte,* III, p. 152, même texte ainsi que in *Taysîr* (III, p. 378) avec une variante : ترك au lieu de تركى dans ce dernier. Cf. ci-dessous, p. 44, l. 1-5.

Lignes 14-15. — Cette tradition reprend avec quelques variantes le texte de la tradition précédente. Cf. ci-dessus, l. 13-14.

Lignes 15-17. — Cf. *Taysîr* (III, p. 384) qui m'a permis de restituer la lacune du texte au début de la ligne 17 :

وعن سفيان بن عبد الله رضى الله عنه قال قلت يا رسول الله حدثنى بامر اعتصم به قال قل رب الله ثم استقم قلت يا رسول الله ما اخوف ما تخاف علىّ فاخذ بلسانه ثم قال هذا ۞ اخرجه الترمذى

La fin de cette tradition se trouve à la page 41 (l. 1) avec une légère variante.

PAGE 41.

Ligne 1. — La tradition qui se termine à la ligne 1, commence à la page précédente (l. 15-17). Cf. mes notes à cette page.

Lignes 1-5. — Cette tradition, très voisine de la précédente a été retrouvée à quelques variantes près dans le *Kanz* (II, p. 173, n° 3760), d'après al-Baihaqî dans *Sha'b al-îmân* ainsi que d'après Abû Nu'aim et d'après Ibn 'Asâkir :

عن الزهرى عن عبد الرحمن بن اسعد المقعد عن عبد الرحمن بن الحارث بن هشام عن ابيه انه قال يا رسول الله حدثنى بامر اعتصم به قال املك عليك هذا واشار الى لسانه

Le texte d'Ibn Wahb porte : املك على هذا dont le sens est assez différent.

Le texte d'Ibn Wahb signifierait : « domine cela » tandis que celui du *Kanz* dont le commentaire est donné par Ibn al-Âthîr, IV, p. 107, signifie :

لا تجره الا بما يكون لك لا عليك

Ne publie que ce qui t'appartient non ce qui t'est à charge.

La suite du ḥadîth se trouve in *Usd*, I, p. 352 :

روى عنه ابنه عبد الرحمن انه قال يا رسول الله اخبرنى بامر اعتصم به قال املك عليك هذا واشار الى لسانه قال فرأيت ذلك يسيرا وكنت رجلاً قليل الكلام ولم افطن له فلما رمته فاذا هو لا شىء اشد منه

Lignes 5-6. — Cf. *Futûḥ*, p. 258, l. 2 :

ومنها حديث ابن لهيعة عن يزيد بن عمرو المعافرى عن ابى عبد الرحمن الحبلى عن عبد الله بن عمرو بن العاص ان رسول الله صلعم قال من صمت نجا ۞ حدثناه المقرئ وابو الاسود

Même texte in *Taysîr* (III, p. 385), d'après Ibn ʿUmar(?) et dans le recueil d'al-Tirmidhî; *Kanz* (II, p. 72, n° 1761); *Djâmiʿ* (II, p. 174), ces deux derniers textes d'après Ibn ʿAmru dans le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et dans le recueil d'al-Tirmidhî.

Lignes 6-8. — Cette tradition se trouve presque exactement citée par Ibn Wahb à la page 29 (l. 6-9) et à la page 42 (l. 4-6). Cf. mes notes.

Un texte plus voisin de celui de notre tradition est cité par le *Djâmiʿ* (II, p. 8), d'après Muslim, d'après Ibn ʿAmru :

خير المسلمين من سَلِمَ المسلمون من لسانه ويده

Lignes 8-10. — Cette tradition n'a pas été retrouvée. Cf. *Zawâ'id*, VIII, p. 96.

Lignes 10-11. — Cette tradition n'a pas été identiquement retrouvée; pourtant celle citée par le *Kanz* (II, p. 173, n° 3763), d'après Ibn ʿAsâkir en est très voisine :

عن ابن مسعود قال والله الذى لا اله الا هو ما على ظهر الارض احق بطول سجن من لسان

Même ḥadîth in *Zawâ'id*, X, p. 303, avec les variantes غيره au lieu de الا هو et احوج au lieu de احق.

Lignes 13-15. — Cette tradition, très voisine de celle qui la suit (l. 15-17) n'a pas été retrouvée identiquement.

D'ailleurs à la page 55 (l. 1-3) et à la page 59 (l. 18-19) p. 60 (l. 1). Ibn Wahb cite des textes analogues. Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 151 :

حدثنى مالك عن زيد بن اسلم عن ابيه عن عمر بن الخطاب دخل على ابى بكر الصديق وهو يجبذ لسانه فقال له عمر مه غفر الله لك فقال ابو بكر ان هذا اوردنى الموارد

Dans le *Kanz* (II, p. 173, n° 3758) se trouve une leçon plus abrégée citée d'après Mâlik, Ibn al-Mubârak, Saʿîd ibn Manṣûr Ibn Abî Shaiba, Ibn Ḥanbal dans son *Musnad* (dans *al-Zuhd*), Hannâd, al-Nasâ'î, al-Kharâ'iṭî dans *Makârim al-akhlâq* et al-Baihaqî dans *Shaʿb al-îmân* :

(الصديق رضى الله عنه) عن اسلم قال رأيت ابا بكر اخذ بلسانه ان هذا اوردنى الموارد

Cf. *Zawâ'id*, X, p. 302.

Sur le mot *saʿsaʿ* (سعسع). Ce mot doit signifier : faire trembler; dans les autres leçons il est remplacé par جبذ.

Lignes 15-17. — Cette tradition est analogue à la précédente. Cf. mes notes, *supra*, l. 13-15.

Lignes 17-18. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 150 :

حدثنى مالك عن زيد بن اسلم عن عطا بن يسار ان رسول الله صلعم قال من وقاه الله شر اثنين ولج الجنة فقال رجل يا رسول الله الا تخبرنا فسكت رسول الله صلعم ثم عاد رسول الله صلعم فقال مثل مقالته الاولى فقال له الرجل الا تخبرنا يا رسول الله فسكت رسول الله صلعم ثم قال رسول الله صلعم مثل ذلك ايضا فقال الرجل الا تخبرنا يا رسول الله ثم قال رسول الله صلعم مثل ذلك ايضا ثم ذهب الرجل يقول مثل مقالته الاولى فاسكته رجل الى جنبه فقال رسول الله صلعم من وقاه الله شر اثنين ولج الجنة ما بين لحييه وما بين رجليه ما بين لحييه وما بين رجليه ما بين لحييه وما بين رجليه

Cette leçon est presque mot pour mot semblable à celle d'Ibn Wahb. La fin de la tradition se trouve à la page 42 (l. 1-4).

Des textes comparables mais plus abrégés se trouvent dans différents recueils :

Kanz, II, p. 112, n° 2723, 2741 (même texte dans *Djâmiʿ*, II, p. 182), p. 113, n° 2765, VIII, 135, n° 2476, 2477, p. 136, n° 2500, 2501, 2503, p. 177, n° 3075; Bukhârî, LXXXI, 23.

PAGE 42.

Lignes 4-6. — Cette tradition avec de légères variantes est citée à la page 29 (l. 6-9) et à la page 41 (l. 6-8) du manuscrit d'Ibn Wahb.

Lignes 6-9. — Cette tradition n'a pas été retrouvée exactement quoique des textes analogues soient cités par Ibn Wahb (p. 40, l. 8-11 et p. 55, l. 13-15). Cf. mes notes sur ces pages.

On peut néanmoins comparer cette tradition avec celles plus résumées et un peu différentes que donne le *Kanz*, le *Taysir*, le *Djâmiʿ* et le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal.

1° أتدرون ما الغيبة ذكرك اخاك بما يكره ان كان فيه ما تقول فقد اغتبته وان لم يكن فيه فقد بهته

Kanz, II, p. 118, n° 2881, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, les recueils d'Abû Dawud et d'al-Tirmidhî d'après Abû Huraira (même ḥadîth dans *Taysîr*, III, p. 64 avec quelques légères variantes).

2° الغيبة ذكرك اخاك بما يكره

Kanz, II, p. 119, n° 2893; *Djâmi'*, II, p. 72, d'après Abû Dawud, d'après Abû Huraira.

3° من اغتيب عنده اخوه المسلم فلم ينصره وهو يستطيع نصره اذله الله تعالى فى الدنيا والاخرة

Kanz, II, p. 85, n° 2087 et *Djâmi'*, II, p. 165, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Dhamm al-ghîba* d'après Anas.

4° حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا محمد بن جعفر ثنا شعبة قال سمعت العلا يحدث عن ابيه عن ابى هريرة عن النبى صلعم قال هل تدرون ما الغيابة قالوا الله ورسوله اعلم قال ذكرك اخاك بما ليس فيه قال أرأيت ان كان فى اخى ما اقول له يعنى ان كان فيه ما تقول فقد اغتبته وان لم يكن فيه ما تقول فقد بهته

Ḥanbal, II, 230.

5° من ذكر رجلا بما فيه فقد اغتابه

Kanz, II, p. 119, n° 2902, d'après le *Târîkh* d'al-Ḥâkim, d'après Abû Huraira.

Lignes 9-11. — Cette tradition n'a pas été identiquement retrouvée; pourtant plusieurs textes des recueils peuvent lui être comparés.

1° ان الرجل ليتكلم بالكلمة لا يرى بها بأسًا يهوى بها سبعين خريفا فى النار

Kanz, II, p. 112, n° 2728, d'après les recueils d'Abû Dawud al-Tirmidhî, Ibn Mâdja et al-Ḥâkim d'après Abû Huraira; *Djâmi'*, I, p. 78-79 d'après les mêmes sauf Abû Dawud.

2° وعن ابى هريرة رضى الله عنه قال قال رسول الله صلعم ان العبد ليتكلم بالكلمة من رضوان الله تعالى لا يلقى لها بالا يرفعه الله بها فى الجنة وان العبد ليتكلم بالكلمة من سخط الله لا يلقى لها بالا يهوى بها فى النار سبعين خريفا

(Al-Bukhârî, Muslim, Ibn Ḥanbal) اخرجه الثلاثة والترمذى.
Taysîr, III, p. 385.

3° ان الرجل ليتكلم بالكلمة من سخط الله لا يرى بها باسًا يهوى بها فى نار جهنم سبعين خريفا

Kanz, II, p. 113, n° 2750, d'après al-Tirmidhî, Ibn Mâdja et al-Ḥâkim d'après Abû Huraira.

Lignes 11-13. — Cette tradition n'a pas été retrouvée. Il y a là une espèce de jeu de mots :
Le calomniateur s'appelle en arabe : آكل لحم. (Cf. *C,* XLIX, 12; *Tafsîr,* XXVI, p. 85-88), cf. ci-dessous, p. 73, l. 10-13.

Lignes 13-15. — Cette tradition n'a pas été retrouvée. Cependant un texte cité par le *Kanz* (II, p. 85, n° 2093) et par le *Taysîr* (III, p. 64) en est très voisin :

عن معاذ بن انس الجهنى رضى الله عنه قال قال رسول الله صلعم من حمى مؤمنا من منافق بعث الله له ملكا يحمى لحمه يوم القيمة من نار جهنم ومن رمى مسلما بشىء يريد شينه به حبس يوم القيامة على جسر من جسور جهنم حتى يخرج مما قال ۞ اخرجه ابو داود

Le texte du *Kanz* porte : حبسه الله على جسر جهنم au lieu du passif et ajoute comme source le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal.

Lignes 15-17. — Cette tradition se trouve presque exactement dans deux textes du *Kanz.*

1° عن ابى هريرة قال قيل للنبى صلعم ان فلانة تقوم الليل وتصوم النهار وتفعل الخيرات وتصدق وتؤذى جيرانها بلسانها فقال رسول الله صلعم لا خير فيها هى من اهل النار قيل وفلانة تصلى المكتوبة وتصدق بالاثوار من الاقط ولا تؤذى احدا فقال رسول الله صلعم هى من اهل الجنة

Kanz, V, p. 45, n° 979, d'après al-Baihaqî dans *Sha'b al-îmân* et d'après al-Ṭayâlisî.

2° عن ابى هريرة قالوا يا رسول الله ان فلانة تصوم النهار وتقوم الليل وتؤذى جيرانها قال هى فى النار قالوا يا رسول الله ان فلانة تصلى المكتوبة وتصدق بالاثوار من الاقط ولا تؤذى جيرانها قال هى فى الجنة

Kanz, V, p. 45, n° 982, d'après Ibn al-Nadjdjâr.

Athwâr al-aqiṭ (اثوار الأقِط). Cf. Lévi-Provençal, *Ibn ʿAbdûn*, *J. as.*, 1935, II, p. 293; Ibn al-Athîr, I, p. 36, 138.

C'est un morceau de lait caillé pris, اقط الاثوار ..... قطعة من الاقط وهو لبن جامد مستحجِر.

PAGE 43.

Lignes 1-2. — Sur le mot *Akhraṣ*, cf. ci-dessus, p. 1.

Lignes 3-5. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 149 :

حدثنى مالك عن زيد بن اسلم عن عبد الله بن عِرانه قال قدم رجلان من المشرق فخطبا فعجب الناس لبيانهما فقال رسول الله صلعم ان من البيان لسحرًا او قال ان بعض البيان لسحر

Même tradition in *Taysîr*, III, p. 386, d'après le même recueil et ceux d'al-Bukhârî, d'Abû Dawud et d'al-Tirmidhî. Cf. ci-dessous, l. 9-12.

Lignes 5-6. — Voir *Kanz*, VII, p. 182, n° 1855, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Kharâ'iṭî dans *Makârim al-akhlâq* ainsi que d'après le *Sunan* de Sa'îd ibn Manṣûr, d'après Sa'd ibn Abî Waqqâs.

Kanz, II, p. 173, n° 3768, d'après Zaid ibn Aslam, leçon plus développée.

Cf. *Kanz*, II, p. 114, n° 2784; *Djâmi'*, II, p. 35, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Sa'd :

سيكون قوم ياكلون بالسنتهم كما تاكل البقر من الارض

Kanz, II, p. 115, n° 2791, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Dhamm al-ghiba* d'après Sa'd :

يأتى على الناس زمان يتخللون فيه الكلام بالسنتهم كما تخلل البقر بالسنتها

Lignes 7-9. — Cf. Ibn Sa'd, III *b*, p. 102 :

اخبرنا معن بن عيسى قال نا هشام بن سعد عن زيد بن اسلم قال دُخل على ابى دجانه وهو مريض وكان وجهه يتهلل فقيل له ما لوجهك يتهلل فقال ما من عملى شئ اوثق عندى من اثنتين اما احديهما فكنت لا اتكلم فيما لا يعنينى واما الاخرى فكان قلبى للمسلمين سليما

Lignes 9-12. — Cf. *Kanz*, VII, p. 56, n° 448 :

عن سعيد بن جبير عن ابى الدرداء قال قام رسول الله صلعم فخطب خطبة خفيفة فلما فرغ من خطبته قال يا ابا بكر قم فاخطب فقام ابو بكر فخطب فقصر دون النبى صلعم فلما فرغ ابو بكر من

خطبته قال يا عمر قم فاخطب فقام عمر فخطب فقصر دون النبى صلعم ودون ابى بكر فلما فرغ من خطبته قال يا فلان قم فاخطب فاستو فى القول قال رسول الله صلعم اجلس واسكت

۞ شك ابو شهاب ۞ قال التشقيق من الشيطان والبيان من السحر ثم قال يا ابن ام عبد قم فاخطب فقام ابن ام عبد فحمد الله واثنى عليه ثم قال يا ايها الناس ان الله ربنا والقران امامنا وان البيت قبلتنا وان هذا نبينا ثم اومى بيده الى النبى صلعم فقال رسول الله صلعم اصاب ابن ام عبد وصدق مرتين رضيت ما رضى الله به لى ولأمتى وابن ام عبد وكرهت ما كرهه الله لى ولأمتى وابن ام عبد

D'après Ibn ʿAsâkir qui dit que Saʿîd ibn Djubair ne rencontra pas Abul-Dardâʾ. Cf. *Taysîr*, II, p. 108; *Kanz*, II, p. 117, n° 2854, p. 118, n° 2872; *Djâmiʿ*, I, p. 97, et ci-dessus, l. 3-5.

Shiqshiqa (شقشقة). La leçon du *Kanz*, que j'ai citée la première, emploie seule ce mot. Ibn al-Athîr citant une tradition voisine de la nôtre explique ce mot comme suit (II, p. 229) :

(فى حديث على رضى الله عنه) ان كثيرا من الخطب من شقاشق الشيطان ۞ الشقشقة الجلدة الحمراء التى يخرجها الجمل العربى من جوفه ينفخ فيها فتظهر من شدقه ولا تكون الا للعربى كذا قال الهروى وفيه نظر شبه الفصيح المنطيق بالفحل الهادر ولسانه بشقشقته ونسبها الى الشيطان لما يدخل فيه من كذب والباطل وكونه لا يبالى بما قال

. . . . . .

Shiqshiqa est la peau rouge que le chameau arabe fait sortir de ses entrailles et dans laquelle il souffle; elle apparaît par un coin de la bouche; elle n'existe que chez le chameau arabe; al-Harawî dit : et il y a là une métaphore qui compare l'homme bavard et éloquent à l'étalon de vile extraction et sa langue à la «shiqshiqa» de l'animal. Et on l'identifie à Satan à cause du mensonge et du vice qu'il renferme et du fait qu'il parle sans se soucier de ce qu'il dit.

L'expression que l'homme d'entre les Anṣars ajouta aux paroles du Prophète est en *sadjʿ* :

فعن فيه غنينا وفن فيه فنينا

Lignes 14-15. — Cf. *Kanz*, II, p. 173, n° 3767, d'après Abû ʿUbaid et Ibn Abil-Dunyâ et Ibn ʿAbd al-Birr dans *al-ʿIlm* :

(۞ عمر رضى الله عنه ۞) عن انس قال قال عمر بن الخطاب ان شقاشق الكلام من شقاشق الشيطان

Kanz, II, p. 112, n° 2733; *Djâmiʿ*, II, p. 63, d'après al-Shirâzî, d'après Djâbir :

عليكم بقلة الكلام ولا يستهوينكم الشيطان فان تشقيق الكلام من شقائق الشيطان

Kanz, II, p. 182, n° 3881, d'après al-Shirâzî dans *al-Alqâb* :

جابر بن طارق عن حكيم بن جابر عن ابيه ان اعرابيا مدح رسول الله صلعم حتى ازبد شدقه فقال النبى صلعم عليكم بقلة الكلام ولا يستهوينكم الشيطان فان تشقيق الكلام من شقايق الشيطان

Cf. ci-dessous, p. 46, l. 11-12.

Lignes 17-19. — Cf. *Kanz*, II, p. 86, n° 2112; *Djâmiʿ*, I, p. 77, d'après Ibn al-Nadjdjâr, d'après al-Muhâdjir ibn Ḥabîb :

ان الله تعالى يقول انى لست على كل كلام الحكيم اقبل ولـكن اقبل على همه وهواه فان كان همه وهواه فيما يحب الله ويرضى جعلت صمته حمدا لله ووقارا وان لم يتكلم

Il faut sans doute lire المُهاصِر بن حبيب qui est cité in Ibn Saʿd, VII *b*, p. 165.

PAGE 44.

Lignes 1-5. — Cf. ci-dessus, p. 40 (l. 13-15).

Lignes 5-6. — Cf. *Kanz*, II, p. 94, n° 2309; *Djâmiʿ*, I, p. 150-151, d'après le *Musnad al-firdaws* d'al-Dailamî, d'après Muʿawiya ibn Ḥaida :

الحسد يفسد الايمان كما يفسد الصبر العسل

Kanz, II, p. 106, n° 2581, d'après al-Bukhârî et Muslim et Ibn ʿAsâkir, d'après Bahz ibn Ḥâkim, d'après son père, d'après son grand-père :

لا تغضب يا معاوية بن حيدة فان الغضب يفسد الايمان كما يفسد الصبر العسل

Ibid., n° 2582, d'après les mêmes.

Lignes 7-9. — Cf. *Kanz*, III, p. 81, n° 1575, d'après Ibn ʿAsâkir, d'après Djaʿfar ibn Muḥammad, d'après son père :

لا يؤذين مسلم بكافر

Ibid., VII, p. 283, n° 3008, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Tirmidhî et Ibn Mâdja, d'après Ibn ʿAmru :

لا يقتل مسلم بكافر

Lignes 9-11. — Cf. *Kanz,* II, p. 123, n° 3013, d'après Ibn al-Nadjdjâr, d'après ʿÂ'isha :

لا تسبوا الاموات فانهم افضوا الى ما اكتسبوا

Ibid., n° 3014, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn ʿUmar :

لا تسبوا امواتكم فانه لا يحل سبهم

Ibid., n° 3016, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Masâwî al-akhlâq,* d'après Umm Salama :

لا تسبوا الاموات فتوذوا الاحياء الا ان البذا لوم

Ibid., p. 174, n° 3780, d'après Ibn Abî Shaiba :

عمر رضى الله عنه قال لا تسبوا الاموات فان ما يسب به الميت يؤذى به الحى

Ibid., VIII, p. 105, n° 2013, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Bukhârî, al-Nasâ'î, d'après ʿÂ'isha :

لا تسبوا الاموات فانهم قد افضوا الى ما قدموا

Ibid., VIII, p. 105, n° 2014; *Djâmiʿ,* II, p. 199, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Tirmidhî, d'après al-Mughira :

لا تسبوا الاموات فتؤذوا الاحيا

Même tradition in Ṭabarânî, p. 122, avec la variante به avant الاحيا.

Kanz, VIII, p. 109, n° 2081, d'après Ibn Saʿd, d'après Hishâm ibn Yaḥya al-Makhzûmî, d'après un de ses maîtres :

ما بال اقوام يوذون الاحياء بشتم الاموات

Taysîr, III, p. 199, d'après al-Nasâ'î :

عن ابن عباس رضى الله عنهما ان رجلا وقع فى اب كان له فى الجاهلية فلطمه العباس رضى الله عنه فجاء قومه فقالوا لنلطمنه كما لطمه فلبسوا السلاح فبلغ ذلك رسول الله صلعم فصعد المنبر وقال ايها الناس اى اهل الارض تعلمون اكرم على الله فقالوا انت فقال ان العباس منى وانا منه لا تسبوا امواتنا فتؤذوا احياءنا فجاء القوم فقالوا يا رسول الله نعوذ بالله من غضبك فاستغفر لنا

On peut lire dans le texte d'Ibn Wahb : يُزاد ou يُزاد à la ligne 10. Cf. ci-dessous, p. 47, l. 12-13.

Lignes 11-12. — Cf. ci-dessous, p. 63 (l. 1-5).

Kanz, II, p. 115, n° 2802, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *al-Ṣamt*, d'après Qatâda :

ان اعظم الناس خطايا يوم القيمة اكثرهم خوضا فى الباطل

Même tradition in *Zawâ'id*, X, p. 303.

Khawḍ (خوض). Cf. ci-dessous, p. 63, l. 4. Ibn al-Athîr, II, p. 5, explique ainsi ce mot :

اصل الخوض المشى فى الماء وتحريكه ثم استُعمِلَ فى تلبّس بالامر والتصرّف فيه

Le sens primitif du خوض, c'est le fait de marcher dans l'eau et le fait de la faire remuer; par suite on emploie ce mot avec la signification de l'ingérence dans une affaire et le fait de s'y consacrer complètement.

Ce mot est employé dans la même expression dans le *Kanz* (V, p. 35, n° 815).

Ligne. 14. — Al-Rabî' ibn Khaitham ou Khuthaim. Cf. ci-dessous, p. 47, l. 8, p. 53, l. 13.

Ligne 17. — Sur *Aṣḥâb al-Ṣuffa* (اصحاب الصفة) cf. *Enc. Islam* sub *Ahl al-Ṣuffa*.

Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, II, p. 21-22 :

حدثنا محمد بن على ثنا عبد الله بن مسلم ثنا هشام بن عمار ثنا صدقة بن خالد ثنا يزيد بن واقد عن بشر بن عبيد الله عن واثلة بن الاسقع قال كنا اصحاب الصفة فى مسجد رسول الله صلعم وما فينا رجل له ثوب ولقد اتخذ العرق فى جلودنا طوقا من الغبار اذا خرج علينا رسول الله صلعم فقال ليبشر فقراء المهاجرين ثلاثا

PAGE 45.

Lignes 1-6. — Cf. *Kanz*, II, p. 115, n° 2790, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après le *Sunan* de Sa'îd ibn Manṣûr et d'après *al-Ibâna* d'Abû Naṣr al-Sidjzî(?) ainsi que d'après Ibn 'Asâkir, d'après Wâthila :

ان الله لا يحب هـذا وضربه يلوون السنتهم للناس لىّ البقرة لسانها بالمرعى كذلك يلوى الله السنتهم ووجوههم فى جهنم

Sur la racine *lawâ* (لوى) cf. J. David-Weill, *Catalogue*, II, p. 57.

Lignes 6-8. — Cf. *Kanz,* II, p. 112, n° 2712; *Djâmi'*, I, p. 70, d'après Abû Nu'aim dans *al-Ḥilya,* d'après Ibn 'Umar et d'après al-Ḥâkim, d'après Ibn 'Abbâs :

ان الله تعالى عند لسان كل قائل فليتق الله عبد ولينظر ما يقول

Lignes 8-9. — Cf. *Kanz,* II, p. 119, n° 2899; *Djâmi'*, II, p. 146, d'après Ibn 'Asâkir, d'après Anas :

ما كرهت ان تواجه به اخاك فهو غيبة

PAGE 46.

Lignes 2-8. — Cf. *Kanz,* V, p. 213, n° 4383, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après al-Walîd ibn 'Uqba :

ان اناسا من اهل الجنة يطلعون الى اناس من اهل النار فيقولون بِمَ دخلتم النار فوالله ما دخلنا الجنة الا بما تعلمنا منكم فيقولون انا كنا نقول ولا نفعل

Même ḥadîth *ibid.*, p. 218, n° 4487.

Kanz, V, p. 233, n° 4805, d'après Ibn al-Nadjdjâr :

(مسند جابر بن عبد الله رضى الله عنه) عن جابر عن النبى صلعم قال اطلع قوم من اهل الجنة على قوم من اهل النار فقالوا بم دخلتم النار فانما دخلنا الجنة بتعليمكم قالوا انا كنا نامر ولا نفعل

Lignes 10-11. — Même ḥadîth, ci-dessous, p. 54, l. 16-17.

Lignes 11-12. — Cf. ci-dessus, p. 43, l. 14-15; Ibn al-Athîr, I, p. 158, reprenant le début de cette tradition la commente comme suit :

قولوا بقولكم ولا يستجرينكم الشيطان اى لا يستغلبنكم فيتخذكم جريًّا اى رسولا ووكيلا وذلك انهم كانوا مدحوه فكره لهم المبالغة فى المدْح فنهاهم عنه يريد تكلموا بما يحضركم من القول ولا تتكلفوه كانكم وكلاء الشيطان ورسله تنطقون عن لسانه

..... Dans cette tradition les mots : « لا يستجرينكم الشيطان » signifient : ne vous laissez pas dominer par Satan car il vous prendrait comme agent c'est-à-dire comme messager et comme homme de confiance; et c'est le résultat de ce qu'on le combla d'éloges et cette exagération dans l'hyperbole fut critiquée et fut réprouvée chez les gens (qui s'y étaient livrés). En un mot cela signifie : ne parlez qu'en employant des mots qui se présentent à votre esprit et ne vous forcez pas, comme si vous étiez les agents et les hommes de confiance de Satan qui parlent sa langue.

Lignes 15-16. — Cf. *Kanz*, V, p. 11, n° 210, d'après al-Ḥâkim d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Dharr :

الوحدة خير من الجليس السوء والجليس الصالح خير من الوحدة واملاء الخير خير من السكوت والسكوت خير من املاء الشر

Cf. ci-dessous, p. 65, l. 17-18.

Lignes 16-17. — Cf. *Kanz*, II, p. 116, n° 2813, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Umâma :

ان الله يكره من الرجال الرفيع الصوت ويحب الخفض من الصوت

Même tradition d'après al-Dailamî, d'après Abû Umâma, *ibid.*, n° 2814. *Kanz*, IV, p. 29, n° 759; *Djâmi'*, II, p. 119, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû Umâma :

كان يكره ان يرى الرجل جهيرا رفيع الصوت وكان يحب ان يراه خفيض الصوت

Les leçons portent toutes جهيرا tandis que le texte d'Ibn Wahb (cf. ci-dessous, p. 47, l. 1) porte مُجْهِرا. Sur ce mot cf. Ibn al-Athîr, I, p. 191.

PAGE 47.

Lignes 2-3. — Cf. *Zawâ'id*, VIII, p. 73, d'après al-Ṭabarânî et al-Bazzâr :

وعن ابن مسعود قال قال رسول الله صلعم ما من مسلمين الا وبينهما ستر من الله فاذا قال احدهما لصاحبه هجرًا هتك ستره واذا قال يا كافر فقد كفر احدهما

Ligne 4. — *Inbisâṭ* (إنبِسَاط). Ce mot signifie le fait de bannir toute gêne, de se laisser aller, de s'épancher.

Cette même racine donne en arabe moderne d'Égypte le mot مبسوط qui signifie « à l'aise » en bon état, heureux.

Ligne 8. — Al-Rabî' ibn Khaitham ou Khuthaim. Cf. ci-dessus, p. 44, l. 14, et ci-dessous, p. 53, l. 13.

Lignes 9-12. — Cf. *Kanz*, II, p. 159, n° 3585, d'après Ibn 'Asâkir :

عن ابن مسعود انه اتى بطائر فقال من اين صيد هذا الطائر قيل من مسيرة ثلاث فقال وددت انى حيث هذا الطائر لا يكلمنى بشر ولا اكلمه حتى القى الله عز وجل

Cf. même ḥadîth avec variantes in *Zawâ'id*, X, p. 304.

Lignes 12-13. — Cf. ci-dessus, p. 44 (l. 9-11).

Lignes 15-17. — Cf. Muslim, XVI, p. 149 :

حدثنى سويد بن سعيد حدثنى حفص بن ميسرة عن زيد بن اسلم ان عبد الملك بن مروان بعث الى ام الدردا بانجاد من عنده فلما ان كان ذات ليلة قام عبد الملك من الليل فدعا خادمه فكانه ابطا عليه فلعنه فلما اصبح قالت له ام الدردا سمعتك الليلة لعنت خادمك حين دعوته فقالت سمعت ابا الدردا يقول قال رسول الله صلعم لا يكون اللعانون شفعا ولا شهدا يوم القيامة

Ḥanbal, VI, p. 448 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا عبد الرزاق ثنا معمر عن زيد بن اسلم قال كان عبد الملك بن مروان يرسل الى ام الدردا فتبيت عند نسائه ويسالها عن النبى صلعم قال فقام ليلة فدعا خادمة فابطات عليه فلعنها فقالت لا تلعن فان ابا الدردا حدثنى انه سمع رسول الله صلعم يقول ان اللعانين لا يكونون يوم القيامة شهداء ولا شفعاء

Cf. Muslim, XVI, p. 150; *Taysîr*, III, p. 280.

PAGE 48.

Lignes 3-4. — Cf. *Kanz*, II, p. 125, n° 3043; *Djâmi'*, II, p. 201, d'après Abû Dawud, al-Tirmidhî, al-Ḥâkim d'après Samura; *Taysîr*, III, p. 280, d'après les mêmes sauf al-Ḥâkim :

لا تلاعنوا بلعنة الله ولا بغضب الله ولا بالنار

Le texte du *Kanz* porte تلعنوا.

Cf. même texte que celui du *Kanz* in *Kanz* (II, p. 125, n° 3056) d'après al-Ṭayâlisî, Abû Dawud, al-Ṭabarânî dans le *Kabîr* et al-Baihaqî dans *Sha'b al-îmân*, d'après Samura avec la variante : بلغة au lieu de بلعنة.

Lignes 4-7. — Cf. ci-dessous, p. 49 (l. 8-11) ḥadîth analogue.

Lignes 9-11. — La fin de cette tradition se trouve à quelques variantes près dans le *Kanz* (II, p. 125, n° 3045) et dans le *Djâmi'* (I, p. 103), d'après *al-Adab* d'al-Bukhârî et d'après Muslim, d'après Abû Huraira :

انى لم ابعث لعانا وانما بعثت رحمة

Daws (دوس). Tribu Qahtanide fraction de Shanwa' d'al-Azd; Banû Daws ibn 'Adnân ibn 'Abd-Allah ibn Zahrân ibn Ka'b ibn 'Abd-Allah ibn Khâlid ibn Naṣr.

Abû Huraira faisait partie de cette tribu.

Cf. Qalqashandî, p. 212; *Shams*, p. 37; *Taysîr*, III, p. 110; Muslim, XVI, p. 77; *Nathr*, p. 49-50, 85-87; *Kanz*, VI, p. 208, n° 3632 citent une tradition concernant Daws, à sa louange :

اللهم اهد دوسا وايت بهم

Lignes 12-13. — Cf. *Kanz*, II, p. 125, n° 3064, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Masawî al-akhlâq* d'après Abû Huraira :

اخرها عنا فقد استجيب لك ﷺ قال بينما رسول الله صلعم يسير اذ لعن رجل ناقته قال فذكره

Ḥanbal, II, p. 428 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا يحيى عن ابن عجلان قال سمعت ابى يحدث عن ابى هريرة قال كان النبى صلعم فى سفر يسير فلعن رجل ناقة فقال اين صاحب الناقة فقال الرجل انا قال اخرها فقد اجبت فيها

Lignes 14-18. — Cf. *Kanz*, II, p. 124, n° 3039; *Djâmi'*, I, p. 82, d'après Abû Dawud, d'après Abul-Dardâ'.

Kanz, II, p. 125, n° 3062, d'après Abû Dawud, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abul-Dardâ' :

ان العبد اذا لعن شيا صعدت اللعنة الى السماء فتغلق ابواب السما دونها ثم تهبط الى الارض فتغلق ابوابها دونها ثم تاخذ يمينا وشمالا فاذا لم تجد مساغا رجعت الى الذى لعن فان كان كذلك والا رجعت الى قائلها

Le premier texte du *Kanz*, donne au lieu de فان كان كذلك, la variante : فان كان لذلك اهلا. Cf. *Zawâ'id*, VIII, p. 74 et ci-dessous, p. 59, l. 5-6.

PAGE 49.

Lignes 3-6. — Il semble étant donné la similitude des noms qu'on puisse identifier les personnages : Ibn Qunfudh. Cf. al-Muhâdjir ibn Qunfudh ibn

ʿUmair ibn Ḏjudaʿân; *Iṣâba*, III, p. 466, nº 8256; *Usd*, IV, p. 424; Ibn Saʿd, V, p. 334; *Asmâ'*, I, p. 116; *Tahḏhîb*, X, p. 322-323, nº 562.

Lignes 8-11. — Cf. Muslim, XVI, p. 147 :

حدثنا ابو بكر بن ابى شيبة وزهير بن حرب جميعا عن ابن علية قال زهير حدثنا اسماعيل بن ابراهيم حدثنا ايوب عن ابى قلابة عن ابن المهلب عن عمران بن حصين قال بينما رسول الله صلعم فى بعض اسفاره وامرأة من الانصار على ناقة فضجرت فلعنتها فسمع ذلك رسول الله صلعم فقال خذوا ما عليها ودعوها فانها ملعونة قال عمران فكانى اراها الان تمشى فى الناس ما يعرض لها احد

Taysîr, III, p. 281 :

عن عمران بن حصين رضى الله عنهما : بينما رسول الله صلعم فى بعض اسفاره وامرأة من الانصار على ناقة لها فضجرت فلعنتها فقال رسول الله صلعم خذوا ما عليها ودعوها فانها ملعونة قال عمران رضى لله عنه فكانى اراها تمشى فى الناس وما يعرض لها احد اخرجه مسلم وابو داود

Kanz, II, p. 125, nº 3065, d'après le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, d'après ʿImrân ibn Ḥuṣain :

خذوا متاعكم عنها فارسلوها فانها ملعونة — ان امرأة لعنت ناقة لها فقال رسول الله صلعم فذكره

La curieuse variante du dernier texte conforme à la leçon d'Ibn Wahb est sans aucun doute une variante graphique.

Le copiste a dû voir dans les deux premiers textes : مما عكم عنها mais n'ayant pas compris le groupe عكم l'a supprimé; en supprimant le jambage de مما et en l'ajoutant entre le ن et le ه de عنها on lit facilement عليها. Cf. *Zawâ'id*, VIII, p. 76-77 et ci-dessus, p. 48, l. 4-7.

Lignes 11-12. — Cf. *Kanz*, II, p. 174, nº 3777, d'après Ibn Ḏjarîr :

عن ابراهيم قال كانوا يقولون اذا قال الرجل للرجل يا كلب يا خنزير يا حمار قال الله عز وجل اترانى خلقته كلبا او خنزيرا او حمارا

Lignes 12-14. — Cf. *Kanz*, VI, p. 188, nº 3245, d'après al-Wâqidî et Ibn Saʿd et Ibn ʿAsâkir, d'après ʿAbd-Allah ibn Zubair :

ياتيكم عكرمة بن ابى جهل مؤمنا مهاجرا فلا تسبوا اباه فان سب الميت يوذى الحى ولا يبلغ الميت

Ibid., VII, p. 75, n° 653, d'après Ibn ʿAsâkir d'après al-Zubair :

عن مصعب عن عبد الله ان النبى صلعم لما راى عكرمة بن ابى جهل قام اليه فاعتنقه وقال مرحبا بالراكب المهاجر قال مصعب وزعم بعض من يعلم ان قيام رسول الله صلعم وفرحه به ان رسول الله صلعم راى فى منامه انه دخل الجنة فراى فيها عذقا مذللا فاعجبه ذلك العذق عكرمة بن ابى جهل فقال لمن هذا فقيل لابى جهل فشق ذلك عليه وقال ما لابى جهل والجنة والله لا يدخلها ابدا فلما راى عكرمة اتاه مسلما تاول ذلك العذق عكرمة بن ابى جهل وقدم عليه عكرمة بن ابى جهل منصرفه من مكة بعد الفتح المدينة فجعل عكرمة كلما مر بمجلس من مجالس الانصار قالوا هذا ابن ابى جهل فسبوا ابا جهل فشكى ذلك عكرمة الى رسول الله صلعم فقال رسول الله صلعم لا تؤذوا الاحياء بسبب الاموات

PAGE 50.

Lignes 2-3. — Cf. *Djâmiʿ*, II, p. 67, d'après Ibn Abî Ḥâtim, d'après Mûsâ ibn ʿUqba, *Mursal :*

العتل الزنيم الفاحش اللئيم

Tafsîr, XXIX, p. 16 :

حدثنى يونس قال اخبرنا ابن وهب قال ثنى معاوية بن صالح عن كثير بن لحرث عن القاسم مولى معاوية قال سئل رسول الله صلعم عن العتل الزنيم قال الفاحش اللئيم

Cf. *Kanz*, VI, p. 114, n° 1769.

Sur le mot *ʿutul* (عُتُل). Ce mot est employé dans le Coran (LXVIII, 13). IBN AL-ATHÎR, III, p. 67, explique ce terme comme suit :

العُتُل ..... هو الشديد الجافى والغظ الغليظ من الناس

C'est l'homme violent et inhumain, l'homme cruel et grossier.

Lignes 5-6. — Cf. *Kanz*, II, p. 182, n° 3874, d'après Ibn al-Mubârak :

عن قتادة قال قال عمر ابغض عباد الله الى الله طعان لعان

Sur le mot *ṭaʿân* (طَعَّان). IBN AL-ATHÎR, III, p. 39, explique ce terme :

لا يكون المؤمن طعانا اى وقاعا فى أعراض الناس بالذم والغيبة ونحوها

..... c'est-à-dire qui médit de l'honneur des gens au moyen du blâme et de la calomnie etc.

Lignes 6-9. — Cf. *Kanz,* II, p. 112, n° 2725; *Djâmiᶜ*, I, p. 65, d'après al-Tirmidhî, d'après ᶜUqba ibn ᶜÂmir :

املك عليك لسانك وليسعك بيتك وابك على خطيئتك

Kanz, II, p. 159, n° 3586, d'après al-Nasâ'î, Ibn Abil-Dunyâ dans *al-ᶜUzla* ainsi que d'après Abû Nuᶜaim dans *al-Ḥilya* et al-Baihaqî dans *Shaᶜb al-îmân* :

عن عقبة بن عامر قال قلت يا رسول الله ما النجاة قال املك عليك لسانك وليسعك بيتك وابك على خطيئتك

Même tradition d'après al-Tirmidhî dans *Taysîr,* III, p. 378, avec la variante امسك au lieu de املك.

Kanz, VIII, p. 148, n° 2696, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et al-Khaṭîb, d'après ᶜUqba ibn ᶜÂmir :

يا عقبة بن عامر امسك عليك لسانك وليسعك بيتك وابك على خطيئتك

Cf. tradition de même sens dans *Kanz,* VIII, p. 141, n° 2587, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, *al-Ḥilya* d'Abû Nuᶜaim d'après Thawbân.

Lignes 10-12. — Cf. *Kanz,* III, p. 72, n° 1348; *Djâmiᶜ*, I, p. 111, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abul-Dardâ', d'après Mûᶜadh :

اول ما نهانى عنه ربى بعد عبادة الاوثان شرب الخمر وملاحاة الرجال

Kanz, III, p. 107, n° 1932, d'après le *Shaᶜb al-îmân* d'al-Baihaqî :

عن على قال سمعت رسول الله صلعم يقول لم يزل جبرئيل ينهانى عن عبادة الاوثان وشرب الخمر وملاحاة الرجال

Sur le mot *mulâḥâ* (مُلاحَاة), cf. *Tâdj al-ᶜArûs,* X, p. 324; Ibn al-Athîr, IV, p. 54.

Le *Tâdj* donne comme synonymes du verbe لحا : نازع et خاصم, engager une dispute, se quereller.

Ibn al-Athîr commente le texte de la tradition comme suit :

نهيت عن ملاحاة الرجال اى مقاولتهم ومخاصمتهم

..... c'est-à-dire leurs controverses et leurs querelles.

Lignes 13-17. — Tradition connue répétée avec diverses variantes :
Cf. *Kanz*, III, p. 311, n° 5187, d'après al-Ṭayâlisî et Abû Nu'aim :

عن قرة بن موسى عن جابر بن سليم الهجيمى قال انتهيت الى النبى صلعم وهو محتبى فى بردة له كانى انظر الى هدابها على قدميه فقلت يا رسول الله اوصنى فقال اتق الله ولا تحقرن من المعروف شيئا

Djâmi', I, p. 7, d'après al-Ṭayâlisî, et le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, d'après Djâbir ibn Sulaim al-Hudjaimî :

اتق الله ولا تحقرن من المعروف شيئا ولو ان تفرغ من دلوك فى اناء المستسقى وان تلقى اخاك ووجهك اليه منبسط واياك واسبال الازار فان اسبال الازار من المخيلة ولا يحبها الله وان امروٌ شتمك وعيرك بامر ليس هو فيك ولا تعيرك بامر هو فيه ودعه يكون وباله عليه واجره لك ولا تسبن احدا

Cf. *Kanz*, III, p. 276, n° 4534, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Tirmidhî et al-Ḥâkim, d'après Djâbir; p. 282, n° 4640, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Dhamm al-Ghiba*, d'après Salam, d'après Djâbir; n° 4641, d'après le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, d'après Abû Dharr; n° 4642, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî et al-Kharâ'iṭî dans *Makârim al-akhlâq*, d'après Abû Dharr; IV, p. 73, n° 1444, d'après Abû Dawud, d'après Ibn Mas'ûd; VIII, p. 20, n° 464, d'après Abû Dawud, Ibn Mâdja et al-Nasâ'î, d'après Ibn 'Umar; p. 186, n° 3262, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal.

Sur le mot *isbâl* (إسبال). Ibn al-Athîr, II, p. 145-146, dit :

ثلاثة لا ينظر الله اليهم يوم القيامة المُسْبِل ازارَه هو الذى يطوّل ثوبه ويُرْسله الى الارض اذا مَشَى وانما يفعل ذلك كِبْرا واختيالا وقد تكرر ذكر الاسبال فى الحديث وكله بهذا المعنى

..... *al-musbil izârahu* c'est celui qui allonge son vêtement et le laisse pendre jusqu'à terre en marchant avec une intention d'orgueil et de vanité et il est fait mention de « al-isbâl » à plusieurs reprises dans le ḥadîth, toutes les fois avec cette même signification.

Lignes 2-5. — Cf. ci-dessus, p. 41, l. 1-5.

PAGE 51.

Lignes 5-6. — Cf. *Kanz*, II, p. 112, n° 2740; *Djâmi'*, II, p. 179, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn 'Umar :

من كثر كلامه كثر سقطه ومن كثر سقطه كثرت ذنوبه ومن كثرت ذنوبه كانت النار اولى به

Kanz, VIII, p. 232, n° 3660, d'après Ibn ʿAsâkir :

عن ابى الدرداء قال من كثر كلامه كثر كذبه ومن كثر حلفه كثر اثمه ومن كثرت خصومته لم يسلم دينه

Lignes 6-8. — L'expression de la même idée se trouve dans *Mukhtalif*, p. 72 *in fine* : . . . . من علم رجمك الله ان كلامه من عمله قل الا فيما ينفعه.

Lignes 10-11. — Cf. *Kanz*, II, p. 101, n° 2482; *Djâmiʿ*, I, p. 90, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Anas :

ان شر الناس منزلة عند الله يوم القيامة من يخاف الناس من شره

Kanz, II, p. 121, n° 2949, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Bukhârî et Muslim, d'après ʿÂ'isha :

يا عائشة متى عهدتنى فحاشا ان شر الناس عند الله منزلة يوم القيمة من تركه الناس اتقاء شره

Ibid., n° 2951, d'après al-Tirmidhî, d'après ʿÂ'isha :

ان من شر الناس من تركه الناس اتقاء فحشه

Ibid., n° 2952, d'après Abû Dawud, d'après ʿÂ'isha :

يا عائشة ان شرار الناس الذين يكرمون اتقاء شرهم

Ibid., VIII, p. 174, n° 3027, d'après Ibn ʿAsâkir, d'après ʿÂ'isha :

ان شر الناس من يتقى لشره

Ibid., n° 3028, d'après Ibn al-Nadjdjâr, d'après ʿÂ'isha :

ان شركم الذين يتقون لكثرة شرهم

Cf. ci-dessous, p. 58, l. 1-3.

Lignes 11-12. — Cf. *Kanz*, II, p. 91, n° 2223, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Masâwî al-akhlâq*, d'après ʿÂ'isha :

لو كان سوء الخلق رجلا يمشى فى الناس لكان رجل سوء وان الله تعالى لم يخلقنى فحاشا

Kanz, II, p. 121, n° 2966; *Djâmiʿ*, II, p. 129-130, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *al-Ṣamt*, d'après ʿÂ'isha :

لو كان الفحش خلقا لكان شر خلق الله

Kanz, II, p. 122, n° 2994, d'après Abû Nu'aim, d'après 'Â'isha :

لو كان البذا خلقا لكان رجل سوء

Djâmi', II, p. 129, d'après le *Saghîr* d'al-Ṭabarânî, d'après 'Â'isha :

لو كان الحجب رجلا لكان رجل سوء

Lignes 13-14. — Cf. *Kanz*, I, p. 42, n° 824, d'après al-Dailamî, d'après Anas :

المؤمن ملحم

Ligne 15. — Au début de la ligne il semble qu'il faille lire كثير au lieu de قليل, d'après le sens du contexte.

PAGE 52.

Lignes 5-7. — Sa'd ibn Abî Waqqâṣ (سعد بن ابى وقاص), Sa'd ibn Mâlik. Cf. *Enc. Islam*, sub Sa'd b. Abî Waqqâṣ; Qutaiba, p. 82-83; *Tahdhîb*, III, p. 483, n° 901; *Kanz*, VI, p. 175.

Sa'îd ibn Zaid ibn 'Amru ibn Nufail. Cf. *Enc. Islam*, sub Sa'îd b. Zaid b. 'Amr b. Nufail; *Tahdhîb*, VI, p. 34, n° 53.

Al-'Aqîq (العقيق). Cf. *Enc. Islam*, sub 'Aḳîḳ.

C'est une vallée non loin de Médine où Sa'd ibn Abî Waqqâṣ et Sa'îd ibn Zaid eurent leur résidence.

Lignes 7-9. — *Ibt* (إبط). Ce mot signifie l'aisselle. L'aisselle doit être considérée chez les Arabes comme particulièrement malpropre. En effet le *Kanz* (V, p. 116, n° 2419), cite d'après le *Djâmi'* de 'Abd al-Razzâq, d'après le *Sunan* de Sa'îd ibn Manṣûr, et d'après al-Dâraquṭnî, la tradition suivante :

عن عمر بن الخطاب قال من مس ابطه فليتوضاء

Celui qui touche son aisselle, qu'il fasse ses ablutions.

Un opuscule de Suyûṭî (Cf. *Taḥdhîr al-Khawâṣ fi Akâdhîb al-Quṣṣâṣ*, le Caire, 1351, X, p. 75) cite le ḥadîth suivant qui confirme la même idée :

..... ولما دخل سليمان بن مهران الاعمش البصرة نظر الى قاص يقص فى المسجد فقال حدثنا الاعمش عن ابى اسحق عن ابى وائل فتوسط الاعمش الحلقة وجعل ينتف شعر ابطه فقال له القاص

يا شيخ الا تستحى نحن فى علم وانت تفعل مثل هذا فقال الاعمش الذى انا فيه خير من الذى انت فيه قال كيف قال لانى فى سنة وانت فى كذب انا الاعمش وما حدثتك مما تقول شيئا

..... Quand Sulaimân ibn Mihrân al-Âʿmaṣh, entra à Baṣra il jeta les yeux sur un conteur (qâṣṣ) qui racontait des histoires dans la mosquée et il dit : al-Âʿmaṣh nous a rapporté une tradition qu'il tenait d'Abû Isḥaq qui la tenait d'Abû Wâ'il et al-Âʿmaṣh était au milieu du cercle et il se mit à arracher le poil de son aisselle; alors le conteur lui dit : Ô shaikh n'as-tu pas honte pendant que nous sommes dans l'étude de faire une chose comme cela; al-Âʿmaṣh répondit alors : ce que je suis en train de faire est préférable à ce que tu es en train de faire; l'autre répliqua : comment cela? Al-Âʿmaṣh dit : car moi j'agis selon la *sunna* et toi tu fais des mensonges; moi je suis al-Âʿmaṣh et je ne t'ai rien rapporté comme tradition de ce que tu dis.

Al-arfâgh (الارفاغ). Cf. Ibn al-Athîr, II, p. 92.

L'auteur explique ainsi cette expression :

عشر من السنّة كذا وكذا ونتف الرُّفْغَين اى الابطين الرُّفْغ بالضم والفتح واحد الارفاغ وهى اصول المغابن كالاباط والحَوالِب وغيرها من مطاوى الاعضا وما يجتمع فيه من الوَسَخ والعَرَق

Dix commandements font partie de la *sunna* : telle et telle chose, et l'épilage des deux aisselles (الرُّفْغين) c'est-à-dire الابطين et le mot : *al-rufgh* qui s'écrit avec *ḍamma* et *fatḥa* est le singulier d'*al-arfâgh* c'est-à-dire la naissance de l'aine et des aisselles comme *al-âbâṭ* (les aisselles) et *al-ḥawâlib* (la naissance des cuisses) et les autres parties des membres formant des replis où s'emmagasine la crasse et la sueur.

Lignes 10-12. — Cf. ci-dessus, p. 40, l. 3-6, et 6-8.

Lignes 12-13. — Ibn al-Athîr, I, p. 305 :

(وفى حديث شداد بن اوس) ما تكلّمتُ بكلمة إلا وانا أُخْطِمُها اى اربُطُها واشُدُّها يريد الاحتراز فيما يقوله والاحتياط فيما يلفِظ به

Et dans le ḥadîth de Shaddâd ibn Aws : je ne prononçais pas un mot sans que je le muselâsse c'est-à-dire que je l'affirmais et l'appuyais ce qui signifie prendre garde à ce qu'on dit et faire attention à ce qu'on prononce.

Comparer أزم et زمّ.

Lignes 16-17. — La fin de cette tradition qui se trouve à la page 53, l. 1-2 est connue.

Cf. *Kanz*, II, p. 72, n° 1751; *Djâmiʿ*, II, p. 49, d'après al-Quḍâʿî, d'après Anas, et d'après al-Dailamî dans le *Musnad al-firdaws* d'après Ibn ʿUmar :

الصمت حكم وقليل فاعله

PAGE 53.

Ligne 13. — Le personnage nommé Al-Rabîʿ ibn Khuthaim est connu parmi les amis d'Ibn Masʿûd. Le *Tahdhîb* (III, p. 242, n° 467) donne les lectures خُثَيْم ou خَيْثَم (cf. *Khilâṣa*, p. 98).

Cf. *Annales, Indices*, sub الربيع بن خثيم; Ibn Saʿd, VI, p. 127; ci-dessus, p. 44, l. 14, p. 47, l. 8.

PAGE 54.

Lignes 1-2. — Cf. Ibn Saʿd, VII *a*, p. 38-39.

قال اخبرنا عبد الله بن نُمَيْر قال حدّثنا هشام بن عُرْوة عن ابيه عن الأحنف بن قيس عن ابن عمّ له يقال له جارية بن قدامة انه سأل رسول الله صلعم فقال يا رسول الله قل لى قولًا ينفعنى وأقْلِلْ لى لعلّى أَعِيه فقال رسول الله صلعم لا تغضب ثم أعاده عليه فقال لا تغضب حتّى اعاده عليه مرارًا كل ذلك يقول له لا تغضب

Màlik, *Égypte*, III, p. 98 :

وحدثنى عن مالك عن ابن شهاب عن حميد ابن عبد الرحمن بن عوف ان رجلاً اتى الى رسول الله صلعم فقال يا رسول الله علِّمْنى كلمات اعيشُ بِهِنَّ ولا تكثر فانسى فقال رسول الله صلعم لا تغضب

Taysîr, III, p. 63.

عن ابى هريرة رضى الله عنه ان رجلًا قال يا رسول الله اوصنى ولا تكثر علىّ لعلّى لا انسى قال لا تغضب اخرجه البخارى ومالك والترمذى ۞ فى نسخة لكى لا انسى

Cf. *Kitâb al-arbaʿîn* d'al-Nawâwî, n° 16; *Kanz*, II, p. 106, n°s 2577, 2580.

Lignes 2-4. — Cf. *Kanz*, II, p. 171, n° 3737, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân :

(۞ جارية السعدى ۞) عن جارية بن قدامة السعدى انه قال يا رسول الله قل لى فى الاسلام قولا واقلل لعلّى اعقله قال لا تغضب فاعاد له مرارًا كل ذلك يرجع اليه رسول الله صلعم لا تغضب

Lignes 4-6. — Cf. *Kanz*, II, p. 106, n° 2573, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *Dhamm al-ghaḍab*, d'après ʿAmir ibn Saʿd ibn Abî Waqqâṣ :

ا تحسبون ان الشدة فى حمل الحجارة انما الشدة فى ان يمتلى احدكم غيظا ثم يغلبه

Ibid., II, p. 162, n° 3618, d'après Ibn al-Nadjdjâr :

عن عامر بن سعد بن ابى وقاص قال مر رسول الله صلعم باناس يتجارون مهراسا فقال ا تحسبون الشدة فى حمل الحجارة انما الشدة فى ان يمتلى احدكم غيظا ثم يغلبه

A remarquer dans ce dernier ḥadîth ces variantes :

يتجارون au lieu de يتجاذون dans le texte d'Ibn Wahb et غيظًا pour غضبًا ainsi que يغلبه au lieu de يحبسه.

Yatadjadhawna (يَتَجاذَوْن). Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 152 :

(وفى حديث ابن عباس رضى الله عنهما) مَرّ بقَوْم يُجْذُون حَجَرًا اى يَشِيلُونه ويَرْفَعُونه ويُروَى وهم يَتَحاذَوْن مِهْراسًا المهراس الحجر العظيم الذى تُمْتَحَنُ برفْعِه قُوّة الرجل وشدَّته

Dans le ḥadîth d'Ibn ʿAbbâs... il passa près d'un groupe de gens qui essayaient de soulever (يُجْذُون) une pierre c'est-à-dire qui la soulevaient (يشيلونه) et l'élevaient (يَرْفَعُونه); une autre leçon porte : وهم يتجاذَوْن مِهْراسًا; le mot *mihrâs* signifie la grosse pierre par laquelle l'homme éprouve sa force et sa vigueur en l'élevant.

Mihrâs (مِهْراس). Cf. le texte précédent qui explique ce mot.

Pourtant le même auteur (Ibn al-Athîr, IV, p. 247) explique le même mot dans un autre passage d'une manière un peu différente :

المهراس صخرة منقورة تسع كثيرا من ماء وقد يُعْمَل منها حياض للماء وقيل المهراس فى هذا الحديث اسم ماء بأُحُد

Le *mihrâs* serait une pierre creuse pouvant contenir une grande quantité d'eau et qu'on utiliserait comme réservoir pour l'eau; une autre explication dit qu'*al-mihrâs* dans ce ḥadîth serait le nom d'un point d'eau près d'Uhud.

La seconde explication ne peut s'appliquer à notre tradition.

Lignes 7-8 et 8-10. — Ḥadîth comparable à ceux des lignes 1-2 et 2-4.

Lignes 10-11. — Cf. Mâlik, *Égypte,* III, p. 154 :

قال مالك وبلغنى ان القاسم بن محمد كان يقول ادركتُ الناسَ وما يعجبون بالقول قال مالك يريد بذلك العمل انما ينظَرُ الى عمله ولا ينظَرُ الى قوله

Lignes 11-13. — Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 53.

L'auteur citant une tradition analogue à celle d'Ibn Wahb l'explique comme suit :

... (ومنه حديث ابن عبد العزيز) عجبت لمن لاحن الناس كيف لا يعرف جوامع الكلم اى فاطنهم وجادلهم

Le sens précédent se trouve dans le ḥadîth d'Ibn ʿAbd al-ʿAzîz : je m'étonnais de ce que celui qui donnait des explications aux gens (لاحن الناس) ne savait pas être concis (لا يعرف جوامع الكلم) c'est-à-dire que لاحن a le sens de : faire comprendre, s'efforcer d'être clair pour eux.

Djawâmiʿ al-kalâm (جوامع الكلام). Cette expression se trouve dans plusieurs traditions. Cf. *Kanz,* IV, p. 218, n° 4661, VIII, p. 197, n° 3400. Cf. pour le commentaire de l'expression Ibn al-Athîr, I, p. 176 :

فى صفته صلعم ان كان يتكلم بجوامع الكلم اى انه كان كثير المعانى قليل الالفاظ

Dans la description du Prophète : il parlait avec concision (بجوامع الكلم) c'est-à-dire qu'il faisait tenir beaucoup de sens en peu de mots.

Lignes 13-14. — *Mukâîla* (مُكَايِلَة). Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 42-43 :

(وفى حديث عمر) نهى عن المكايلة وهى المقايسة بالقول والفعل والمراد المكافاة بالسوء وترك الاغضاء والاحتمال اىّ تقول له وتفعل معه مثل ما يقول لك ويفعل معك وهى مُفاعَلة من الكيل وقيل اراد بها المقايسة فى الدين وترك العمل بالاثر

Dans le ḥadîth de ʿUmar, il défendait la *mukâîla* c'est-à-dire l'équivalence entre les paroles et les actes et la signification de ce mot, c'est le fait de rendre mal pour le mal, le manque de patience et de tolérance comme lorsqu'on dit ou on fait à autrui la même chose qu'il a dite ou faite à votre égard. C'est une forme مُفاعَلة de la racine كيل; d'autres prétendent que ce mot signifie *al-muqâîsa* au point de vue religieux et le fait de ne pas appliquer la loi du talion.

Lignes 16-17. — Cf. ci-dessus, p. 46, l. 10-11.

Lignes 17-18. — Cf. *Kanz,* II, p. 111, n° 2704, d'après al-Tirmidhî et Ibn Khuzaima et le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî d'après Abû Sa'îd :

اذا اصبح ابن ادم فان الاعضاء كلهم تكفر اللسان فتقول اتق الله فينا فانما نحن بك فان استقمت استقمنا واذا اعوججت اعوججنا

PAGE 55.

Lignes 1-3. — Cf. ḥadîths très voisins ci-dessus p. 41, l. 13-15 et 15-17, et ci-dessous p. 59, l. 18-19, p. 60, l. 1.

Lignes 3-7. — Des traditions analogues à la fin du ḥadîth se trouvent ci-dessus p. 43, l. 5-6.

Lignes 8-10. — Cf. *C,* VII, 169; *Tafsîr,* IX, p. 74.

L'isolement (العُزلة). Cf. *Kanz,* II, p. 77, 159-160; Goldziher, *Revue de l'histoire des religions,* XXVIII, p. 314; *Zawâ'id,* X, p. 303.

Ḥanbal, III, p. 309 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا سفيان عن عمرو عن جابر كنا نعزل على عهد رسول الله صلعم والقران ينزل

Lignes 11-13. — Cf. *Kanz,* VI, p. 35, n° 620, d'après al-Khaṭîb et Ibn 'Asâkir d'après Abul-Dardâ' :

ان ناقدت الناس ناقدوك وان تركتهم لم يتركوك وان هربت منهم ادركوك قال فما اصنع قيل هب عرضك ليوم فقرك

Ibid., n° 621, d'après le *Musnad* d'Abû Ya'lâ et d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, ainsi que d'après Ibn 'Asâkir, d'après Abû 'Umâma :

ان الناس اليوم كشجرة ذات جنى ويوشك ان يعودوا كشجر ذات شوك ان ناقدتهم ناقدوك وان تركتهم لم يتركوك وان هربت منهم طلبوك قيل يا رسول الله وكيف المخرج من ذلك قال تقرضهم من عرضك ليوم فاقتك

Lignes 13-15. — Cf. ci-dessus, p. 40, l. 8-11, p. 42, l. 6-9 et ci-dessous, p. 57, l. 3-5.

Lignes 15-17. — Cf. *Kanz*, II, p. 101, n° 2449, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Djâbir :

اياكم والطمع فانه هو الفقر الحاضر واياكم وما يعتذر منه

Ibid., n° 2450, d'après al-Ḥâkim, d'après Sa'd :

عليك بالاياس مما فى ايدى الناس واياك والطمع فانه الفقر الحاضر وصل صلاتك وانت مودع واياك وما يعتذر منه

Ibid., p. 159, n° 3578, d'après Ibn Abî Shaiba et le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal dans *al-Zuhd* et Ibn Abil-Dunyâ dans *al-'Uzla* :

عن عمر رضى الله عنه قال ان فى العزلة لراحة من خلاط السوء

Ibid., p. 169, n° 3720, d'après 'Abd-Allah ibn Aḥmad ibn Ḥanbal dans *Zawâ'id* dans *al-Zuhd* et al-'Askarî dans *al-Mawâ'iẓ* et Ibn Abil-Dunyâ dans *al-Qanâ'a*, ainsi que Abû Nu'aim dans *Ḥilyat* (I, p. 50) et Ibn 'Asâkir :

(عمر رضى الله عنه) عن عمر قال ان الطمع فقر وان الياس غنا وان المرء اذا ايس عن شى استغنى عنه

Ibid., n° 3721, d'après Abû Nu'aim :

عن اسمعيل بن محمد بن ثابت عن ابيه عن جده ان رجلا من الانصار قال يا رسول الله اوصنى واوجز قال عليك بالياس مما فى ايدى الناس واياك والطمع فانه فقر حاضر

Cf. *Zawâ'id*, X, p. 248-249.

Lignes 17-18. — Cf. Ibn Sa'd, VIII, p. 51.
Ibn al-Athîr, IV, p. 142, explique cette tradition comme suit :

(وفى حديث عن عائشة) وددت انى كنت نسيًا منسيا ان شيئًا حقيرًا مُطَرَّحًا لا يلتفت اليه يقال لخرقة الحائض نِسْيٌ وجمعه انساء تقول العرب اذا ارتحلوا من المنزل انظرو أَنْسَاءكم يريدون الاشياء الحقيرة التى ليست عندهم ببال اى اعتبروها لئلا تنسوها فى المنزل

Dans la tradition rapportée d'après 'Â'isha :

J'aimerais à être un de ces riens qu'on oublie c'est-à-dire une chose sans importance, qu'on abandonne sans y prendre garde. On appelle le linge des règles نِسْيٌ pluriel أَنْساءُ.

Les Arabes disent quand ils changent de campement : faites attention (prêtez l'œil) à ce que vous oubliez (انساءكم) voulant dire par là les choses de mince importance auxquelles on ne prend pas garde, c'est-à-dire considérez-les avec attention afin de ne pas les oublier au campement.

Lignes 19-20. — Cf. Ibn Sa'd, VIII, p. 51.

اخبرنا عبيد الله بن موسى اخبرنا اسامة بن زيد عن بعض اصحابه عن عائشة انها قالت حين حضرتها الوفاة يا ليتنى لم أُخلق يا ليتنى كنت شجرة اسبّح وأقضى ما على

PAGE 56.

Lignes 1-4. — Cf. *Kanz*, II, p. 130, n° 3164, d'après al-Khaṭîb, d'après Ka'b ibn 'Udjra :

من هذه المتالية على الله وما يدريك يا ام كعب لعل كعبا قال ما لا يعنيه او منع ما لا يعنيه ※ انه مرض فعاده النبى صلعم فقالت امه هنيئًا لك الجنة يا كعب فقال فذكره

Ibid., n° 3165 (ḥadîth voisin).

Ibid., p. 184, n° 3897, d'après Ibn Djarîr :

عن انس قال قبض رجل من اصحاب النبى صلعم فقالوا هنيئًا له بالجنة فقال رسول الله صلعم وما علمكم لعله قد تكلم فيما لا يعنيه ومنع ما لا ينقصه

Ibid., n° 3898, d'après al-Tirmidhî :

عن انس ولا تدرى فلعله تكلم بكلام فيما لا يعنيه وبخل بما لا ينقصه

Cf. *Ibid.*, n° 3899.

Al-mutâ'liya (المُتألية). Cf. *Tâdj al-'Arûs*, X, p. 30; Ibn al-Athîr, I, p. 39. C'est-à-dire celle qui préjuge de la volonté de Dieu disant avant qu'il ait décidé au sujet d'une personne qui va mourir : celle-là ira au paradis ou celle-là ira en enfer.

Cf. *Kanz*, II, p. 114.

Lignes 5-7. — Cf. ci-dessous p. 61 (l. 3-4); *Kanz*, II, p. 182, n° 3870, d'après Hannâd, d'après Ibn Abî Shaiba :

عن ابراهيم قال قال عمر اياكم والمعاذير فان كثيرا منها كذب

Lignes 9-11. — Cf. *Kanz*, II, p. 85, n° 2087 et *Djâmi'*, II, p. 165.

Lignes 12-14. — Cf. *Ḥilyat*, V, p. 367.

Lignes 14-17. — Cf. *Kanz*, II, p. 113, n° 2762, d'après al-Dailamî, d'après Ibn ʿAbbâs :

ما اعطى عبد شيئا شرا من طلاقة لسانه

PAGE 57.

Lignes 2-3. — *Hammâzûn* (هماّزون); *lammâzûn* (لماّزون). Ces mots dont le sens est très voisin sont expliqués par Lane (*Lexicon* sub همزة) d'après le *Qâmûs* et dans Ibn al-Aṯîr, IV, p. 66. Le premier signifierait les calomniateurs en l'absence de ceux qu'ils calomnient, le second, les calomniateurs en leur présence.

L'expression : المحبون للبرا العيب se trouve citée avec quelques variantes à plusieurs reprises. Cf. ci-dessus p. 29, l. 18 : الذى يلمس البرا العنت et ci-dessous p. 59, l. 18 : الباغون البرا العنت.

Lignes 3-5. — Cf. ci-dessus, p. 40, l. 8-11, p. 42, l. 6-9, p. 55, l. 13-15, traditions de même sens.

Lignes 11-14. — Cf. *Djâmiʿ*, II, p. 14, d'après *al-Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn Masʿûd :

دع قيل وقال وكثرة السؤال واضاعة المال

Kanz, V, p. 159, n° 3257; *Djâmiʿ*, I, p. 72, d'après *al-Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après ʿUbâda ibn al-Ṣâmit :

ان الله تعالى لا يحب الذواقين والذواقات

Ḥadîths analogues in *Kanz*, V, p. 159, nos 3254, 3256.

Dhawwâq (ذوّاق). Ibn al-Aṯîr, II, p. 52, explique la même tradition en ces termes :

ان الله لا يحب الذواقين والذواقات يعنى السريعى النكاح السريعى الطلاق

Dieu n'aime point les *dhawwâq* ni les *dhawwâqât* c'est-à-dire ceux qui sont prompts à se marier et prompts à divorcer.

Lignes 14-16. — Cf. *Kanz,* IV, p. 43, n° 974, d'après al-Bukhârî et le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal :

وعنه (c'est-à-dire d'après Anas) قال لم يكن رسول الله صلعم سبابا ولا لعانا ولا فحاشا كان يقول لاحدنا ما له ترب جبينه ※ ورواه العسكرى فى الامثال بلفظ ما له ترب يمينه

Même tradition avec : عند المعتبه dans Bukhârî; *l'isnâd* donné par Bukhârî, LXXVIII, 38, suit :

حدثنا اصبغ قال اخبرنى ابن وهب اخبرنا ابو يحيى فليح بن سليمان عن هلال بن اسامة عن انس بن مالك رضى الله عنه قال .....

Kanz, IV, p. 28, n° 724; *Djâmi'*, II, p. 118, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Bukhârî d'après Anas :

كان يقول لاحدهم عند المعاتبة ما له ترب جبينه

Lignes 16-19. — Cf. Mâlik, *Égypte,* III, p. 96 :

حدثنى عن مالك انه بلغه عن عائشة زوج النبى صلعم انها قالت استأذن رَجُلٌ على رسول الله صلعم قالت عائشة وانا معه فى البيت فقال رسول الله صلعم بئس ابن العشيرة ثم اذن له رسول الله صلعم قالت عائشه فلم انشب ان سمعت ضحك النبى صلعم معه فلما خرج الرجل قلت يا رسول الله قلْتَ فيه ما قلت ثم لم تنشب ان ضحكت معه فقال رسول الله صلعم انّ من شر الناس من اتقاه الناس لشرّه

Bukhârî, LXXVIII, 38 :

حدثنا عمرو بن عيسى حدثنا محمد بن سواء حدثنا روح بن القاسم عن محمد بن المنكدر عن عروة عن عائشة ان رجلا استاذن على النبى صلعم فلما راه قال بئس أخو العشيرة وبئس ابن العشيرة فلما جلس تطلّق النبى صلعم فى وجهه وانبسط اليه فلما انطلق الرجل قالت له عائشة يا رسول الله حين رأيت الرجل قلت له كذا وكذا ثم تطلقت فى وجهه وانبسطت اليه فقال رسول الله صلعم يا عائشة متى عهدتنى فحاشا ان شر الناس عند الله منزلة يوم القيامة من تركه الناس اتقاء شره

Taysîr, III, p. 387 :

وعن عائشة رضى الله عنها قالت استأذن رجل على رسول الله صلعم فقال بئس اخو العشيرة فلما دخل انبسط اليه والان له القول فلما خرج قلت يا رسول الله حين سمعت الرجل قلت كذا وكذا ثم

تطلقت فى وجهه وانبسطت اليه فقال يا عائشة متى عهدتنى فاحشا ان من شر الناس عند الله تعالى منزلة يوم القيامة من تركه اتقاء فحشه اخرجه الستة الا النسائى

Kanz, II, p. 162, n° 3626, d'après Ibn ʿAsâkir :

عن عائشة قالت جاء مخرمة بن نوفل فلما سمع رسول الله صلعم صوته قال بئس اخو العشيرة فلما دخل ادناه وبش به حتى خرج فلما خرج قلت يا رسول الله قلت له وهو على الباب ما قلت فلما دخل بششت به حتى خرج قال اعهدتنى فحاشا ان شر الناس من يتقى شره

PAGE 58.

Lignes 1-3. — Cf. ci-dessus, p. 57, l. 16-19.

Lignes 7-8. — Cf. même ḥadîth in *Kanz*, II, p. 130, n° 3172, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Masâwi al-akhlâq*, d'après Ibn al-Zubair et *Djâmi*ʿ, I, p. 4, d'après al-Bukhârî, Muslim, le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Tirmidhî, et al-Nasâ'î d'après ʿÂ'isha — même tradition in Ibn al-Athîr, IV, p. 55.

A noter que les trois textes portent الأَلَدّ tandis que notre manuscrit écrit : اللدّ

Lignes 10-11. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 96 :

حدثنى عن مالك عن ابن شهاب عن على بن حسين بن علىّ بن ابى طالب ان رسول الله صلعم قال من حسن اسلام المرء تَرْكُهُ ما لا يعنيه

Même tradition d'après Mâlik et al-Tirmidhî, d'après ʿAlî ibn Ḥusain, d'après Abû Huraira in *Taysîr*, III, p. 385, et d'après al-Tirmidhî et Ibn Mâdja, d'après Abû Huraira, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après al-Ḥusain ibn ʿAlî in *Djâmi*ʿ, II, p. 157 et Ṭabarânî, p. 224.

Lignes 13-17. — Cf. *Kanz*, V, p. 208, n° 4262, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Dârimî, et le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après le *Tafsîr* d'Abul Shaikh et Ibn Mardawaih, d'après Abû Umâma :

يا ايها الناس خذوا من العلم قبل ان يقبض العلم وقبل ان يرفع العلم قيل يا رسول الله كيف يرفع العلم وهذا القران بين اظهرنا فقال اى ثكلتك امك وهذه اليهود والنصارى بين اظهرهم المصاحف لم يصبحوا يتعلقون بالحرف مما جاءت به انبياءهم الا وان ذهاب العلم ان يذهب حملته ثلاث مرات

Ibid., p. 214, n° 4417, d'après al-Tirmidhî et al-Ḥâkim, d'après Abul-Dardâ' et d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Abû Dawud et al-Ḥâkim, d'après Ziyâd ibn Labîd :

هذا وان يختلس العلم من الناس حتى لا يقدروا منه على شئى ثكلتك امك يا زياد وان كنت لاعدك من فقهاء اهل المدينة هذه التوراة والانجيل عند اليهود والنصارى وماذا تغنى عنهم

PAGE 59.

Lignes 1-2. — Cf. *Djâmi'*, II, p. 12, d'après Ibn Mâdja, d'après Mu'âwiya :

الخير عادة والشر لحاجة ومن يرد الله به خيرا يفقهه فى الدين

Ḥadîths très voisins in *Kanz*, V, p. 208, n° 4267, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn Mas'ûd; n° 4268, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Abû Huraira; n° 4269, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Mu'âwiya et d'après Abû Nu'aim dans *al-Ḥilya*, d'après Ibn Mas'ûd.

Cf. *Kanz*, V, p. 227, n° 4703; *Djâmi'*, I, p. 102, d'après al-Dâraquṭnî dans *al-Afrâd*, d'après al-Khaṭîb, d'après Abû Huraira et d'après al-Khaṭîb, d'après Abul-Dardâ' :

انما العلم بالتعلم وانما الحلم بالتحلم ومن يتحر الخير يعطه ومن يتق الشر يوقه

Lignes 2-5. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 150 :

حدثنى مالك انه بلغه ان عيسى بن مريم كان يقول لاتكثروا الكلام بغير ذكر الله فتقسوا قلوبكم فان القلب القاسى بعيد من الله ولكن لا تعلمون ولا تنظروا فى ذنوب الناس كانكم ارباب وانظروا فى ذنوبكم كانكم عبيد فانما الناس مبتلى ومعافى فارحموا اهل البلاء واحمدوا الله على العافية

Kanz, I, p. 108, n° 1843, d'après al-Tirmidhî, d'après Ibn 'Umar; *ibid.*, p. 111, n° 1898, d'après al-Tirmidhî, d'après Ibn Shâhîn dans *Targhib fil Dhikr* et d'après al-Baihaqî dans *Sha'b al-îmân*, d'après Ibn 'Umar; *Taysîr*, III, p. 387, d'après al-Tirmidhî, d'après Ibn 'Umar (avec des variantes insignifiantes) :

لا تكثروا الكلام بغير ذكر الله فان كثرة الكلام بغير ذكر الله قسوة القلب وان ابعد الناس من الله القلب القاسى

Kanz, II, p. 115, n° 2812, d'après Ibn ʿAsâkir, d'après Abû Huraira :

من كان ذا لسانين فى الدنيا جعل الله له لسانين من النار

Cf. *ibid.*, p. 174, n° 3771, d'après Ibn ʿAsâkir, d'après Ibn Masʿûd.

Lignes 5-6. — Comparer ci-dessus p. 48, l. 14-18 et p. 49, l. 1.

Lignes 10-11. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 149, n° 2717; *Djâmiʿ*, I, p. 37, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après al-Ḥâkim, d'après le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Anas :

اربع لا يصبن الا بحجب الصمت وهو اول العبادة والتواضع وذكر الله وقلة الشى

Lignes 14-18. — Cf. ci-dessus, p. 63, l. 1-3.

Cf. *Kanz*, II, p. 3, n° 39, d'après le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Ibn ʿAbbâs :

خياركم احاسنكم اخلاقا الموطئون اكنافا وشراركم الثرثارون المتفيهقون المتشدقون

Ibid., n° 54, d'après Ibn Ḥanbal, d'après al-Bukhârî dans *al-Adab*, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Thaʿlaba al-Khushanî :

ان احبكم الى واقربكم منى فى الاخرة مجالس محاسنكم اخلاقا وان ابغضكم الى وابعدكم منى فى الاخرة مساويكم اخلاقا الثرثارون المتفيهقون المتشدقون

Ibid., p. 4, n° 71, d'après al-Khaṭîb, d'après Anas :

احبكم الى الله احاسنكم اخلاقا الموطئون اكنافا الذين يألفون ويؤلفون وان ابغضكم الى الله المشاون بالنميمة الملتمسون لهم العثرات المغرقون بين الاخوان

Ibid., n° 72, presque semblable à celui de la page 3, n° 54, d'après le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abî Thaʿlaba al-Khushanî et Ibn ʿAsâkir, d'après Djâbir.

Ibid., n° 85, presque semblable au n° 72 d'après al-Kharâʾiṭî dans *Makârim al-akhlâq*, d'après al-Khaṭîb et Ibn ʿAsâkir et dans le *Sunan* de Saʿîd ibn Manṣûr, d'après Djâbir.

Ibid., p. 5, n° 87, presque semblable aux précédents, d'après Ibn Ḥanbal, d'après l'*Adab* d'al-Bukhârî, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû Nu'aim, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî et d'après al-Kharâ'iṭî, d'après Abû Tha'laba al-Khushanî.

Cf. *Kanz*, II, p. 5, n° 88, p. 113, n° 2759, p. 114, n°s 2780, 2785, p. 135, n° 3271; *Djâmi'*, I, p. 83, II, 38; *Taysîr*, I, p. 315.

La fin de la tradition d'Ibn Wahb (l. 17-18) se trouve dans les deux textes suivants :

Kanz, VIII, p. 183, n° 3210, d'après Ibn Ḥanbal et d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *al-Ghîba*, ainsi que d'après Asmâ' ibnat Yazîd :

الا اخبركم بشراركم المشاؤن بالنميمة المفسدون بين الاحبّة الباغون للبراء العنت

Djâmi', II, p. 7, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Ibn 'Umar :

خياركم الذين اذا رؤا ذُكِرَ الله بهم وشراركم المشاؤن بالنميمة المفرقون بين الاحبّة الباغون البراء العنت

Les mots *al-tharthârûn*, *al-mutashaddiqûn*, *al-mutafaiyhiqûn* (le second mot qui ne se trouve pas dans le texte a été restitué dans la lacune) sont expliqués dans le *Taysîr* (*loc. cit.*, *supra*) (الثرثارون — المتشدّقون — المتفيهقون).

Le premier signifie « ceux qui multiplient les paroles en faisant des efforts et au delà de ce qui est nécessaire (الذين يكثرون الكلام تكلّفًا وخروجًا عن حدّ الواجب).

Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 126.

Al-mutashaddiqûn sont ceux qui parlent en gonflant leur bouche par recherche d'éloquence et d'emphase :

(الذين يتكلمون بِملْء افواههم تفاصحًا وتعظيمًا لنطقهم)

Cf. Ibn al-Athîr, II, p. 209.

Al-mutafaiyhiqûn sont ceux qui s'étendent en paroles et, ce faisant, ouvrent leur bouche.

(الذين يتوسّعون فى الكلام ويفتحون به افواههم)

Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 220.

L'expression *al-bâghûna al-burâ' al-'anat* (الباغون البُرآء العنت) dont des variantes se trouvant ci-dessus (cf. p. 29, l. 18, p. 57, l. 3) est commentée par Ibn al-Athîr, III, p. 131.

البَاغُون البرآء العنت العنت المشقة والغساد والهلاك والاثم والغلط والخطا والزنا كل ذلك قد جاء واطلق العنت عليه والحديث يحتمل كلها البرآء جمع بَرِئٍ وهو والعنت منصوبان مفعولان للباغين يقال بغيت فلانًا خيرًا وبغيتك طلبته لك وبغيت الشيء طلبته

«Ceux qui désirent pour les innocents les mauvaises choses, le mot *al-'anat* (العَنَت) signifie la peine, la corruption, la perte, le péché, la faute, l'erreur et l'adultère et tout cela est déjà exprimé et c'est en cela que consiste *al-'anat* et le ḥadîth comporte tout cela, quant à *al-burâ'* (البرآء) pluriel de *barî'* (برى) ce mot et *al-'anat* sont deux accusatifs compléments directs d'*al-bâghûna*.

Lignes 18-19. — Cf. ci-dessus, p. 41, l. 13-15, p. 55, l. 1-3.

PAGE 60.

Lignes 1-3. — Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, I, p. 28 :

حدثنا محمد بن احمد بن الحسن ثنا بشر بن موسى ثنا عبد الله بن يزيد المقرئ ثنا سليمان بن مغيرة عن حميد بن هلال عن عبد الله بن عمرو بن العاص قال كان يقال دع ما لست منه فى شئ ولا تنطق فيما لا يعنيك واخزن لسانك كما تخزن ورقك

Lignes 4-5. — Cf. Bukhârî, LX, 54 :

حدثنا احمد بن يونس عن زُهير حدثنا منصور عن رِبْعِى بن حراش حدثنا ابو مسعود عُقْبة قال قال النبى صلعم ان مما أدْرك الناسُ من كلام النُبوّة اذا لم تستَحِ فافعل ما شئت

Ibid., une seconde leçon avec variantes dans l'*isnâd* du début :

حدثنا آدم قال حدثنا شعبة عن منصور قال سمعت رِبْعِى بن حِراش .....

et dans le texte : فاصنع au lieu de فافعل.

Ibid., LXXVIII, 78, avec l'*isnâd* du premier texte et la variante : النُبوَّة الأولى.

Cf. *Kanz*, II, p. 27, n° 654; *Djâmi'*, I, 99, d'après Ibn Ḥanbal, Bukhârî, Abû Dawud, Ibn Mâdja, d'après Abû Mas'ûd et Ibn Ḥanbal d'après Ḥudhaifa.

Cf. *Kanz*, II, p. 27, n° 653, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû Ṭufail, n° 655, d'après Ibn ʿAsâkir d'après Abû Masʿûd.

Lignes 5-7. — Cf. *Djâmiʿ*, II, p. 54, d'après Bukhârî, al-Tirmidhî, al-Baghawî, al-Bâwardî, Ibn Qâniʿ et d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, et le *Sunan* d'al-Baihaqî, d'après Rakb(?) al-Miṣrî :

طوبى لمن عمل بعلمه وانفق الفضل من ماله وامسك الفضل من قوله

Traditions analogues in *Usd*, II, p. 188-189.

Sur *ṭûbâ* (طُوْبَى), cf. ci-dessus, p. 14, l. 14.

Ligne 10. — On peut proposer au début de la ligne la restitution : النار لخطب

Lignes 11-13. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 178, n° 3115; *Djâmiʿ*, I, p. 140, d'après al-Khaṭîb, d'après Abû Huraira :

ثلاثة لا يريحون رائحة الجنة رجلا ادعى الى غير ابيه ورجل كذب علىّ ورجل كذب على عينيه

(Le texte du *Djâmiʿ* porte la première fois رجل).

Ibid., V, p. 223, n° 4619, d'après Ibn Djarîr, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, le *Kâmil* d'Ibn ʿAdî, al-Kharâ'iṭî dans *Masâwi al-akhlâq*, d'après Aws ibn Aws al-Thaqafî :

من كذب على نبيه او عينيه او والديه فانه لا يريح رائحة الجنة

Ḥanbal, III, 490 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا عبد الرحمن بن مهدى قال ثنا معاوية بن صالح عن ربيعة بن يزيد قال سمعت واثلة بن الاسقع يقول سمعت رسول الله صلعم يقول ان اعظم الفرى ثلاثة ان يفترى الرجل على عينيه يقول رايت ولم ير وان يفترى على والديه فيدع الى غير ابيه او يقول سمعنى ولم يسمع منى

Ibid., 491 avec quelques variantes peu importantes.

Lignes 13-15. — Cf. *Zawâ'id*, X, p. 303, d'après al-Ṭabarânî, d'après al-Masʿûdî :

وعن عبد الله يعنى ابن مسعود قال انذركم فضول الكلام بحسب احدكم ان يبلغ حاجته

PAGE 61.

Lignes 1-2. — Cf. ci-dessous, p. 71, l. 13-15 (même tradition).

Lignes 3-4. — Cf. ci-dessous, p. 56, l. 5-7.

Lignes 5-8. — Cf. *Kanz,* II, p. 28, n° 662, d'après Yaʿqûb ibn Sufiân, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû Nuʿaim dans *al-Ḥilya,* d'après Bukhârî et Muslim ainsi que d'après al-Khaṭîb et Ibn ʿAsâkir par la voie (طريق) d'al-Iyâs ibn Qurra al-Muzanî d'après son père, d'après son grand-père :

ان الحيا والعفاف والحى فى اللسان لا فى القلب والعقل من الايمان وانهن يزدن فى الاخرة وينقصن من الدنيا ولما يزدن فى الاخرة اكثر مما ينقصن من الدنيا وان الشح والفحش والبذا من النفاق وانهن ينقصن من الاخرة ويزدن فى الدنيا ولما ينقصن من الاخرة اكثر مما يزدن فى الدنيا

Cf. *Ibid.,* VIII, p. 138, n° 2534, tradition analogue, d'après Rusta ibn ʿAwf ibn ʿAbd-Allah ibn ʿUtba.

Lignes 8-10. — Cf. *Djâmiʿ,* II, p. 129, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî et d'après al-Khaṭîb, d'après ʿÂ'isha :

لو كان الحياء رجلاً لكان رجلاً صالحًا

et *ibid.,* d'après le *Saghîr* d'al-Ṭabarânî, d'après ʿÂ'isha :

لو كان العُجْب رجلاً كان رجل سوء

Lignes 10-12. — A la fin de la ligne j'ai restitué la fin du nom خالد بن يز[يد] Khâlid ibn Yazîd, ce traditionniste étant le seul dont le nom puisse s'accorder avec le groupe de lettres conservé dans le texte.

Cf. pour le texte de la tradition : *Djâmiʿ,* I, p. 152, d'après al-Tirmidhî, al-Ḥâkim, le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, Abû Huraira; d'après Ibn Mâdja, al-Ḥâkim, le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Bakra, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihâqî, d'après ʿImrân ibn Ḥusain :

الحياء من الايمان والايمان فى الجنة والبذاء من الجفاء والجفاء فى النار

Lignes 12-13. — Sur Abû ʿAbd al-Raḥman al-Ḥubulî, cf. *Tahdhîb,* VI, p. 81, n° 162; XII, p. 154, n° 730; Ibn Saʿd, VII*b,* p. 200.

Pour le texte du ḥadîth, cf. *Kanz,* II, p. 121, n° 2954; *Djâmi'*, I, p. 144, d'après Ibn Abil-Dunyâ, dans *al-Ṣamt* et d'après Abû Nu'aim dans *al-Ḥilya,* d'après Ibn 'Amru :

الجنة حرام على كل فاحش ان يدخلها

Ligne 15. — La fin du nom [لد]قُرَّة بن خا (Qurra ibn Khâlid) a été restitué à la fin de la ligne, car ce nom est le seul qui puisse s'accorder avec le groupe de lettres conservé dans le texte, s'appliquant à un traditionniste connu.

Cf. ci-dessus, p. 50, l. 14 même nom.

Ligne 16. — Abul-Sawwâr al-'Adawî (ابو السَوّار العدوى).

Cf. *Tahdhîb,* XII, p. 123, n° 569; Ibn Sa'd, VII*a*, p. 110.

PAGE 62.

Lignes 1-3. — Cf. *Kanz,* II, p. 106, n° 2586, d'après al-Ḥakîm, d'après Ibn Mas'ûd :

ان الغضب ميسم من نار جهنم يضعه الله على نياط احدكم الا ترى انه اذا غضب احمرت عينه واربد وجهه وانتفخت اوداجه

Lignes 14-17. — Cf. *Kanz,* II, p. 161, n° 3617, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal dans *al-Zuhd :*

عن عمر قال ما تجرع عبد جرعة من لبن او عسل خير من جرعة غيظ

Djâmi', II, p. 143, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn 'Umar :

ما تجرع عبد جرعة افضل عند الله من جرعة غيظ كظمها ابتغاء وجه الله

PAGE 63.

Lignes 1-5. — Cf. même ḥadîth ci-dessus, p. 59, l. 14-18. Pour le commentaire des mots, cf. *ibidem* mes notes.

Khawḍ al-bâṭil, cf. mes notes ci-dessus, p. 44, l. 11-12.

Ligne 6. — *Tabâ'isa* (تبائس). Ce mot pourrait signifier : feindre la bassesse, l'humilité, la pauvreté auprès des gens, s'en faire gloire auprès d'eux. Cf. Lane, *Lexicon,* sub بأس 6e forme; *Lisân,* IV, p. 318; *Tâdj,* IV, p. 105.

Lignes 6-8. — Cf. ḥadîth analogue ci-dessous, p. 65, l. 13-15 et mes notes, *ibidem.*

Cf. *Kanz,* II, p. 34, n° 822; *Djâmi'*, I, p. 124, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Anas et Abû Huraira (le *Kanz* ajoute d'après al-Ḥakîm, d'après al-Ḥasan) :

بحسب امرء من الشر ان يشار اليه بالاصابع فى دين او دنيا الا من عصمه الله

Kanz, II, p. 33, n° 810; *Djâmi'*, II, p. 90, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après 'Imrân ibn Ḥuṣain :

كفا بالمرء من الشر ان يشار اليه بالاصابع

(Le *Kanz* écrit كفى).

Ibid., VIII, p. 177, n° 3080, d'après al-Dailamî, d'après Ibn 'Umar et d'après le *Târîkh* d'Ibn Ḥâkim, d'après Anas :

كفى بالمرأ من الشر ان يشار اليه بالاصابع فى دينه بفسق او فى دنياه ان يعطيه الا من عصمه الله مالا ولا يصل به رحما ولا يعطى حقه

Lignes 8-10. — Même tradition que celle d'Ibn Wahb in *Kanz,* II, p. 2, n° 21, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn 'Umar.

Cf. *Kanz,* II, p. 5, n° 112, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abul-Dardâ'; *Djâmi'*, II, p. 149, d'après al-Tirmidhî, d'après Abul-Dardâ' avec quelques variantes.

Comparer ci-dessous, p. 66, l. 1-5.

Lignes 10-11. — Cf. *Kanz,* II, p. 5, n° 91, d'après Bukhârî et Muslim, d'après Abû Huraira :

انما بعثت لاتمم مكارم الاخلاق

Même texte avec la variante حسن الاخلاق, *ibid.,* n° 92, d'après Ibn Sa'd, d'après Mâlik ibn Anas; même texte avec la variante : صالح الاخلاق, in *Djâmi'*, I,

p. 102, d'après Ibn Sa'd, Bukhârî dans *Kitâb al-adab*, al-Ḥâkim et le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Huraira; même texte que le premier in *Kanz*, VI, p. 105, n° 1597, d'après al-Ḥâkim, d'après Abû Huraira.

Lignes 12-13. — *Kanz*, II, p. 3, n° 43; *Djâmi'*, II, p. 9-10, d'après Ibn Abî Shaiba, d'après un homme de Djuhaina :

خير ما اعطى الرجل المؤمن خلق حسن وشر ما اعطى الرجل قلب سوء فى صورة حسنة

La curieuse variante du texte d'Ibn Wahb qu'on ne peut lire que : فى صُوَرِهِ الْحَسَنَة doit sans doute être lue : فى صورة حسنة qui seule donne un sens satisfaisant.

Lignes 14-16. — Cf. Ibn Qutaiba, *Adab al-Kâtib*, p. 63.

Lignes 16-19. — Cf. *Kanz*, II, p. 158, n° 3563, d'après Ibn Djarîr :

عن عقبة بن عامر قال لقينى النبى صلعم فبدرته فاخذت بيده او بدرنى فاخذ بيدى فقال يا عقبة الا اخبرك بافضل اهل الدنيا واهل الاخرة تصل من قطعك وتعطى من حرمك وتعفو عن ظلمك الا ومن اراد الله ان يمد فى عمره ويبسط له فى رزقه فليتق الله وليصل رحمه

Ibid., VIII, p. 153, n° 2781, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Ibn Abil-Dunyâ dans *Dhamm al-ghaḍab* et d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et al-Ḥâkim, d'après 'Uqba ibn 'Âmir :

يا عقبة الا اخبرك بافضل اخلاق اهل الدنيا والاخرة تصل من قطعك وتعطى من حرمك وتعفى عن ظلمك الا ومن اراد ان يبسط له فى رزقه ويمد له فى عمره فليتق الله وليصل رحمه

Cf. *Kanz*, II, p. 5, n° 113; VIII, p. 137, n° 2513, p. 139, n° 2547, p. 143, n°s 2619, 2620, p. 156, n° 2821, p. 228, n° 3615; *Djâmi'*, I, p. 49.

PAGE 64.

Lignes 1-3. — Cf. *Kanz*, II, p. 111, n° 2689, d'après *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Qais ibn Sa'd; *ibid.*, n° 2690; *Djâmi'*, II, p. 186, d'après *al-Marâsîl* d'Abû Dawud, d'après al-Ḥasan :

المكر والخديعة والخيانة فى النار

La première tradition citée omet les mots : والخيانة

Lignes 3-4. — Cf. *Kanz,* II, p. 90, n° 2213, d'après Ibn Shâhîn dans *al-Afrâd,* d'après Ibn ʿUmar :

سوء الخلق شوم

Ibid., n° 2214, d'après al-Khaṭîb, d'après ʿÂ'isha :

سوء الخلق شوم وشراركم اسوءكم خلقا

Ibid., p. 91, n° 2222; *Djâmiʿ,* II, p. 42, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, et *al-Ḥilya* d'Abû Nuʿaim, d'après ʿÂ'isha, ainsi d'après *al-Afrâd* d'al-Dâraquṭnî et l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Djâbir :

الشوم سوء الخلق

Lignes 4-6. — Cf. *Kanz,* II, p. 3, n° 34; *Djâmiʿ,* II, p. 135, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Abul-Dardâ' :

ليس شيء اثقل فى الميزان من الخلق الحسن

Kanz, II, p. 3, n° 48, d'après le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, d'après Abul-Dardâ' :

اثقل شى فى الميزان الخلق الحسن

Ibid., p. 4, n° 65; *Djâmiʿ,* II, p. 149, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Abû Dawud, d'après Abul-Dardâ' :

ما من شيء فى الميزان اثقل من حسن الخلق

A la ligne 5 pour al-Ḥârith ibn Djamîla, cf. *Taʿdjîl,* p. 76, n° 156.

Lignes 9-11. — Cf. *Kanz,* III, p. 261, n° 4182, d'après *al-Ḥilya* d'Abû Nuʿaim, d'après Ibn ʿAbbâs et d'après le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Ṭalḥa ibn ʿUbaid-Allah :

ان الله تعالى جواد يحب الجود ويحب معالى الاخلاق ويكره سفسافها

Ibid., n° 4183, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, *al-Ḥilya* d'Abû Nuʿaim, al-Ḥâkim et le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Sahl ibn Saʿd :

ان الله تعالى كريم يحب الكرم ويحب معالى الاخلاق ويكره سفسافها

Ibid., p. 262, n° 4210, d'après Ibn ʿAsâkir et al-Ḍiyâʾ d'après Ibn Abî Waqqâṣ :

ان الله كريم يحب الكرم جواد يحب الجودة يحب معالى الاخلاق ويكره سفسافها

Ibid., p. 326, n° 5369, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî, d'après Djâbir :

ان الله تعالى جميل يحب الجمال ويحب معالى الاخلاق ويكره سفسافها

Ibid., VIII, 128, n° 2318; *Djâmiʿ*, I, p. 74, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ḥusain ibn ʿAlî :

ان الله تعالى يحب معالى الامور واشرافها ويكره سفسافها

Safsâf (سفساف). Ibn al-Athîr (II, p. 166) d'après une tradition d'al-Harawî, commente ainsi ce mot :

(فيه) ان الله يحب معالى الامور ويبغض سفسافها (وفى حديث اخر) ان الله رضى لكم مكارم الاخلاق وكره لكم سفسافها السَّفْسَاف الامر الحقير والردئ من كل شى وهو ضد المعالى والمكارم واصله ما يطير من غبار الدقيق اذا انخل والتراب اذا اثير

Le *safsâf* c'est l'affaire de mince importance, et humble de toute chose; c'est tout le contraire de *maʿâlî* et de *makârim* et son sens primitif c'est la partie de poussière de la farine qui s'envole lorsqu'on la blute et la terre lorsqu'on la soulève.

Lignes 11-13. — Cf. *Kanz*, II, p. 2, n° 3; *Djâmiʿ*, I, p. 54, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Abû Dawud, le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, al-Ḥâkim d'après Abû Huraira :

اكمل المؤمنين ايمانا احسنهم خلقا

Cf. *Kanz*, I, p. 37, n° 706; II, p. 4, n° 79, p. 135, n° 3270; *Djâmiʿ*, I, p. 50.

Lignes 13-14. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 144, n° 2632, d'après al-Ḥakîm, d'après Buraida :

ثلاث من لم يات بهن يوم القيامة فلا شئ له ورع يحجزه عن محارم الله وخلق يدارى به الناس وحلم يرد به جهل السفيه

Ibid., n° 2633, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Makârim al-akhlâq* et Ibn al-Nadjdjâr, d'après Ibn ʿAbbâs :

ثلاث من لم يكن فيه واحدة منهن فلا تعتدن بشئ من عمله من لم يكن فيه هدى تجزه عن معاصى الله وتخلق يعيش به فى الناس او حلم يرد به السفيه

A noter la variante de notre texte تجره au lieu de تجزه qui a du reste un sens très voisin.

Lignes 14-16. — Cf. *Djâmiʿ*, II, p. 98, d'après Muslim et Abû Dawud, d'après Anaṣ :

كان احسن الناس خلقا

Lignes 16-17. — Cf. *Kanz*, II, p. 2, n° 2; *Djâmiʿ*, II, p. 155, d'après al-Ḥakîm, le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après ʿÂ'isha :

مكارم الاخلاق عشرة تكون فى الرجل ولا تكون فى ابنه وتكون فى الابن ولا تكون فى الاب وتكون فى العبد ولا تكون فى سيده يقسمها الله تعالى لمن اراد به السعادة صدق الحديث وصدق الباس واعطاء السائل والمكافاة بالصنائع وحفظ الامانة وصلة الرحم والتذمم للجار والتذمم للصاحب واقراء الضيف وراسهن الحيا

Le texte du *Kanz* porte المكافات au lieu de المكافاة et قراء au lieu de اقراء

Kanz, II, p. 135, n° 3276, d'après Ibn al-Nadjdjâr :

عن عائشة قالت مكارم الاخلاق عشرة صدق الحديث وصدق البأس فى طاعة الله واعطاء السائل ومكافاة الصنيع وصلة الرحم واداء الامانة والتذمم بالجار والتذمم بالضيف وراسهن الحيا ※ اسقط الراوى منهن واحدة ※

PAGE 65.

Lignes 1-3. — A remarquer que cette tradition qui annonce qu'elle citera dix qualités en donne neuf au maximum.

Lignes 3-5. — Cf. *Kanz*, II, p. 27, nos 633, 639, 640, 648, 650, p. 144, n° 3390; *Djâmiʿ*, I, p. 152; traditions de sens analogue.

Lignes 5-7. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 110, n° 2091 : (sans indication de source).

عن على قال قال رسول الله صلعم اى الناس اكيس قلت الله ورسوله اعلم قال ان اكيس الناس اكثرهم للموت ذكرا او احسنهم له استعدادا

Màdja, II, p. 293 :

حدثنا الزبير بن بكار ثنا انس بن عياض ثنا نافع بن عبد الله عن فروة بن قيس عن عطا بن ابى رباح عن ابن عمر انه قال كنت مع رسول الله صلعم فجاه رجل من الانصار فسلم على النبى صلعم ثم قال يا رسول الله اى المؤمنين افضل قال احسنهم خلقا قال فاى المؤمنين اكيس قال اكثرهم للموت ذكرًا واحسنهم لما بعده استعدادا اولئك الاكياس

Taysir, III, p. 377, tradition analogue.
Le début de cette tradition se retrouve ci-dessus p. 64, l. 11-13.

Akyas (أَكْيَس). Ibn al-Athîr (IV, p. 42), explique ainsi ce mot :

الكَيِّسُ من دان نفسَه وعَمِلَ لِما بعد الموت اى العاقل وقد كاس يَكيسُ كيسًا والكيس العقل ومنه الحديث اى المؤمنين أَكْيَس اى اعقل

Lignes 7-9. — Cf. *Djâmi'*, I, p. 100, d'après al-Bazzâr et d'après Abû Nu'aim dans *al-Ḥilya*, al-Ḥâkim, et le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Huraira :

انكم لا تسعون الناس باموالكم ولكن ليسعهم منكم بسط الوجه وحسن الخلق

Ligne 9. — Sa'd ibn Isḥâq ibn Ka'b ibn 'Udjila (سعد بن اسحق بن كعب بن عُجْلة) doit sans aucun doute être identifié avec Sa'd ibn Isḥâq ibn Ka'b ibn 'Udjra (سعد بن اسحاق بن كعب بن عُجْرة). Cf. *Tahdhib*, III, p. 466, n° 868.

Lignes 11-13. — Cf. *Kanz*, II, p. 159, n° 3580, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *al-'Uzla* :

عن مالك قال سمعت يحيى بن سعيد قال كان ابو الجهم الحارث بن الصمة لا يجالس الانصار فاذا ذكرت له الواحدة قال الناس شر من الوحدة

Cf. ci-dessus, p. 46, l. 15-16.

Lignes 13-15. — Cf. ci-dessus, p. 63, l. 6-8, tradition analogue. Cf. *Kanz*, II, p. 34, n° 823, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et d'après al-Râfi'î, d'après 'Imrân ibn Ḥuṣain :

كفى بالمرء من الاثم ان يشار اليه بالاصابع قالوا يا رسول الله وان كان خيرًا قال وان كان خيرًا فهو شر له الا من رحمه الله وان كان شرا فهو شر..... قال الرافعي كذا فى النسخة وربما كان اللفظ فهو شر له الا من رحمه الله

Djâmi', II, p. 90, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî et le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân d'après 'Imrân ibn Ḥuṣain :

كفى بالمرء اثمًا ان يشار اليه بالاصابع ان كان خيرا فهى مزلة الا من رحم الله تعالى وان كان شرًا فهو شر

يَكُ orthographe abrégée de يكُن à l'apocopé considérée licite par les grammairiens.

Cf. Howell, *Grammar*, II *c*, p. 184, 450.

Mazalla (مَزَلّة). Ibn al-Athîr (II, p. 130), donne l'explication suivante :

(وفى صفة الصراط) مَدْحَضَة مَزَلّة المزلة مفعلة من زلّ يزلّ اذا زَلق وتفتح الزاى وتكسر اراد انه تزلق عليه الاقدام ولا تثبت

Lignes 17-18. — Cf. tradition analogue ci-dessus, p. 46, l. 15-16.

PAGE 66.

Lignes 1-3. — Cette tradition est presque semblable à celle qui la suit. Les *isnâds* sont différents.

Lignes 3-5. — Tradition presque identique à la précédente. Cf. *Kanz*, II, p. 4, n° 84, d'après al-Kharâ'iṭî dans *Makârim al-akhlâq*, d'après Abû Huraira :

ان الرجل ليدرك بحسن خلقه درجة الصائم القائم الظمآن فى الهواجر

Djâmiʿ, I, p. 79, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Abû Umâma :

ان الرجل ليدرك بحسن خلقه درجة القائم بالليل الظامى بالهواجر

Tradition comparable ci-dessus p. 63, l. 8-10.

Lignes 6-7. — Cf. *Kanz*, II, p. 96, nº 2336, d'après le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Ibn ʿAmru :

يطبع المؤمن على كل خلق ليس الخيانة والكذب

Ibid., p. 126, nº 3080, d'après le *Musnad* d'Abû Yaʿlâ, d'après Saʿd :

كل خلة يطبع عليها المؤمن الا الخيانة والكذب

Lignes 8-9. — Tradition du même genre ci-dessous, p. 70, l. 4-6, et 12-14, p. 72, l. 16-17, p. 73, l. 1-2.

Cf. *Kanz*, I, p. 43, nº 864, d'après l'*Awsaṭ* d'al-Ṭabarânî et al-Kharâi'ṭî dans *Makârim al-akhlâq*, d'après Djâbir :

ثلاث فى المنافق اذا حدث كذب واذا وعد اخلف واذا اوتمن خان

Ibid., nº 865, d'après Ibn al-Nadjdjâr, d'après Abû Huraira :

ثلاث من كن فيه فهو منافق اذا حدث كذب واذا وعد اخلف واذا اوتمن خان قال رجل يا رسول الله فاذا ذهب اثنتان وبقيت واحدة قال فان عليه شعبة من نفاق ما بقى فيه منهن شئ

Ibid., p. 93, nº 1620, d'après Ibn al-Nadjdjâr :

(ومن مسند عبد الله بن عمرو) عن عبد الله بن عمرو قال ثلاث اذا كن فى عبد ولا تتحرج ان تشهد انه منافق اذا حدث كذب واذا وعد اخلف واذا اوتمن خان ومن كان اذا حدث صدق واذا وعد انجز واذا اوتمن ادى فلا تتحرج ان تشهد عليه انه مؤمن

Djâmiʿ, I, p. 137, d'après Rusta dans *al-Imân* et Abul-Shaikh dans *al-Tawbikh*, d'après Anas :

ثلاث من كن فيه فهو منافق وان صام وصلى وحج واعتمر وقال انى مسلم من اذا حدث كذب واذا وعد اخلف واذا ائتمن خان

Ligne 10. — Sur Baḥîr ibn Sa'd (بحير بن سعد), cf. *Tahdhîb*, I, p. 421, n° 777 (بَحِير بن سعيد).

Sur 'Âmir ibn Djashîb (عامر بن جشيب), cf. *Tahdhîb*, V, p. 62, n° 104; Ibn Sa'd, VII*b*, p. 167.

Lignes 11-13. — Cf. *Kanz*, II, p. 126, n° 3073; *Djâmi'*, I, p. 54, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Ibn Mâdja, d'après Abû Huraira :

اكذب الناس الصباغون والصوّاغون

Le texte du *Kanz* porte الصياغون avec deux points.

Kanz, II, p. 201, n° 4266, d'après al-Dailamî, d'après Abû Sa'îd :

اكذب الناس الصباغ

Ce sont là des variantes que l'on peut qualifier de graphiques.

Le mot صُنّاع est ici sans aucun doute le pluriel de صانع qui désigne l'ouvrier manuel l'artisan habile. Pour l'explication de ce mot, cf. Ibn al-Athîr, III, p. 5, *sub* صوّاغ pris dans un sens figuré.

Lignes 14-15. — Cf. tradition très voisine ci-dessous, p. 70, l. 1-4, et mes notes.

Lignes 17-18. — *Kanz*, II, p. 107, n° 2618, d'après al-Tirmidhî, d'après Salama ibn al-Akwa' :

لا يزال الرجل يتكبر ويذهب بنفسه حتى يكتب فى الجبارين فيصيبه ما يصابهم

Cf. ci-dessous, p. 73, l. 4-6.

PAGE 67.

Lignes 1-6. — Cf. *Kanz*, II, p. 126, n° 3086, d'après al-Ḥâkim et le *Sha'b al-imân* d'al-Baihaqî, d'après Ibn Mas'ûd :

ان الكذب لا يصلح منه جد ولا هزل ولا ان يعد الرجل ابنه ثم ينجز له وان الصدق يهدى الى البر وان البر يهدى الى الجنة وان الكذب يهدى الى الفجور وان الفجور يهدى الى النار انه يقال

للصادق صدق وبر والكاذب كذب وفجر وان الرجل ليصدق حتى يكتب عند الله صديقا ويكذب حتى يكتب عند الله كذابا

Ibid., p. 181, n° 3863, d'après Ibn Djarîr :

عن عبد الله بن مسعود ان رسول الله صلعم قال الا واياكم وروايا الكذب فان الكذب لا يصلح بالجد ولا بالهزل ولا يعد الرجل صبيه مالا يفي به الا ان الكذب يهدى الى الفجور والفجور الى النار والصدق يهدى الى البر والبر يهدى الى الجنة وانه يقال للصادق صدق وبر ويقال للكاذب كذب وفجر الا ان العبد يكذب حتى يكتب عند الله كاذبا ويصدق حتى يكتب عند الله صديقا

Cf. traditions voisines in Muslim, XVI, p. 160-161; *Kanz*, II, p. 71, nos 1730, 1732, p. 126, n° 3088, p. 181, n° 3858, p. 182, nos 3864, 3865; *Taysîr*, II, p. 246; *Djâmi'*, II, p. 63; et ci-dessous l. 13-16, p. 70, l. 6-8.

Lignes 8-11 et *11-12*. — Les deux traditions : l. 8-11 et l. 11-12 sont presques semblables. Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 152 :

حدثنا مالك عن صفوان بن سليم انه قال قيل لرسول الله صلعم ايكون المؤمن جبانا فقال نعم فقيل له ايكون المؤمن بخيلا فقال نعم فقيل له ايكون المؤمن كذابا فقال لا

Même *isnâd* avec variantes dans le texte : ... قلنا يا رسول au lieu de ... قيل لرسول et قلنا au lieu de فقيل له et كذابا au lieu de كذابا in *Taysîr*, III, p. 255.

Lignes 13-16. — Cf. ci-dessus, l. 1-6 et ci-dessous, p. 70, l. 6-8; *Kanz*, VIII, p. 139, n° 2542; *Djâmi'*, I, p. 138, d'après *al-Ḥilya*, d'Abû Nu'aim, d'après Abû Huraira :

ثلاثة فى ضمان الله عز وجل رجل خرج الى مسجد من مساجد الله ورجل خرج غازيا فى سبيل الله ورجل خرج حاجا

Kanz, VIII, p. 139 n° 2543, d'après Abû Dawud, le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân et al-Ḥâkim, d'après Abû Umâma :

ثلاثة كلهم ضامن على الله رجل خرج غازيا فى سبيل الله فهو ضامن على الله حتى يتوفاه فيدخله الجنة او يرده بما نال من اجر او غنيمه ورجل دخل بيته بسلام فهو ضامن على الله

Tradition analogue avec même *isnâd* in *Taysîr*, III, p. 133.

Kanz, VIII, p. 145, n° 2649, d'après Abû Dawud, le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, Ibn al-Sunnî dans *ʿAmal yawm wa laila*, ainsi que d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, al-Ḥâkim, Bukhârî, Muslim, le *Sunan* de Saʿîd ibn Manṣûr, d'après Abû Umâma :

ثلاثة كلهم ضامن على الله ان عاش رزق وكفى وان مات ادخله الله الجنة رجل خرج غازيا فى سبيل الله فهو ضامن على الله حتى يتوفاه فيدخل الجنة او رده بما نال من اجر او غنيمة ورجل راح الى المسجد فهو ضامن على الله حتى يتوفاه فيدخل الجنة او رده بما نال من اجر او غنيمة ورجل دخل بيته بسلام فهو ضامن على الله

Le mot *ḍâmin* (ضامن) s'explique ainsi : participe présent actif avec le sens d'un participe passé passif (فاعل بمعنى المفعول ومعناه مضمون على الله تعالى) (*Taysîr*, III, p. 133).

Lane (*Lexicon* sub ضمن) ajoute que l'expression signifie :

انا ضَامِنٌ عَلَيْهِ وهو ضَامِنٌ علىّ

il est responsable devant moi et je suis caution pour lui.

L'expression : *dakhala baitahu bi salâm* (دخل بيته بسلام) est expliquée également par le *Taysîr* (*loc. cit.*) :

اراد به لزوم البيت وطلب السلامة من الفتن وترغيبًا فى العزلة وتقليل الخلطة

Lignes 16-18. — Cf. *Kanz*, II, p. 112, n° 2734, d'après Abû Dawud et al-Ḥâkim, d'après Abû Huraira :

كفى بالمرء اثما ان يحدث بكل ما سمع

Ibid., p. 126, nos 3076, 3077; *Djâmiʿ*, II, p. 89, d'après Muslim, d'après Abû Huraira :

كفى بالمرء كذبًا ان يحدث بكل ما سمع

Le texte du *Kanz* n° 3077 remplace le mot كذبًا par من الكذب.

Kanz, II, p. 126, n° 3093, d'après Muslim d'après Abû Huraira et d'après al-ʿAskarî dans *al-Amthâl*, d'après Ibn ʿUmar remplace : من الكذب par اثمًا.

Ibid., p. 181, n° 3855, d'après Muslim et le *Shaʿb al-îmân* d'al-Baihaqî :

عن عمر قال بحسب المؤمن من الكذب ان يحدث بكل ما سمع

Lignes 18-19. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 152 :

حدثنى مالك انه بلغه ان عبد الله بن مسعود كان يقول لا يزال العبد يكتب ويُنْكَتُ فى قلبه نُكْتَةٌ سوداء حتى يَسْوَدَّ قلبه كُلّهُ فيكتب عند الله من الكاذبين

Même ḥadîth, même *isnâd* in *Taysîr*, III, p. 255, avec les variantes : يتحرى au lieu de يُنْكَتُ, كُلّه omis et الكذابين au lieu de الكاذبين.

PAGE 70.

Lignes 1-4. — Cf. Abû Dawud, II, p. 202 :

حدثنا قتيبة ثنا الليث عن ابن عجلان ان رجلا من موالى عبد الله بن عامر بن ربيعة العدوى حدثه عن عبد الله بن عامر انه قال دعتنى امى يومًا ورسول الله صلعم قاعد فى بيتنا فقالت ها تعال اعطيك فقال لها رسول الله صلعم وما اردت ان تعطيه قالت اعطيه تمرًا فقال لها رسول الله صلعم اما انك لو لم تعطيه شيا كتبت عليك كذبة

Même tradition in *Taysîr*, III, p. 256, d'après Abû Dawud, d'après ʿAbd-Allah ibn ʿÂmir avec variantes : اعطك au lieu de اعطيك; و omis à l'endroit وما اردت; اردت ان ajouté avant : اعطيته تمرًا; in *Kanz*, II, p. 127, n° 3112, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Abû Dawud, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, Bukhârî et Muslim, le *Sunan* de Saʿîd ibn Manṣûr, d'après ʿAbd-Allah ibn ʿÂmir ibn Rabîʿa al-ʿAdawî; avec au début دعت au lieu de دعتنى puis omission d'un membre de phrase depuis ورسول الله jusqu'au mot بيتنا; omission de ها.

Ibid., n° 3111, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Abû Dawud, d'après ʿAbd-Allah ibn ʿAmir ibn Rabîʿa (cette tradition ne donne que la dernière phrase prononcée par le Prophète).

Cf. tradition de même sens, ci-dessus, p. 66, l. 14-15.

Lignes 4-6. — Cf. *Kanz*, II, p. 137, n° 3304, d'après Mâlik, Ibn al-Mubârak, le *Djâmi'* de 'Abd al-Razzâq, Musaddad, Rusta dans *al-Îmân*, Ibn Mâdja, al-'Askarî dans *al-Mawâ'iẓ*, Bukhârî et Muslim :

(عمر رضى الله عنه) عن عمر قال لا تنظروا الى صلوة احد ولا الى صيامه ولكن انظروا الى من اذا حدث صدق واذا اوتمن ادى واذا اشفى ورع

Ibn al-Athîr, II, p. 229 :

(ومنه حديث عمر) لا تنظروا الى صلاة احد ولا الى صيامه ولكن انظروا الى ورعه اذا اشفى اى اشرف على الدنيا واقبلت عليه

Remarquer dans Ibn Wahb la curieuse graphie du mot اتمن que l'orthographe moderne écrit اوتمن ou ائتمن. Cf. ci-dessus, p. 66, l. 8-9 et ci-dessous p. 70, l. 12-14, p. 72, l. 16-17, p. 73, l. 1-2.

Lignes 6-8. — Cf. ci-dessus, p. 67, l. 1-6 et 13-16.

Les traditions du *Kanz*, II, p. 71, n°s 1730, 1732, p. 126, n° 3088, du *Taysîr*, II, p. 246, du *Djâmi'*, II, p. 63, sont citées, d'après 'Abd Allah ibn Mas'ûd.

Lignes 9-11. — Cf. *Kanz*, II, p. 135, n° 3277, d'après Ibn al-Nadjdjâr :

عن مالك بن اوس بن الحدثان النصرى انه كان مع رسول الله صلعم جالسا فقال رسول الله صلعم وجبت وجبت فقال اصحابه ما هذه التى وجبت وجبت فقال رسول الله صلعم من ترك الكذب وهو باطل بنى له فى ربض الجنة ومن ترك المراء وهو محق بنى له فى وسط الجنة ومن حسن خلقه بنى له فى علاها

Lignes 12-14. — Cf. ci-dessus, l. 4-6 et p. 66, l. 8-9 et ci-dessous, p. 72, l. 16-17, p. 73, l. 1-2.

Kanz, I, p. 43, n° 844; *Djâmi'*, I, p. 3, d'après Muslim, Bukhârî, al-Tirmidhî, et al-Nasâ'î, d'après Abû Huraira :

آية المنافق ثلاث اذا حدث كذب واذا وعد اخلف واذا اوتمن خان

Le *Djâmi'* écrit : ائتمن

Lignes 14-15. — *C*, LXIII, 1; cf. *Tafsîr*, XXVIII, p. 68-69.

Ligne 15. — *C*, IX, 76, 77, 78; cf. *Tafsîr*, X, p. 130-134.

PAGE 71.

Ligne 1. — Cf. traditions de même sens, in *Kanz*, II, p. 128, nos 3115-3121; *Djâmi'*, II, p. 134.

Lignes 2-5. — Cf. *Kanz*, II, p. 126, no 3094, d'après Ibn Lâl, d'après Asmâ' ibnat Yazîd :

مالى اراكم تتابعون فى الكذب كما يتابع الفراش فى النار

Ibid., p. 128, no 3134, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Ibn Djarîr, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, Abû Nu'aim dans *al-Ḥilya*, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Asmâ' ibnat Yazîd :

يا ايها الناس ما يحملكم على ان تتابعوا على الكذب كما تتابع الفراش فى النار فان الكذب كله يكتب على ابن آدم الا ثلاث خصال رجل يكذب على امراته ليرضيها ورجل يكذب فى خديعة حرب ورجل يكذب بين امرئين مسلمين ليصلح بينهما

Il faut sans doute dans ces deux traditions, comme je l'ai fait dans le texte, corriger les mots : تتابعون en تتايعون, يتابع en يتايع, تتابعوا en تتايعوا et تتابع en تتايع, d'après Ibn al-Athîr, I, p. 122.

Cf. traditions de même sens, in *Kanz*, II, p. 128, nos 3117, 3119 (même tradition in *Djâmi'*, II, p. 91), nos 3124, 3126, 3127, 3129, 3130, p. 182, no 3869.

Lignes 7-9. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 152 :

حدثنى مالك عن صفوان بن سليم انّ رجلا قال لرسول الله صلعم اكذب امراتى يا رسول الله فقال رسول الله صلعم لا خير فى الكذب فقال الرجل يا رسول الله أَعِدُها واقول لها فقال رسول الله صلعم لا جناح عليك

Mâlik, *Indes*, p. 288 :

اخبرنا مالك اخبرنا صفوان بن سليم عن عطاء بن يسار ان رسول الله صلعم ساله رجل فقال يا رسول

الله اكذب امراتى قال رسول الله صلعم لا خير فى الكذب فقال يا رسول الله اعدها واقول قال رسول الله صلعم لا جناح عليك

Taysîr, III, p. 257, leçon très voisine de la première.

Le sens du mot جُناح péché, déviation de la droite ligne est expliqué par Ibn al-Athîr, I, p 182.

Le texte d'Ibn Wahb reste obscur. Il semble qu'il faille corriger اقل en اقول qui est dans les autres textes et suppléer le mot : قال, les mots : لا جُناح عليك étant prononcés par le Prophète.

Lignes 9-13. — Même tradition in *Usd*, IV, p. 306; *Iṣâba*, III, p. 368, n° 7745.

Lignes 13-15. — Cf. ci-dessus, p. 61, l. 1-2.

PAGE 72.

Lignes 1-2. — Cf. *Kanz*, II, p. 126, n° 3084; *Djâmi'*, II, p. 196, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Abû Dawud, al-Tirmidhî, al-Ḥâkim, d'après Mu-'âwiya ibn Ḥaida :

ويل للذى يحدث فيكذب ليضحك به القوم ويل له ويل له

Taysîr, III, p. 256 :

عن بهز بن حكيم عن ابيه عن جده قال قال رسول الله صلعم ويل للذى يحدث بالحديث ليضحك منه القوم فيكذب ويل له ويل له اخرجه ابو داود والترمذى

Lignes 4-5. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 179, n° 3124, d'après Bukhârî, Abû Dawud, al-Tirmidhî et al-Nasâ'î, d'après Abû Huraira; *ibid.*, p. 185, n° 3243, d'après Dawud, le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Muslim et al-Nasâ'î, d'après Abû Huraira; *Djâmi'*, I, p. 140, d'après Muslim et al-Nasâ'î, d'après Abû Huraira; *Taysîr*, III, p. 380, d'après Muslim (résumé) et d'après al-Nasâ'î, d'après Abû Huraira :

ثلاثة لا يكلمهم الله يوم القيامة ولا يزكيهم ولا ينظر اليهم ولهم عذاب اليم شيخ زان وملك كذاب وعائل مستكبر

Kanz, VIII, p. 179, n° 3127, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Salmân :

ثلاثة لا ينظر الله اليهم يوم القيامة لا يزكيهم ولهم عذاب اليم اشمط زان وعائل مستكبر ورجل جعل الله بضاعته لا يشترى الا بيمينه ولا يبيع الا بيمينه

Ibid., p. 184, n° 3214, d'après al-Ḥasan ibn Sufiân, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, Ibn Munaddih, Ibn 'Asâkir, d'après Nâfi', affranchi du Prophète :

لا يدخل الجنة شيخ زان ولا مسكين مستكبر ولا منان بعمله على الله

Ibid., p. 185, n° 3244, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn 'Umar :

لا ينظر الله الى الاشمط الزانى ولا العائل المزهو ولا لذى جر ازاره من الخيلاء

Ibid., p. 187, n° 3276, d'après al-Nasâ'î et le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Huraira :

اربعة يبغضهم الله تعالى البياع الحلاف والفقير المختال والشيخ الزانى والامام الجائر

Taysîr, III, p. 136 :

عن ابى ذر رضى الله عنه قال قال رسول الله صلعم ..... واما الثلاثة الذين يبغضهم الله فالشيخ الزانى والفقير المختال والغنى الظلوم . اخرجه الترمذى والنسائى

Le texte d'Ibn Wahb explique le mot العائل par la glose marginale : المستكبر الفقير.

Le *Taysîr* (III, p. 380) commente ce mot :

العائل الذى له عيال يحتاج ان يقوم بامرهم

Une explication dans le même sens est donnée par Ibn al-Athîr (III, p. 144) : العائل الفقير.

Le mot مَزْهُو est expliqué (*ibid.*, II, p. 136) comme suit :

والزَّهُو الكِبْر والفَخْر يقال زُهِىَ الرجل فهو مَزْهُوٌّ هكذا يتكلَّم به على سبيل المفعول كما يقولون مَزْهُوّ عُنِىَ بالامر ونُتِجَتْ الناقةُ وان كان بمعنى الفاعل وفيه لغة اخرى قليلة زَها يَزْهُو زهوا (ومنه الحديث) ان الله لا يَنْظُرُ الى العَائِلِ المَزْهُوّ

Lignes 7-9. — Cf. *Tafsîr* (sourate Marîam, *C*, XIX, 55), XVI, p. 72 :

حدثنى يونس قال اخبرنا ابن وهب قال اخبرنى عمرو بن الحرث ان سهل بن عقيل حدثه ان اسمعيل عليه السلام وعد رجلا مكانًا ان ياتيه فجاء ونسى الرجل فظل به اسمعيل وبات حتى جاء الرجل من الغد فقال ما برحت من ههنا قال انى نسيت قال لم اكن لابرح حتى تاتى فبذلك كان صادقا

Lignes 9-10. — Cf. *Kanz*, II, p. 126, n° 3075, *Djâmi'*, I, p. 116, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Abul Shaikh dans *al-Tawbîkh*, Ibn Lâl dans *Makârim al-akhlâq*, d'après Abû Bakr :

اياكم والكذب فان الكذب مجانب الايمان

Même ḥadîth, in *Kanz*, II, p. 181, n° 3854, d'après Sufiân ibn 'Uyayna, d'après Qais ibn Abû Ḥâzim, d'après Abû Bakr.

Ibid., p. 126, n° 3091 d'après Ibn 'Adî dans le *Kâmil*, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Abû Bakr :

الكذب مجانب الايمان

Ibid., p. 127, n° 3099, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après Abû Bakr :

يا ايها الناس اياكم والكذب فان الكذب مجانب الايمان

Ligne 12. — L'expression الوضوء فى المَكَارِه est expliquée par Ibn al-Athîr (IV, p. 17) et par Nawâwî (*Commentaire de Muslim*, III, p. 141), c'est le fait d'accomplir les ablutions rituelles au grand froid (مع البرد الشديد dans le premier texte, بشدة البرد dans le second).

Lignes 13-15. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 151, n° 2750, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Ibn 'Amru, d'après al-Kharâ'iṭî, dans *Makârim al-akhlâq*, d'après Ibn 'Adî et al-Ḥâkim, d'après Ibn 'Abbâs :

اربع اذا كن فيك فلا عليك ما فاتك من الدنيا حفظ امانة وصدق حديث وحسن خليقة وعفة طعمة

Même tradition in *Djâmi'*, I, p. 36, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, al-Ḥâkim, le *Sha'b al-îmân* d'al-Baihaqî, d'après Ibn 'Umar,

d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn ʿAmru, d'après Ibn ʿAdî et Ibn ʿAsâkir d'après Ibn ʿAbbâs avec variantes : الحديث, الامانة, الخلق au lieu de خليقة حديث, امانة, et عفة مطعم au lieu de عفة طعمة

Lignes 16-17. — Cf. ci-dessus p. 66, l. 8-9, p. 70, l. 4-6 et 12-14 et ci-dessous, p. 73, l. 1-2.

PAGE 73.

Lignes 1-2. — Cf. ci-dessus, p. 66, l. 8-9, p. 70, l. 4-6 et 12-14 et p. 72, l. 16-17.

Lignes 4-6. — Cf. ci-dessus p. 66, l. 17-18, p. 67, l. 1-6 (cette dernière page pour les références concernant les traditions voisines).

Ṭabarânî, p. 142 :

ثنا عبد الرحمن بن ازهر ابو القسم المصرى ثنا احمد بن عمرو بن السرح ثنا عبد الله بن وهب ثنى شبيب بن سعيد المكى عن شعبة عن الاعمش ومنصور عن ابى وائل شقيق بن سلمة عن عبد الله بن مسعود قال قال رسول الله صلعم لا يزال العبد يصدق ويتحرى الصدق حتى يكتب عند الله صديقًا ولا يزال العبد يكذب ويتحرى الكذب حتى يكتب عند الله كذابًا

Lignes 6-8. — Cf. *Kanz*, V, p. 221, n° 4552; *Djâmiʿ*, II, p. 169, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Muslim, Ibn Mâdja, d'après Samura :

من حدث عنى بحديث يرى انه كذب فهو احد الكاذبين

Dans le texte du manuscrit il faut noter la variante روا = روى pour حدث; j'avais d'abord lu علىّ au lieu de عنى que confirment les textes parallèles malgré la forme un peu élevée du ـنـ médian.

Lignes 10-13. — Cf. ci-dessus, p. 42, l. 11-13; *Tafsîr*, XXVI, p. 87 :

حدثنا ابو كريب قال ثنا عثمان بن سعيد قال ثنا حبان بن على العنزى عن مثنى بن صباح عن عمرو بن شعيب عن معاذ بن جبل قال كنا مع رسول الله صلعم فذكر القوم رجلا فقالوا ما ياكل الا ما اطعم وما يرحل الا ما رحل له وما اضعفه فقال رسول الله صلعم اغتبتم اخاكم فقالوا يا رسول الله وغيبته ان تحدّث بما فيه فقال بحسبكم ان تحدّثوا عن اخيكم ما فيه

Lignes 16-19. — Cf. *Kanz*, VII, p. 55, n° 437, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et Ibn Khuzaima :

عن على قال امر رسول الله صلعم ابن مسعود ان يصعد شجرة فياتى منها بشئ فنظر اصحابه الى حموشة ساقيه فضحكوا منها فقال رسول الله صلعم ما يضحككم لرجل عبد الله اثقل فى الميزان يوم القيامة من أُحُد

Ibid., n° 447, d'après Ibn Djârir :

عن معاوية بن قرة عن ابيه ان ابن مسعود كان يجنى لهم نخلة فهبت الريح فكشفت عن ساقيه فضحكوا من دقة ساقيه فقال رسول الله صلعم اتضحكوا من دقة ساقيه والذى نفسى بيده لهما اثقل فى الميزان يوم القيامة من جبل أُحُد

Ḥadîth voisin in Abû Nu'aim, *Ḥilyat*, I, p. 127.

PAGE 74.

Lignes 1-3. — Cf. ci-dessous, p. 75, l. 1-4; *Kanz*, VIII, p. 223, n° 3551, d'après Ibn 'Asâkir :

عن سليمان بن حبيب قال دخلت فى نفر على ابى امامة فاذا شيخ قد رق وكبر واذا عقله ومنطقه افضل مما يرى من منظره فقال فى اول ما حدثنا ان مجلسكم هذا من بلاغ الله اياكم وحجته عليكم فان رسول الله صلعم قد بلغ ما ارسل به وان اصحابه قد بلغوا ما سمعوا فبلغوا ما تسمعون ثلاثة كلهم ضامن على الله حتى يدخل الجنة او يرجعه بما نال من اجر وغنيمة فاصل فصل فى سبيل الله فهو ضامن على الله حتى يدخله الجنة او يرجعه بما نال من اجر وغنيمة ورجل توضا ثم غدا الى المسجد فهو ضامن على الله حتى يدخله الجنة ويرجعه بما نال من اجر وغنيمة ورجل دخل بيته بسلام ثم قال ان فى جهنم جسرا له سبع قناطير على اوسطهن القضا فيجاء بالعبد حتى اذا انتهى الى القنطرة الوسطى قيل ماذا عليك من الدين فيحسبه ثم تلا هذه الاية ولا تكتمون الله حديثا ※ فيقول يا رب على كذا وكذا فيقول اقض دينك فيقول ما لى شى ما ادرى ما اقضى به فيقال خذوا من حسناته فما زال يوخذ من حسناته حتى ما يبقى له من حسنة فاذا فنيت من حسناته فيقال خذوا من سيآت من يطلبه فركبوا عليه قال فلقد بلغنى ان رجالا يجيئون بامثال الجبال من الحسنات فما يزال يوخذ لمن يطلبهم حتى ما يبقى لهم حسنة ثم يركب عليهم سيآت من يطلبهم حتى يرد عليهم

امثال الجبال ثم قال اياكم والكذب فان الكذب يهدى الى الفجور والفجور يهدى الى النار وعليكم بالصدق فان الصدق يهدى الى البر والبر يهدى الى الجنة ثم قال ايها الناس لانتم افضل من اهل الجاهلية ان الله تعالى قد جعل لاحدكم الدينار ينفقه فى سبيل الله بسبعمائة دينار والدرهم بسبعمائة درهم ثم انكم صادون تمسكون اما والله لقد فتحت الفتوح بسيوف ما حليتها الذهب والفضة ولكن حليتها العلاق والانك والحديد

Ligne 7. — Le mot : تَنْطِفُ (qu'on pourrait peut-être aussi lire تنظف) signifie : dégoutter (cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 153).

Ce sens paraît mieux convenir que celui de la lecture : تَنظِفُ.

Lignes 11-15. — Ibn Sa'd, VIII, p. 91 :

اخبرنا معن بن عيسى حدثنا هشام بن سعد عن زيد بن اسلم ان نبى الله صلعم فى الوجع الذى توفى فيه اجتمع اليه نساوه فقالت صفية بنت حيى اما والله يا نبى الله لوددت ان الذى بك بىّ فغمزنها ازواج النبى صلعم وابصرهن رسول الله صلعم فقال مضمضن فيقلن من اىّ شئ يا نبى الله قال من تغامزكن بصاحبتكن والله انها لصادقة

Ṣafiya ibnat Ḥuyaiy (صفية بنت حُيى). Cf. *Enc. Islam*, sub Ṣafiya bint Ḥuyaiy; *Usd*, V, p. 490.

PAGE 75.

Lignes 1-4. — Cf. Muslim, XVI, 135 :

حدثنا قُتَيْبَة بن سعيد وعلىّ بن حُجْر قالا حدثنا اسماعيل وهو ابن جعفر عن العلا عن ابيه عن ابى هريرة ان رسول الله صلعم قال اتدرون ما المُفْلِس [قال المفلس فينا من لا درهم له ولا متاع فقال] ان المفلس من امتى يأتى يوم القيامة بصلاة وصيام وزكاة ويأتى قد شتم هذا وقذف هذا واكل مال هذا وسفك دم هذا [وضرب هذا] فَيُعْطَى هذا من حسناته وهذا من حسناته فان فَنِيَتْ حسناته قبل ان يقضى ما عليه أُخِذَ من خطاياهم فَطُرِحَتْ عليه ثم طُرِحَ فى النار

Kanz, II, p. 243, n° 5199, d'après *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Abû Dawud et al-Tirmidhî, d'après Abû Huraira même tradition depuis اتدرون avec quelques variantes : من au lieu de ما, omission des phrases que j'ai placées entre crochets.

Cf. ci-dessus, p. 74, l. 1-3.

Pour le commentaire du mot مفلس et de toute la tradition, Nawâwî (*Commentaire de Muslim*, XVI, p. 135-136) l'explique comme suit :

معناه ان هذا حقيقة المفلس واما من ليس له مال ومَن قل ماله فالناس يسمونه مفلسًا وليس هو حقيقة المفلس لان هذا امر يزول وينقطع بموته وربّما ينقطع بيسار يحصل له بعد ذلك فى حياته وانما حقيقة المفلس هذا المذكور فى الحديث فهو الهالك الهلاك التام والمعدوم الاعدام المقطع فتؤخذ حسناته لغرمائه فاذا فرغت حسناته اخذ من سيئاتهم فوضع عليه ثم القى فى النار فتمت خسارته وهلاكه وافلاسه قال المازرى وزعم بعض المبتدعة ان هذا الحديث معارض لقوله تعالى « لا تزر وازرة وزر اخرى » (*C*, VI, 164, XVII, 16, XXXV, 19, XXXIX, 9, LIII, 39) وهذا الاعتراض غلط منه وجهالة بينة لانه انما عوقب بفعله ووزره وظلمه فتوجهت عليه حقوق لغرمائه فدفعت اليهم من حسناته فلما فرغت وبقيت بقية قوبلت على حسب ما اقتضته حكمة الله تعالى فى خلقه وعدله فى عباده فاخذ قدرها من سيئات خصومه فوضع عليه فعوقب به فى النار فحقيقة العقوبة انما هى بسبب ظلمه ولم يعاقب بغير جناية وظلم منه وهذا كله مذهب اهل السنة والله اعلم

Le sens de la tradition c'est que le véritable « *muflis* » est celui-ci, quoique les gens nomment ainsi à tort celui qui n'a que peu ou pas du tout de fortune, car c'est là une situation qui cesse et s'interrompt soit par la mort de celui qui en est victime soit par la chance qui le favorise ensuite durant sa vie.

Le vrai « *muflis* » celui auquel il est fait allusion dans la tradition, c'est celui qui est perdu, d'une perdition totale, supprimé d'une suppression absolue, ses bonnes actions sont prises pour ses concurrents et quand il ne reste plus rien de ses bonnes actions, on prend leurs mauvaises actions et on les lui impute puis il est jeté dans le feu de l'enfer; ainsi sa perte, sa ruine, sa perdition sont consommées.

Al-Mâzirî dit : certains innovateurs prétendent que cette tradition est en contradiction avec les mots du Coran : « Nulle âme chargée ne le sera du fardeau d'autrui ». Mais cette apparente contradiction est le résultat d'une erreur et d'une ignorance évidente, car le coupable est châtié de ses mauvaises actions, de ses fautes et de ses péchés et les droits qu'ont ses concurrents sur lui lui sont imputés et on les crédite de ses bonnes actions et quand on a terminé, s'il en reste, ce reliquat est agréé en proportion du décret que Dieu le très haut a pris à son égard en le créant et en sa justice envers ses créatures; on prend alors la contre-valeur de ce reliquat en mauvaises actions de son adversaire, on les lui impute, et on l'en châtie en le jetant au feu de l'enfer; et c'est là le châtiment véritable, que celui qui est subi en raison des péchés et nul n'est châtié sans qu'il ait accompli de péché.

Tout ceci est la doctrine sunnite mais Dieu est le plus savant.

Ligne 5. — *Qâṣṣ* (قاصّ). Cf. *Enc. Islam*, sub *Ḳiṣṣa; Taḥdhîr*, p. 76-77, Massignon, *Lexique technique de la mystique*, p. 103, 143 et suiv.

Ibn al-Athîr, III, p. 257 :

القاص الذى يأتى بالقصة على وجهها كانه يتتبع معانيها والفاظها

Le *qâṣṣ* est celui qui raconte une histoire comme elle est et comme s'il en suivait pas à pas le sens et les termes qu'il emploie.

Lignes 6-7. — Ibn al-Musayyib (ابن المسيّب) : sans doute Sa'îd ibn al-Musayyib ou Musayyab. Cf. *Tahdhîb*, IV, p. 84, n° 145, XII, p. 310, n° 1686; Ibn Sa'd, V, p. 88.

Ligne 8. — 'Abd al-Raḥman ibn al-Qâsim (عبد الرحمن بن القاسم) : sans doute le disciple de l'imâm Mâlik. Cf. *Enc. Islam*, sub Ibn al-Ḳâsim.

Lignes 9-12. — Cf. *Taḥdhîr*, IX, p. 59.

وروى الامام احمد عن عبد الجبار الخولانى قال دخل رجل من اصحاب رسول الله صلعم المسجد فاذا كعب يقص قال من هذا قال كعب يقص قال سمعت رسول الله صلعم يقول لا يقص الا امير او مامور او مختال قال فبلغ ذلك كعبا فما رؤى يقص بعد

Ibid., p. 72 :

اخرج ابو عاصم النبيل فى جزئه من طريق صالح بن ابى غريب عن كثير بن مرة ان عوف بن مالك وابن عبد كلال دخل مسجد حمص فرايا جماعة فقال عوف ما هذا فقالوا كعب يقص فقالا يا ويحه اما سمع حديث رسول الله صلعم لا يقص على الناس الا امير او مأمور او مختال

Cf. *Taysîr*, III, p. 388, d'après Abû Dawud :

عن عوف بن مالك رضى الله عنه قال قال رسول الله صلعم لا يقص على الناس الا امير او مامور او مختال

Traditions analogues in *Kanz*, V, p. 212, n° 4355, d'après Ibn Ḥanbal et Muslim, d'après Ibn 'Amru; *ibid.*, n° 4354; *Djâmi'*, II, p. 88, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après 'Awf ibn Mâlik et Ka'b ibn 'Iyâḍ (le *Kanz*, porte, sans doute par une erreur de lecture عروة au lieu de عوف).

Variantes graphiques curieuses in *Kanz*, III, p. 206, n° 3170, d'après al-Ṭabarânî dans le *Kabîr*, d'après 'Awf ibn Mâlik et Ka'b ibn 'Iyâḍ (le mot القصاص

du texte précédent est remplacé par القضاة) et *ibid.*, p. 208, n° 3220, d'après Abû Dawud, d'après ʿAwf ibn Mâlik (qui remplace dans la tradition du *Taysîr* le mot يقص par يقضى et omet : على الناس).

Pour le commentaire de cette tradition, cf. *Taysîr, loc. cit.*, supra; Ibn al-Athîr, III, p. 257-258.

Cf. même tradition ci-dessous, p. 76, l. 11-15.

Sur Dhul Kalâʿ (ذو الكلاع), cf. *Usd*, II, p. 143; *Iṣâba*, I, p. 492, n° 2505; Ibn Saʿd, VII *b*, p. 152.

C'est un roi ḥimyarite du Yémen appelé Sumayfaʿ et dont la *kunya* est Abû Shuraḥbîl. Sa parenté avec Kaʿb que ʿAwf ibn Mâlik appelle fils de son oncle maternel n'a pu être établie; serait-ce simplement une parenté lointaine par Ḥimyar?

Sur ʿAwf ibn Mâlik (عوف بن مالك). *Tahdhîb*, VIII, p. 168, n° 303; Ibn Saʿd, IV *b*, p. 22, VII *b*, p 123; *Iṣâba*, III, p. 43, n° 6101; *Usd*, IV, p. 156.

Sur Kaʿb al-Aḥbar (كعب الاحبار), cf. *Enc. Islam*, sub Kaʿb al-Aḥbar et plus spécialement sa généalogie in Nawâwî (Wustenfeld, *Tahdhîb al-asmâ'*, p. 523). (*Asmâ'*, II *b*, p. 68, n° 90).

Lignes 12-14. — Cf. *Taḥdhîr*, X, p. 64.

اخرج ابو نعيم عن عاصم الأحول قال ارسلتنى ام الدردا الى نوف البكالى والى رجل اخر كان يقص فى المسجد وقالت قل لهما اتقيا الله ولتكن موعظتكما الناس لا نفسكما

Ibid., p. 69 :

واخرج ابن ابى شيبة والمروزى عن جبير بن نفير الحضرمى ان ام الدرداء بعثته الى نوفل بن فلان وقاص معه يقصان فى المسجد فقالت قل لهما فليتقيا الله وتكون موعظتهما للناس لانفسهما

Ligne 16. — Cette tradition est connue. Cf. *Enc. Islam*, sub *Ḳiṣṣa; Kanz*, V, p. 236, n° 4834, d'après al-Marûzî dans *al-ʿIlm*, al-Naḥḥâs dans *al-Nâsikh* et al-ʿAskârî dans *al-Mawâʿiẓ* :

قال البحترى قال دخل على بن ابى طالب المسجد فاذا رجل يخوف فقال ما هذا فقالوا رجل يذكر الناس فقال ليس برجل يذكر الناس ولكنه يقول انا فلان بن فلان اعرفونى فارسل اليه فقال اتعرف الناسخ من المنسوخ فقال لا قال فاخرج من مسجدنا ولا تذكر فيه

Même tradition in *Taḥdhîr*, X, p. 66, avec les mêmes sources plus Ibn Abî

Shaiba, Abû Ḥaithama et al-Marûzî ensemble dans *Kitâb al-ʿIlm*, Abû Dawud et al-Naḥḥâs dans *al-Nâsikh wal-Mansûkh*, d'après Abû ʿAbd al-Raḥman al-Sulamî; *Kanz*, V, p. 236, n° 4835, d'après al-Marûzî dans *al-ʿIlm*.

عن ابى يحيى قال مر بى علىّ وانا اقص فقال هل عرفت الناسخ من المنسوخ قلت لا قال انت ابوا اعرفونى

Même tradition in *Taḥdhîr*, X, p. 68.

Lignes 17-18. — Cf. *Kanz*, V, p. 236, n° 4838, d'après Musaddad :

عن سعيد بن ابى هند ان عليا مرّ بقاص فقال ما يقول قالوا يقص قال ولكن يقول اعرفونى

PAGE 76.

Lignes 2-3. — Cf. *Taḥdhîr*, X, p. 67 :

واخرجه المروزى عن سالم ان ابن عمر كان يلقى خارجًا من المسجد فيقول ما اخرجنى الّا صوت قاصكم هذا

Lignes 3-4. — Cf. *Taḥdhîr*, X, p. 67. D'après cet ouvrage la *Qiṣṣa* n'existait pas à l'époque du Prophète, ni d'Abû Bakr, ni de ʿUmar, ni de ʿUthmân, elle n'apparut qu'au moment de la *Fitna*. — Cette opinion, qui semble en contradiction avec celle exprimée par Mâlik dans notre texte, est citée par Suyûṭi sous l'autorité d'Ibn Abî Shaiba, d'al-Marûzî, d'après Ibn ʿUmar; cf. *ibid.*, p. 74.

Lignes 4-7. — Cf. *Taḥdhîr*, X, p. 74 :

قال ومن كتاب الجامع للشيخ ابى محمد بن ابى زيد وانكر مالك القصص فى المسجد وقد قال تميم الدارى لعمر بن الخطاب دعنى ادع الله واقص واذكر الناس فقال عمر لا فعاد عليه فقال انت تريد ان تقول انا تميم الدارى فاعرفونى

Lignes 7-9. — Ce fait, de faire chasser un conteur par la garde, nous est rapporté à plusieurs reprises. Cf. *Taḥdhîr*, X, p. 68, 69, 74.

Lignes 10-11. — Cf. *Kanz*, V, p. 236, n° 4830, d'après al-Marûzî dans *al-ʿIlm* :

عن ابى نضرة قال استاذن تميم الدارى عمر بن الخطاب فى القصص فقال الذبح ثم اذن له بعد

Ibid., n° 4831, d'après al-'Askari dans *al-Mawâ'iẓ* :

عن بِشر بن عاصم قال جاء تميم الدارى الى عمر فاستأذنه فى القصص فقال نعم وهو الذبح

Taḥdhîr, IX, p. 59 :

وروى الطبرانى بسند جيد عن عمرو بن دينار ان تميما الدارى استأذن عمر فى القصص فأبى ان يأذن له ثم استأذنه فأبى ان يأذن له ثم استأذنه فقال ان شئت واشار بيده يعنى الذبح

Ibid., p. 60 :

فروى الطبرانى عن خباب بن الارت عن النبى صلعم قال ان بنى اسرائيل لما هلكوا قصوا قال وقد اشار عمر الى تميم انه الذبح لما يخشى عليه من الترفع عليهم والاعجاب

Ibid., X, p. 65 :

اخرج ابن عساكر عن حميد بن عبد الرحمن ان تميما الدارى أستأذن عمر فى القصص سنين فأبى ان يأذن له فاستأذنه فى يوم واحد فلما اكثر عليه قال له ما تقول قال اقرا عليهم القرآن وامرهم بالخير وانهاهم عن الشر قال عمر ذلك الذبح ثم قال عط قبل ان اخرج فى الجمعة فكان يفعل ذلك يوما واحدا فى الجمعة

Sur Tamîm al-Dârî (تميم الدارى) le premier *Qâṣṣ*, cf. *Enc. Islam*, sub Tamîm al-Dârî; *Usd*, I, p. 215; *Iṣâba*, I, p. 183, n° 837; *Tahdhîb*, I, p. 511, n° 951.

Lignes 11-15. — Cf. ci-dessus, p. 75, l. 9-12, même tradition, mêmes personnages.

Le lieu est ici précisé : la mosquée de Ḥimṣ. A remarquer ما يمنعهم, alors qu'on attendrait plutôt : ما يمنعه.

Lignes 15-17. — Cf. *Taḥdhîr*, IX, p. 61 :

وروى المروزى والطبرانى عن سعيد بن عبد الرحمن الغفارى ان سلم بن نمير التجيبى (*sic*) كان يقص على الناس وهو قائم فقال له صلة بن الحارث الغفارى وهو من اصحاب النبى صلعم والله ما تركنا عهد نبينا ولا قطعنا ارحامنا حتى قمت انت واصحابك بين اظهرنا

A la ligne 16, le nom du traditionniste est écrit سلم بن عِتْر (Sulaim ibn 'Itr). Ce nom est transformé dans la tradition citée par Suyûṭî en Sulaim ibn Nu-

mair (سُلَيْم بن نُمَيْر); peut-être n'est-ce là qu'une erreur de lecture عمر étant très voisin de نمر.

Ce traditionniste est cité à plusieurs reprises dans *Kindî* (cf. *Indices*, sub سُلَيْم بن عِتْر التُجِيبِى) et dans *Futûḥ* (cf. *Indices*, sub سُلَيْم بن عِتْر التجيبى).

Une note dans *Kindî* (p. 14, note 1) indique que les *Khiṭaṭ* (Maqrîzî, I, p. 300) mentionnent un سُلَيْمان بن عِتْر et *Nudjûm* (Abul Maḥâsin, Juynboll, I*a*, p. 103) un سلم بن عُمَيْر التجيبى ou : النجيبى et ajoute que ces noms sont proches de سُلَيْم بن عتر التجيبى qui se trouve dans le *Kitâb al-Quḍâ*.

Cf. *Kindî*, p. 303, 307-311 où il est considéré comme *Qâṣṣ*.

PAGE 77.

Lignes 1-4. — Sur Salmân al-Fârisî, cf. *supra*, p. 24.

L'expression *Kafâfan lâ ʿalayya wa lâ li* (كفافًا لا علىّ ولا لى) est expliquée ainsi par Ibn al-Athîr (IV, p. 29) dans un ḥadîth de ʿUmar :

وَدَدْتُ انى سَلِمْتُ مِن الخلافة كفافًا لا علىّ ولا لى الكفاف هو الذى لا يفضل عن الشى ويكون بِقَدْرِ الحاجة اليه وهو نصب على الحال وقيل اراد به مكفوفًا عنى شرُّها وقيل معناه ان لا تنال منى ولا انال منها اى تَكُفّ عنى وا كُفّ عنها

« J'aimerais à être délivré du *califat* qui ne m'est ni une charge ni un avantage. Le mot الكفاف signifie ce qui n'est pas superflu dans une chose et existe dans la mesure où elle est nécessaire et ce mot au cas direct est construit en hâl. On dit aussi que cette expression signifie que le mal a été éloigné de moi, une autre opinion veut que sa signification soit que (le *califat*) n'obtienne rien de moi et que moi je n'obtienne rien de lui, c'est-à-dire qu'il s'écarte de moi et que je m'en écarte. »

La tradition citée par Ibn al-Athîr se trouve avec une légère variante in Muslim (XII, p. 204-205).

Ligne 5. — Il faut sans doute lire : ..... الحمد لله على comme à la page 39.

Lignes 11-16. — La même tradition est répétée deux fois avec *isnâd* différent. Cf. Muslim, XIII, p. 230 :

حَدَّثَنَا عَبْدُ الله بن مَسْلَمَةَ بن قَعْنَبٍ حَدَّثَنَا يَعْقُوبُ يَعْنِى بن محمد بن طَحْلَاءَ عن ابى الرِّجَال محمد

بن عبد الرحمن عن امه عن عائشة قالت قال رسول الله صلعم يا عائشة بيتٌ لا تَمْرَ فيه جياعٌ اَهْلُهُ يا عائشة بيت لا تَمْرَ فيه جياع اهله او جاع اهله قالها مَرَّتَيْنِ او ثَلاثًا

Même tradition in *Kanz*, VI, p. 274, n° 4927 et *Djâmi'*, I, p. 125, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Muslim, Abû Dawud, al-Tirmidhî, Ibn Mâdja, d'après 'Â'isha; (ou précédée des mots : يا عائشة) in *Kanz*, VI, p. 274, n° 4945, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Muslim, d'après 'Â'isha.

Cf. *ibid.*, VIII, p. 239, n° 3785.

Lignes 16-17. — L'explication de cette tradition qui raconte l'occasion dans laquelle l'Envoyé de Dieu prononça ces paroles se trouve in *Sîrat al-Ḥalabiya* (III, p. 133) : Le Prophète demandant à Umm Hânî si elle avait de la nourriture chez elle, elle lui répondit : je n'ai que des restes secs que j'ai honte de te présenter. L'Envoyé de Dieu se les étant fait apporter, les brisa dans de l'eau. Comme elle apportait du sel, le Prophète lui demanda : as-tu d'autres condiments? Je n'ai rien, lui répondit-elle, que du vinaigre. Lui en ayant fait apporter, il en versa sur le plat et en mangea puis dit : *al-ḥamdu lillah* : le meilleur condiment est le vinaigre, ô Umm Hânî, une maison qui a du vinaigre ne peut être tenue pour dépourvue.

Le même ouvrage conte un trait analogue du Prophète à l'égard des gens de sa maison (*ibid.; Taysîr*, II, p. 358). Cf. Muslim, XIV, p. 6, même ḥadîth, même *isnâd* que dans Ibn Wahb avec عبد الله بن عبد الرحمن الدّارمى au lieu de حرملة et l'indication des variantes إِدَام et أُدُم; *Kanz*, VIII, p. 14, n° 308; *Djâmi'*, II, p. 187, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, Muslim, Abû Dawud, al-Tirmidhî, al-Nasâ'î, Ibn Mâdja, d'après Djâbir, et d'après Muslim et al-Tirmidhî, d'après 'Â'isha.

Traditions d'un sens voisin in *Kanz* (IV, p. 20, n° 483, p. 310, n° 6299, V, p. 66, n° 1354).

Lignes 17-19. — Cf. *Futûḥ*, p. 256 :

ومنها حديث نافع بن يزيد وابن لهيعة عن ابى هانى الخولانى انه سمع ابا عبد الرحمن الحُبُلى عن عبد الله بن عمرو ان رسول الله صلعم قال كتب الله مقادير الخلائق قبل ان يخلق السموات والارض وعرشه على الماء بخمسين الف سنه ※ حدثناه ابو صدقة محمد بن عبد الاعلى عن نافع بن يزيد

وابو الاسود عن ابن لهيعة حديث احدهما نحو حديث صاحبه ※ حدثنا عبد الله بن صالح عن الليث بن سعد عن ابى هانى الخولانى باسناده نحو حديثيهما

Même tradition d'après Muslim, et al-Tirmidhî, d'après Ibn ʿAmru ibn al-ʿÂṣ in *Taysîr* (III, p. 174) et d'après Muslim, d'après Ibn ʿAmru in *Djâmiʿ* (II, p. 89) et d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Muslim, d'après Ibn ʿUmar in *Kanz* (I, p. 28, n° 500) et in Muslim (XVI, p. 203). Même tradition avec variantes : قدر pour كتب, المقادير au lieu de مقادير الخلائق et ارضين au lieu de ارض, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Tirmidhî, d'après Ibn ʿAmru in *Djâmiʿ*, II, p. 85, et *Kanz*, I, p. 28, n° 499 (ce dernier texte porte Ibn ʿUmar au lieu d'Ibn ʿAmru et ajoute وكتبها après المقادير); ces deux derniers textes suppriment la phrase : وعرشه على الماء.

Cf. *Kanz*, I, p. 33, n° 613.

PAGE 78.

Lignes 1-8. — Cf. Bukhârî, LXVII, 25 :

حدثنا الحُمَيْدى قال حدثنا سفيان حدثنا هشام عن ابيه عن زينب عن ام حبيبة قالت قلت يا رسول الله هل لك فى بنت ابى سفيان قال فأفعَلُ ماذا قلت تَنْكِحُ قال اتُحِبّين قلْتُ لسْتُ لك بمُخْلِيَةٍ وأحبُّ من شَرِكَنِى فيك أختى قال انها لا تَحِلّ لى قلتُ بلغنى انك تخطب قال ابنة ام سلمة قلت نعم قال لو لم تكن ربيبتى ما حَلّت لى أرضَعتنى وأباها ثُوَيْبَة فلا تَعْرِضْنَ علىّ بناتِكُنّ ولا اخواتِكُنّ وقال الليث حدثنا هشام دُرَّة بنت ابى سلمة

Ibid., 26 :

حدثنا عبد الله بن يوسف حدثنا الليثُ بن عُقَيْل عن ابن شهاب عن عُرْوة بن الزُبَيْر اخبره ان زينب ابنة ابى سلمة اخبرته ان ام حبيبة قالت قلتُ يا رسول الله انكحْ أُختى بنت ابى سفيان قال وتُحبّين قلت نعم لستُ لك بمُخْلِيَةٍ وأحَبُّ مَن شاركنى فى خير أُختى فقال النبى صلعم إنّ ذلك لا يَحِلّ لى قلتُ يا رسول الله فواللهِ إنّا لنتحدّث أنك تريد ان تنكح دُرّة بنت ابى سلمة قال بنت ام سلمة فقلتُ نعم قال فوالله لو لم تكن فى حَجْرى ما حَلّتْ لى انّها لابنةُ اخ من الرضاعة ارضعتنى وابا سلمة ثُوَيْبَة فلا تَعْرِضنّ علىَّ بناتكن ولا اخواتكن

Muslim, X, p. 25 :

حدثنا ابو كريب محمد بن العلا حدثنا ابو اسامة اخبرنا هشام اخبرنى ابى عن زينب بنت ام سلمة عن ام حبيبة بنت ابى سفيان قالت دخل علىّ رسول الله صلعم فقلت له هل لك فى اختى بنت ابى سفيان فقال افعلُ ماذا قلت تَنْكِحُها قال أَوَ تُحِبِّين ذلك قلتُ لستُ لك بمُخلِيةٍ وأَحَبُّ من شَرِكنى فى الخير اختى قال فانها لا تَحِلّ لى قلت فانى أُخْبِرْتُ انك تَخْطُبُ دُرّة بنت ابى سلمة قال بنت ام سلمة قلت نعم قال لو انهـا لم تكن ربيبتى فى حَجْرى ما حلّت لى انها ابنة اخ من الرضاعة ارضعتنى واباها ثُوَيْبة فلا تعرضن علىّ بناتكن ولا اخواتكن

Mêmes traditions avec quelques variantes in *Kanz*, III, p. 246, nos 3916, 3917.

Cf. *Kanz*, VIII, p. 250, nos 4063, 4066.

Zainab ibnat Abî Salama (زَيْنَب ابنت ابى سَلَمَة). Cf. Ibn Sa'd, VIII, p. 338; *Usd*, V, p. 468; *Iṣâba*, IV, p. 317, n° 484; *Tahdhîb*, XII, p. 421, n° 2802.

Umm Ḥabîba ibnat Abî Sufiân (امّ حَبِيبَة ابنت ابى سُفيان). Cf. Ibn Sa'd, VIII, p. 68; *Usd*, V, p. 573; *Tahdhîb*, XII, p. 419, n° 2794; *Iṣâba*, IV, p. 305, n° 434.

Durra ibnat Abî Salama (دُرّة ابنت ابى سَلَمَة). Cf. *Usd*, V, p. 449; *Iṣâba*, IV, p. 297, n° 396.

Thuaiba (ثُوَيْبَة), d'après *Kanz*, III, p. 246, n° 3916; ce serait une cliente des Banû Hâshim et d'après le même ouvrage (*ibid.*, n° 3917) une affranchie d'Abû Lahab qui allaita le Prophète.

Cf. *Usd*, V, p. 414; *Iṣâba*, IV, p. 257, n° 213.

PAGE 79.

Ligne 9. — Les nuits de 'Ashr sont sans doute ici les dix dernières nuits de ramaḍân quoique (cf. Lane, *Lexicon*, sub عَشْر) dans ce sens on fasse le plus souvent suivre le mot par الأواخِر les dernières, réservant à l'emploi du mot عشر seul, le sens : les dix premières nuits de dhul-ḥidjdja, d'autres disent de muḥarram.

Ligne 10. — Cf. *Kanz*, VIII, p. 122, n° 2251, d'après Muslim et Bukhârî dans *'Adhâb al-Qabr*.

عن عائشة قالت ما رايت رسول الله صلعم يومئذ او بعد يومئذ صلى صلوة الا قال فى دبر صلوته اللهم رب جبرئيل ومكائيل واسرافيل اعذنى من حر النار وعذاب القبر

Même tradition d'après ʿÂ'isha, d'après al-Nasâ'î in *Djâmiʿ* (I, p. 60) depuis اللهم (le texte porte جبريل, اسراقيل et اعوذ بك).

Sur Sarâfîl (سَرافِيل), cf. *Enc. Islam*, sub Isrâfîl.

Lignes 17-18. — Cf. *Kanz*, IV, p. 14, n° 326; *Djâmiʿ*, II, p. 102, d'après Ibn Abil-Dunyâ dans *al-Faradj* par l'intermédiaire d'al-Khalîl ibn Murra, d'après un jurisconsulte de Transjordanie :

كان اذا اصابه غم اوكرب يقول حسبى الرب من العباد حسبى الخالق من المخلوقين حسبى الرازق من المرزوقين حسبى الله الذى هو حسبى حسبى الله ونعم الوكيل حسبى الله لا اله الا هو عليه توكلت وهو رب العرش العظيم

Cf. *Kanz*, IV, p. 284, n° 3797.

PAGE 80.

Lignes 2-3. — Cf. *Kanz*, III, p. 38, n° 754, d'après Ibn Abî Shaiba, al-Djundî et al-ʿAskarî dans *al-Mawâʿiẓ*, et d'après al-Bukhârî et Muslim, d'après al-Khaṭîb dans *Talkhiṣ al-Mutashâbih* :

عن على قال قال النبى صلعم يا على ان اكثر دعاء من كان قبلى من الانبياء ودعائى يوم عرفة ان اقول لا اله الا الله وحده لا شريك له له الملك وله الملك (الحمد lire sans doute) يحيى ويميت وهو على كل شى قدير اللهم اجعل فى بصرى نورًا وفى سمعى نورا وفى قلبى نورا اللهم اشرح لى صدرى ويسر لى امرى اللهم انى اعوذ بك من وسواس الصدر وشتات الامر وفتنة القبر وشر ما يلج فى الليل وشر ما يلج فى النهار وشر ما تجرى به الرياح وشر بوائق الدهر

traditions analogues, *ibid.*, n°s 752, 755.

Ibid., IV, p. 237, n° 4979, d'après Ibn Abî Shaiba :

※ مسند ابن عباس رضى الله عنه ※ بتّ عند خالتى ميمونة فسمعت النبى صلعم يقول فى

تجوده اللهم اجعل فى قلبى نورًا واجعل فى سمعى نورًا واجعل فى بصرى نورا واجعل امامى نورًا واجعل خلفى نورًا واجعل تحتى نورًا واعظم لى نورًا

Lignes 7-10. — Cf. *Kanz*, IV, p 174, n° 3844, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Bukhârî, Abû Dawûd, al-Tirmidhî et al-Nasâ'î, d'après Djâbir :

اذا هم احدكم بالامر فليركع ركعتين من غير الفريضة ثم ليقل اللهم انى استخيرك بعلمك واستقدرك بقدرتك واسئلك من فضلك العظيم فانك تقدر ولا اقدر وتعلم ولا اعلم وانت علام الغيوب اللهم ان كنت تعلم ان هذا الامر ويسميه باسمه خير الىّ فى دينى ومعاشى وعاقبة امرى فاقدره لى ويسره ثم بارك لى فيه اللهم وان كنت تعلمه شر الىّ فى دينى ومعاشى وعاقبة امرى فاصرفنى عنه واصرفه عنى واقدر لى الخير حيث كان ثم رضنى به

Tradition voisine de celle-ci, *ibid.*, n° 3852, et in *Taysîr*, II, p. 223.

PAGE 81.

Lignes 1-3. — Ces formules dont le début se trouve à la page précédente sont classiques (ci-dessus p. 80, l. 19-20). Cf. *Bois à épigraphes*, I, p. 4; *Kanz*, III, p. 12, n° 252; IV, p. 19, n° 471.

C, XXXVII, 180, 181, 182. Cf. *Tafsîr*, XXIII, p. 74.

Ligne 5. — *C*, XVII, 46. Cf. *Tafsîr*, XV, p. 65.

Ligne 12. — *C*, LXV, 12. Cf. *Tafsîr*, XXVIII, p. 98-100.

Lignes 13-24. — Les restitutions ont été faites d'après la tradition citée par Muslim. Cependant à la ligne 13, je n'ai pas restitué le nom du traditionniste quoiqu'il semble qu'il s'agisse de ʿAyyâsh ibn ʿAbbâs al-Qitbânî (عياش بن عباس القتبانى). (Cf. *Tahdhîb*, VIII, p. 197, n° 361; IBN SAʿD, VII *b*, p. 204); aucun des textes parallèles ne donne le même *isnâd* que celui d'Ibn Wahb.

Cf. MUSLIM, XII, p. 113-117 :

حدثنى ابو طاهر احمد بن عمرو بن سَرْح اخبرنا ابن وهب اخبرنى يونس عن ابن شهاب قال حدثنى كثير بن عباس بن عبد المطلب قال قال عباس شهِدْتُ مع رسول الله صلعم يوم حنين

NOTE POUR LE RELIEUR.

Ces quatre pages représentent les faux-titre et titre généraux du volume

Le Djamiᶜ d'Ibn Wahb, II, Commentaire.

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

II

COMMENTAIRE

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

TEXTES ARABES, TOME III

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

ÉDITÉ ET COMMENTÉ

PAR

J. DAVID-WEILL

II

COMMENTAIRE

LE CAIRE
IMPRIMERIE DE L'INSTITUT FRANÇAIS
D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

1941-1948

فلزِمْتُ انا وابو سفيان بن الحارث بن عبد المطلب رسول الله صلعم فلم نفارقْهُ ورسول الله صلعم على بَغْلةٍ له بيضاء اهداها له فَرْوَة بن نُفَاثة الجُذامِى فلما التقى المسلمون والكُفّار ولّى المسلمون مُدْبِرِينَ فَطَفِقَ رسول الله صلعم يَرْكُضُ بَغْلتَهُ قِبَلَ الكُفّار قال عباس وانا آخِذٌ بلجام بغلة رسول الله صلعم اكفها ارادة ان لا تسرع وابو سفيان آخِذٌ بركاب رسول الله صلعم فقال رسول الله صلعم أىْ عباس نادِ اصحاب السَّمُرة فقال عباس «وكان رجلًا صَيِّتًا» فقلتُ بأعلَى صوتى أيْنَ اصحاب السَّمُرة قال فوالله لكانَّ عَطْفَتَهُم حين سمعوا صَوْتى عَطْفَةُ البقر على اولادها فقالوا يا لبيك يا لبيك قال فاقتتلوا والكُفّار والدعوة فى الانصار يقولون يا معشر الانصار يا معشر الانصار قال ثم قُصِرَتِ الدعوة على بنى الحارث بن الخزرج فقالوا يا بنى الحارث بن الخزرج يا بنى الحارث بن الخزرج فنظر رسول الله صلعم وهو على بغلته كالمتطاول عليها الى قتالهم فقال رسول الله صلعم هذا حين حَمِىَ الوطيس قال ثم اخذ رسول الله صلعم حصياتٍ فرمى بهن وجوه الكفار ثم قال انهزموا وربّ محمد قال فذهبْتُ انظرُ فاذا القِتال على هيئته فيما ارى قال فوالله ما هو الا ان رماهم بحَصياته فما زلت ارى حدهم كليلا وامرهم مدبرًا

وحدثناه اسحق ابن ابراهيم ومحمد بن رافع وعبْد بن حميد جميعا عن عبد الرزاق اخبرنا مَعْمَر عن الزُّهرى بهذا الاسناد نحوه غير انه قال فروة بن نُعَامَة الجُذامى وقال انهزموا ورب الكعبة انهزموا ورب الكعبة وزاد فى الحديث حتى هَزَمَهُم الله قال وكانى انظر الى النبى صلعم يركُضُ خلفهم على بلغته وحدثناه ابن ابى عمر حدثنا سفيان بن عيينة عن الزهرى قال اخبرنى كثير بن العباس عن ابيه قال كنتُ مع النبى صلعم يوم حنين وساق الحديث غير ان حديث يونس وحديث معمر اكثر منه واتم

Ibn Sa'd, II *a*, p. 112; *Tafsîr*, X, p. 71-72 :

اخبرنا محمد بن حميد العَبْدى عن معمر عن الزهرى عن كثير بن عباس بن عبد المطلب عن ابيه قال لمّا كان يوم حنين التقى المسلمون والمشركون فولّى المسلمون يومئذ فلقد رايت رسول الله وما معه احد إلّا ابو سفيان بن الحارث بن عبد المطّلب اخذ بغَرْز النبىّ صلعم والنبى ما يألو ما اسرع نحو المشركين قال فاتيته حتّى اخذت بلجامه وهو على بغلته له شَهْباء فقال يا عباس نادِ يا اصحاب السَّمُرَة قال وكنت رجلا صيتا فناديت بصوتى الاعلى اين اصحاب السمرة فأقبلوا كأنهم الابل اذا حنّت الى اولادها يا لبيك يا لبيك واقبل المشركون فالتقوا هم والمسلمون ونادت الانصار يا معشر الانصار مرّتين ثم قصرت الدعوى فى بنى الحارث ابن الخزرج فنادوا يا بنى الحارث بن الخزرج فنظر النبىّ وهو على بغلته كالمتطاول الى قتالهم فقال هذا حين حَمِىَ الوَطِيس ثم اخذ بيده من الحصا فرماهم بها ثم قال انهزموا وربّ الكعبة قال فوالله ما زال امرهم مُدْبِرًا وحَدُّهم كَلِيلاً حتى هزمهم الله فكأنى انظر الى النبىّ صلعم يَرْكُضُ خلْفَهم على بغلته له

Le *Tafsîr* présente avec Ibn Sa'd quelques différences : dans l'isnad : au lieu du début jusqu'aux mots عن معمر le texte du *Tafsîr* porte : حدثنا محمد بن عبد الاعلى قال ثنا محمد بن ثور dans le texte :

Ligne 2 : قال avant لقد رأيت.
رسول الله au lieu de النبى.

Ligne 3 : اخذًا بغرز au lieu de اخذ بغرز.
ما يالو au lieu de لا يالو.

Ligne 4 : اصحاب au lieu de يا اصحاب.

Ligne 5 : قال est omis.
فناديت au lieu de فاذنت.
فاقبلوا au lieu de فالتفتوا.

Ligne 6 : يقولون avant لبيك.
لبيك trois fois.
نادت au lieu de تنادت.

Ligne 7 : مرتين est omis.
الدعوى au lieu de الدعوة.
فنادوا au lieu de فتنادوا.

Ligne 8 : رسول الله au lieu de النبى.
الحصاء au lieu de الحصباء.

Ligne 9 : انهزموا ورب الكعبه répété deux fois.

Ligne 10 : قال فلكانى au lieu de فكانى.
رسول الله au lieu de النبى . له après بغلته est omis.

Sirat, III, p. 273 :

قال ابن اسحق فحدثنى الزهرى عن كثير بن العباس عن ابيه العباس بن عبد المطلب قال انى لمع رسول الله صلعم آخذ بحكمة بغلته البيضاء قد شجّرتُها بها قال وكنت امرأً جسيمًا شديد الصوت قال ورسول الله صلعم يقول حين راى ما راى من الناس اين ايها الناس فلم ار الناس يلوون على شئ فقال يا عباس اصرخ يا معشر الانصار يا معشر اصحاب السمرة قال فاجابوا لبيك لبيك قال فيذهب الرجل ليثنى بعيره فلا يقدر على ذلك فياخذ درعه فيقذفها فى عنقه وياخذ سيفه وترسه فيقتحم عن بعيره ويخلى سبيله فيؤم الصوت حتى ينتهى الى رسول الله صلعم حتى اذا اجتمع اليه منهم

مائة استقبلوا الناس فاقتتلوا وكانت الدعوى اول ما كانت بالانصار ثم خلصت اخيرا بالخزرج وكانوا صبرا عند الحرب فاشرف رسول الله صلعم فى ركائبه فنظر الى مجتلد القوم وهم يجتلدون فقال الان حمى الوطيس

Kanz, V, p. 305, n° 5604, d'après al-ʿAskarî dans *al-Amthâl* :

عن العباس بن عبد المطلب قال لقد شهدت مع رسول الله صلعم يوم حنين وما معه الا انا وابو سفيان بن الحارث فلزمنا النبى صلعم فلم نفارقه وهو على بغلته شهباء وانا آخذ بلجامها اكفها وهو لا يالو ما اسرع نحو المشركين فقال لى ناد اصحاب السمرة فاقبل المسلمون ونظر وهو كالمتطاول الى قتالهم فقال هذا حين حمى الوطيس ثم اخذ حصيات فرمى بها وجوههم وقال هزموا ورب الكعبه فهزمهم الله فكانى انظر الى النبى صلعم خلفهم يركض على بغلته

Même tradition avec quelques variantes in *Sîrat Ḥalabiya*, III, p. 153 et suiv.; *Khamîs*, II, p. 102-108; Cf. *Handbook*, sub Ḥunain.

Sur Farwa ibn Nufâtha (فَرْوَة بن نُفَاثَة), cf. *Enc. Islam*, sub Duldul.

D'après Nawâwî (*Dictionary of Illustrious men, Wüstenfeld*, p. 501; *Asmâ'*, I *b*, p. 50) : Farwa ibn ʿÂmir, d'autres disent Ibn ʿAmrû, ou Ibn Nufâtha ou Ibn Nubâta ou encore Ibn Nuʿâma, d'après Ibn al-Athîr donna au Prophète sa mule blanche. Il habita ʿAmmân du pays de Balqâ' en Syrie. Ibn Isḥaq dit qu'il habita Maʿân et ses environs; il fut gouverneur pour Byzance des arabes qu'elle avait à administrer. S'étant converti à l'Islam il annonça sa conversion au Prophète par une mission et lui donna la mule. Quand les Byzantins apprirent qu'il s'était converti on le rechercha et on le mit au gibet pour ce motif.

Ṭabarî (*Annales*, I, p. 1783-1784) cite au sujet de Farwa ibn ʿAmrû deux traditions différentes : selon les uns c'est la mule Duldul qu'il donna au Prophète, selon les autres la mule Fiḍḍa. Cf. Ibn Saʿd, VII *b*, p. 148, *Usd*, IV, p. 178; *Essai*, II, p. 254, III, p. 216.

PAGE 82.

Ligne 1. — Cf. traditions citées ci-dessus, p. 81, l. 13-24.

Lignes 2-4. — Cf. *C*, IX, 25-26; *Tafsîr*, X, p. 70-74.

Sur la *Sakîna* (سَكِينَة), cf. *Enc. Islam*, sub Sakîna.

Lignes 4-13. — Cf. *Sirat*, III, p. 308 :

وكان مع رسول الله صلعم من سبى هوازن ستة الاف من الذرارى والنساء ومن الابل والشاه مالا يدرى ما عدته

Ibn Sa'd, II *a*, p. 111 :

. . . . . .

وقال رسول الله صلعم ان هولاء القوم جاؤا مسلمين وقد كنت استأنيت بسبيهم وقد خيّرتُهم فلم يعدلوا بالابناء والنساء شيئًا فمن كان عنده منهم شى فطابت نفسه ان يردّه فسبيل ذلك ومن ابَى فليرد عليهم وليكن ذلك قَرْضًا علينا ستّ فرائض من اول ما يُفيءُ الله علينا قالوا رضينا وسلّمنا فردّوا عليهم نساءهم وابناءهم ولم يختلف منهم احد غير عُيينة بن حِصْن .....

Tafsir, X, p. 72; Ibn Sa'd, II *a*, p. 112 :

حدثنا ابن عبد الاعلى قال ثنا محمد بن ثور عن معمر عن قتادة عن الزهرى عن سعيد بن المسيب انهم اصابوا يومئذ ستة الاف سبى ثم جاء قومهم مسلمين بعد ذلك فقالوا يا رسول الله انت خير الناس وابر الناس وقد اخذت ابناءنا ونساءنا واموالنا فقال النبى صلعم ان عندى من ترون وان خير القول اصدقه اختاروا إما ذراريكم ونساءكم وإما اموالكم قالوا ما كنا نعدل بالاحساب شيئًا فقام رسول الله صلعم فقال ان هولاء قد جاؤنى مسلمين وانا خيرناهم بين الذرارى والاموال فلم يعدلوا بالاحساب شيئًا فمن كان بيده منهم شى فطابت نفسه ان يرده فليفعل ذلك ومن لا فليعطنا وليكن قرضا علينا حتى نصيب شيئًا فنعطيه مكانه فقالوا يا نبى الله رضينا وسلمنا فقال انى لا ادرى لعلّ منكم من لا يرضى فمروا عرفاءكم فليرفعوا ذلك الينا فرفعت اليه العرفاء ان قد رضوا وسلّموا

Le texte d'Ibn Sa'd ne contient l'*isnâd* que depuis الزهرى; le texte d'Ibn Sa'd porte :

Ligne 2 : من السبى au lieu de سبى.
فجاء قومهم مسلمين au lieu de فجاؤا مسلمين.
رسول الله au lieu de نبى الله.

Ligne 3 : ابر الناس est omis ainsi que le mot النبى

Ligne 4 : فاختاروا منى au lieu de اختاروا.

لنعدل au lieu de نعدل.

Ligne 5 : فقام رسول الله صلعم au lieu de فقام النبى صلعم خطيبا.
جاؤا au lieu de جاؤنى.
قد avant خيرناهم.

Ligne 6 : عنده au lieu de بيده.
فسبيل au lieu de فليفعل.

Ligne 7 : قالوا au lieu de فقالوا.
قال au lieu de فقال.
Ligne 8 : قد avant رضينا .
فيكم au lieu de منكم.

يرفعون au lieu de فليرفعوا.

Ligne 13. — La ʿUmra du Prophète au mois de dhul qaʿda est connue. Cf. Ibn Saʿd, II*a*, p. 111; *Sirat*, III, p. 319.

Lignes 13-18. — Cf. Muslim, XV, p. 72-73 :

حدثنى ابو طاهر احمد بن عمرو بن سرح اخبرنا عبد الله ابن وهب اخبرنى يونس عن ابن شهاب قال غزا رسول الله صلعم غزوة الفتح فتح مكة ثم خرج رسول الله صلعم بمن معه من المسلمين فاقتتلوا بحنين فنصر الله دينه والمسلمين واعطى رسول الله صلعم يومئذ صفوان بن امية مائة من النعم ثم مائة ثم مائة قال ابن شهاب حدثنى سعيد بن المسيب ان صفوان قال والله لقد اعطانى رسول الله صلعم ما اعطانى وانه لابغض الناس الىّ فما برح يعطينى حتى انه لاحب الناس الىّ.

Cf. Ibn Saʿd, V, p. 332.

Lignes 18-20. — Cf. *Kanz*, III, p. 295, n° 4918; *Djâmiʿ*, I, p. 99, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Bukhârî, Muslim, al-Tirmidhî, al-Nasâʾî d'après Ḥakîm ibn Ḥizâm :

ان هذا المال خضرة حلو فمن اخذه بحقه بورك له فيه ومن اخذه باشراف نفس لم يبارك له فيه وكان كالذى ياكل ولا يشبع واليد العليا خير من اليد السفلى

Le texte du *Djâmiʿ* porte خَضِر.

Traditions très voisines in *Kanz*, III, p. 295, n° 4917, p. 296, nos 4956-4958, p. 297, nos 4959, 4960, 4964, p. 322, nos 5316, 5317; *Taysîr*, II, p. 250; Mâlik, *Égypte*, III, p. 158.

Sur l'expression *Khaḍira ḥulwa* (خَضِرة حُلْوة), cf. Ibn al-Athîr, I, p. 299.

Lignes 20-21. — Cette tradition de la distribution du butin de Ḥunain et de l'énumération de ceux qui y prirent part nous est conservée par de nombreux textes.

Cf. *Kanz*, V, p. 305, n° 5600, p. 307, n° 5614, VII, p. 135, n° 1179; Muslim, VII, p. 155 et suiv.

PAGE 84.

Lignes 1-4. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 118 :

حدثنى عن مالك عن عبد الله بن دينار عن عبد الله بن عمر ان رسول الله صلعم كان يلبس خاتما من ذهب ثم قام رسول الله صلعم فنبذه وقال لا البسه ابدًا قال فنبذ الناس بخواتيمهم

Mâlik, *Indes*, p. 282 :

اخبرنا مالك اخبرنا عبد الله بن دينار عن ابن عمر قال اتخذ رسول الله صلعم خاتما من ذهب فقام رسول الله صلعم فقال انى كنت البس هذا الخاتم فنبذه وقال والله لا البسه ابدًا قال فنبذ الناس خواتيمهم

Nasâ'î, VIII, p. 165 :

اخبرنا على بن حجر عن اسماعيل عن عبد الله بن دينار عن ابن عمر قال اتخذ رسول الله صلعم خاتم الذهب فلبسه رسول الله صلعم فاتخذ الناس خواتيم الذهب فقال رسول الله صلعم انى كنت البس هذا الخاتم وانى لن البسه ابدًا فنبذه فنبذ الناس خواتيمهم

Lignes 5-9. — Cf. Bukhârî, LXXVII, 53 :

حدثنا موسى بن اسمعيل حدثنا جويرية عن نافع ان عبد الله حدثه ان النبى صلعم اصطنع خاتما من ذهب ويجعل فصه فى بطن كفِّهِ اذا لبسه فاصطنع الناس خواتيم من ذهب فرقى المنبر فحمد الله واثنى عليه فقال انى كنت اصطنعته وانى لا البسه فنبذه فنبذ الناس

Ibid., LXXXIII, 6.

حدثنا قتيبة حدثنا الليث عن نافع عن ابن عمر ان رسول الله صلعم اصطنع خاتما من ذهب وكان يلبسه فيجعل فصه فى باطن كفه فصنع الناس ثم انه جلس على المنبر فنزعه فقال انى

كنت البس هذا الخاتم واجعل فصه من داخلٍ فرمى به ثم قال والله لا البسه ابدا فنبذ الناس خواتيمهم

Muslim, XIV, p. 66, même tradition avec variante dans l'isnad moins وكان et plus لبسه اذا après le mot كفه; au lieu de : فيجعل فكان يجعل et يلبسه

Taysîr, II, p. 74, tradition plus abrégée d'après les six livres.

Iṣṭana' (اصْطَنَع).

Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 3 :

اصْطَنَع رسول الله صلعم خاتما من ذهب اى امر ان يصنع له كما تقول اكتتب اى امر ان يكتب له والطاء بدل من تاء الإفتعال لاجل الصاد

Lignes 9-12. — Cf. *Kanz,* III, p. 335, nos 5590, 5600, 5601, 5603, p. 336, no 5614, IV, p. 25, no 630.

Pour la restitution du nom du début de la ligne 10, cf. 'Abd-Allah ibn 'Umar ibn Ḥafṣ ibn 'Âṣim ibn 'Umar ibn al-Khattâb, *Tahdhîb,* V, p. 326, no 564.

Pour la restitution au début de la ligne 11, cf. la tradition précédente.

Lignes 12-15. — Cf. Nasâ'î, VIII, p. 171 :

اخبرنا عمرو بن منصور قال حدثنا عفان قال حدثنا وهيب عن النعمان بن راشد عن الزهرى عن عطاء بن يزيد عن ابى ثعلبة الخشنى ان النبى صلعم ابصر فى يده خاتما من ذهب فجعل يقرعه بقضيب معه فلما غفل النبى صلعم القاه قال ما ارانا الا قد اوجعناك واغرمناك خالفه يونس رواه عن الزهرى عن ابى ادريس مرسلا

اخبرنا احمد بن عمرو بن السَّرْح قال حدثنا ابن وهب قال اخبرنى يونس عن ابن شهاب قال اخبرنى ابو ادريس الخولانى ان رجلا ممن ادرك النبى صلعم لبس خاتما من ذهب نحوه ...

PAGE 85.

Lignes 1-4. — Cf. ci-dessus, mes notes, p. 84, l. 12-15.

La curieuse construction اظنّا pourrait peut-être être comparée à أَحَقًّا qui est courante. On pourrait peut-être proposer la lecture ظننا. Cf. ci-dessous, l. 15 ارانا dans un texte analogue.

Lignes 6-9. — A la ligne 8, la lecture فان غصبه est incertaine.

Lignes 9-13. — Cf. Nasâ'î, VIII, p. 170 :

اخبرنا احمد بن عمرو بن السَّرْح قال انبانا ابن وهب قال اخبرنى عمرو بن الحرث عن بكر بن سوادة ان ابا البَخْترى حدثه ان ابا سعيد الخدرى حدثه ان رجلا قدِم من نجران إلى رسول الله صلعم وعليه خاتم من ذهب فاعرض عنه رسول الله صلعم وقال انك جئتنى وفى يدك جمرة من نار

Lignes 13-15. — Cf. ci-dessus, mes notes, p. 84, l. 13-15 et p. 85, l. 1-4.

Mais cette tradition se termine différemment, elle condamne l'emploi des bagues de fer et autorise celui des bagues d'argent.

Cf. *Kanz*, III, p. 331, n° 5496, p. 335, n°s 5593, 5606, p. 336, n° 5616; *Taysîr*, II, p. 75; Ibn al-Athîr, I, p. 256.

PAGE 86.

Lignes 1-2. — Cf. ci-dessus, p. 85, l. 12-15.

Lignes 2-5. — Tradition d'un sens voisin de celui de la précédente. Dans la partie écrite dans la marge que j'ai insérée dans le texte, on pourrait lire : حلية من نار au lieu de حلقة من نار quoique paléographiquement حلقة soit préférable.

Abû Ṣakhr (ابو صَخْر). C'est Ḥumaid ibn Ziyâd (حُمَيْد بن زِيَاد). Cf. *Tahdhîb*, III, p. 41, n° 69, XII, p. 133, n° 631.

Yâzid ibn Qusaiṭ (يزيد بن قُسَيْط) sans doute Yâzid ibn 'Abd-Allah ibn Qusaiṭ. Cf. *Tahdhîb*, XI, p. 342, n° 655.

Lignes 5-7. — Les personnages dont il s'agit : القسم بن محمد et عبد الرحمن بن القسم sont sans doute al-Qâsim ibn Muḥammad ibn Abî Bakr al-Ṣiddîq et son fils 'Abd al-Raḥman ibn al Qâsim. Cf. Ibn Sa'd, V, p. 141; *Asmâ*, I*b*, p. 55, n° 62, I*a*, p. 303, n° 359.

Lignes 8-12. — Cf. Ḥanbal, III, p. 182.

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا يحيى عن حميد قال سئل انس هل اتخذ النبى صلعم خاتما قال

نعم اخر العشاء ليلة الى شطر الليل فقال ان الناس قد صلوا ورقدوا وانكم لم تزالوا فى صلاة ما انتظرتموها فكانى انظر الى وبيص خاتمه

Ibid., p. 189 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا محمد بن عبد الله ثنا حميد قال سئل انس هل اتخذ النبى صلعم خاتما قال نعم اخر ليلة صلاة العشاء الاخرة الى قرب من شطر الليل فلما صلى اقبل علينا بوجهه فقال الناس قد صلوا وناموا ولم تزالوا فى صلاة ما انتظرتموها قال انس كانى انظر الآن الى وبيص خاتمه

Ibid., p. 200 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا يزيد بن هرون ثنا حميد عن انس بن مالك قال سئل هل اصطنع رسول الله صلعم خاتما قال نعم اخر ليلة الصلاة صلاة العشاء الى شطر الليل ثم صلى فلما صلى اقبل بوجهه فقال ان الناس قد صلوا وناموا وانكم لم تزالوا فى صلاة منذ انتظرتم الصلاة قال فكانى انظر الى وبيص خاتمه

Muslim, IV, p. 139-140 :

حدثنى ابو بكر بن نافع العَبْدى حدثنا بَهْز ابن اسد العمّى حدثنا حماد بن سلمة عن ثابت انهم سالوا أنسا عن خاتم رسول الله صلعم فقال اخر رسول الله صلعم العشا ذات ليلة الى شطر الليل او كاد يذهب شطر الليل ثم جاء فقال ان الناس قد صلوا وناموا وانكم لم تزالوا فى صلاة ما انتظرتم الصلاة قال انس كانى انظر الى وبيص خاتمه من فضة ورفع اصبعه اليسرى بالخنصر وحدثنى حجاج بن الشاعر حدثنا ابو زيد سعيد بن الربيع حدثنا قرة بن خالد عن قتادة عن انس بن مالك قال نظرنا رسول الله صلعم ليلة حتى كان قريب من نصف الليل ثم جاء فصلى ثم اقبل علينا بوجهه فكانما انظر الى وبيص خاتمه فى يده من فضة

Bukhârî, LXXVII, 48 :

حدثنا عبْدان اخبرنا يزيد بن زُرَيْع اخبرنا حميد قال سئل انس هل اتخذ النبى صلعم خاتما قال اخَرَ ليلةً صلاة العشا الى شطر الليل ثم اقبل علينا بوجهه فكانى انظر الى وبيص خاتمه قال ان الناس قد صلوا وناموا وانكم لم تزالوا فى صلاة ما انتظرتموها

Tradition d'après al-Bukhârî, Muslim et al-Nasâ'î, in *Taysîr*, II, p. 125.

Ligne 17. — Le sens de كنت فى الثانى و الثالث paraît être d'après le contexte j'étais au second ou troisième rang, le mot صَف rang étant sous-entendu.

Pour cette tradition cf. mes notes ci-dessous, p. 87, l. 1-3.

PAGE 87.

Lignes 1-3. — Cf. Bukhârî, LVI, 101 :

حدثنا على بن الجَعْد اخبرنا شعبة عن قتادة قال سمعت انسا رضى الله عنه يقول لما اراد النبى صلعم ان يكتب الى الروم قيل له انهم لا يقرؤن كتابا الا ان يكون مختومًا فاتخذ خاتما من فضة فكانى انظر الى بياضه فى يده ونقش فيه محمد رسول الله

Ibid., XCIII, 15, tradition voisine.

Cf. *Kanz*, III, p. 331, n° 5491, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal ainsi que d'après al-Bukhârî et Muslim, d'après Anas :

انى قد اتخذت خاتما من فضة ونقشت عليه محمد رسول الله فلا ينقش احد على نقشه

leçon très voisine, *ibid.*, n° 5490, d'après al-Bukhârî, al-Nasâ'î et Ibn Mâdja d'après Anas.

Lignes 3-5. — Cf. Muslim, XIV, p. 70-71 :

حدثنا يحيى بن ايوب حدثنا عبد الله بن وهب المصرى اخبرنى يونس بن يزيد عن ابن شهاب حدثنى انس بن مالك قال كان خاتم رسول الله صلعم من ورق وكان فصّه حبشيًا

Nasâ'î, VIII, p. 172-173 :

اخبرنا العباس بن عبد العظيم العنبرى قال حدثنا عثمان بن عمر قال حدثنا يونس عن الزهرى عن انس ان النبى صلعم اتخذ خاتما من ورق فصه حبشى ونقش فيه محمد رسول الله

Kanz, IV, p. 24, n° 623; *Djâmi'*, II, p. 110, d'après Muslim, d'après Anas; *Taysîr*, II, p. 74, d'après al-Bukhârî, Muslim, Abû Dawud, al-Tirmidhî et al-Nasâ'î d'après Anas.

Le mot حَبَشى (Abyssin) a été commenté par divers auteurs.

D'après Nawâwî (*Commentaire de Muslim*, XIV, p. 71) : وكان فصه حبشيا

قال العلماء يعنى حجرا حبشيا اى فصًا من جزع او عقيق فان معدنها بالحبشة واليمن وقيل لونه حبشى اى اسود وجاء فى صحيح البخارى من رواية حميد عن انس ايضا فصه منه قال ابن عبد البر هذا اصح وقال غيره كلاهما صحيح وكان لرسول الله صلعم فى وقت خاتم فصه منه وفى وقت خاتم فصه حبشى وفى حديث اخر فصه من عقيق

Une explication voisine est donnée par le *Taysîr, loc. cit., supra,* et par Ibn al-Athîr, I, p. 196, et Suyûṭî, *Commentaire d'al Nasâ'î,* VIII, p. 173.

جزع = onyx. عقيق = cornaline.

Lignes 5-11. — Cf. *Kanz,* VI, p. 190, n° 3263, d'après Ibn Sa'd, d'après Muḥammad ibn 'Abd Allah ibn 'Umar ibn 'Uthmân :

آمن كل شى من معاذ حتى خاتمه

Ibn Sa'd, I*b*, p. 165 :

اخبرنا خالد بن خداش نآ عبد الله بن وهب عن أُسامة بن زيد انّ محمد بن عبد الله بن عمرو ابن عثمان حدّثه انّ مُعاذ بن جَبَل لما قدم من اليمن حين بعثه رسول الله صلعم اليها قَدِمَ وفى يده خاتم من ورق نقشه محمد رسول الله فقال رسول الله صلعم ما هذا الخاتم قال يا رسول الله إنّى كُنْتُ أَكْتُبُ الى الناس فأَفْرَقُ ان يُزادَ فيها ويُنْقَصَ منها فاتّخذتُ خاتمًا أَخْتِمُ به قال وما نقشه قال محمد رسول الله فقال رسول الله صلعم آمَنَ كلَّ شيءٍ من مُعاذٍ حتّى خاتمه ثم اخذه رسول الله صلعم فتختّمه

Lignes 11-13. — Même tradition avec le même isnâd in Mâlik, *Égypte,* III, p. 118 avec omission du mot قد avant افتيتك et بذلك au lieu de به.

Lignes 15-16. — *Sabîka* (سبيكة) doit correspondre à une certaine quantité de métal moulé, en lingots, rafliné et essayé.

Lignes 16-18. — Pour le mot *na'l* (نعل), cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 157 :

(كان نعل سيف رسول الله صلعم من فضة) نعل السيف الحديدة التى تكون فى اسفل القراب

Le *na'l* de l'épée c'est le morceau de fer qui se trouve à l'extrémité inférieure du fourreau.

Même explication in Schwarzlose, *die Waffen der alten Arabern,* p. 208, قباع ou قناع (?). Il faut sans doute identifier ce mot au mot قَبِيعَة (cf. Schwarzlose, *die Waffen der alten Arabern,* p. 164, même explication qu'Ibn al-Athîr), que donnent les autres leçons de cette tradition. Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 224-225 :

كانت قبيعة سيف رسول الله صلعم من فضة هى التى تكون على راس قائم السيف وقيل هى ما تحت شارِبَىِ السيف

. . . . . la *qabi'a* est placée à la tête (au sommet) de la poignée de l'épée; d'autres disent que c'est la partie qui se trouve sous les deux gardes de l'épée.

Taysîr, II, p. 77 :

عن انس رضى الله عنه ان قبيعة سيف رسول الله صلعم كانت من فضة اخرجه ابو داود والترمذى وفى رواية النسائى عن انس قال كان نعل سيف رسول الله صلعم فضة وقبيعة سيفه فضة وما بين ذلك حلق الفضة

Cf. Ibn Sa'd, I*b*, p. 171-172.

On pourrait également lire قِناع. Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 280-281.

PAGE 88.

Lignes 1-3. — Cf. *Kanz*, III, p. 338, n° 5648, d'après 'Abd-Allah ibn Aḥmad ibn Ḥanbal, dans *al-Zawâ'id* :

عن واقد بن عبد الله التيمى عمن راى عثمان صببه اسنانه بالذهب

Il faut sans doute corriger صببه en ضببه que porte le texte de *Zawâ'id* (cf. *infra*).

Ibn Sa'd, VI, p. 147 :

قال اخبرنا الفضل بن دُكين قال حدّثنا طُعْمة بن عمرو الجعفرى قال رأيت موسى بن طلحة قد شد اسنانه بالذهب ※ قال اخبرنا معن بن عيسى عن ابى الزُبير الاسدى ان موسى بن طلحة ربط اسنانه بالذهب

Qutaiba, p. 79 :

ومنهم موسى بن طلحة وكان من خيار ولده وله قدر ونبل مات بالكوفة سنة اربعة ومائة وكان يكنى ابا عيسى ويشد اسنانه بالذهب ويخضب بالسواد

Ibn Sa'd, V, p. 121 :

حدثنا محمد بن سعد قال لنآ مَعْن بن عيسى عن ابى الزُبير الاسدى ان موسى ابن طلحة ربط اسنانه بالذهب

Cf. *Zawâ'id*, V, p. 150; *Ansâb*, p. 4, l. 5-6.

La coutume de consolider ses dents avec de l'or est attestée par d'autres textes que j'ai déjà cités (cf. *M. I. F. A. O.*, LXVIII, *Mélanges Maspero*, III,

p. 182, note 1 : Lire : Muʿâdh ibn Muslim al-Harrâʾ au lieu de Maʿâdh ibn Muslim al-Barrâʾ; ʿArfadja ibn Asʿad au lieu de ʿArfadja ibn Saʿd; incisives au lieu de canines; Kulâb au lieu de Kilâb).

A ces textes, on peut ajouter le suivant (cf. AL-DJÂḤIẒ, *Kitâb al-bayân wal-tabyîn*, éd. Le Caire 1926, I, p. 60).

قال ابو الحسن المدائنى : لمّا شد عبد الملك اسنانه بالذهب قال : لولا المنابر والنساء ما باليْتُ متى سقطت

Abul Ḥasan al-Madâʾinî dit : quand ʿAbd al-Malik consolida ses dents avec de l'or, il dit : s'il n'y avait pas les minbars et les femmes, que m'aurait importé qu'elles tombassent?

Lignes 7-9. — Cf. NASÂʾÎ, VIII, p. 163-164 :

اخبرنا محمد بن معمر قال حدثنا حبان قال حدثنا سلم بن زرير قال حدثنا عبد الرحمن ابن طَرَفَه عن جده عرفجة بن اسعد انه اصيب انفه يوم الكُلاب فى الجاهلية فاتخذ انفًا من ورق فانتن عليه فامره النبى صلعم ان يتخذ انفا من ذهب ○ اخبرنا قتيبة قال حدثنا يزيد بن زريع عن ابى الاشهب قال حدثنى عبد الرحمن بن طَرَفَة عن عرفجة ابن اسعد بن كريب قال وكان جده قال حدثنى انه راى جده قال اصيب انفه يوم الكُلاب فى الجاهلية قال فاتخذ انفًا من فضة فانتن عليه فامره النبى صلعم ان يتخذه من ذهب

Taysîr, II, p. 77, même texte d'après Abû Dawud, al-Tirmidhî et al-Nasâʾî d'après ʿArfadja ibn Asʿad. De même IBN AL-ATHÎR (plus résumé), IV, p. 31.

Lignes 9-13. — Cf. NASÂʾÎ, VIII, p. 190 :

اخبرنا عمرو بن على قال حدثنا يحيى ويزيد ومعتمر وبشر بن المفضّل قالوا حدثنا عبيد الله عن نافع عن سعيد بن ابى هند عن ابى موسى ان رسول الله صلعم قال ان الله عزّ وجلّ أحَلّ لاناث امتى الحرير والذهب وحرمه على ذكورها

Ibid., p. 160-161, textes analogues : *Kanz*, III, p. 333, n° 5561, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Nasâʾî d'après Abû Mûsâ.

Ibid., n° 5558, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî d'après Zaid ibn ʿArqam et Wâthila :

الذهب والحرير حلّ لاناث امتى وحرام على ذكورها

Lignes 11-14. — Cf. NASÂʾÎ, VIII, p. 160, tradition de sens analogue.

Lignes 14-17. — Cf. Ibn Sa'd, VIII, p. 91 :

اخبرنا معن ابن عيسى حدثنا مخرمة بن بكير عن ابيه عن سعيد بن المسيب قال قدمت صفيّة بنت حيى فى اذنيها خرصة من ذهب فوهبت منه لفاطمة ولنساء معها

Le mot اخرصة que porte le texte est d'une forme assez curieuse; ce serait un pluriel rare du mot خُرص. Une autre leçon de la même tradition porte خُرصان pluriel de خُرص (cf. ci-dessous, p. 89, l. 1-2) (cf. Dozy, *Supplément;* Freytag, *Dictionnaire,* sub خرص; Marçais, *Textes de Tanger,* p. 278).

Ce genre de bijou est d'ailleurs encore employé en Afrique du Nord (cf. Paul Eudel, *L'orfèvrerie algérienne et tunisienne,* 1902).

PAGE 89.

Lignes 1-2. — Cf. la tradition précédente, ci-dessus, p. 88, l. 14-17.

Lignes 3-6. — Cf. Mâlik, *Égypte,* III, p. 110, *Indes,* p. 285 :

اخبرنا مالك اخبرنا نافع عن زيد بن عبد الله بن عمر عن عبد الله بن عبد الرحمن بن ابى بكر الصديق رضى الله عنه عن ام سلمة زوج النبى صلعم ان النبى صلعم قال ان الذى يشرب فى انية الفِضّة انما يجرجر فى بطنه نار جهنم ※ قال محمد وبهذا ناخذ يكره الشرب فى انية الفضة والذهب ولا نرى بذلك بأسًا فى الانا المفضض وهو قول ابى حنيفة والعامة من فقهائنا

La phrase qui commence par قال محمد ne se trouve pas dans la recension du Caire.

Même tradition et même *isnâd* in Muslim, XIV, p. 27 et 29-30, avec variante dans l'*isnâd* in *Kanz* (VIII, p. 8, n° 148) et *Djâmi'* (I, p. 83) d'après Muslim et Ibn Mâdja d'après Umm Salama et d'après le *Kabîr* d'al Ṭabarânî qui ajoute les mots إلّا ان يتوب.

Le texte du *Kanz* et du *Djâmi'* ajoute les mots : او (و in *Kanz*) باكل avant يشرب ainsi que الذهب après الفضة.

L'*isnâd* du *Kanz* donne Abû Dawud au lieu d'Ibn Mâdja.

Lignes 9-11. — Sur Sâlim ibn 'Abd-Allah ibn 'Umar (سالم بن عبد الله بن عُمَر) l'un des petits-fils de 'Umar ibn al-Khaṭṭâb, cf. Ibn Sa'd, V, p. 144: *Tahdhîb,* III, p. 436, n° 807; *Asmâ',* I*a*, p. 207, n° 196.

PAGE 90.

Lignes 1-4. — Cf. ci-dessous, l. 8-11; Bukhârî, LXX, 29, LXXIV, 27, 28, LXXVII, 25; Muslim, XIV, p. 34-36; *Kanz*, III, p. 333, nos 5563, 5564; *Taysîr*, III, p. 269.

Il faut sans doute supprimer les mots rayés depuis le milieu jusqu'à la fin de la ligne 3 et au début de la ligne 4 et de plus les mots non rayés de la ligne 3 : او يشرب qui semblent une répétition.

Lignes 5-8. — Tradition connue. Cf. *Handbook*, sub *Clothes*, et les divers recueils cités *infra*; *Kanz*, III, p. 333.

Le mot القَسِّيّ (*al-Qassiy*) nom d'étoffe a été expliqué par différents auteurs :

Cf. Bukhârî, LXXVII, 28 :

باب لبس القَسِّيّ وقال عاصم عن ابى بُردة قال قلت لعليّ ما القَسّيّة قال ثياب اتتنا من الشام او من مصر مُضَلَّعة فيها حرير فيها امثال الأُترنج والميثَرة كانت النساء تصنعه لبعولتهن مِثَل القطائف يُصفِّرْنها وقال جرير عن يزيد فى حديثه القسّيّة ثياب مُضلّعة يجاء بها من مصر فيها الحرير والميثرة جلود السباع

Même explication in Muslim, XIV, p. 72.

Tanwîr, I, p. 101 :

نهى عن لبس القسى قال الباجى بفتح القاف وتشديد السين قال وفسّره ابن وهب بانها ثيّاب مُضلّعة يريد مخططة بالحرير كانت تعمل بالقس وهو موضع بمصر يلى الفرماء وفى النهاية[1] هى ثياب من كتان مخلوط بحرير تؤتى بها من مصر نسبت الى قرية على ساحل البحر قريبًا من تنيس يقال لها القس بفتح القاف وبعض اهل الحديث يكسرها وقيل اصل القسى القزى بالزاى منسوب الى القز وهو ضرب من الابريسم فابدل من الزاى سينا وقيل هو منسوب الى القس وهو الابريسم الصقيع لبياضه

Taysîr, III, p. 268 :

نبات[1] كتان مخططة بابريسم كان يجاء بها من مصر

Cf. *Lisân*, VIII, p. 57-58.

La traduction du texte de Bukhârî se trouve in *Traditions islamiques* (IV,

[1] Il faut sans doute corriger نبات en ثياب comme dans le *Lisân* et le *Tanwîr*.

p. 108). Néanmoins il m'a semblé qu'à l'aide des autres commentaires il était possible de préciser la traduction de ce texte :

« ʿÂṣim dit d'après Abû Burda : je dis : qu'est-ce donc que la qassiya? Il dit : ce sont des étoffes qui nous viennent de Syrie ou d'Égypte, étoffes à côtes qui contiennent de la soie et qui ont la ressemblance de cédrats et de peaux de lions; les femmes fabriquaient à l'usage de leurs maris de ces étoffes qui ressemblaient à du velours et qu'elles teignaient en jaune.

Djarîr dit d'après Yâzid dans son ḥadîth :

La qassîya est une étoffe à côtes qui vient d'Égypte et contient de la soie; la mithara : des peaux de lions. »

A l'appui de cette interprétation on peut citer celle de Lane (*Lexicon,* sub قسّ) qui n'explique pas le mot ميثرة et en omet la traduction :

« Cloths or garments that comes from Syria or from Egypt, ribbed, that is, figured after the form of ribbs and having in them what resemble citrons. »

Traduction du *Tanwîr :*

« Il défendit de s'habiller de qassiy. » « Al-Bâdjî dit que ce mot s'écrit avec *fatḥa* du *qâf* et *tashdîd* du *sîn*. Il ajoute : Ibn Wahb l'explique comme une étoffe à côtes, voulant dire rayée de soie qu'on fabriquait à al-Qass (ou al-Qiss; cf. *Muʿdjam,* VII, p. 85); c'est le nom d'un endroit en Égypte, situé non loin de Faramâ'. »

« D'après le *Nihâya*[1], c'est une étoffe de lin mélangée de soie qu'on faisait venir d'Égypte, et dont le nom dérive d'un village situé au bord de la mer, non loin de Tinnis, qui s'appelle al-Qass avec *fatḥa* du *qâf*. Mais certains traditionnistes l'écrivent avec *kasra* sous le *qâf*. D'autres prétendent que l'origine du mot al-qassiy c'est al-qazziy dérivé d'al-qazz : sorte de soie et le *zây* s'est changé en *sîn*. D'autres disent que le nom est dérivé d'al-qass qui est une espèce de soie comme givrée à cause de sa blancheur. »

Le nom qui suit Ibn Samʿân (l. 5) est douteux : peut-être : عُلَيَّة بن عبد الله ou عُتْبة بن عبد الله.

Al-Ashʿath ibn Sulaimân (الأشعث بن سُلَيْمان).

Peut-être est-ce Ashʿath ibn Sulaim. Cf. *Tahdhîb,* I, p. 355, n° 647; Ibn Saʿd, VI, p. 223.

Suwaïd ibn Muʿâwiya al-Muzanî (سُوَيْد بن معاوية المُزَنِيّ) peut-être Muʿâwiya ibn Suwaïd. Cf. *Tahdhîb,* X, p. 208, n° 387; Usd, IV, p. 385 ou bien Muʿâwiya ibn Muʿâwiya al-Muzanî (مُعاوية بن مُعاوية المُزَنِي). Cf. *Asmâ',* I *b,* p. 104,

[1] Cette explication est citée d'après Ibn al-Athîr, III, p. 252.

n° 150; *Ta'djîl*, p. 407, n° 1054; Usd, IV, p. 388, appelé aussi Ibn Muqarrin (ابن مُقَرِّن). Cf. Suwaïd ibn Muqarrin, Ibn Sa'd, VI, p. 11; *Tahdhîb*, IV, p. 279, n° 481; Usd, II, p. 381.

Lignes 8-11. — Cf. ci-dessus, l. 1-4.

Lignes 12-16. — Cf. Muslim, XIV, p. 222-223 :

حدثنى ابو طاهر وحرملة بن يحيى قالا اخبرنا ابن وهب اخبرنى يونس عن ابن شهاب عن ابى سلمة بن عبد الرحمن بن عوف عن معاوية بن الحكم السلمى قال قلتُ يا رسول الله امورًا كنا نصنعها فى الجاهلية كنا ناتى الكهان قال فلا تاتوا الكهان قال قلت كنا نتطيَّر قال ذاك شئ يجده احدكم فى نفسه فلا يَصُدَّنَّكُمْ

Cf. Ḥanbal, III, p. 443; V, p. 447-449; ci-dessous, p. 101, l. 1-3.

Les derniers mots de cette tradition sont expliqués par Nawâwî (*Commentaire de Muslim*, XIV, p. 223-224) :

معناه ان كراهة ذلك تقع فى نفوسكم فى العادة ولكن لا تلتفتوا اليه ولا ترجعوا عما كنتم عزمتم عليه قبل هذا

Le sens c'est qu'habituellement, une répulsion à le faire se fait sentir en vous-mêmes mais n'y prêtez aucune attention et ne revenez pas sur ce que vous aviez résolu de faire auparavant.

PAGE 91.

Lignes 1-2. — Cf. Bukhârî, LXXVI, 44 :

حدثنا عبد الله بن محمد اخبرنا هشام اخبرنا مَعْمر عن الزهرى عن عبيد الله بن عبد الله عن ابى هريرة رضى الله عنه قال قال النبى صلعم لا طيرة وخيرها الفال قال وما الفأل يا رسول الله قال الكلمة الصالحة يسمعها احدُكم

Ibid., 43, 54; *Kanz*, IV, p. 26-27, nos 690-694; V, p. 197, nos 3973, 3975 et ci-dessous, p. 97, l. 4-6.

Il est curieux de noter le sens qu'ont donné les commentateurs aux expressions *ṭîra* (طِيَرة) et *fa'l* (فأل). Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 180-181 :

انه كان يتفأل ولا يتطيَّر الفأل مهموز فيما يَسُرّ ويسوء والطيرة لا تكون إلا فيما تسوء وربما أُستعمِلت فيما يَسُرّ يقال تفاءلت بكذا وتفألت على التخفيف والقلب وقد اولع الناس بترك همزه تخفيفا وانما أحَبَّ الفال لان الناس اذا أمّلوا فائدة الله تعالى ورجوا عائدته عند كل سبب ضعيف او قوىّ

فهم على خير ولو غلطوا فى جهة الرجاء فان الرجاء لهم خير واذا قطعوا أمَلَهم ورجاءهم من الله كان ذلك من الشر واما الطيرة فان فيها سوء الظنّ بالله وتوقع البلاء ومعنى التفاؤل مثل ان يكون رجل مريض فيتفاءل بما يسمع من كلام فيسمع اخر يقول يا سالم او يكون طالب ضالة فيسمع آخر يقول يا واجد فيقع فى ظِنّه انه يبرأ من مرضه ويجد ضالّته (ومنه الحديث) قيل يا رسول الله ما الفال فقال الكلِمة الصالحة وقد جاءت الطيرة بمعنى الجِنْس والفأل بمعنى النوع

Le mot *al-fa'l* (الفأل) avec *hamza* est employé pour ce qui fait plaisir et ce qui est mauvais, tandis qu'*al-ṭira* (الطيرة) est seulement employé pour ce qui est mauvais et est employé parfois seulement pour ce qui réjouit; on dit : *tafâ'altu bi kadhâ* (تفاءلتُ بكذا) et *tafa'altu* (تفألت) par allégement et permutation de lettre mais les gens ont une forte propension à supprimer le *hamza* (par allégement). Il aimait le *fa'l* (الفأل) car le gens, en espérant que Dieu leur accorderait des avantages et en attendant de Lui des faveurs, quelle que soit la raison de cet espoir, faible ou forte, restaient dans le bien, même s'ils se trompaient concernant leur espoir; l'espoir était pourtant, pour eux, un bien tandis qu'en abandonnant l'espoir qu'ils avaient en Dieu et leur foi en Lui, c'est du mal. Quant à *al-ṭira* (الطيرة), elle renferme une pensée mauvaise à l'égard de Dieu et une impression de mal. Le sens du mot *al-tafâ'ul* est le suivant : un homme est malade et tire des présages des paroles qu'il entend prononcer, il entend par exemple un autre qui dit : *yâ sâlim* (ô bien portant), ou recherche un bétail égaré il entend quelqu'un d'autre qui dit : *yâ wâdjid* (ô celui qui a trouvé), il a l'impression qu'il guérira de sa maladie et qu'il retrouvera son bétail.

D'où la tradition, on dit : Ô Envoyé de Dieu ! qu'est-ce que *al-fa'l?* il répondit : « la parole de bon augure », ce mot a le même sens. Mais on emploie aussi les mots *al-ṭira* (الطيرة) avec le sens du genre, et *al-fa'l* avec le sens de l'espèce (par le premier on veut dire le présage bon ou mauvais, par le second l'heureux seulement).

Texte analogue in Nawâwî, *Commentaire de Muslim*, XIV, p. 219-220.

Lignes 2-6. — Ces traditions peuvent se comparer à la précédente. Cf. mes notes, *supra*.

Lignes 6-7. — Cf. *Handbook*, sub *Sickness* (*no contagious*).

Lignes 8-10. — Cf. Bukhârî, LXXVI, 25 :

حدثنا عبد العزيز بن عبد الله حدثنا ابراهم بن سعد عن صالح عن ابن شهاب اخبرنى ابو سلمة بن عبد الرحمن وغيره ان ابا هريرة رضى الله عنه قال ان رسول الله صلعم قال لا عدوى ولا صفر ولا هامة فقال اعرابى يا رسول الله فما بال ابلى تكون فى الرمل كأنها الظِبَاء فياتى البعير الاجرب فيدخل بينها فيجربها فقال فمن اعدى الاول ※ رواه الزهرى عن ابى سلمة وسنان بن ابى سنان

Ibid., 53 :

حدثنى عبد الله بن محمد حدثنا هشام بن يوسف اخبرنا معمر عن الزهرى عن ابى سلمة عن ابى هريرة رضى الله عنه قال قال النبى صلعم لا عدوى ولا صفر ولا هامة فقال اعرابى يا رسول الله

ما بال الابل تكون فى الرمل كانها الظِّباء فيخالطها البعير الاجرب فيجربها فقال رسول الله صلعم فمن اعدى الاول ※ وعن ابى سلمة سمع ابا هريرة بعدُ يقول قال النبى صلعم لا يوردن ممرض على مصح وانكر ابو هريرة حديث الاول قلنا الم تُحدِّث انه لا عدوى فرطن بالحبشية قال ابو سلمة فما رايته نسى حديثا غيره

Ibid., 54 :

حدثنا ابو اليمان اخبرنا شعيب عن الزهرى قال حدثنى ابو سلمة بن عبد الرحمن ان ابا هريرة قال ان رسول الله صلعم قال لا عدوى ※ قال ابو سلمة بن عبد الرحمن سمعت ابا هريرة عن النبى صلعم قال لا توردوا الممرض على المصِح ※ وعن الزهرى قال اخبرنى سنان بن ابى سنان الدُّؤلى ان ابا هريرة رضى الله عنه قال ان رسول الله صلعم قال لا عدوى فقام اعرابى فقال ا رأيتَ الابل تكون فى الرمال امثال الظبا فياتيه البعير الاجرب فتجرب قال النبى صلعم فمن اعدى الاول

Traditions voisines avec quelques variantes in *Kanz*, V, p. 197, nos 3982, 3985, 3988, 3995, p. 198, nos 3997, 3998, 4010, 4011, 4013; *Taysir*, II, p. 381; III, p. 171-172.

Lignes 10-16. — Cf. Muslim, XIV, p. 214-216 :

حدثنى ابو طاهر وحرملة وتقاربا فى اللفظ قالا اخبرنا ابن وهب اخبرنى يونس عن ابن شهاب ان ابا سلمة بن عبد الرحمن بن عوف حدثه ان رسول الله صلعم قال لا عدوى ويُحَدِّثُ ان رسول الله صلعم قال لا يورد ممرض على مصح قال ابو سلمة كان ابو هريرة يحدثهما كلتيهما عن رسول الله صلعم ثم صمت ابو هريرة بعد ذلك عن قوله لا عدوى واقام على ان لا يورد ممرض على مصح قال فقال الحارث بن ابى ذباب وهو ابن عم ابى هريرة قد كنت اسمعك يا ابا هريرة تحدثنا مع هذا الحديث حديثًا اخَر قد سكتّ عنه كنت تقول قال رسول الله صلعم لا عدوى فابىَ ابو هريرة ان يعرف ذلك وقال لا يورد ممرض على مصح فما راه الحارث فى ذلك حتى غضب ابو هريرة فرطن بالحبشية فقال للحارث اتدرى ماذا قلتُ قال لا قال ابو هريرة قلت ابيت قال ابو سلمة ولعمرى لقد كان ابو هريرة يحدثنا ان رسول الله صلعم قال لا عدوى فلا ادرى أَنَسِىَ ابو هريرة او نسخ احد القولين الاخر

Cf. Bukhârî, LXXVI, 53, cité ci-dessus sous les lignes 8-10, *supra*.

A noter les variantes insignifiantes qui distinguent le texte de Muslim de celui d'Ibn Wahb :

حديثا au lieu de حديث à la fin de la ligne 13 et à la page 92, ligne 2 : او au lieu de ام dans le texte d'Ibn Wahb.

PAGE 92.

Lignes 1-2. — Cf. ci-dessus, p. 91, l. 10-16, mes notes.

Lignes 2-4. — Cf. Mâlik, *Égypte,* III, p. 123 :

وحدثنى عن مالك انه بلغه عن بكير بن عبد الله بن الاشج عن ابن عطية ان رسول الله صلعم قال لا عدوى ولا هام ولا صفر ولا يحلل الممرض على المصح وليحلل المصح حيث شاء فقالوا يا رسول الله وما ذاك فقال رسول الله صلعم انه أذىً

Kanz, V, p. 198, n° 3999, d'après al-Bukhârî et Muslim d'après Abû Huraira avec variantes :

هامة au lieu de هام; لا يحل au lieu de لا يحلل; ليحل au lieu de ليحلل; قيل au lieu de فقالوا; يا رسول الله omis; لِمَ au lieu de ما; لانه au lieu de انه.

Lignes 5-7. — Cf. ci-dessus, p. 91, l. 6-10;

Kanz, I, p. 155, n° 2914, d'après Ibn Djarîr, d'après Djâbir :

طائر كل انسان فى عنقه

Ibid., n° 2915, d'après ʿAbd ibn Ḥumaid, d'après Djâbir :

طير كل عبد فى عنقه

Ibid., V, p. 198, n° 4008, d'après Ibn Djarîr, d'après Djâbir :

لا عدوى ولا طيرة وكل انسان الزمناه طائرَه فى عنقه

Une partie de cette tradition est une paraphrase du Coran (XVII, 14) : وكلَّ انسانٍ ألزمناه طائِرَهُ فى عُنُقِهِ. Pour l'interprétation du verset, cf. *Tafsîr,* XV, p. 39-41.

Lignes 7-10. — Cf. Nawâwî, *Commentaire de Muslim,* XIV, p. 216-217 :

قال جمهور العلماء كانت العرب تزعم ان الغيلان فى القلوب وهى جنس من الشياطين فتتراءى للناس فتتغول تغولا اى تتلون تلونا فتضلهم عن الطريق فتهلكهم فابطل النبى صلعم ذاك وقال اخرون ليس المراد بالحديث نفى وجود الغول وانما معناه ابطال ما تزعمه العرب من تلون الغول بالصور المختلفة واغتيالها قالوا ومعنى لا غول اى لا تستطيع ان تضل احدا ويشهد له حديث

اخر لا غول ولكن السعالى قال العلماء السعالى بالسين المفتوحة والعين المهملتين وهم سحرة الجن اى ولكن فى الجن سحرة لهم تلبيس وتخيل وفى الحديث الاخر اذا تغولت الغيلان فنادوا بالاذان اى ارفعوا شرها بذكر الله تعالى وهذا دليل على انه ليس المراد نفى اصل وجودها وفى حديث ابى ايوب كان لى تمر فى سهوة وكانت الغول تجئ فتأكل منه

Un grand nombre de savants disent que les Arabes prétendaient que les *ghilân* (plur. de *ghûl*) se trouvent dans les cœurs et que c'est un genre de démon qui se montre aux gens en faisant le *ghûl*, c'est-à-dire en prenant des formes diverses et en les égarant de leur chemin (les détournant de leur chemin en les induisant en erreur) et provoque leur perte. Mais le Prophète (bénédiction de Dieu sur lui et salut) abolit cette croyance. D'autres disent : Le but de ce *ḥadîth* n'est pas la négation de l'existence du *ghûl*, mais le désir d'infirmer ce que prétendaient les Arabes, à savoir que le *ghûl* prend des formes diverses et des aspects variés; ils ajoutent : le sens de : il n'y a pas de *ghûl* (لا غول) c'est qu'il n'a pas le pouvoir d'égarer quelqu'un; d'ailleurs un autre *ḥadîth* confirme ce sens : (لا غول ولكن السعالى) « il n'y a pas de *ghûl* mais des *sa'âlî* ». Les savants disent que le mot *sa'âlî* s'écrit avec *fatḥa* sur le *sîn* et *'aïn* tous deux sans points diacritiques; ce sont (ajoutent-ils) des sorciers parmi les *djinns* voulant dire par là : mais il y a parmi les *djinns* des sorciers qui peuvent changer de forme et prendre des aspects variés.

Dans un autre *ḥadîth* il est dit : « Si les *ghilân* cherchent à vous tromper, faites l'appel à la prière » c'est-à-dire écartez leurs méchancetés par la mention du nom de Dieu le très-haut. Ceci est encore une preuve que l'intention du *ḥadîth* n'est pas de nier l'existence du *ghûl*.

Dans le *ḥadîth* d'Abû Ayyûb il est dit : J'avais des dattes dans un garde-manger le *ghûl* en vint et en mangea.

Même explication mais plus résumée in Ibn al-Athîr (II, p. 163) qui confirme la lecture سِعْلاة. Cf. *Enc. Islam* sub *ghûl*.

PAGE 93.

Lignes 1-4. — Cf. *Kanz*, V, p. 181, n° 3714, d'après al-Bukhârî, d'après Abû Huraira; *Djâmi'*, I, p. 8, d'après al-Bukhârî et al-Tirmidhî, d'après Abû Huraira :

اتقوا المجذوم كما يتقى الاسد

Kanz, V, p. 192, nos 3890, 3892, p. 197, n° 3983, p. 198, n° 4000.

Les nos 3890, 3892 et 3983 répètent la même idée en d'autres termes et emploient le mot فرّ au lieu de تقى; le dernier texte qui emploie le verbe تقى porte la curieuse variante الاسود au lieu de الاسد.

Lignes 4-5. — Cf. *Kanz*, V, p. 181, n° 3713, d'après al-Ṭayâlisî, d'après Ibn ʿAbbâs; *Djâmiʿ*, II, p. 199, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Ibn Mâdja, d'après Ibn ʿAbbâs :

لا تديموا النظر الى المجذومين

Le texte du *Kanz* porte : تحدوا au lieu de تديموا.

Kanz, V, p. 182, n° 3722, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal (I, p. 233), d'après le *Musnad* d'Abî Yaʿlâ, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn Djarîr, d'après Fâṭima ibnat al-Ḥusain, d'après son père; d'après Ibn ʿAsâkir, d'après Fâṭima, d'après al-Ḥusain et Ibn ʿAbbâs ensemble :

لا تديموا النظر الى المجذومين اذا كلمتموهم فليكن بينكم وبينهم قدر رمح

Lignes 6-8. — Cf. Ibn Saʿd, IV*a*, p. 87; *Kanz*, V, p. 191, n° 3885, d'après Ibn Saʿd et Ibn Djarîr :

قال اخبرنا محمد بن عمر قال اخبرنا عن الرحمن بن ابى زياد عن ابيه عن خارجة بن زيد ان عمر وضع له العشاء مع الناس يتعشّون فخرج فقال لمعيقيب بن ابى فاطمة الدوسى وكان له صحبة وكان من مهاجرة الحبشة آذِنْ فآجلس وايم الله لو كان غيرك به الذى بك لما جلس منى ادنى من قيد رمح

Le texte du *Kanz* n'a l'*isnâd* que depuis : خارجة بن زيد inclus et porte ما au lieu de لا.

Ibn Saʿd, *ibid.*; *Kanz*, *ibid.*, n° 3884, d'après Ibn Saʿd et ibn Djarîr :

قال اخبرنا يعقوب بن ابراهيم بن سعد الزُهرى عن ابيه عن صالح بن كيسان قال قال ابو زياد حدثنى خارجة بن زيد ان عمر بن الخطاب دعاهم لغدائه فهابوا وكان فيهم معيقيب وكان به جُذام فاكل معيقيب معهم فقال له عمر خذ مما يليك ومن شَقِّك فلو كان غيرك ما آكَلَنى فى صَحْفة ولكان بينى وبينه قيد رُمْحٍ

Le texte du *Kanz* n'a l'*isnâd* que depuis : خارجة بن زيد inclus.

Qutaiba, p. 107 :

قال خارجة بن زيد قال عمر بن الخطاب لمعيقيب وهو ياكل معه كل مما يليك فان الذى بك لو كان بغيرك لم اكلمه الا وبينى وبينه قيد رمح

Cette tradition est confirmée par d'autres textes qui offrent des variantes. Cf. *Kanz*, V, p. 181, n° 3712, avec قدر رمح, et p. 191, n°s 3881, 3882.

Aucun de ces textes ne donne l'expression قيس رُمْح variante de قدر رُمْح et de قيد رُمْح.

Cf. Ibn al-Âthîr, III, p. 289; *Tâdj al-ʿarûs* sub قيس.

Muʿaiqîb ibn Fâṭima al-Dawsî (مُعَيقِيب بن فاطمة الدَّوْسى).

Cf. Ibn Saʿd, *loc. cit.*; Qutaiba, *loc. cit.*, et p. 195; *Tahdhîb*, X, p. 254, n° 456; Usd, IV, p. 402; *Asmâ'*, I *b*, p. 108, n° 157.

Lignes 9-12. — Cf. Mâlik, *Égypte*, I, p. 371.

حدثنى عن مالك عن عبد الله بن ابى بكر بن حَزْم عن ابن ابى مليكة ان عمر بن الخطّاب مر بامراة مجذومة وهى تطوف بالبيت فقال لها يا امة الله لا تؤذى الناس لو جلسْتِ فى بيتِكِ فَجَلَسَتْ فَمَرَّ بها رجل بعد ذلك فقال لها إنّ الذى كان قد نهاكِ قد مات فاخرج فقالت ما كنت لا طيعه حيًّا واعصيه مَيّتًا

Même texte avec *isnâd* depuis Ibn Abî Mulaika inclus, in *Kanz*, V, p. 192, n° 3887, d'après Mâlik et al-Kharâ'iṭî dans *I'tilâl al-qulûb* moins le premier قد et le dernier لها.

Mâlik, *Indes*, p. 175 :

اخبرنا مالك اخبرنا عبد الله بن ابى بكر عن ابن ابى مليكة ان عمر بن الخطاب رضى الله عنه مرّ على امراة مجذومة تطوف بالبيت فقال يا امة الله اقعدى فى بيتك ولا تؤذى الناس فلما توفى عمر بن الخطاب اتت فقيل لها هلك الذى كان ينهاك عن الخروج قالت والله لا اطيعه حيًا واعصيه ميّتًا

Taysîr, I, p. 268, d'après Mâlik :

وعن ابن ابى مليكة ان عمر رضى الله عنه مرّ بامراة مجذومة تطوف بالبيت فقال يا امة الله تعالى لا تؤذى الناس لو جلسْتِ فى بيتك كان خيرًا لك فجاست فى بيتها فمر بها رجل بعد ما مات عمر رضى الله عنه فقال لها ان الذى نهاك قد مات فاخرج فقالت والله ما كنت لاطيعه حيًا واعصيه مَيّتًا

Lignes 12-14. — Cf. *Kanz*, V, p. 198 n° 4005 et ci-dessous lignes 15-16.

Lignes 14-15. — Cf. *Futûḥ*, p. 256 :

ومنها حديث ابن لهيعة عن الحسن بن ثوبان الهَوْزَنى عن هشام بن ابى رُقية اللخمى عن عبد الله

بن عمرو ان رسول الله صلعم قال لا طائر ولا عدوى ولا هامة ولا جَدّ والعين حق ※ حدثناه ابو الاسود النضر بن عبد الجبّار

Lignes 15-16. — Cf. ci-dessus, lignes 12-14.

PAGE 94.

Lignes 1-8. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 118-119 :

وحدثنى يحيى عن مالك عن محمد بن ابى اسامة بن سهل بن حنيف انه سمع اباه يقول اغتسل ابى سهل بن حنيف بالخرار فنزع جُبَّةً كانت عليه وعامر بن ربيعة يَنْظُرُ قال وكان سهل رجلًا ابيض حسن الجلد قال فقال له عامر بن ربيعة ما رأيت كاليوم ولا جلد عذراء قال فَوُعِكَ سهل مكانه واشتد وعكُهُ فاتى رسول الله صلعم فأُخْبِرَ ان سهلًا وُعِكَ وانه غير رائح معك يا رسول الله فاتاه رسول الله صلعم فأَخْبَرَه سهل بالذى كان من أَمْرِ عامر فقال رسول الله صلعم عَلَامَ يَقْتُلُ أَحَدُكُم أخاه ألا برّكْتَ . إنّ العين حق توضَّأْ له فتوضأ له عامر فراح سهل مع رسول الله صلعم ليس به بأْس

Ibid., p. 119 :

وحدثنى مالك عن ابن شهاب عن ابى اسامة بن سهل بن حنيف انه قال راى عامر بن ربيعة سهل بن حنيف يغتسل فقال ما رأيت كاليوم ولا جلد مُخْبأَة فلبط سهل فأُتِىَ رسول الله صلعم فقيل يا رسول الله هل لك فى سهل بن حنيف والله ما يَرفعُ رأْسَهُ فقال هل تَتَّهِمُون له احدًا قالوا نَتَّهِمُ عامر بن ربيعة فتغيّظَ عليه وقال علام يقتل احدكم اخاه ألا بَرَّكْتَ إغْتَسِلْ له فغسل عامر وجهه ويديه ومِرفقيه وركبتيه واطراف رجليه وداخلة ازاره فى قَدَحٍ ثم صبّ عليه فراح سهل مع الناس ليس بِهِ باس

Ḥanbal, III, p. 486 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا حسين بن محمد قال ثنا ابو اويس ثنا الزهرى عن ابى امامة بن سهل بن حنيف ان اباه حدثه ان رسول الله صلعم خرج وساروا معه نحو مكة حتى اذا كانوا بشعب الخرار من الجحفة اغتسل سهل بن حنيف وكان رجلا ابيض حسن الجسم والجلد فنظر اليه عامر بن ربيعة اخو بنى عدى بن كعب وهو يغتسل فقال ما رأيت كاليوم ولا جلد مُخْباة فلبط فسهل فاتى رسول الله صلعم فقيل له يا رسول الله هل لك فى سهل والله ما يرفع راسه وما يفيق قال هل تتهمون فيه من احد قالوا نظر اليه عامر بن ربيعة فدعا رسول الله صلعم عامرا فتغيظ عليه وقال علام

يقتل احدكم اخاه هلا اذا رأيت ما يعجبك بَرِّكْتَ ثم قال له اغتسل له فغسل وجهه ويديه ومرفقيه وركبتيه واطراف رجليه وداخلة ازاره فى قَدَح ثم صبَّ ذلك الماء عليه يصبه رجل على رأسه وظهره من خلفه ثم يكفى القدح وراءه ففعل به ذلك فراح سهل مع الناس ليس له بأس

Kanz, III, p. 349, n° 5884, d'après al-Nasâ'ì et Abû Nu'aim :

عن ابى امامة بن سهل بن حنيف قال مرّ عامر بن ربيعة بسهل بن حنيف وهو يغتسل فقال لم ار كاليوم ولا جلد مُخباة فما لبث ان لبط به فاتى النبى صلعم فقيل له ادرك سهلا صريعًا فقال ممن تتهمونه قالوا عامر بن ربيعة قال علام يقتل احدكم اخاه اذا راى احدكم من اخيه امرا يعجبه فليدع بالبركة ثم امره فغسل وجهه ويديه ومرفقيه وركبتيه وداخل ازاره فرش عليه

Taysîr, II, p. 373, d'après Mâlik :

وعن محمد بن ابى أُمامة بن سهل بن حنيف انه سمع اباه يقول اغتسل ابى سهل بالخرار فنزع جبّة كانت عليه وعامر بن ربيعة ينظر اليه وكان سهل شديد البياض حسن الجلد فقال عامر ما رأيت كاليوم ولا جلد مُخْبأة عذرا فوعك سهل مكانه فاشتد وعكه فاخبر رسول الله صلعم وقيل له ما يرفع رأسَهُ وكان قد اكتتب فى جيش فقالوا هو غير رائح معك يا رسول الله والله ما يرفع رأسَهُ فقال هل تتهمون به احدًا فقالوا عامر بن ربيعة فدعاه فتغيظ عليه وقال علام يقتل احدكم اخاه الا بَرِّكْتَ اغتسل له فغسل عامر وجهه ويديه ومرفقيه وركبتيه واطراف رجليه وداخل ازاره فى قدح ثم صبّ عليه من وراءه فبرا من ساعته

Kanz, III, p. 349, n°s 5868, 5869, V, p. 184, n°s 3765, 3769, 3770, 3776; *Djâmi'*, II, p. 60 (textes abrégés de la même tradition).

Lignes 9-12. — Cf. les traditions citées ci-dessus, lignes 1-8.

Lignes 12-15. — Cf. ci-dessus, lignes 1-8.

Al-Kharrâr (الخرّار).

Cf. *Mu'djam*, III, p. 407; *Taysîr, loc. cit., supra*, c'est un endroit voisin d'al-Djuḥfa.

Sahl ibn Ḥunaif (سهل بن حنيف).

Usd, II, p. 364; *Iṣâba*, II, p. 87, n° 3527; *Asmâ'*, I*a*, p. 237, n° 237; *Tahdhîb*, IV, p. 251, n° 428; Ibn Sa'd, III*b*, p. 39.

Le nom de son fils est Abû Umâma As'ad ibn Sahl et non Abû Usâma

comme le portent les textes de Mâlik cités plus haut. Cf. Ibn Sa'd, V, p. 59; *Tahdhîb*, I, p. 263, n° 497.

'Âmir ibn Rabî'a (عامر بن ربيعة).

Cf. Usd, III, p. 80; *Iṣâba*, II, p. 249, n° 4381; *Tahdhîb*, V, p. 62, n° 105.

PAGE 95.

Lignes 1-5. — Cf. ci-dessus, p. 94, l. 1-8 et mes notes.

Noter que le texte d'Ibn Wahb est plus long que celui de Mâlik.

Lignes 5-7. — Cf. *Kanz*, III, p. 348, n° 5861 et *Djâmi'*, II, p. 69, d'après le *Kâmil* d'Ibn 'Adî et d'après *al-Ḥilya* d'Abû Nu'aim, d'après Djâbir, d'après le *Kâmil* d'Ibn 'Adî, d'après Abû Dharr :

العين تدخل الرجل القبر وتدخل الجمل القدر

Ibid., p. 349, n° 5867 et *Djâmi'*, II, p. 186, d'après le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Asmâ' ibnat 'Umais :

نصف ما يحفر لأمتى من القبور العين

Ibid., V, p. 184, n° 3767 et *Djâmi'*, I, p. 52 (glose omise), d'après al-Ṭayâlisi et al-Bukhârî dans son *Târîkh* et d'après al-Ḥakîm et Simawaih (omis dans *Djâmi'*) et d'après al Ḍayâ', d'après al-Bazzâr, d'après Djâbir :

اكثر من يموت من امتى بعد قضاء الله تعالى وقدره (بالانفس يعنى) بالعين

Lignes 10-12. — Cf. Muslim, XIV, p. 222 :

وحدثنى ابو بكر بن اسحق حدثنا ابن ابى مريم اخبرنا سليمان بن بلال حدثنى عتبة بن مسلم عن حمزة عن عبد الله بن عمر عن ابيه ان رسول الله صلعم قال ان كان الشؤم فى شى ففى الفرس والمسكن والمراة وحدثنا عبد الله بن مسلمة بن قعنب حدثنا مالك عن ابى حازم عن سهل بن سعد قال قال رسول الله صلعم ان كان فى المراة والفرس والمسكن يعنى الشؤم

Kanz, V, p. 196, n° 3958, d'après le *Ṣaḥîḥ* d'Ibn Ḥibbân, d'après Ibn Djarîr, d'après le *Sunan* de Sa'îd ibn Manṣûr, d'après Anas :

لا طيرة والطيرة على من تطير فان يك فى شى ففى الدار والفرس والمراة

Ibn Mâdja, I, p. 314 : tradition analogue avec addition :

قال الزهرى فحدثنى ابو عبيدة بن عبد الله بن زمعة ان جدته زينب حدثته عن ام سلمة انها كانت تعد هولاء الثلاثة وتزيد معهن السيف

Lignes 13-15. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 140 :

وحدثنى مالك عن يحيى بن سعيد انه قال جاءت امراة الى رسول الله صلعم فقالت يا رسول الله دار سكنّاها والعدد كثير والمال وافر فقلّ العدد وذهب المال فقال رسول الله صلعم دعوها ذميمة

Abû Dawud, XXVII, p. 104; *Taysîr*, II, p. 381 (le texte du *Taysîr* ne contient l'*isnâd* que depuis Anas inclus) :

وحدثنا الحسن بن يحيى ثنا بشر بن عمر عن عكرمة بن عمار عن اسحاق بن عبد الله بن ابى طلحة عن انس بن مالك قال قال رجل يا رسول الله إنا كنا فى دار كثير فيها عددنا وكثير فيها اموالنا فتحولنا الى دار اخرى فقل فيها عددنا وقلّت فيها اموالنا فقال رسول الله صلعم ذروها ذميمة

Même texte in *Kanz*, V, p. 199, n° 4023, d'après Abû Dawud et Ibn Djarîr, ainsi que d'après al-Bukhârî et Muslim avec l'*isnâd* depuis Anas et variantes suivantes : نبى au lieu de رسول الله la première fois, الدار au lieu de دار la première fois, كثر au lieu de كثير, les deux fois et à la fin de la leçon : دعوها او ذروها وهى ذميمة .

Mukhtalif, p. 127 :

وحدثنى احمد بن الخليل قال نا موسى بن مسعود النهدى عن عكرمة بن عمار عن اسحق عن ابن عبد الله بن ابى طلحة عن انس بن مالك قال جاء رجل منا الى النبى صلعم فقال يا رسول الله انا انزلنا دارا فكثر فيها عددنا وكثرت فيها اموالنا ثم تحولنا عنها الى اخرى فقلت فيها اموالنا وقل فيها عددنا فقال رسول الله صلعم ارحلوا عنها وذروها وهى ذميمة

Kanz, V, p. 199, n° 4017, d'après Ibn Djarîr :

عن ابن عمر ان امراة جاءت الى النبى صلعم فقالت يا رسول الله سكنّا دارا ونحن ذو وفر فاحتجنا وساءت ذأت بيننا واختلفنا فقال بيعوها اوذروها وهى ذميمة

Ibid., p. 196, nos 3960, 3961.

Zawâ'id, V, p. 104 :

عن ابن عمران ان قومًا جاءوا الى النبى صلعم فقالوا يا رسول الله دخلنا هذه الديار ونحن ذو وفر فافتقرنا وكثير عددنا فقل عددنا وحسن ذات بيننا فساء ذات بيننا فقال رسول الله صلعم دعوها وهى ذميمة فقالوا يا رسول الله كيف ندعها قال بيعوها او هبوها

PAGE 96.

Lignes 1-4. — Cf. ci-dessus, p. 95, l. 12-14.

Lignes 4-6. — Le personnage dont il s'agit ici est Ḥabîb affranchi de ʿUrwa ibn al-Zubair.

Il est appelé par Usd (I, p. 374) et par *Iṣâba* (I, p. 309, n° 1598) Ḥabîb ibn Abî Marḍiya.

Ces deux recueils citent de lui un ḥadith qui rappelle celui d'Ibn Wahb :

1° .. ان النبى صلعم نزل منزلا بخيبر وبيثا فقال له اهل خيبر نزلت منزلا وبيثا فان رايت ان تنتقل الى منزل اشاروا اليه

(Usd, *loc. cit.*)

2° ان النبى صلعم نزل منزلا بخيبر فقيل له انتقل فانه وبىء

(*Iṣâba, loc. cit.*)

Ce même personnage est appelé Ḥabîb al-Âʿûr al-Madanî par *Tahdhîb* (II, p. 193, n° 357).

Lignes 6-9. — Cette tradition, malgré les noms propres, n'a pu être retrouvée, cependant le sens général est facile à comprendre : Le Prophète, apprenant qu'il y a une épidémie à un endroit, s'éloigne de la route qui passe auprès du lieu infesté.

Cf. *Handbook, sub* Sickness *in fine.*

Lignes 9-13. — Cf. Mâlik, *Égypte,* III, p. 140; *Taysîr,* I, p. 38 (d'après Mâlik, avec l'*isnâd* seulement depuis Yaḥya ibn Saʿîd) :

(حدثنى مالك) عن يحيى بن سعيد ان رسول الله صلعم قال للقحة تحلب من يحلب هذه فقام رجل فقال (له رسول الله صلعم) ما اسمك فقال (له الرجل) مرة فقال له (رسول الله صلعم) اجلس ثم قال من يحلب هذه فقام رجل فقال له (رسول الله صلعم) ما اسمك فقال حرب فقال له (رسول الله صلعم) اجلس ثم قال من يحلب هـذه فقام رجل فقال له (رسول الله صلعم) ما اسمك فقال يَعِيش فقال (له رسول الله صلعم) احلبْ

(Le texte du *Taysîr* supprime les mots que j'ai mis entre parenthèses.)

Màlik, *Indes*, p. 284 :

اخبرنا مالك اخبرنا يحيى بن سعيد ان النبى صلعم قال للكحة عنده من يحلب هذه الناقة فقام رجل فقال له ما اسمك فقال له مرة قال اجلس ثم قال من يحلب هذه الناقة فقام رجل فقال له ما اسمك قال حرب قال اجلس ثم قال من يحلب هـذه الناقة فقام اخر فقال ما اسمك قال يَعِيش قال احلب

Cf. *Zawâ'id*, V, p. 106.

Tradition comparable. Cf. ci-dessous p. 97, l. 1-4.

PAGE 97.

Lignes 1-4. — Cf. ci-dessus, p. 96, l. 9-13.

Les noms de ceux qui se proposent de traire la chamelle laitière sont : Murra (مُرّة), Ḥarb (حرب) et Ya'ìsh (يَعِيش) à la page 96, tandis qu'à la page 97 ils sont nommés : al-Musâwar (المُسَاوِر) celui qui enivre (les autres) et Khaddâsh (خَدَّاش) égratigneur.

Lignes 4-6. — Cf. ci-dessus, p. 91, l. 1-2; mes notes; ci-dessous, l. 11-18.

Lignes 6-8. — Cf. *Futûḥ*, p. 279 :

ومنها حديث عبد الله بن عَيَّاش القِتْبانى عن ابيه عن شُيَيْم بن بَيْتان عن شيبان بن أُمَيّة عن رُوَيْفَع بن ثابت ان رسول الله صلعم قال من رَدَّتْه الطِيَرَة عن شئ فقد قَارَفَ الشرك حدثناه إدريس بن يحيى الخولانى

Kanz, V, p. 196, n° 3949; *Djâmi'*, II, p. 171, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî, d'après Ibn 'Umar :

من ردته الطيرة عن حاجته فقد اشرك

(Le texte du *Djâmi'* porte dans l'*isnâd* Ibn 'Amru au lieu d'Ibn 'Umar.)

Cf. *Kanz, ibid.*, n°s 3939, 3952.

Ligne 9. — Sur 'Imrân ibn 'Abd al Raḥmân ibn Shuraḥbîl ibn Ḥasana, cf. *Futūḥ*, p. 238.

Lignes 11-18. — Cf. ci-dessous, p. 98, l. 1-4; mes notes; *Kanz*, V, p. 196, n° 3954, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, d'après al-Faḍl ibn ʿAbbâs :

انما الطيرة ما امضاك او ردك

Ibid., n° 3962, d'après al-Nasâ'î, d'après Salmân ibn Buraida, d'après son père :

من اصابه من ذلك يعنى الطيرة شئ فليقل اللهم لا طير الا طيرك ولا اله غيرك

Ibid., n° 3963, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, le *Kabîr* d'al-Ṭabarânî et Ibn al-Sunnî dans *ʿAmal yawm wa laila*, d'après Ibn ʿAmru :

من ردته الطيرة عن حاجة فقد اشرك قالوا يا رسول الله وما كفارة ذلك قال يقول اللهم لا طير الا طيرك ولا خير الا خيرك ولا اله غيرك

Ibid., n° 3966, d'après Abû Dawud, d'après le *Sunan* d'al-Baihaqî d'après ʿUrwa ibn ʿÂmir al-Qurashî :

احسن الطيرة الغال ولا ترد مسلما فاذا راى احدكم من الطيرة ما يكره فليقل اللهم لا ياتى بالحسنات الا انت ولا يرفع بالسيئات الا انت ولا حول ولا قوة الا بك

Ibid., p. 197, n° 3967, d'après Ibn al-Sunnî d'après ʿUqba ibn ʿÂmir :

اصدق الطيرة الغال ولا ترد مسلما واذا رايتم من الطيرة شيئا تكرهونه فقولوا اللهم لا ياتى بالحسنات الا انت ولا يذهب بالسيئات الا انت لا حول ولا قوة الا بالله

Cf. Ibn Saʿd, IV *b*, p. 13.

Dans la tradition d'Ibn Wahb مضى s'oppose à ردّ; le premier a le sens de passer outre, le second d'empêcher, d'arrêter.

Noter aux lignes 16-17 la syntaxe qui donne à la phrase un mouvement de conversation.

PAGE 98.

Lignes 1-4. — Cf. ci-dessus, p. 97, l. 11-18; Ibn Saʿd, IV *b*, p. 13 :

قال اخبرنا عبيد الله بن موسى قال اخبرنا اسامة بن زيد عن عبد الرحمن بن السلمانى قال التقى كعب الاحبار وعبد الله بن عمرو فقال كعب اتطيّر قال نعم قال فما تقول قال اقول اللهم لا طير الا طيرك ولا خير الا خيرك ولا رب غيرك ولا حول ولا قوة الّا بك فقال انت افقه العرب انها لمكتوبة فى التوراة كما قلت

Ligne 1. — *Tamîma* (تميمة).

Cf. *Enc. Islam.*, sub *Djadwal* et *Ḥamâ'il;* Ibn al Athîr, I, p. 119.

Tiwal (تِوَل).

Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 121 :

التولة من الشرك التِوَلة بكسر التاء وفتح الواو ما يحبّب المراة الى زوجها من السحر وغيره جعله من الشرك لاعتقادهم انّ ذلك يؤثر ويفعل خِلاف ما قدره الله تعالى

« Les sortilèges qui attachent les maris à leurs femmes (*tiwala*) font partie de l'idolâtrie. » *Al-tiwala*, avec *kasra* du *tâ* et *fatḥa* du *wâw*, c'est le sortilège grâce auquel la femme se fait aimer de son mari ou d'un autre. Il le considère comme faisant partie de l'idolâtrie à cause de la croyance qu'il implique que son usage a une influence et peut contrecarrer ce que Dieu le très haut a décrété.

Nafs (نفس).

Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 165; *Taysîr*, II, p. 370; Ibn Qutaiba, *Adab al-Kâtib*, p. 10 : c'est le mauvais œil.

Lignes 5-8. — Cf. ci-dessus, *sub tiwal*, l. 4; *Kanz*, V, p. 185, n° 3798, p. 186, n° 3802.

Lignes 8-10. — Cf. Ḥanbal, IV, p. 154 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا ابو عبد الرحمن انا حيوة انا خالد بن عبيد قال سمعت مشرح بن هاعان يقول سمعت عقبة بن عامر يقول سمعت رسول الله صلعم يقول من تعلق تميمة فلا اتم الله له ومن تعلق ودعة فلا ودع الله له

Même tradition d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et d'après *al-Ḥâkim*, d'après 'Uqba ibn 'Âmir in *Kanz*, V, p. 185, n° 3801, et *Djâmi'*, II, p. 175.

(L'ordre des deux membres de phrase est interverti; les deux textes portent علق au lieu de تعلق; le *Kanz* porte تمم et le *Djâmi'*, تمم au lieu de اتم.)

Futûḥ, p. 289 :

ومنها حديث ابن لهيعة عن مشرح بن عاهان وحيوة عن خلد بن عبيد عن مشرح انه سمع عقبة بن عامر يقول انه سمع رسول الله يقول من علّق تميمةً فلا أتمَّ الله له ومن علّق ودعة فلا أوْدع الله له . حدثناه ابو الاسود عن ابن لهيعة والمقرئ وابو زُرعة وهب الله بن راشد عن حيوة قال المقرئ من تعلّق تميمةً

Ibn al-Athîr explique cette tradition comme suit (I, p. 119) :

من علق تميمة فلا اتم الله له كانهم كانوا يعتقدون انها تمام الدّواء والشفاء وانما جعلها شركا لانهم ارادوا بها دفع المقادير المكتوبة عليهم وطلبوا دفع الاذى من غير الله الذى هو دافعه

Ibid., IV, p. 202 :

من تعلق ودعةً فلا ودع الله له الودع بالفتح والسكون جمع ودعة وهو شى ابيض يُجْلَبُ من البحر يُعَلَّقُ فى حلوق الصبيان وغيرهم وانما نَهَى عنها لانهم كانوا يعلقونها مخافة العين وقوله لا ودع الله له اى لاجعله فى دعة وسكون وقيل هو لفظ مَبْنِىٌّ من الودعة اى لاخفَّفَ الله عنه ما يخافه

« Celui qui s'attache une *tamîma* Dieu ne le guérit pas complètement. » Les gens pensaient que c'était un remède parfait et un moyen de s'assurer une guérison complète; il la considéra donc comme de l'idolâtrie, car les gens veulent grâce à elle se garantir du destin écrit pour eux et demandent à un autre qu'à Dieu de les en garantir alors que Dieu seul peut les en protéger.

« Celui qui s'attache une *wad'a*, Dieu ne lui accorde pas la paix »; le mot وَدْع avec *fatḥa* et *sukûn*, est le pluriel de ودعة, c'est une chose blanche qu'on tire de la mer et qu'on attache au cou des enfants ou d'autres personnes. Il défendit de l'employer car on la leur attachait par crainte du mauvais œil. Et l'expression لا ودع الله له c'est-à-dire qu'il ne lui accorde pas la paix et la tranquillité. C'est, dit-on, un verbe dénominatif de الودعة voulant dire que Dieu ne le protège pas de ce qu'il craint.

Lignes 10-12. — Cf. ci-dessus, p. 10, l. 14-17.

Lignes 12-14. — Cf. Ḥanbal, I, p. 381 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا ابو معاوية ثنا الاعمش عن عمرو بن مرة عن يحيى بن الجزار عن ابن اخ زينب عن زينب امراة عبد الله قالت كانت عبد الله اذا جاء من حاجة فانتهى الى الباب تنحنح وبزق كراهية ان يهجم منا على شى يكرهه قالت وانه جا ذات يوم فتنحنح قالت وعندى عجوز ترقينى من الحمرة فادخلتها تحت السرير فدخل فجلس الى جنبى فراى فى عنقى خيطا قال ما هذا الخيط قالت قلت خيط ارقى لى فيه قالت فاخذه فقطعه ثم قال ان آل عبد الله لاغنياء عن الشرك سمعت رسول الله صلعم يقول ان الرقى والتمائم والتولة شرك قالت فقلت له لم تقول هذا وقد كانت عينى تقذف فكنت اختلف الى فلان اليهودى يرقيها وكان اذا رقاها سكنت قال انما ذلك عمل الشيطان كان ينخسها بيده فاذا رقيتها كف عنها انما كان يكفيك ان تقولى كما قال رسول الله صلعم اذهب الباس رب الناس اشف وانت الشافى لاشفاء الا شفاؤك شفا لا يغادر سقما

Ibn Mâdja, II, p. 188 :

حدثنا ايوب بن محمد الرقى ثنا معمر بن سليمان ثنا عبد الله بن بشر عن الاعمش عن عمرو بن مرة عن يحيى بن الجزار عن ابن اخت زينب امراة عبد الله عن زينب قالت كانت عجوز تدخل علينا ترقى من الحمرة وكان لنا سرير طويل القوائم وكان عبد الله اذا دخل تنحنح وصوت فدخل يوما فلما سمعت صوته احتجبت منه فجاء فجلس الى جانبى فمسنى فوجد مس خيط فقال ما هذا فقلت رقى لى فيه من الحمرة فجذبه فقطعه فرمى به وقال لقد اصبح آل عبد الله اغنياء عن الشرك سمعت رسول الله صلعم يقول ان الرقى والتمائم والتولة شرك قلت فانى خرجت يومًا فابصرنى فلان فدمعت عينى التى تليه فاذا رقيتها سكنت دمعتها واذا تركتها دمعت قال ذاك الشيطان اذا اطعته تركك واذا اعصيته طعن باصبعه فى عينك ولكن لو فعلت كما فعل رسول الله صلعم كان خيرا لك واجدر ان تشفين تنفحين فى عينك الماء وتقولين اذهب الباس رب الناس اشف انت الشافى لا شفاء الا شفاؤك شفا لا يغادر سقمًا

Lignes 14-16.

Ṣudda (صُدّا), nom de tribu. — Cf. Duraid, p. 242, Ṭabarî, *Indices*, qui écrivent صُدّآء. Cf. Qalqashandî, p. 257. Ce serait une tribu issue de Madhḥidj.

PAGE 99.

Lignes 1-3. — Cf. Ḥanbal, IV, p. 156 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا عبد الصمد بن عبد الوارث ثنا عبد العزيز بن مسلم ثنا يزيد بن ابى منصور عن دخين الحجرى عن عقبة بن عامر الجهنى ان رسول الله صلعم اقبل عليه رهط فبايع تسعة وامسك عن واحد فقالوا يا رسول الله بايعت تسعة وتركت هذا قال ان عليه تميمة فادخل يده فقطعها فبايعه وقال من علق تميمة فقد اشرك

Cf. *Zawâ'id*, V, p. 103.

Sair (سَيْر). Cf. Lane, *Lexicon* sub سَيْر : lambeau, lanière ou courroie de cuir ou de peau.

Laḥâ' (لحاء). Écorce d'arbre. — Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 54.

Lignes 5-9.

Bukair ibn ʿAbd-Allah (بُكَيْر بن عبد الله).

Cf. *Tahdhîb*, I, p. 491, n° 908; *Asmâ'*, I *a*, p. 135, n° 86;

Makhrama (ibn Bukair?) (مَخْرَمَة بن بُكَيْر).

D'après *Tahdhîb*, X, 70, n° 120 et Ṭabarî, *Indices*, ce serait le fils et non le frère du précédent; je n'ai pas trouvé de Makhrama ibn ʿAbd Allah.

Qarḥa (قَرْحة). Il faut sans doute comprendre un ulcère quoique ce mot ait plusieurs autres sens. Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 240, qui donne le sens de « petite vérole ».

Khalkhâl (خلخال). Bracelet qu'ont coutume de mettre les femmes à leurs chevilles. Cf. Lane, *Modern Egyptians*, p. 567, 570.

Lignes 9-12. — Cf. *Taysîr*, I, p. 41, d'après Muslim et Abû Dawud, d'après ʿÂ'isha :

كان رسول الله صلعم يوتى بالصبيان فيدعو لهم بالبركة ويحنكهم

Cf. *Kanz*, IV, p. 30, n° 806.

Laka Allâh (لك الله). Cette expression a un sens voisin des mots : حفظك الله; mais la lecture en reste bien douteuse.

Zumladj ou *zumludj* ou *zimladj* (زملج). Cf. sub دملج dans les différents dictionnaires. La transformation du *dâl* en *zâi* est très fréquente. Cf. Ibn al-Athîr, p. II, 31; Marçais, *Textes arabes de Tanger*, p. 293 : bracelet en métal.

PAGE 100.

Lignes 1-3. — Cf. *Kanz*, V, p. 195, n° 3933, d'après Ibn Djarîr :

عن عمران بن الحصين ان رسول الله صلعم راى فى يده حلقة من صُفر فقال ما هذه الحلقة فقال هى من الواهنة قال دعاها فما تزيدك الا وهنًا

Ibid., n° 3934, d'après le même :

عن عمران بن حصين قال دخلت على النبى صلعم وفى عضدى حلقة من صُفر فقال ما هذا قلت من الواهنة قال ايسرك ان توكل اليها انبذها عنك

Ibn al-Athîr, IV, p. 234, d'après ʿImrân ibn al-Ḥusain suivi du commentaire :

ان فلانا دخل عليه وفى عضده حَلْقَة من صُفر وفى رواية وفى يده خاتم من صفر فقال ما هذا قال

هذا من الواهنة قال امّا انها لا تَزِيدُك إلّا وهنًا الواهنة عِرْق ياخذ فى المَنْكِب وفى اليد كلها فيُرْقَى منها وقيل هو مَرَضٌ ياخذ فى العضد وربّمَا عُلِّقَ عليها جنس من الخَرَز يقال لها خَرَزُ الواهِنَةِ وهى تاخذ الرجال دون النِساء وانّما نهاه عنها لأنه إنّما اتّخذها على أنها تَعْصِمه من الالم فكان عنده فى معنى التمائم المَنْهِى عنها

«Quelqu'un pénétra auprès de lui portant à son bras un anneau de cuivre jaune»; une autre leçon porte : «à sa main une bague de cuivre jaune.» «Alors il dit : qu'est-ce que cela; l'homme répondit ceci fait partie de la *wâhina*. L'Envoyé de Dieu dit : cela ne fera qu'accroître la faiblesse (*wahn*).»

La *wâhina* est une douleur qui prend à l'épaule ou à n'importe laquelle des mains et dont on se garantit par un préservatif (*yurqâ minhâ*); d'autres prétendent que c'est une maladie qui prend au bras; parfois on y attache une sorte de collier à pendeloque appelé *kharaz al-wâhina;* cette maladie atteint les hommes et non les femmes. Il lui interdit de s'en servir car son emploi était destiné à le garantir de la douleur et avait pour ainsi dire un but analogue à celui des *tamâ'im* dont il avait défendu l'usage.

Cf. *Kanz,* V, p. 186, n° 3804; Ibn Mâdja, II, p. 188.

Lignes 4-5. — Cf. *Kanz,* V, p. 185, n° 3799, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Nasâ'î et al-Ḥâkim; d'après ʿAbd-Allah ibn ʿUkaim; *Djâmiʿ*, II, p. 168, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Tirmidhî, al-Ḥâkim, d'après ʿAbd-Allah ibn Ḥakîm (?) :

من تعلق شيئًا وكل اليه

Taysîr, II, p. 372, d'après Abû Dawud :

عن عيسى بن حمزة قال دخلت على عبد الله بن عكيم رضى الله عنه وبه حُمرة فقلت الا تعلق تميمة فقال نعوذ بالله من ذلك قال رسول الله صلعم من تعلق شيئًا وكل اليه

Kanz, V, p. 186, n° 3807, d'après al-Ṭabarânî, dans *al-Awsâṭ,* d'après Abû Saʿîd al-Djuhanî :

من علق شيئًا وكل اليه

Ibid., III, p. 348, n° 5851, d'après al-Nasâ'î, d'après Abû Huraira :

من عقد عقدة ثم نفث فيها فقد سحر ومن سحر فقد اشرك ومن تعلق شيئًا وكل اليه

Lignes 7-8.

A la ligne 7, comme à la ligne 11, j'avais cru devoir lire حرزة, mais un

examen plus attentif du texte qui porte un point sur le ح et le sens inclinent à lire plutôt خرزة; ce mot signifie un chaton de pierre précieuse ou une perle de toute autre matière qu'on enfile sur un fil (*Kharaza*). Cf. *supra* mes notes lignes 1-3 sub *wâhina;* Fraenkel, p. 59.

Laqwa (لَقْوَة). Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 65 :

هي مَرَض يعرض للوجه فيميله الى احد جانبيه

C'est une maladie qui atteint le visage et l'incline vers un de ses côtés. Paralysie faciale.

Lignes 13-17. — Cf. *Kanz,* V, p. 186, n° 3805, d'après al-Ḥâkim, d'après Anas :

انها من عمل الشيطان يعنى النُشْرة

Ibid., n° 3806, d'après al-Dhahabî dans un tome de ses ḥadîths, d'après Djâbir :

النُشرة من الشيطان

Taysîr, II, p. 372, d'après Abû Dawud :

عن جابر رضى الله عنه قال سئل رسول الله صلعم عن النشرة قال هي من عمل الشيطان

Nushra (نُشْرة).

Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 144 :

انه سئل عن النُشْرة فقال هو من عمل الشيطان النُشْرة بالضم ضَرْب من الرقية والعلاج يعالج به من كان يظن ان به مسًّا من الجن سُمِيتْ نشرة لانه يُنشَرُه بها عنه ما خامره من الداء اى يُكشَف ويزال

« On lui demanda ce qu'était la « *nushra* »; il répondit : la « *nushra* » fait partie des agissements de Satan; la « *nushra* » avec dhamma est une espèce de préservatif (*ruqiya*) et de remède dont on se sert pour guérir celui qu'on suppose avoir reçu une atteinte des djinns; on l'appelle « *nushra* » parce que grâce à elle on délivre le malade (يُنْشَرُ بها عنه) de la maladie qui s'est emparé complètement de lui, c'est-à-dire qu'on l'en dévoile et qu'on la fait cesser. »

Même explication plus résumée en *Taysîr* (*loc. cit., supra*).

PAGE 101.

Lignes 1-3. — Cf. ci-dessus, p. 90, l. 12-16; Muslim, XIV, p. 224 :

وحدثنا محمد بن الصبّاح وابو بكر بن ابى شيبة قالا حدثنا اسماعيل « وهو ابن عُلَيَّة » عن حجاج الصَّوَّاف وحدثنا اسحق بن ابراهيم اخبرنا عيسى بن يونس حدثنا الاوزاعى كِلاهما عن يحيى بن ابى كثير عن هِلال بن ابى مَيْمُونة عن عطا بن يسار عن معاوية بن الحَكَم السُلَمِىّ عن النبى صلعم بمعنى حديث الزُهرى (cité page 90) عن ابى سَلَمَة عن معاوية وزاد فى حديث يحيى بن ابى كثير قال قلت ومنا رجالٌ يَخُطُّون قال كان نبى من الانبياء يَخُطُّ فمن وَافَقَ خطَّهُ فذَاك

Même tradition d'après Ibn Ḥanbal, al-Bukhârî, Muslim et al-Tirmidhî, d'après Mu'âwiya ibn al-Ḥakam, in *Kanz*, V, p. 183, n° 3752, p. 220, n° 4540 (la première des deux leçons du *Kanz* porte ذلك au lieu de ذاك).

Ibn al-Athîr, I, p. 303; *Taysîr*, II, p. 169.

L'expression des lignes 1-2 : يَضْرِبُونَ بالحَصَا s'applique à l'action de jeter des petits cailloux que Lane appelle (*Lexicon* sub حَصىً) : pessomancy. — Le commentaire de Ḥarîrî (*Séances, Silvestre de Sacy*, p. 655) explique l'expression voisine : طَرْقُ الحَصَا dit :

الطَرقُ الضربُ وطَرْقُ الحصا نوع من التكهُّن

Le mot الطَرْق équivaut à الضَرْب et le fait de lancer des cailloux est un genre de divination.

Khaṭṭ (خطّ). Cf. *Enc. Islam.*, sub Khaṭṭ, Guillaume, p. 120; Doutté, p. 378; *Taysîr*, II, p. 169; Wellhausen, *Reste arabischen Heidentums*, p. 207, n. 4.

Un autre sens du mot : خَطّ trait servant de *sutra* à celui qui prie est donné par Nawâwî, *Commentaire de Muslim*, V, p. 216-217.

Lignes 3-4. — Cf. *Kanz*, III, p. 349, n° 5880; *Djâmi'*, II, p. 158, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et Muslim, d'après l'une des « mères des croyants » (امهات المؤمنين) :

من اتى عرافا فسأله عن شئ لم تقبل له صلاة اربعين ليلة

(Le *Kanz* porte صلوته.)

Taysîr, II, p. 98, d'après Muslim, d'après Ṣafiya ibnat Abî 'Ubaid, d'après

une des femmes du Prophète (même tradition avec les mots فصدقه après شيء et le mot يومًا au lieu de ليلة); Muslim, XIV, p. 227.

Cf. *Kanz*, III, p. 349, n° 5877 (tradition de sens voisin).

Lignes 4-6. — Cf. ci-dessus, l. 3-4.

Lignes 9-11. — Cf. *Kanz*, III, p. 349, n° 5879; *Djâmi'*, II, p. 158, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et al-Ḥâkim, d'après Abû Huraira :

من اتى عرافا او كاهنا فصدقه بما يقول فقد كفر بما انزل على محمد

Lignes 12-14. — La dernière conjonction : ونَظَرَ فى النُّجُوم doit être comprise dans le sens de concomitance : alors que l'examen des étoiles. . .

Le mot *Ukhdha* (أُخْذَة). Cf. Lane (*Lexicon* sub أُخْذَة) est une sorte d'enchantement ou de charme analogue au سِحْر (sort) par lequel les sorcières empêchent leurs maris d'être pris par d'autres femmes qu'elles; il est appelé par le vulgaire : رِباط et عَهْد et était en usage avant l'Islam.

Cf. Ibn al-Athîr, I, p. 19.

Lignes 14-16. — L'expression *al-rafiq al-a'lâ* (الرَّفيق الأعْلَى) a été expliquée par Ibn al-Athîr (II, p. 93) :

الرَّفيق جماعةُ الانبياء الذين يسكنون اعلى عليّين وهو اسم جاء على فعيل ومعناه الجماعة كالصَّديق والخليط يقعُ على الواحد والجمعة

et par Suyûṭî (*Tanwîr*, I, p. 237) :

قال ابن عبد البر هو اعلى الجنة وقيل الملائكة والانبياء والصالحون من قوله وحَسُن اولئك رفيقا

Al-rafiq est l'ensemble des prophètes qui séjournent au plus haut d'entre les hauteurs et c'est un substantif de la forme *fa'îl* avec sens collectif comme « *al-ṣadîq* » et « *al-khalîṭ* » qui sont à la fois singuliers et pluriels.

Ibn 'Abd al-Barr dit : c'est l'endroit le plus élevé du paradis; d'autres disent que ce sont les anges, les prophètes et les gens vertueux qui « d'après les paroles de Dieu » sont : « ceux qui excellent en amitiés. »

Abdjad (أبْجَد). Cf. *Enc. Islam.*, sub *abdjad; Mawâ'iẓ*, III, p. 238, n. 15.

PAGE 102.

Lignes 1-4. — Cf. Bukhârî, LIX, 6 :

حدثنا محمد قال حدثنا ابن ابى مريم قال اخبرنا الليث حدثنا ابن ابى جعفر عن محمد بن عبد الرحمن عن عروة بن الزبير عن عائشة رضى الله عنها زوج النبى صلعم انها قالت سمعت رسولَ الله صلعم يقول إنّ الملائكة تَنزل فى العَنان وهو السحابُ فَتذكر الامرَ قُضى فى السمآء فتَسترق الشياطينُ السمعَ فتَسمعُه فتُوحِيه الى الكُهّان فيَكذبون معها مائةَ كَذْبةٍ من عند انفسهم

Même tradition sans *isnâd* in *Kanz*, III, p. 349, n° 5874, d'après al-Bukhârî, d'après ʿÂ'isha.

ʿAnân (عَنان). Cf. Ibn al-Athîr, III, p. 135.

Lignes 4-9. — Cf. Muslim, XIV, p. 224-225 :

حدثنى سَلَمة بن شَبيب حدثنا الحسن بن أعْيَنَ حدثنا مُعْقِل «وهو ابن عُبَيْد الله» عن الزهرى اخبرنى يحيى بن عُرْوَة أنه سمع عروة يقول قالت عائشة سال أُناسٌ رسول الله صلعم عن الكُهّان فقال لهم رسول الله صلعم ليسوا بشئ قالوا يا رسول الله فَإنّهُمْ يحدثون احيانا الشئ يكون حقًا قال رسول الله صلعم تلك الكلِمة من ٱلْحَقّ يَخْطَفُها الجِنّىّ فيَقُرُّها فى أُذُنِ وَلِيِّهِ قر الدجاجة فيَخْلِطُونَ فيها اكثر من مائة كَذْبَةٍ

Bukhârî, LXXVIII, 117, même tradition avec variante dans l'*isnâd* au début jusqu'à عروة بن الزبير :

حدثنا محمد بن سلّام اخبرنا مَخْلَد بن يزيد اخبرنا ابن جُريج قال ابن شهاب (= الزهرى)

.....

et la variante بالشى au lieu de الشىء et فقال au lieu de قال.

Ibid., LXXVI, 46 :

حدثنا على بن عبد الله حدثنا هشام بن يوسف اخبرنا مَعْمَر عن الزُّهْرىّ عن يحيى بن عروة بن الزبير عن عروة عن عائشة رضى الله عنها قالت سال رسولَ الله صلعم ناسٌ عن الكهان فقال ليس بشئ فقالوا يا رسول الله إنّهم يحدثونا أحيانًا بشئ فيكون حقًّا فقال رسول الله صلعم تلك الكلمة من الحقّ يَخْطَفُها من الجِنّىّ فَيُقِرُّها فى أُذُن وليّه فَيَخْلِطُون معها مائة كَذْبَة

Ibid., XCVII, 57 :

حدثنا على حدثنا هِشام اخبرنا مَعْمَر عن الزُّهرى ح وحدثنى احمد بن صالح حدثنا عَنْبَسة حدثنا يونس عن ابن شِهاب اخبرنى يحيى بن عُرْوة بن الزُّبير انه سمع عروة بن الزبير يقول قالت عائشة رضى الله عنها سال أُناسٌ النبى صلعم عن الكهّان فقال انّهم ليسوا بشئٍ فقالوا يا رسول الله فانّهم يحدّثون بالشئ يكون حقًّا قال فقال النبى صلعم تلك الكلمة من الحقّ يخطفها الجِنّىّ فيُقَرْقِرُها فى اذن وليّه كقَرْقَرة الدجاجة فَيَخْلِطون فيه اكثر من مائة كَذْبَة

Sirat Ḥalabiya, I, p. 280-281, avec quelques variantes.

Les mots : قرا الزّجاجة qu'il faut sans doute lire : قرّ الدجاجة en supprimant un ا ont été l'objet de plusieurs commentaires (cf. Nawâwî, *Commentaire de Muslim*, XIV, p. 225-226; Ibn al-Aṯhîr, III, p. 242).

Guillaume (p. 121, note 1) les a résumés dans leur essentiel en se référant à la tradition de Bukhârî (cf. *supra*) qui omet ces deux mots :

« La lecture et le sens des deux mots omis sont douteux : — qarra-l-dajâjati — qarra d'après le *Nihâya*, veut dire : répéter ou verser les mots dans l'oreille de quelqu'un jusqu'à ce qu'il les comprenne. Le commentateur note que : qarra est le verbe employé pour la poule quand elle finit de caqueter. Il mentionne une variante : zujâja d'où il conclut : « les « djinns versent dans son oreille comme on verse un liquide dans une bouteille de verre. »

Ibn al-Ṣalâḥ dit que la première lecture est correcte, la seconde est corrompue. Je soupçonne une ancienne corruption. « Comme le répète une poule » donne un sens peu satisfaisant. Houdas (*Traditions musulmanes*, IV, p. 84) ignore complètement les mots dans le texte aussi bien que dans les notes.

La variante : *qarqara* ne semble être que l'expression d'une harmonie imitative combinée avec la répétition graphique des mêmes lettres et correspond au sens de : gloussement.

Lignes 9-17. — Cf. Muslim, XIV, p. 225-227 :

حدثنا حسن بن على الحُلْوانىّ وعَبْدُ بن حُمَيْدٍ قال حسن حدثنا يعقوب وقال عبدٌ حدثنى يعقوب بن ابراهيم بن سعد حدثنا أَبى عن صالح عن ابن شِهاب حدثنى على بن حُسَيْنٍ أنّ عبد الله بن عباس قال اخبرنى رَجُلٌ من اصحاب النبى صلعم من الانصار أنّهم بينما هم جلوس ليلةً مع رسول الله صلعم رُمِىَ بنجم فاستنار فقال لهم رسول الله صلعم ماذا كنتم تقولون فى الجاهلية اذا رُمِىَ

بمثل هذا قالوا الله ورسوله اعلم كنا نقول وُلِدَ الليلة رَجُلٌ عظيمٌ ومات رَجُلٌ عظيمٌ فقال رسول الله صلعم فانها لا يُرْمَى بها لموتِ احدٍ ولا لحياتِهِ ولكن ربُّنا تبارك وتعالى اسمُهُ اذا قضى امْرًا سَبَّحَ حَمَلَةُ العرشِ ثم سَبَّحَ اهل السما الذين يلونهم حتى يَبْلُغَ التسبيحُ اهل هذه السماء الدنيا ثم قال الذين يَلُون حَمَلَةَ العرش لحَمَلَةِ العرش ماذا قال ربُّكُمْ فيخبرونهم ماذا قال قال فيستخبرُ بعض اهل السماوات بعضًا حتى يَبْلُغَ الخبرُ هذه السما الدنيا فَيَخْطَفُ الجن السمع فيقذِفون الى اوليائهم ويرمون به فما جاؤا به على وجهه فهو حقٌّ ولكنّهم يَقْرِفون فيه ويزيدون

وحدثنا زهير بن حَرْب حدثنا الوليد بن مُسْلِم حدثنا ابو عمرو الاوزاعى ح وحدثنا ابو طاهر وحَرْمَلَة قالا اخبرنا ابن وهب اخبرنى يونس ح وحدثنى سَلَمَة بن شَبِيب حدثنا الحسن بن أَعْيَنَ حدثنا مَعْقَل « يعنى ابن عُبَيْد الله » كلهم عن الزُّهْرِىّ بهذا الاسناد غير أنّ يونس قال عن عبد الله بن عباس اخبرنى رجال من اصحاب رسول الله صلعم من الانصار وفى حديث الاوزاعى ولكنْ يَقْرِفون فيه ويزيدون وفى حديث يونس ولكنّهم يرقون فيه ويزيدون وزاد فى حديث يونس وقال الله حتى اذا فُزِّعَ عن قلوبِهِم قالو ماذا قال ربُّكُمْ قالوا الحق وفى حديث مَعْقَل كما قال الاوزاعى ولكنهم يَقْرِفون فيه ويزيدون

Même tradition in *Kanz*, III, p. 349, n° 5875, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, al-Tirmidhî, d'après Ibn ʿAbbâs et d'après Muslim et al-Tirmidhî, d'après le même, d'après un homme d'entre les Anṣârs.

Cf. *Sîrat Ḥalabiya*, I, p. 280 et 281.

Noter à la ligne 14 la variante graphique ربما au lieu de ربّنا dans Muslim.

PAGE 103.

Lignes 1-5. — *C.*, XXXIV, 22. — Cf. *Tafsîr*, XXII, p. 61-64; Bukhârî, LXV, *sourate* 34; ci-dessus, p. 102, l. 9-17, *Kanz*, III, p. 349, n° 5873, d'après al-Bukhârî et al-Tirmidhî, d'après Abû Huraira.

Le mot *raqâ* (رقا) a été commenté par Ibn al-Athîr (II, 98).

(وفى حديث استراق السمع) ولكنهم يُرَقُّونَ فيه اى يَتَزَيَّدُون يقال رَقَّى فلان على الباطل اذا تَقَوَّل ما لم يكن وزاد فيه وهو من الرُّقِىّ الصعود والارتفاع يقال رَقِىَ يَرقَى رُقِيًّا ورَقَّى شُدِّدَ للتعدية الى المفعول وحقيقة المعنى انهم يَرْتَفِعون الى الباطل ويَدَّعون فوق ما يسمعونه

Dans le ḥadīth qui a trait au « fait d'écouter à la dérobée » : « mais ils amplifiaient à ce sujet (يُرَقُّون فيه) », c'est-à-dire qu'ils renchérissaient; on dit : un tel a renchéri sur le mensonge (رقّ فى الباطل), s'il invente dans ses propos des choses qui n'existent pas et qu'il les amplifie et ce sens vient de celui du mot الرُّقِيّ qui signifie la montée et le fait de s'élever; on dit رَقِيَ يَرْقَى رُقِيًّا et رَقَّى avec le *shadda* pour le rendre transitif et le sens exact de ce mot, c'est qu'ils amplifient sur la chose qui n'existe pas et prétendent des choses qui surpassent celles qu'ils ont entendues.

Même explication in *Lisân*, sub رقا.

Lignes 8-10. — Le sens de cette tradition est confirmé par celui de la tradition suivante qui donne un autre exemple de cette manière d'empêcher un malheur d'arriver ou de se prémunir contre les décisions du sort.

Lignes 11-14. — La seconde partie de la tradition seule se trouve in Ibn al-Athîr, III, p. 113 :

(وفى حديث ابن عَمرو) أَلَم اكن أَعْلَم السباع ههنا كثيرًا قيل نَعم ولـكنها عُقِدَتْ فهى تُخَالط البهائم ولا تَهيجُها اى عُولِجَت بالأُخَذ والطلسمات كما تُعالج الرومُ الهوامَّ ذواتِ السموم يعنى عُقِدَت ومُنِعت ان تضُرَّ البهائم

Dans la tradition d'Ibn ʿAmru : Ne savais-je pas que les lions y étaient nombreux; on répondit oui mais ils étaient rendus inoffensifs (عُقِدت) et ils se mêlaient au bétail sans leur faire de mal, c'est-à-dire qu'on les avait traités par des *Ukhadh* (cf. *supra*, p. 101, lignes 13-18) et des talismans de la même façon que les Byzantins traitaient les reptiles venimeux, c'est-à-dire qu'on les rendait inoffensifs (on les enchaînait عُقِدت) et on les mettait dans l'impossibilité de nuire au bétail.

Dans la première partie de la tradition sur laquelle je n'ai pu trouver de renseignement il est question de boucs (تيوس). Ne pourrait-on tenter un rapprochement avec le fait que les boucs étaient appelés par les Arabes الأَعْقَد que le *Lisân* explique (sub عقد) :

والاعقَد من التيوس الذى فى قرنه التواء وقيل الذى فى قرنه عَقْدَة

Le bouc aʿqad c'est celui dont la corne a une courbe, ou bien d'après une autre explication, un nœud.

Ligne 14. — Peut-être faut-il rapprocher ce texte de celui d'al-Harawî cité par Ibn al-Athîr (II, p. 223).

(ومنه حديث ابن عمر) وشَعْبٌ صغيرٌ من شَعْب كبيرٍ اى صلاحٌ قليل من فسادٍ كثير

« Petite paix conséquence d'un grand trouble. »

Mêmes explications in *Lisân* et *Tàdj al 'arûs* sub شَعْب.

Cette expression n'est d'ailleurs pas considérée comme l'emploi d'un mot pour son contraire car c'est en général dans la langue de peuples différents que ce terme est employé avec des sens contraires. (Cf. *Muzhir*, I, p. 234.)

PAGE 104.

Lignes 1-3. — Cf. *Kanz*, V, p. 194, n° 3912, d'après le *Musnad* de Ḥakîm ibn Ḥizâm, d'après Abû Nu'aim :

عن الزهرى عن حكيم بن حزام انه قال يا رسول الله رقى كنا نسترقى بها وادويه كنا نتداوى بها هل تردن من قدر الله تعالى فقال هو من قدر الله

Lignes 3-10. Cf. mes notes ci-dessous.

Lignes 10-12. — Cf. Ḥanbal, III, p. 393-394 :

حدثنا عبد الله حدثنى أبى ثنا حسن حدثنا ابن لهيعة ثنا ابو الزبير عن جابر ان عمرو ابن حزم دعى لإمراة بالمدينة لدغتها حية ليرقيها فابى فاخبر بذلك رسول الله صلعم فدعاه فقال عمرو يا رسول الله انك تزجر عن الرق فقال اقراها علىّ فقراها عليه فقال رسول الله صلعم لا باس انما هى مواثيق فارق بها

Ibn al-Athîr, II, p. 98 (avec variante et commentaire), d'après Abû Mûsâ :

(وكقوله فى حديث جابر) انه عليه الصلاة والسلام قال اعْرِضوها علىَّ فعرضْناها فقال لا بأْس بها إنَّما هى مَواثِيقُ كأنَّهُ خاف أن يَقَع فيها شىء مما كانوا يَتَلَفَّظون به ويعتَقِدونه من الشِرْك فى الجاهلية وما كان بغير اللسان العربى مما لا يُعْرَف له ترجمة ولا يمكن الوُقوف عليه فلا يجوز اسْتِعْمالُه

« Le Prophète dit dans le ḥadîth d'Ibn Djâbir (en parlant de l'incantation) présentez-la moi; nous la lui présentâmes; il dit alors : il n'y a pas de mal en elle du moment qu'elle est *mawâthiq* (pactes de fidélité). »

C'est comme s'il avait peur qu'une parcelle quelconque de l'idolâtrie, à laquelle étaient adonnés les gens avant l'Islam dans leurs paroles et dans leurs croyances, ne s'y introduisit.

Ce qui n'était pas en langue arabe et qu'on ne savait traduire, ainsi que ce dont on ne pouvait s'informer, il en interdisait l'emploi (comme incantation).

Remarquer les variantes قراء et عرض des deux leçons.

Lignes 14-16. — Cf. Ḥanbal, III, p. 302 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا وكيع ثنا الاعمش عن ابى سفيان عن جابر قال كان خالى يرقى من العقرب فلمّا نهى رسول الله صلعم عن الرُّقى اتاه فقال يا رسول الله انك نهيت عن الرقى وانى ارقى من العقرب فقال من استطاع ان ينفع اخاه فليفعل

Même tradition avec variantes peu importantes in Muslim, XIV, p. 186.

Ḥanbal, III, p. 315 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا ابو معاوية ثنا الاعمش ح وابن نمير عن الاعمش عن ابى سفيان عن جابر قال نهى رسول الله صلعم عن الرقى قال ابن نمير فى حديثه فاتاه خالى وكان يرقى من العقرب قال فجاء آل عمرو بن حَزْم الى النبى صلعم فقالوا يا رسول الله انه قد كانت عندنا رقية نرقى بها من العقرب وانك نهيت عن الرقا قال فعرضوها عليه فقال ما ارى باس من استطاع منكم ان ينفع اخاه فلينفعه

Même tradition avec variantes peu importantes in Muslim, XIV, p. 186-187.

Ḥanbal, *ibid.*, p. 334 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا حجين ويونس قالا ثنا ليث بن سعد عن ابى الزبير عن جابر بن عبد الله ان رجلا من الانصار قال انى العقرب رقية فقال رسول الله صلعم من استطاع منكم ان ينفع اخاه فليفعل

Ibid., p. 393 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا حسن وموسى بن داود قالا ثنا ابن لهيعة ثنا ابو الزبير قال سالت جابرا عن الرقية فقال اخبرنى خالى احد الانصار انه قال يا رسول الله ارقى من العقرب فقال رسول الله صلعم من استطاع منكم ان ينفع اخاه بشئ فليفعل

Kanz, V, p. 183, nos 3753, 3761, 3762; *Taysīr*, II, p. 369, 370.

Lignes 16-17. — Cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 65 :

(وفى حديث ابن عمر) انه اكتوى من اللقوة في مرض يَعْرِض للوجه فيميله الى احد جانِبَيْه

Cf. ci-dessus, p. 100, l. 7-8.

Sur la cautérisation comme remède, cf. *Handbook,* sub medicine; Ibn al-Athîr, IV, p. 39.

PAGE 105.

Ligne 1. — Noter que dans la plupart des cas les incantations prononcées en langue autre que l'arabe n'étaient pas admises par le Prophète (cf. mes notes, ci-dessus, p. 104, l. 10-12).

Lignes 2-5. — Cf. *Kanz,* V, p. 194, n° 3921, d'après Ibn Djarîr :

عن عائشة قالت كان رسول الله صلعم يرق بهذه الرقية امسح الباس رب الناس بيدك الشفاء لا كاشف الا انت قالت عائشة فتعلمت هذه الرقية وكنت ارقيه بها

Bukhârî, LXXVI, 38 :

حدثنى احمد بن ابى رجاء حدثنا النضر عن هشام بن عروة قال اخبرنى أبى عن عائشة ان رسول الله صلعم كان يرق يقول امسح الباس رب الناس بيدك الشفاء لا كاشف له الا انت

Ḥanbal, VI, p. 131, 208, 280 (même incantation avec quelques variantes dans l'*isnâd* et dans le texte de la tradition).

Lignes 8-10. — Cf. Muslim, XIV, p. 168-170 :

حدثنا ابن ابى عُمَرَ المكّىُّ حدثنا عبد العزيز الدَراوَرْدِى عن يزيد ، وهو ابن عبد الله بن أُسَامَةَ بن الهادِ ، عن محمد بن ابراهيم عن ابى سَلَمَةَ بن عبد الرحمن عن عائشة زوج النبى صلعم انها قالت كان اذا اشْتَكَى رسول الله صلعم رقاه جبريل قال بسم الله يُبْرِيك ومن كل داء يَشْفِيك ومن شرّ حَاسِدٍ إذا حَسَدَ وشرّ كُلّ ذى عين

Même tradition sans *isnâd* in *Kanz,* IV, p. 26, n° 681, d'après ʿÂ'isha, d'après Muslim.

Lignes 10-12. — Cf. *Handbook,* sub incantation; *Kanz,* V, p. 194, nos 3915, 3917.

Lignes 12-15. — Cf. ci-dessus, l. 10-12, *Kanz*, V, p. 183, n° 3749; *Taysîr*, II, p. 371, traditions de même sens.

Lignes 15-17. — Cf. Bukhârî LX, 10 :

حدثنا عثمان بن ابى شيبة حدثنا جرير عن منصور عن المنهال عن سعيد بن جبير عن ابن عباس رضى الله عنهما قال كان النبى صلعم يعوذ الحسن والحسين ويقول ان اباكما كان يعوذ بها اسمعيل واسحق اعوذ بكلمات الله التامة من كل شيطان وهامة ومن كل عين لامة

Kanz, V, p. 184, n° 3773, d'après Ibn Sa'd, al-Ṭabarânî, dans le *Kabîr* et d'après Ibn 'Asâkir, d'après Ibn Mas'ûd, ainsi que d'après Ibn Sa'd, d'après Ibn 'Abbâs :

هاتوا ابنى حتى اعوذ بها بما عوذ به ابراهيم ابنيه اسمعيل واسحق اعيذ كما بكلمت (*sic*) الله التامة من كل شيطان وهامة ومن عين لامة

Ibid., p. 195, n° 3930, d'après al-Ṭabarânî, dans *al-Awsâṭ*, ainsi que d'après Ibn al-Nadjdjâr :

عن على قال كان النبى صلعم يعوذ الحسن والحسين بهولاء الكلمات الله (?) التامة اعيذ كما بكلمات الله التامات من كل شيطان وهامة ومن كل عين لامة

Ibid., p. 184, n°s 3780, 3781 (ḥadîths voisins); *Zawâ'id*, V, p. 113-114.
Au début de la ligne 17, on pourrait peut-être lire : اعيذ[ك]?

PAGE 106.

Lignes 1-2. — Ḥanbal, VI, p. 372 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا ابراهيم بن مهدى قال ثنا على بن مسهر عن عبد العزيز بن عمر بن عبد العزيز عن صالح بن كيسان عن ابى بكر بن عبد الرحمن بن سليمان بن ابى حثمة عن الشفاء بنت عبد الله قالت دخل علينا النبى صلعم وانا عند حفصة فقال لى الا تعلمين هذه رقية النملة كما علمتيها الكتابة

Même tradition sans *isnâd* in *Kanz*, V, p. 182, n° 3742, d'après le *Musnad* d'Ibn Ḥanbal et d'après Abû Dawud, d'après al-Shaffâ' ibnat 'Abd-Allah.

Ḥanbal, *ibid.*, p. 286 :

حدثنا عبد الله حدثنى ابى ثنا عبد الملك بن عمرو ثنا سفيان عن محمد بن المنكدر عن ابى بكر بن سليمان بن ابى حثمة عن حفصة ان امراة من قريش يقال لها الشفاء كانت ترقى من النملة فقال لها النبى صلعم علميها حفصة

Kanz, V, p. 183, n° 3751; *Djâmi'*, II, p. 61, d'après Abû 'Ubaid dans *al-Gharîb*, d'après Abû Bakr ibn Sulaimân ibn (Khaithma (خيثمة), *sic* in *Kanz*) Ḥathma (حثمة) in *Djâmi'* :

علمى حفصة برقية النملة

(Il semble qu'il faille lire : علمى comme dans le texte du *Djâmi'*, qui supprime le ب.)

Ibn Sa'd, VIII, p. 59 :

اخبرنا الفضل بن دكين حدثنا سفيان عن محمد بن المنكدر عن ابى بكر بن سليمان بن ابى حثمة قال دخل رسول الله صلعم على حفصة وعندها امراة يقال لها الشفاء ترقى من النملة فقال علّميها حفصة

Cf. Usd, V, p. 487; *Zawâ'id*, V, p. 112.

Pour le commentaire, cf. Ibn al-Athîr, IV, p. 177, dans le ḥadîth rapporté d'après Abû Mûsâ et al-Harawî :

قال للشّفاءِ علّمى حَفْصة رُقية النملة قيل ان هذا من لُغَز الكلام ومزاحه كقوله للعجوز لا تَدْخُل العجز الجنة وذلك ان رقية النملة شئ كانت تَسْتَعْمِله النساء يَعلم كلّ من سَمِعهُ انه كلام لا يَضُرّ ولا يَنْفَع ورُقيّة النملة التى كانت تُعْرَف بينَهنّ ان يقال العروس تَحْتَفِل وتَحْتَضِب وتَكْتَحِل وكلّ شى تفتعل غير أن لا تعصى الرجل ويُروى عِوَض تَحْتَفِل تَنْتَعِل وعِوَض تَحْتَضِب تقتال فاراد صلعم بهذا المقال تأنيب حفصة لأنه ألقَىَ اليها سِرًّا فأفشته

Il dit à al-Shaffâ' : « enseigne à Ḥafṣa le sortilège *al-Namla* ».

On dit : c'est là un détour de paroles et une plaisanterie comme lorsqu'on dit à une vieille femme : les vieilles femmes n'entrent pas au Paradis.

Le sortilège *al-Namla* est employé par les femmes; quiconque l'entend sait que ce sont des paroles qui ne font ni chaud ni froid (qui ne font ni bien ni mal). Le sortilège *al-Namla* connu parmi elles consiste à dire : la fiancée se soigne, se teint les cheveux, s'enduit les yeux de *kohl*, toutes choses qu'elle peut se faire sans désobéir à son mari.

Une autre leçon remplace les mots (تحتفل) se soigne par (تنتعل) se chausse, et (تَحْتَضِب) se teint les cheveux par (تقتال) prend du pouvoir sur son mari.

Par ces mots le Prophète voulait blâmer Ḥafṣa qui avait divulgué un secret qu'il lui avait confié.

L'explication du mot *namla* se trouve aussi dans *Taysîr* (II, p. 370) et dans Nawâwî, *Commentaire de Muslim* (XIV, p. 184) : ulcère au côté.

Al-Shaffâ' ibnat 'Abd-Allah (الشَّفَّاء بنت عبد الله), grand'mère de Abû Bakr ibn Sulaimân ibn Abî Ḥathma.

Cf. Usd, V, p. 486-487; *Tahdhîb*, XII, p. 25, n° 130, p. 428, n° 2825; *Iṣâba*, IV, p. 341-342, n° 622.

Dans le texte d'Ibn Wahb, à la ligne 2, il faut sans doute lire علمتيها d'après *Iṣâba*, les textes parallèles.

Lignes 3-5. — Cf. *Tafsîr al-Fakhr al-Râzî* (Bulâq, 1278, VI, p. 681; Le Caire, 1324, VII, p. 538) :

ان الله تعالى انزلهما عليه ليكونا رقية من العين وعن سعيد بن المسيب ان قريشا قالوا تعالوا نتجوع فنعين محمدا ففعلوا ثم اتوه وقالوا ما اشد عضدك واقوى ظهرك وانضر وجهك فانزل الله المعوذتين

Zamashkharî, *Kashshâf*, Le Caire 1344/1925, II, p. 484 :

وقيل كانت العين فى بنى اسد فكان الرجل منهم يتجوع ثلاثة ايام فلا يمر به شئ فيقول فيه لم ار كاليوم مثله الاعانة فاريد بعض العيافين على ان يقول فى رسول الله صلعم مثل ذلك فقال لم ار كاليوم رجلا فعصمه الله وعن الحسن دواء الاصابة بالعين ان تقرآ هذه الآية

Tafsîr, XXIX, p. 29-30.

Traditions de même sens in *Lisân*, sub زلق; et Al-Alûsî, *Rûḥ al-Ma'âni* XXIX, 38; Al-Nisâbûrî, *Asbâb al-nuzûl*, Le Caire, 1315, p. 328.

La faim qui est réputée accentuer le pouvoir et la force du mauvais œil se trouve attestée ailleurs.

Cf. Seligmann, *Die Zauberkraft des Auges und das Berufen*, p. 146, 267, 274.

Lignes 6-8. — Cf. Muslim, XIV, p. 187 :

حدثنى ابو الطاهر اخبرنا ابن وهب اخبرنى معاوية بن صالح عن عبد الرحمن بن جُبيْر عن ابيه عن عوف بن مالك الاشجعى قال كنا نرقى فى الجاهلية فقلنا يا رسول الله كيف ترى فى ذلك فقال اعرضوا علىّ رقاكم لا بأس بالرُّقَى ما لم يكن فيه شرك

Même tradition in *Kanz*, V, p. 182, n° 3732, d'après Muslim et Abû Dawud, d'après ʿAwf ibn Mâlik.

Cf. *ibid.*, n° 3734.

Lignes 8-10. — Cf. Mâlik, *Égypte*, III, p. 121 :

حدثنى عن مالك عن ابن شهاب عن عروة بن الزُبيْر عن عائشة ان رسول الله صلعم كان اذا اِشتكى يقراء على نفسه بالمعوذات وينفث قالت فلما اشتد وجعه كُنْتُ انا اقرا عليه وامسح عليه بيمينه رجاء بركتِها

Même tradition in Muslim, XIV, p. 182, avec variantes : l'*isnâd* ajoute au début : يحى بن يحى ; رسول الله au lieu de النبى ; le mot قالت est omis; le mot انا est omis; les mots عنه بيد remplacent les mots عليه بيمينه du texte de Mâlik.

Même tradition abrégée in *Kanz*, IV, p. 26, n° 679, d'après al-Bukhârî, Muslim, Abû Dawud, Ibn Mâdja, d'après ʿÂ'isha; Bukhârî, LXVI, 14

Le texte d'Ibn Wahb est une contamination des deux leçons; il porte : عليه بيده.

Cf. Bukhârî, LXVI, 9, LXXVI, 33, 34, 39; Muslim, XIV, p. 187, 188, 189; Ḥanbal, III, p. 2, 44, 50, 83.

Ṣâliḥ mawlâ Âl ibn ʿAbd ʿAmru.

Cf. Qalqashandî, p. 279, sur la tribu des Banû ʿAbd ʿAmru.

ABRÉVIATIONS

DES PRINCIPAUX OUVRAGES CITÉS.

Abû Dawud = *Sunan* d'Abû Dawud al Sidjistânî, Le Caire 1280, 2 volumes.

Abû Nu'aim, *Ḥilyat* = *Ḥilyat al awliya* d'Abû Nu'aim al Iṣbahânî, Le Caire 1351-1932, 10 volumes.

Annales = Ṭabarî, *Annales*, Leyde 1879-1881, 15 volumes.

Asmâ' = *Tahdhîb al asmâ' wal lughât* d'al Nawâwî, Le Caire, deux parties, chacune en 2 volumes.

Ansâb = *Ansâb al ashrâf* d'al Balâdhurî, V, Jérusalem 1936, 1 volume.

Balâdhurî = *Liber expugnationis regionum auctore . . .* al-Belâdsori, *quem. . . edidit M. J. de Gœje*, Leyde 1866, 1 volume.

Barbier de Meynard, *Sobriquets* = *Surnoms et sobriquets dans la littérature arabe*, par Barbier de Meynard, *Journal asiatique*, 1906-1907.

Bukhârî = *Le Recueil des traditions mahométanes* d'al Bukhârî, édition Krehl et Juynboll, Leyde 1908, 4 volumes.

Catalogue = *Bois à Epigraphes* (*Catalogue général du Musée arabe du Caire*), par J. David-Weill, Le Caire 1931-1936, 2 volumes.

Dieterici = *Handwörterbuch zum Koran*, Leipzig 1894, 1 volume.

Dîwân = *Dîwân* de Ḥassân ibn Thâbit, ed. Hartwig Hirschfeld (Gibb Memorial Series), Leyde 1910, 1 volume.

Djâmi' = *al-Djâmi' al ṣaghîr* d'al Suyûṭî, en marge de : *Kunûz al ḥaqâ'q* d'al Manâwî, Le Caire 1330, 2 volumes.

Doutté, *Magie et Religion dans l'Afrique du Nord*, Alger 1909, 1 volume.

Dozy, *Supplément aux Dictionnaires arabes*, Paris 1927, 2 volumes.

Duraïd = *Kitâb al ishtiqâq* d'Ibn Duraid, ed. Wüstenfeld, Gœttingue 1854, 1 volume.

Enc. Islam = *Encyclopédie de l'Islam*, éd. française, Leyde-Paris 1913-1937, 4 volumes et un supplément.

Essai = *Essai sur l'histoire des Arabes*, par Caussin de Perceval, Paris 1847, 3 volumes.

Fraenkel, *Die Aramäischen Fremdwörter im Arabischen*, Leyde 1886, 1 volume.

Futûḥ = *The Futûḥ Miṣr* of Ibn ʿAbd al Ḥakam, ed. Torrey, Yale University Press 1922, 1 volume.

Guillaume = *The Traditions of Islam*, par Guillaume, Oxford 1924, 1 volume.

Ḥanbal — *Musnad* d'Ibn Ḥanbal, en marge : Extrait du *Kanz al-ʿUmmâl*, Le Caire 1313, 6 volumes.

Handbook = *A Handbook of early Muhammadan Tradition*, by Wensinck, Leyde 1927, 1 volume.

Hidâyat = *Hidâyat al bârî ilâ tartîb aḥâdîth al Bukhârî* d'al Ṭaḥṭawî, Le Caire 1340, 2 volumes.

Ḥilyat, cf. Abû Nuʿaim.

Huart = *Histoire des Arabes*, par Huart, Paris 1912, 2 volumes.

Hughes, *Dictionary of Islam*, Londres 1935, 1 volume.

Ḥusn = *Ḥusn al muḥâḍara* d'al Suyûṭî, Le Caire 1299, 2 volumes.

Howell, *Arabic Grammar* (*a Grammar of the classical arabic Language translated and compiled from the works of the most approved native or natural authorities*), Allahabad 1880-1900, 5 volumes.

Ibn al Athîr = *Nihâyat fi gharîb al ḥadîth* d'Ibn al Athîr, en marge : *al durr al nathîr talkhîṣ nihâyat Ibn al Athîr* d'al Suyûṭî, Le Caire 1311, 4 volumes.

Ibn Qutaiba, *Adab al kâtib*, Le Caire 1300, 1 volume.

Ibn Saʿd = Ibn Saad *Biographien*, ed. Sachau, Leyde 1904-1908, 9 volumes.

Iṣâba = *al Iṣâba fi tamyîz al ṣaḥâba* d'Ibn Ḥadjar al ʿAsqalânî, en marge : *al Istîʿâb fi maʿrifat al aṣḥâb* d'Ibn ʿAbd al Barr, Le Caire 1328, 4 volumes.

Kanz = *Kanz al ʿummâl fi qism al aqwâl wal afʿâl d'ʿAlâ al dîn al* Muttaqî, Haidarabad 1894, 8 volumes.

Khamîs = *Taʾrîkh al Khamîs* d'al Diyârbakrî, Le Caire 1283, 2 volumes.

Khilâṣa = *Khilâṣat tadhhîb al kamâl fi asmâʾ al ridjâl* d'al Khazradjî, Le Caire 1322, 1 volume.

Khiṭaṭ = *Kitâb al Mawâʿiz wal Iʿtibâr fi dhikr al Khiṭaṭ wal Âthâr fi Miṣr wal Qâhira wal Nil wa ma yataʿallaqu biha min al Akhbâr* d'al Maqrîzî, Boulaq 1270, 2 volumes.

Kindî = *Governors and Judges of Egypt* by el Kindî, ed. Rhuvon Guest (Gibb Memorial Series), Leyde-Londres 1912, 1 volume.

Lane, *The arabic-english Lexicon*, Londres 1863-1893, 8 volumes.

Lisân = *Lisân al ʿarab* d'al Khazradjî, Le Caire 1300, 20 volumes.

Lubâb = *Lubâb al nuqûl fi asbâb al nuzûl* d'al Suyûṭî, en marge du *Tafsîr al djalâlain* d'al Suyûṭî, Le Caire 1342, 2 volumes.

Mâdja = *Sunan* d'Ibn Mâdja, en marge : commentaire d'ʿAbd al Hâdî al Ḥanafî al Sindî, Le Caire 1313, 2 volumes.

Mâlik, *Égypte* = *Muwaṭṭâ* de Mâlik (recension de Yaḥya ibn Yaḥya al Laithî), sous lequel se trouve le *Tanwîr al ḥawâlik* d'al Suyûṭî, Le Caire 1343, 3 volumes.

Mâlik, *Indes* = *Muwaṭṭâ* de Mâlik (recension de Muḥammad ibn al Ḥasan al Shaibanî), en marge : *al Taʿliq al mumadjdjadʿalâ muwaṭṭâ Muḥammad* d'ʿAbd al Ḥaiy al Luknawî, Lucknow 1346/1932.

Marçais, apud *Orientalische Studien Nöldeke zum siebzigten Geburtstag gewidmet*, Giessen 1906, 2 volumes.

Marçais, *Le dialecte arabe des Ulâd Brâhîm de Saïda (Département d'Oran)*, extrait des *Mémoires de la Société de linguistique de Paris*, t. XIV et XV, Paris 1908.

Marçais, *Textes arabes de Tanger*, Paris 1911, 1 volume.

Marçais, cf. ci-dessous, *Traditions islamiques*.

Massignon, *Essai sur les Origines du Lexique technique de la mystique musulmane*, Paris 1922, 1 volume.

Massignon, *Salmân Pâk et les prémices spirituelles de l'Islam iranien* (publications de la Société des Études iraniennes et de l'Art persan, n° 7), Tours 1934, 1 fascicule.

Masʿûdî = Maçoudi, *Prairies d'or*, éd. Barbier de Meynard et Pavet de Courteille, Paris 1861-1877, 9 volumes.

Mawâʿiẓ = Maqrîzî, *El Mawâʿiẓ wal Iʿtibâr fi dhikr al khiṭaṭ wal âthâr*, éd. Wiet, Le Caire 1911-1923, 4 volumes.

Muʿdjam = *Muʿdjam al buldân* de Yâqût, Le Caire 1323-1324, 8 volumes.

Mukhtalif = *Kitâb tâ'wîl mukhtalif al ḥadîth* d'Ibn Qutaiba, Le Caire 1925/1326, 1 volume.

Muslim = *Ṣaḥîḥ* d'al Muslim; au-dessous, en note, commentaire du *Ṣaḥîḥ*, par al Nawâwî, Le Caire 1349/1930, 18 volumes.

Nasâ'î = *Sunan* d'al Nasâ'î; au-dessous, en note, commentaire d'al Suyûṭî, au-dessous duquel se trouve le commentaire d'al Sindî, Le Caire, 8 volumes.

Nathr = *Nathr al durr al maknûn min faḍâ'il al Yaman al maimûn* de Muhammad ibn ʿAlî al Ahdalî al Ḥusainî al Yamanî al Azharî, Le Caire 1350, 1 volume.

Nawâwî, commentaire de Muslim, au-dessous du *Ṣaḥîḥ* de Muslim, cf. Muslim.

Nawâwî, *Tahdhîb al Asmâ'*, cf. *Asmâ'*.

Nawâwî, *Dictionary of Illustrious men*, cf. Wüstenfeld.

Nudjûm, Juynboll = *al Nudjûm al zâhira fi mulûk Miṣr wal Qâhira* d'Abul Maḥâsin ibn Taghrîbardî, ed. Juynboll-Matthes, Leyde 1855-1861, 4 volumes.

Nudjûm, Popper = *al Nudjûm al zâhira fi mulûk Miṣr wal Qâhira* d'Abul Maḥâsin ibn Taghrîbardî, ed. Popper, University of California 1909-1929, 5 volumes.

Qalqashandî = *Nihâyat al arab fi mʿarifat ansâb al ʿarab* d'al Qalqashandî, Bagdad, 1332, 1 volume.

Qutaiba = *Kitâb al mʿaârif* d'Ibn Qutaiba, Le Caire 1300, 1 volume.

Répertoire chronologique d'Épigraphie = *Répertoire chronologique d'Épigraphie arabe publié sous la direction de Combe, Sauvaget et Wiet*, Le Caire 1931-1937, 9 volumes.

Sam'ânî, *Kitâb al ansâb* = *Kitâb al ansâb* ou *Ansâb al 'arab* d'al Sam'ânî, édité par Margoliouth (Gibb Memorial Series) en fac-simile, Leyde 1912.

Seligmann, *Die Zauberkraft des Auges und das Berufen*, Hambourg 1922.

Schwartzlose, *Die Waffen der alten Araber*, Leipzig 1886, 1 volume.

Shams = *Shams al 'ulûm wa dawâ' kalâm al 'arab min al kalâm* de Nashwân ibn Sa'id al Ḥimyarî al Yamanî (extraits publiés dans Gibb Memorial Series), Leyde 1916, 1 volume.

Sirat = *Sirat al nabî* d'ibn Hishâm, Le Caire 1329, 3 volumes.

Sirat Ḥalabiya = *Insân al 'uyûn fî sirat al amîn wal ma'mûn* d''Ali ibn Ibrâhîm al Ḥalabî, en marge : *al Sirat al nabawiya wal âthâr al muḥammadiya* d'Aḥmad Zainî Daḥlân, Boulaq 1292, 3 volumes.

Sirat Nabawiya = cf. *Sirat Ḥalabiya* (en marge).

Ṣubḥ = *Ṣubḥ al a'sha* d'al Qalqashandî, Le Caire 1331/1913, 14 volumes.

Suyûṭî = commentaire du *Sunan* d'al Nasâ'î, au-dessous du *Sunan*, Le Caire, 8 volumes. Cf. *Djâmi'*; *Ḥusn*; *Lubâb*; *Taḥdhîr*; *Tanwîr*.

Ṭabarânî = *al Mu'djam al saghîr* d'al Ṭabarânî, suivi de 4 opuscules : *Ghaniyat al alma'î* du shaikh Abul Ṭaiyib Muḥammad Shams al Ḥaqq; *al Tuḥfat al marḍiya fî ḥall ba'ḍ mushkilât al ḥadîthiya* de Muḥammad ibn Ḥusain al Anṣârî al Yamanî; *Risâla fî sunniyat raf' al yadain fil du'â ba'd al ṣalawât al maktûba*; *al Kashf fî bayân khurûdj al Mahdî* de Djalâl al dîn al Suyûṭî.

T'adjîl = *T'adjîl al manfa'a bi zawâ'id riḍjâl al A'imma al arba'a* d'Ibn Ḥadjar al 'Asqalânî, Haidarabad 1324, 1 volume.

Tafsîr = *Tafsîr* ou *Djâmi' al bayân fi tafsîr al Qur'ân* d'al Ṭabarî, en marge : *Gharâ'ib al Qur'ân wa raghâ'ib al furqân* d'al Nisâbûri, Boulaq 1322-1330, 30 volumes.

Taḥdhîb = *Taḥdhîb al tahdhib* d'Ibn Ḥadjar al 'Asqalânî, Haidarabad 1325-1327, 12 volumes.

Taḥdhîr = *Taḥdhîr al khawâṣṣ fi akâdhîb al quṣṣâṣ* d'al Suyûṭî, Le Caire 1351, 1 opuscule.

Tanwîr = *Tanwîr al ḥawâlik* (*sharḥ 'alâ Muwaṭṭâ Mâlik*) d'al Suyûṭî, au-dessous du *Muwaṭṭâ* de Mâlik (recension de Yaḥya ibn Yaḥya), Le Caire 1343, 3 volumes.

Ṭayâlisî = *Musnad* d'Abû Dawud al Ṭayâlisî, Haidarabad 1321, 1 volume.

Taysîr = *Taysîr al uṣûl ilâ djâmi' al uṣûl* d'Ibn al Daiba' al Shaibânî, Le Caire 1330, 3 volumes.

Tirmidhî = *Ṣaḥîḥ* d'al Tirmidhî, au-dessous commentaire d'Ibn al 'Arabî al Mâlikî, Le Caire 1350/1931, 12 volumes.

Traditions islamiques = *Les traditions islamiques traduites par* Houdas *et* Marçais (Publication de l'École des Langues orientales vivantes), Paris 1903-1914, 4 volumes.

Uns = *al Uns al djalîl bi ta'rîkh al Quds wal Khalîl* d'Abul Yumn Mudjîr al dîn al Ḥanbalî, Le Caire 1283, 2 volumes.

Usd = *Usd al ghâba fi ma'rifat al ṣaḥâba* d'Ibn al Athîr, Le Caire 1286, 5 volumes.

WRIGHT = *Arabic Grammar* de WRIGHT, 3e édition, Cambridge 1933, 2 volumes.

WÜSTENFELD, *Biographical Dictionary of Illustrious Men chiefly at the beginning of Islamism* (édition du *Tahdhîb al asmâ' wal lughât* d'AL NAWÂWÎ), Goettingue 1242-1249/1842-1848, 2 volumes.

Zawâ'id = *Madjma' al zawâ'id wa manba' al fawâ'id* d'AL HAITHAMÎ, Le Caire 1352-1353, 10 volumes.

En ce qui concerne les biographies de traditionnistes, cf. les auteurs cités dans la préface du premier volume, page XI.

TABLE DES SIGNES EMPLOYÉS.

+	notes marginales.
[ ]	restitution.
« »	citation du Coran.
( )	restitution de mot omis dans le texte.

INDICES[1].

I. — INDEX DES MOTS EXPLIQUÉS.

ثور (اثوار الاقط) 42, 17
جبذ 32, 5
جد (بالهامش) 93
مجذوم 93, 4 et 10
تجاذا 54, 5
استجرّ 46, 12
جسر 13, 5
جعل جعلان plur. 4, 3
جامع (جوامع الكلام) 54, 13
جناح 71, 9
جند, جنود plur. 34, 12
مجندة 34, 12
مجهر 47, 1
حرزة لعله خرزة 100, 7 et 11
حاشر 10, 13
جلة 102, 14 et 16

انبساط 47, 4
بُعْد 15, 15
بغى 37-38
باغى (الباغون البرآء العنت) انظر عنت
بلاء 51, 10; 100, 6
ابتلع 63, 15
بهتان 40, 11
تعس 60, 16
تاود (؟) انظر واد
تول 98, 4 et 6
تميمة 10, 15; 98, 4, 7, 10, 11, 15
تتابع 71, 3
تثبط 78, 17
ثرثار 59, 16; 63, 2
ثنية, ثنايا plur. 22, 1; 32, 1

ابجد 101, 17
ابط 52, 9
اخذة 101, 13
ازار, انظر اسبال الازار
استبرق 90, 9
استيصال 16, 12
اقط (اثوار اقط) 42, 17
اكل 37, 15 cf. Commentaires, 42, 11-13; 74, 17
متالية 56, 4
مستانغة 24, 2
انك 37, 9
بؤس 21, 5
تبائس 63, 6
متباذل 25, 14, تباذل, 32, 6
بائغة 29, 8

[1] Les chiffres marquées en caractères gras se réfèrent aux pages; les chiffres en caractères ordinaires, aux lignes du manuscrit.

شق 24, 19
شقى 4, 2
شقشقة 43, 15
شورة 45, 3
مشورة 38, 6
شؤم 64, 4; 95, 8 et 12
صبر 44, 6
صدّ 90, 16
صرار 3, 15
صرم 36, 9 ,(صارم) 36, 8 (متصارم) 35, 18
صفر 90, 11; 92, 8
صانع ,صناع plur. 66, 13
اصطنع 84, 6; 87, 1
صنو 13, 15
ضبب 88, 3
ضامن 67, 16
ضيعة 32, 14
طعم 97, 17 et 18
طعان 50, 6
طغى 51, 12 et 13
طف 5, 10
طلقة ,طلائق plur. 14, 17 et 18; 15, 5
طليق ,طلقاء plur. 4, 10
طوى 14, 14; 60, 6
طيرة 90-91
رحم (؟) 18, 8
ارفاغ انظر ابط
رفيق (الرفيق الاعلى) 101, 16
ارفق لعله ارق 30, 7
رقا 103-106
مزلة 65, 15
زملج 99, 16
زنم 50, 3
زان 72, 5
مزهو 72, 5
مساب 5, 9
استسب 14, 10 et 11
سبيكة 87, 16
اسبال (اسبال الازار) 50, 17
سعسع 41, 15
سعلاة 92, 10
سفر 15, 11
سفساف 64, 11
سكينة 82, 3
سن 88,
سير 99, 3
شجرة 28, 1
شجنة 12, 14; 19, 12; 20, 1
متشدق 59, 16 (المتشادقون) 63, 3 et 4
اشفى 70, 6
تحول 5, 7
خب 34, 5
اخبت 66, 3 et 5
خاتم 84, 85, 86, 87,
خداش 97, 4
اخرصة 88, 16
اخرص (؟) 43, 2
متخرص 1, 14
خسار 10, 6
خضرة (خضرة حلوة) 82, 18
خط 101, 2
اخطا 7, 8
خفيض 47, 1
خل 77, 17
خلخال 99, 7
مخالطة 56, 6; 61, 4
اخنى 8, 11 et 12
خوض 44, 12; 63, 4
خيار 38, 17
درى (الكوكب الدرى) 33, 4
دق 2, 15
دك 37, 7
دملج 99, 16
ذملج 99, 16
ذميمة 95, 15; 96, 3
ذواق 57, 14

عبية 4, 2

معاتبة 27, 15

عتيق عتقاء .plur 4, 10; 11, 4

عاتكة, عواتك .plur 1, 16

عتل 50, 3

تعجل 14, 6

استعداد 65, 7

اعدا 91, 6

عدوى 90-91

عذراء 94, 4

عرك 50, 10

عروة, عرى .plur 26, 1

عزلة 55,

عقد 3, 19

عقد 103, 8 et 13

معقود 2, 6

عقوق 11,

عالج 51, 5; 100, 12

علام 94, 7; 95, 3

عنت 29, 18; 59, 18

عنق 92, 6

عنان 102, 2

عاد 12, 18

عوود 23, 17

عائل 72, 5

عاهة 92, 14

عين 93, 94, 95, 105, 106

غر 34, 5

غرم 85, 4

غشى 29, 16

غصب (؟) 85, 8

غلول 13, 6

تغامز 5, 14 غمز 74, 13, 14 et 16

غنى 28, 6

غول 90, 11; 92, 10, 12

غيبة 41, 42, 45, 46, 55, 73, 74

فأل 91, 4 et 6 انظر طيرة

فدا 13, 11

فرط 21, 3

فص 87, 5

افطن 41, 4

فظ 13, 18

مفلس 75, 1

مفيهق 63, 3 (متفيهق) 59, 17

قباع لعله قناع (؟) 87, 18

مقدار مقادير .plur 77, 18

قدع 103, 5

قرا (؟) 102, 8

قرحة 99, 6

قسى 90, 8

قاص 75-76

قفا 38, 5

قانت 66, 3 et 5

قام عن 5, 16

قيس 93, 8

مكاره 72, 12

كفاف 77, 4

اكتوى 104, 17

اكيس 65, 6

مكائلة 54, 14

لب الباب .plur 55, 8

ملحان 20, 9

ملحم 51, 14

لحا 99, 3

لدّ 58, 8

لعان 50, 6

لقوة 100, 8; 104, 17

لماز 57, 2

لوى 45, 5

ماج 10, 12

مضمض 74, 14

مكس 36, 17

ملء 4, 13

ملاحة 50, 12

تناج 23, 10

نسى 55, 18

منسى 55, 18

ودع 98, 10 ، ودعة 98, 10
ورق 60, 3; 84, 12; 87, 7
وطى (وطى عقب فلان) 3, 19
وعد 27, 18 عدة 27, 17; 72, 7 et 9
وافق 31, 1
وقف 38, 6
وهن 100, 3
واهنة 100, 2

هجرة 34 — 37
هداب 50, 15
مهراس 54, 6
هماز 57, 2
هام 90, 10; هامة 92, 7 92, 3; 93, 1
اهون 4, 3
واد ,(تاود) ? 20, 7
وبية 96, 8
ميثاق ,مواثيق plur. 104, 12
اوجز 44, 9

نشرة 100, 14
نصيحة 23, 7
نطف 74, 7
نعل 87, 17
نغير 6, 18; 7, 4
نفاذ 37, 13
نفس 98, 4
نقّى او انقى 27, 5
ناكب 36, 9
نملة 106, 2
نال 52, 3; 56, 8

II. — INDEX DES NOMS PROPRES.

ابرهيم بن مس 33
ابرهيم بن موسى ابو اسحق 39, 77
ابرهيم النخعى 56
ابرهيم بن نشيط 5, 25, 35, 38, 39, 72, 98
ابرهيم بن يزيد 88
ابيض 11
احد 73
الاحقاف 2
احمد (النبى) 10
احمد بن اسحق 39, 77
الاحنف بن قيس 54
الاحوص 67

ابان 56, 62
ابان بن ابى عياش 12, 24, 26
ابرهة انظر ابو شمر بن ابرهة
ابرهيم (النبى) 1, 4, 79, 80
انظر يوسف بن يعقوب بن ابرهيم
ابرهيم 49, 61
ابرهيم بن اسحق 35
ابرهيم بن اسمعيل بن مجمع الانصارى 19
ابرهيم التيمى 3
ابرهيم بن سعد 18
ابرهيم بن عبد الله بن ابى فروة 76
ابرهيم بن عبيد بن رفاعه 24

اسود 11

الاسود 44

ابو الاسود 1, 4, 51, 61, 67, 71

ابو الاسود الدیلی 67

اسید بن حضیر 52

الاشعث بن سلیمن 90

الاشعریون 3, 4 ;الاشعرون 2, 30

ابو الاشهب 61

اشهل 61 انظر اشهل بن حاتم

اشهل بن حاتم 6, 13, 24, 27, 35, 48, 50, 60, 61, 63

ابو الاصبغ الایلی 53

الاعراب 14, 106

اعرابی 25, 74, 91 ;اعرابیة 73

الاعرج 8

الاعمش سلیمان بن مهران 3, 44, 47

افریقیة 2, 3

افلح بن حمید الانصاری 86

الاقرع بن حابس 82

ابو امامة الباهلی 46, 67

ابو امامة بن سهل بن حنیف 94

ابو امیّة 31

انس 50, 56, 87

انس بن عیاض 78, 86, 87

انس بن مالك 87 انس بن ملك 6, 7, 22, 26, 30, 34, 43, 45, 57, 63, 70, 86, 93

ابو ادریس الخولانی 24, 25, 31, 84

ادم

ابن ادم 4, 12, 35, 36, 41, 56, 71 ولد ادم 5

الازد 2, 5

ازهر بن سعید 75

اسامة 33, 104

اسامة بن زید 10, 19, 33, 34, اللیثی 84, 87, 55, 56, 70, 85 87, 98

اسامة بن زیدة لعل اسامة بن زید 34

اسباط بن جعفر 39, 77

اسحق (النبی) 79, 80

ابو اسحق ابرهم بن موسی 39, 77

ابو اسحق 11, 14, 26, 27, 40, 63

اسحق بن ابی اسید 58

ابو اسحق الهمدانی 24, 67, 101

اسحق مولی زایدة 55

ام ام (؟) لاسحق بنت طلحة بن عبید الله 74

اسلم 3, 7, 28, 31

ابن اسلم 55 انظر زید بن اسلم

اسما بنت یزید الاشعری 71

اسمعیل (النبی) 1, 4, 72, انظر نبت بن اسمعیل 79, 80

اسمعیل بن امیّة 54, 55

اسمعیل بن عباس 27

اسمعیل بن عقبة الحضرمی 73

اسنی 39, 77

ابو بكر بن حفص 16

ابو بكر بن سليمن بن ابى حثمة 1, 106

بكر بن سوادة 1 الجذامى 4, 11, 12, 13, 65, 75, 85, 98

ابو بكر الصديق 1, 2, 11, 21, 41, 43, 52, 55, 59, 72, 82

اخو بكر بن ..... الصدق (؟) 4

بكر بن عمرو 24

بكر بن ماعز 47

بكر بن مضر 18, 53

بنو بكر بن وايل 44

ابو بكرة (؟) 2

بكير 99

بكير بن الاشج 100

بكير بن عبد الله 32, 49, 52, 54, 65, 76, 99

..... بن بكير 106

بلال 2

بلال بن الحرث المدنى (المزنى) 40

بهز بن حكيم 72

البهلول 5

تبع 1, 4, 5

الترك 3

تميم الدارى 76

تميم بن سلمة 23

توبة ..... (؟) 2

ثابت 35

الانصار 4, 10, 43, 55, 60, 77, 81, 86, 96, 102, 104

ابن انعم 4, 27, 64, 65

انمار 2

اودد (ادد) 1

الاوزاعى 2, 14, 16, 21, 37, 48, 49, 50, 58, 60, 65, 103

اوس 97

ايلة 53

ايوب 10, 49, 60

ابن ايوب 14, 48

ابن ايوب انظر يحيى بن ايوب

ايوب السختيانى 71

ايوب بن ملك الانصارى 18

بحير بن سعد لعل بحير بن سعيد 66

بدر (غزوة) 9, 61, 65, 87, 104

ابن بدر 5

البراء بن عازب 24, 28, 90

البربر 3

برّة 8

بشر 103

بشر بن حوشب 65

بشر بن عبيد الله لعل بسر بن عبيد الله 44

بشير بن ابى عمرو الخولانى 75

بقية بن الوليد 88

البقيع 6

جعفر بن محمد 11, 87
جعيل (جعيل او جعال بن سراقة) 4
الجلاح 97
جمرة 10
جميلة 9
ابو جهل 49
ابو الجهم الحارث بن الصمّة 65
حاتم بن يعقوب 39, 77
حارث 6
الحارث 6, 7
الحرث 9
الحرث 26
الحرث بن جميلة 64
بنو الحرث بن الخزرج 81
الحرث بن ابى ذباب ابن عم ابى هريرة 91
بنو الحرث بن سعد بن هذيم انظر ابو خزامه
الحرث بن معوية انظر بنو الشيطان بن الحرث بن معوية
الحرث بن نبهان 2, 13, 24, 26, 36, 49,56, 60
الحرث بن هشام المخزومى 51
الحرث بن يزيد 5, 63, 72, 96, 101
..... بن الحارث 62
حارثة الغطريف 5
حارثة بن النعمان 18, 19
ابو حازم 15, 19, 22, 31, 46, 47, 95
حام (بن نوح) 3
ثابت البنانى 6, 22
ثابت بن ميمون 57
ثعلبة بن ابى ملك 15
ثقيف 1, 4, 5, 49
ثمود 4, 5
الثورى 15, 16, 23, 47 انظر سفين الثورى
ثويبة 78,
جابر 104
جابر بن اسمعيل 20
جابر بن سلم 50
جابر بن عبد الله 4, 10, 92
جارية بن قدامة 54
جبريل 79, 80, 105
ابن جبير الحضرمى 45
جبير بن مطعم 2
ابن جداعن 49
جذام 1, 2
جرهم 5
ابن جريج 36, 43, 58, 88, 99, 100, 102
جرير 89
جرير بن حازم 2, 27, 41, 42, 49, 66, 72, 74, 89, 90, 92, 100, 101
جرير بن عبد الحميد 60
جعفر 23, 27
ابن ابى جعفر 34, 52
جعفر بن زبيعة 6, 66

الحديبية 20
حذيفة 34
ابن حذيفة 5
حذيفة بن اليمان 24, 33, 60, 90
حرب 6, 8, 9, 96
الحرة 46
حرة النار 10
حرقة 10
حرملة 77, 93, 103
حرملة بن عمران 13 التجيبى 38
حرملة بن يحيي 40, 77, 78, 84
ابو حزرة 46
آل حزم 7, 104
حزن 8
بنو الحسحاس 44
حسان بن ثابت 18 الانصارى 5
حسان بن عطية 60
حسان بن كريب 46
الحسن 16, 23, 39, 42, 48, 59, 61, 65, 100
الحسن البصرى 35
الحسن بن ثوبان 95
الحسن بن جابر 7
الحسن بن ابى الحسن 66
الحسن بن الخليل 23
الحسن ابو سعيد 16
الحسن بن عمارة 2, 74

حباب 7, 9, 10
ابو الحباب 31
ابو الحباب سعيد بن يسار 19
الحباب بن عبد الله بن ابيّ بن سلول 6
انظر عبد الله بن عبد الله بن ابيّ بن سلول
الحباب بن المنذر الانصارى 9
انظر عبد الله بن المنذر الانصارى
الحباب بن منذر السلمى 6
انظر عبد الرحمن بن منذر السلمى
بن حبان (؟) 9
ابو حبان 44
حبان بن ابى جبلة 101
الحبش 23
الحبشة 27
حبشي 87
الحبشية 91
ابن ابي حبيب 5, 6, 8, 31, 46
حبيب مولى عروة بن الزبير 96
حبيب بن عيسى 56
ام حبيبة 78
حبيبة بنت ابي سفين 78
الحجاج بن شداد 76
الحجاج بن الغرافصة 29
الحجاج بن يوسف 56
الحجر 74
ابن حجيرة 63 الاكبر 35

حمزة بن عبد الله بن عمر 95
حمزة بن عبد الواحد (؟) 99
حمص 21, 76
حميد 1
ابن ابى حميد 33
حميد الطويل 6, 7, 30 34, 43 86
حميد بن عبد الرحمن بن عوف 18, 53
حميد بن هلال 60
حمير 2, 34 انظر قضاعة بن ملك بن حمير
انظر ذو الكلاع من حمير
حنش بن عبد الله 50
حنين (غزوة) 1, 81, 82, 89, 94
ابو الحويرث 67
حيوة بن شريح 4, 14, 24, 35, 62, 63, 98
حيى بن عبد الله 11
خارجه بن زيد بن ثابت 93
خارجة بن يزيد بن ثابت لعل خارجة بن زيد بن ثابت 76
خلد (اسم مكروه) 9
خلد بن حميد 7, 27, خالد بن حميد 42, 43 28, 88
خالد بن عبيد المعافرى 98
خالد بن ابى عمران 60
خالد بن معدان 66
خالد بن يزيد 20, 30, 35, 60, 61, 74
خلد بن يزيد 4, 6, 16, 27, 39, 64
الحسن بن محمد بن صلح 77
الحسن بن مسكين بن شعبة 77
..... بن الحسن 105
ابن ابى حسين 38, 64
حسين بن عبد الله 13
ابن حصن 5
حصن بنى القرآن 96
ابو حصين 60, 97
حصين بن عقبة 44
حضرموت بن قحطان بن عابر وهو هود 1
حضرموت بن عمر بن نبت بن اسمعيل بن ابرهيم 5
ابو حفص حرملة بن يحيي 77
ابو حفص الدمشقى 58
حفص بن عبيد الله بن انس بن ملك 33
حفص بن عمر 45, 46, 56
حفص بن ميسرة 12, 28, 43, 47, 48, 72, 74
حفصة (زوج النبى) 106
الحكم 24
الحكم بن عتيبة 2
حكيم بن حكيم 35
حكيم بن خزام 82
ابو حلوة 8
حماد بن السائب الكنانى 1
حماد بن هلال 7
حمزة 9, 10

دوس 48

ابن دينر انظر عبد الله بن دينر

دينر بن جبير بن نفير 75

ذات اللظى 10

ابو ذر 4, 31, 46

ذو اصبح من حمير 5

ذو الكلاع 75 ذو الكلاع من حمير 76

ابن ابى ذيب 11, 90

راشدة 11

ابو رافع 28

رباح بن عبيدة 56

ربى بن حراش 60

ابو الربيع 16

الربيع بن خيثم او الربيع بن خثيم 44, 47, 53

الربيع بن ابى راشد 47

الربيع بن سبرة الجهنى 3

ربيعة 53, 100

ربيعة بن ابى عبد الرحمن 96, 100

ربيعة بن قيس الجلى 5

ربيعة بن يزيد 6

ابو الرجال 77

ابو رزين 31

روح بن القسم 73

الروم 3

ابو الزاهرية 27

زبان بن فائد 2, 14

خالغة 11

ابن خثيم 71

خداش 97

الخرار 94

ابو خراش الحيرى (؟) 97

ابو خراش السلمي 35

ابو خزامة احد بنى الحارث بن سعد بن هذيم 103

خزيمة بن مدركة (نسبة رسول الله) 1

ابو خسار (؟) 10

ابو خلاد 43

خلاد بن سليمن 46

الخليل بن مرة 26

خناس (اسم شيطان) (؟) 8

خندف بن مضر (نسبة رسول الله) 1

خيبر (غزوة) 96

ابو الخير 41, 46, 98

داود (النبى) 41, 52

داود بن عبد الرحمن 71

داود بن قيس 6, 9, 28, 29 59

ابو دجانة 43

دراج 24, 54

درة بنت ابى سلمة 78

ابو الدرداء 13, 27, 37, 48, 50, 55, 57, 64

ام الدرداء 47, 48, 64, 75

دمشق 31

السائب (اسم مكروه) 6, 10
سبا 2, 3
سبا بن يحطان بن عابر وهو هود 1
سحيل (؟) بن محمد الاسلمى لعل سحبل 54
سدرة 8
سرافيل 79
السرى بن يحيي 39
سعد 2
سعد بن ابرهيم 18, 71
سعد بن اسحق بن كعب بن عجلة 65
سعد بن ايوب 43
سعد بن مسعود 50, 65 التجيبى 53
سعد بن ابى وقاص 43, 52, 55, 66
سعد 62
سعيب (؟) بن ابى سعيد 57
سعيد 58
ابو سعيد 16 انظر الحسن ابو سعيد
سعيد بن ابى ايوب 3, 13, 23, 35, 50, 57, 65, 66, 95, 100
سعيد بن بشير 23, 66
سعيد بن جبير 30
سعيد بن حبيب 23
سعيد بن الحكم بن ابى مريم 77
ابو سعيد الخدرى 64, 85
سعيد بن زيد بن عمرو بن نفيل 52
سعيد بن عبد الرحمن 9, 46
ابو الزبير 92, 104
زحر 49
ابن زحر 48, 63, 64, 98
زرعة 81
زرعة بن ابرهيم 11
..... زكريا 62
الزهرى 103 انظر ابن شهاب
ابن ابى الزناد 8, 18, 37, 55
انظر عبد الرحمن بن ابى الزناد
زياد ابو عمرو (؟) 61
زياد مولى بن عياش 53
زياد بن الغياض الخزاعى 23
ابو زيد 78
زيد بن الاخنس الكعبى 64
زيد بن اسلم 4, 5, 7, 28, 29, 31, 41, 43, 47, 48, 54, 55, 57, 59, 62, 63, 72, 74, 92, 100
زيد بن ثابت 44
زيد بن ميسرة 66
زيد بن واقد 23
زينب 8
زينب 78
زينب بنت ابى سلمة (زينب بنت ام سلمة) 8, 78
ابو سالم الجيشانى 4, 13, 31
سالم بن ابى حفصة 19
سالم (احد بنى عبد الله بن عمر) 89, 95
سام (بن نوح) 3

سليم بن عتر 76
سليمن 37, 73
سليمن الاعش 4, 27, 56
سليمن بن بلال 19, 20, 32, 34, 35, 70, 71, 77
سليمن بن حبيب المحاربى 67
سليمن بن الحسن 39, 77
سليمن بن راشد 27
سليمن بن ابى الزبيب (؟) 42
سليمن بن القسم 27
سليمن بن كيسان 52
سليمن بن مغيرة 6, 35
سليمن بن مهران 41, 64, 90
سليمن بن موسى 36
سليمن بن يزيد الكعبى ابو المثنى 76
سليمن بن 43, 60
..... بن سليمن 50
سمرة بن جندب 48, 73
ابن سمعان 9, 24, 31, 36, 41, 52, 60, 67, 84 85, 89, 90, 94, 95, 96, 98, 103, 104, 106
سنان 3
سنان بن سعد 62, 63
سنان بن عبد الرحمن 65
سهل 8
سهل بن حنيف 94, 95
سهل بن سعد الساعدى 11, 95
صاحب رسول الله 1
سعيد بن عيسى بن تليد 81
سعيد القرشى 44
سعيد بن المسيب 3, 5, 13, 64, 75, 82, 87, 88
سعيد المقبرى 4, 11, 36, 57
سعيد بن ابى هلال 4, 11, 16, 17, 20
سعيد بن ابى هند 88
سعيد بن يسار ابو الحباب 19
انظر ابو الحباب سعيد بن يسار
سعيد بن ابى 105
سفين 10, 16, 19, 76
ابنة ابى سفين 78
سفين الثورى 3, 4, 12, 18, 29, 44, 67
ابو سفين بن الحرث بن عبد المطلب 81
سفين بن سعيد 12 انظر سفين الثورى
سفين بن عبد الله الثقفى 40
سفين بن عيينة 10, 16, 19, 33, 39, 51, 71, 76
السقالبة 3
سلمان 24, 27
سلمان الفارسى 77
ابو سلمة 91, 92, 105
ام سلمة (زوج النبى) 89, 95
ابنة ابى سلمة 78 (ابنة ام سلمة) 78
ابو سلمة بن عبد الرحمن 15, 34, 71, 90, 91, 105
السلولى 11
سليم (بنو) 1, 97 انظر عواتك من سليم

ابن شهاب 10

ابن شهاب 1, 2, 7, 8, 9, 10, 12, 18, 19, 20, 27, 39, 40, 41, 45, 53, 58, 66, 67, 73, 81, 82, 84, 85, 87, 88, 90, 91, 94, 95, 102, 103, 104, 106

ابن اخى بن شهاب 32

شهر بن حوشب 13, 21, 24, 71

بنو الشيطان بن حرث بن معوية 11

صلح (النبى) 1

ابو صلح 37, 40

صلح بن خباب 44

صلح مولى آل بن عبد عمرو (؟) 106

ابو صلح الغفارى 76

صلح بن كيسان 71

ابو صخر 86

صخر بن بريدة 47

صداء 98

صدقة بن يسار 87

صرما (؟) 8

صفوان بن امية 82

صفوان بن سليم 66, 67, 71, 106

صفية بنت حيي 74, 88, 89

الصنابحى 21

الضحاك 51 انظر الضحاك بن شرحبيل

الضحاك بن شرحبيل 51

ابو الطاهر 7

طعمة 88

سهل بن عقيل 72

سهل بن معاذ 2, 14

ابو سهيل عم مالك 54

سهيل بن ابى صلح 35

ابو السوار العدوى 61

السودان 3

سويد بن معاوية المزنى (المدنى) 90

ابن سيرين انظر محمد بن سيرين 60, 71

الشام 2

الشامية 2

شبيب بن سعيد 12, 15, 26, 62, 73

شجرة التجيبى 46

ابو شرحبيل 75 انظر ذو الكلاع

شرحبيل بن شريك 3, 21

ابو شريح 15, 21

شعبة 73

شعبة بن حجاج 3

شعبة بن الحجاج 12, 26, 44, 63, 66, 73

الشعبى 23, 27

شعيب (النبى) 1

شعيب 61

الشفاء بنت عبد الله 106

شفى الاصبحى 51

شقيق بن سلمة 41

ابو شمر بن ابرهة 5

شمر بن نمير 13

عامر بن سعد بن ابى وقاص 54
عامر بن فهيرة مولى ابى بكر الصديق 1
عامر بن يحيي 35
عاملة 2
عائشة (زوج النبى) 1, 7, 9, 19, 20, 48, 51, 55, 56, 57, 58, 61, 64, 66, 71, 73, 74, 77, 89, 99, 100, 102, 105, 106
عائشة بنت طلحة بن عبيد الله 73
عباد بن حمزة 9
عبادة بن الصامت 25
عبادة بن . . . . . .
لعل عبادة بن الصامت 26
عباس عم النبى وهو عباس بن عبد المطلب 13
ابن عباس 12, 18, 37, 51, 52, 58, 91, 101, 102
مولى لابن عباس 4
عباس بن عبد المطلب 81
عبد 9
عبد 60, 105
عبد الله 21, 59, 60
عبد الله 6, 7, 8, 9, 10
انظر عبد الله بن عبد الله بن ابىّ بن سلول
انظر عبد الله بن منذر الانصارى
. . . . . بن عبد الله 18
بنو عبد الله 11
انظر بنو الشيطان بن حرث بن معوية
طلحة 96
طلحة رجل آل طلحة بن عبيد الله 74
آل طلحة بن عبيد الله 74
ابو طلحة 6, 7
طلحة بن عبيد الله بن كريز الخزاعى 33
طلحة بن عبيد الله 8
طلحة بن عمرو 51, 91
عابر انظر حضرموت بن قحطان بن عابر
انظر سبا بن قحطان بن عابر
عاتكة (عواتك) من سليم 1
عاد 1 (?), 2, 5
. . . . ابن عازب لعل البراء بن عازب 26
ام عاصم 9 انظر عاصية
عاصم الاحول 2
عاصم بن بهدلة 73
عاصم بن عبيد الله 20, 21
عاصم بن عمر بن الخطاب 58
. . . . . عاصم 81
العاص 9 انظر مطيع
ابو العاص 8 انظر مطيع
عاصية ام عاصم (التى سماها رسول الله جميلة) 9
عامر 8
ابن عامر 2
ابو عامر 25
عامر بن جشيب 66
عامر بن ربيعة 94, 95

(رجل من موالى) عبد الله بن عامر 70

عبد الله بن عامر اليحصبى 6

عبد الله بن عباس 4, 30, 43, 59, 78, 85

عبد الله بن عبد الله بن ابىّ بن سلول 6, 7, 9

انظر الحباب بن عبد الله بن ابىّ بن سلول

عبد الله بن عبد الرحمن 57

عبد الله بن عبد الرحمن بن ابى بكر الصديق 89

عبد الله بن عبد الرحمن بن ابى حسين 24, 33, 39

عبد الله بن عبد الرحمن بن عتبة 28

عبد الله بن عبد الرحمن بن معمر 31

عبد الله بن عبد المطلب

(نسبة رسول الله) 1

عبد الله بن عبيد بن عمير 92

عبد الله بن عتبة 60

عبد الله بن عثمن 88

عبد الله بن عر 6, 9, 14, 18, 20, 21, 34, 41, 43, 58, 70, 76, 84, 86, 88, 89, 95, 101, 104 105

عبد الله بن عر بن حفص بن عاصم بن عر بن الخطاب 84

عبد الله بن عر بن الخطاب 11, 12

عبد الله بن عر بن عبد العزيز 33

عبد الله بن عرو 12, 35, 41, 54, 55, 60, 63, 98 101, 103

عبد الله بن عرو بن العاص 12, 18, 19, 24, 27, 29, 41, 42, 49, 52, 57, 61, 71, 72, 77, 88, 97

ابو عبد الله 24 انظر سلمان

ام عبد الله وهى عائشة زوج النبى 9

عبد الله بن ابىّ بن سلول 15

انظر عبد الله بن عبد الله بن ابىّ بن سلول

عبد الله بن باباه 60

عبد الله بن ابى بكر 93

عبد الله بن ابى بكر بن حزم 10

عبد الله بن ابى جعفر 65

عبد الله بن الحرث الزبيدى صاحب النبى 100

عبد الله بن حبيب 41

عبد الله بن الحجاج 92

عبد الله بن دينر 6, 12, 13, 14, 40, 47, 55, 84

عبد الله بن راشد الزوفى 5

عبد الله بن رافع 61, 71

عبد الله بن ابى رافع 27

عبد الله بن روثة (؟) 3

عبد الله بن الزبير 9

عبد الله بن سخبرة لعل عبد الله بن شخير 2

عبد الله بن سعد (؟) بن ابى الصعبة (؟) 14

عبد الله بن سعيد 16

عبد الله بن سلام 35, 36

عبد الله بن شداد بن الهاد 96

عبد الله بن طاوس 101

عبد الله بن عامر الاسلمى 17

عبد الله بن عامر بن ربيعة العدوى 70

انظر عبد الرحمن بن الحرث المخزومى
انظر عبد الرحمن بن الحرث بن هشام
عبد الرحمن بن الحرث المخزومى 64
انظر عبد الرحمن بن الحرث بن هشام
عبد الرحمن بن الحرث بن هشام 41
انظر عبد الرحمن بن الحرث المخزومى
ابو عبد الرحمن الحبلى 11, 21, 27, 34, 41, 42, 52, 61, 77
عبد الرحمن بن حرملة 49
عبد الرحمن الخضمي (؟) 29, 30
عبد الرحمن بن رافع التنوخ 88
عبد الرحمن بن ابى الزناد 93, 105
عبد الرحمن بن زياد بن انعم 42, 88, 101
عبد الرحمن بن زيد 20
عبد الرحمن بن زيد بن اسلم 20, 74
عبد الرحمن بن سعد المقعد 41
عبد الرحمن بن سلمان 105
عبد الرحمن بن سلمان الحجرى 15
عبد الرحمن بن شريح 14, 53, 64
عبد الرحمن بن عبد الله 14
عبد الرحمن بن عبد الله بن عتبة 6, 28
عبد الرحمن بن غنم 25
عبد الرحمن بن القسم 11, 18, 75, 86
عبد الرحمن بن لبيبة 103
عبد الرحمن بن ابى ليلا 24, 90
ابو عبد الرحمن المعافرى 97
عبد الله بن عون 13, 24, 63
عبد الله بن عياش 6, 22, 59
عبد الله بن مسعود 3, 14, 28, 34, 47, 48, 67, 70, 73, 98
انظر ابن مسعود
عبد الله بن المسيب 51
عبد الله بن المنذر الانصارى 9
انظر الحباب بن المنذر الانصارى
عبد الله بن ابى نجيح 98
عبد الله بن هبيرة 29, 97, 99
انظر ابن هبيرة
عبد الله بن الوليد 35, 40
عبد الله بن وهب بن مسلم القرشى 39, 40, 84
انظر ابن وهب
عبد الله بن يزيد 6, 14, 60
عبد الله بن يوسف 39, 77
عبد الله 59
عبد الله بن 21
عبد 105
عبد الجبار بن معمر 47
عبد الحميد (؟) بن سالم المهرى 41
عبد الرحمن 6, 8, 9, 10
عبد الرحمن 75
ابو عبد الرحمن 72
عبد الرحمن الاعرج 9, 57
عبد الرحمن بن جبير 54, 72, 96, 106
عبد الرحمن بن الحرث 41, 74

عبيد الله بن ابى جعفر 52
عبيد الله بن زحر 13, 30, 36, 37, 50, 62
عبيد الله بن عمر 9, 58
عبيد 101
ابو عبيدة بن الجراح 23
عبيدة بن عبد الرحمن 2
عتبة 14
عتبة بن ابى حكيم الهمدانى 1
عتيق (بن ابى قحافة) 11
عُتيق (بن ابى قحافة) 11
ابو عثمن 2
عثمن بن الحكم 81 الجذامى 81
عثمن بن ابى عاتكة 42
عثمن بن عطا 28
عثمان بن عفان 76
عثمن بن مظعون 21
عثمان بن مقسم 57, 66
ابن العجلان 67
ابن عجلان 36, 48, 70 (?) 73, 76
لعجم 3, 26
عدسة الطائى 47
عدنان بن اودد (؟) (نسبة رسول الله) 1
العدوى 45
العراق 18
العرب 1, 3, 4, 8, 38, 82, 98
عروة 105
عبد الرحمن بن منذر السلمى 6
انظر لحباب بن منذر السلمى
عبد الرحمن بن مهدى 3, 15, 23, 44, 47
عبد الرحمن بن مهران 92
عبد الرحمن بن هلال العبسى 4
عبد الرحمن بن يزيد 44
عبد الرحمن بن 105
..... بن عبد الرحمن 61
عبد العزيز (بن مروان بن الحكم) 38
عبد العزيز بن محمد 32, 39, 54, 55, 77
عبد المجيد بن عبد العزيز 56
عبد المطلب بن هاشم (نسبة رسول الله) 1
ابو عبد الملك 7
عبد الملك بن مروان 47, 88
عبد منان بن قصيّ (نسبة رسول الله) 1
عبد الواحد بن بخت 25
لعل عبد الوهاب بن بخت
عبد الوهاب بن بخت 6, 67
عبد الوهاب بن مجاهد 64
عبدة بنت ابى حبيدة 99
عبدة بن ابى لبابة 21
عبيد 9
ابن ام عبيد 42
ابو عبيد مولى سليمن 48
عبيد بن عمير الليثى 47
عبيد الله 8

ابو العلا 29

العلا بن الحارث 14 العلا بن الحرث 57

العلا بن عبد الرحمن 20, 33, 55, 74

العلا بن كثير 52, 64

علقمة بن . . . . . لعل علقمة بن علاثة 2

علقمة بن ابى علقمة 99

على 89

على بن حسين 40, 58, 102, 153

على بن رباح 3, 4, 5

على بن رباح اللخمى 93

على بن ابى طالب 1, 5, 7, 13, 20, 30, 46, 58, 75, 99

على بن مسلمة 77

على بن يحيي 39, 77

على بن يزيد 36, 50, 63

علية بن عبد الله لعل عتبة بن عبد الله 90

عمارة بن حزم 104

عمارة بن زادان 16

عمارة بن غزية 4, 5, 9, 11, 13

عمان (؟) 1

عمر 39, 43, 49

ابن عمر 6, 9, 47, 84, 101, 105

انظر عبد الله بن عمر

عمر بن الحكم بن ثوبان 105

عمر بن الخطاب 2, 7, 8, 10, 11, 14, 15, 23, 24, 28, 30, 31, 33, 39, 41, 43, 49, 54, 55, 59, 62, 70, 72, 76, 85, 86, 87, 93, 97

عروة بن رويم 50

عروة بن الزبير 1, 16, 20, 67, 89, 96, 102 106

عروة بن مسعود الثقفى 20

ابو عشانة صاحب بن وهب 3

عطا 91

عطا الخرسانى 12, 23, 31, 33

عطا بن دينر 13

عطا بن ابى رباح 16, 17, 18, 51, 100

عطا بن ابى مروان 12

عطا بن مسروق الغزارى 49

عطا الواسطى 50

عطا بن يسار 13, 15, 32, 41, 54, 71

العطاف بن خالد 49, 51, 64

عطية العوفى 64

ابو عقبة 35

عقبة بن عامر 3, 5, 50, 63, 98 الجهنى 98

عقبة بن عمرو الانصارى ابو مسعود 60

عقبة بن مسلم 63

عقبة بن نافع 100

العقيق 52

عقيل 1, 66

عقيل بن خلد 2, 7, 20

عقيل بن خالد 2, 27, 45

عك 13

عكرمة بن ابى جهل 49

عمرو بن دينر 19, 33, 76
عمرو بن شعيب 73
عمرو بن العاص 38, 39, 53, 55, 57
عمرو بن عامر 5
عمرو بن كثير 10
عمرو بن مرة الجهنى 3
عمرو مولى المطلب (وهو عمرو بن ابى عمرو) 66
عمرو بن ميمون 14
ابو عمير 6, 7
عمير مولى ابن عباس 93
العوام بن حوشب 16
ابن عوسجة الاشجعى 92
عوف بن ملك 75 الاشجعى 76, 85, 106
ابن عون 50, 61
عون بن عبد الله 50, 67
عويمر 8
عياش 61
عياش بن عباس 97 القتبانى (؟) 77, 81
عياش بن عقبة الحضرمى 65
ابن عياض 19
عياض بن عبد الله الفهرى (؟) 51
عيسى (النبى) 8
ابو عيسى 7
ابو عيسى الخراسانى 100
عيسى بن ابى عيسى 27
عيسى بن مريم 33, 36, 38, 56, 62

ابن عمر بن الخطاب 7
عمر (بن سعد بن ابى وقاص) 55
عمر بن شيبة (؟) 66
عمر بن عبد الله 92
عمر بن عبد الرحمن بن دلاف (؟) 70
عمر بن عبد العزيز 18, 45, 51, 52, 54, 56, 76
عمر بن عبيد الله 88
عمر بن على 89
عمر مولى غفرة 5, 7
عمر بن محمد 104
عمر بن 18
عمران 49 انظر عمران بن الحصين
عمران بن ابى انس 35
عمران بن الحصين 49, 61
عمران بن عبد الرحمن بن شرحبيل بن حسنة 97
عمرة بنت عبد الرحمن 18, 19, 73, 77
عمرو 49, 63
ابنة ابى عمرو مولى عائشة 89
ابو عمرو زياد 61
عمرو بن جابر الحضرمى 1
عمرو بن ابى جعفر 103
عمرو بن الحرث 4, 17, 18, 32, 35, 41, 49, 54, 72, 85, 97, 99, 100, 105
عمرو بن الحارث 103
عمر بن حزم 7, 104 الانصارى 104

القسم بن عبد الرحمن 6, 21, 36, 50, 63
القسم ابو عبد الرحمن 50
القسم بن محمد 54, 58, 76, 86, 100
القسم مولى معوية 42
قباث بن رزين اللخمى 34
القبط 3
ابو قبيل 10, 57, 71, 75 المعافرى 98
قتادة 26, 48, 50, 66, 67
ابن ابى قحافة (وهو ابى بكر الصديق) 11
انظر عتيق وعُتيق ومعتق
قحطان 1
انظر حضرموت بن قحطان بن عابر
انظر سبا بن قحطان بن عابر
قدامة بن موسى 35
بنو القران (حصن بنى القران) 96
القرظى 45 انظر محمد بن كعب القرظى
قرة بن خالد 50, 61
قرة بن عبد الرحمن 60
قرة بن موسى الهجيمى 50
قريش 3, 4, 5, 20, 77, 82
قريش بن حيان 22, 44
قزح (قوس قزح) 6, 7
قصّى بن كلاب (نسبة رسول الله) 1
قضاعة بن ملك بن حمير 3
ابو قلابة 23, 49
قليل (وهو كثير بن الصلت) 9
عيسى بن هلال 24
عيسى الواسطى 39
غالب بن عبيد الله 24, 62, 90
غالب بن فهر (نسبة رسول الله) 1
غزية (؟) 8
غسان 2
الغطريف 5 انظر حارثة الغطريف
بنو غفار 10, 76, 98
فارس 3
فارسية 105
فاطمة (ابنة رسول الله) 88, 89
فاطمة بنت حسين بن عبد الله بن عباس 93
ابو فروة 53
فروة بن مسيك الغ[طيفى] (؟) لعل الغطفانى 3
فروة بن نفاثة الجذامى 81
بنو فزارة 5
فضالة بنى عبيد 35, 97 الانصارى 97, 101
..... فضالة 26
فطر بن خليفة 12
ابن ابى فقيه 22
فهر بن مالك (نسبة رسول الله) 1
ابو قابوس 19
القسم 8, 46, 51
ابو القسم 6, 7, 9, 10
القسم بن عبد الله 8, 9, 13, 19, 54, 70
القسم بن عبد الله بن عمرو 6

ابن الكوى 7

لخم 2

لخم مولى صالح 39, 77

لقمان 40, 46, 53, 54

انظر لقمان الحكيم

لقمان الحكيم 44, 52, 53, 59

بن لهيعة 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8, 10, 11, 12, 13, 16, 17, 20, 21, 22, 24, 27, 28, 29, 31, 33, 34, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 46, 49, 50, 51, 52, 57, 61, 62, 63, 65, 67, 71, 72, 75, 76, 89, 92, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104

لوى بن غالب (نسبة رسول الله) 1

الليث 46, 58, 60, 78, 89, 98

انظر الليث بن سعد

انظر الليث بن سليم

انظر الليث بن ابى سليم

الليث بن سعد 2, 6, 30, 36, 37, 58, 61, 66, 67, 74, 92, 97, 98

الليث بن سليم لعل الليث بن ابى سليم 30

الليث بن ابى سليم 30

ليث بن ابى سليم 13, 30

ماجوح 3

مالك (بنو) 8

مالك 9, 54, 55, 58, 67, 70, 75, 89, 96

ملك 40, 54, 71, 76, 87, 89, 92

انظر ملك بن انس

ابو مالك 15, 25

ابن قنفذ 49

قيس 61

قيس بن ابى حازم 72

قيس بن الحجاج 50

قيس بن رافع 72 القيسى 63

قيصر 86

ابن ابى كبشة 15

كثير بن الحارث 42 كثير بن الحرث 50

كثير بن زيد 32, 71

كثير بن ابى سليمن (؟) العلوى (؟) 101

كثير بن الصلت 9

كثير بن عباس 81

كثير بن عمرو 101

كسرى 86

كعب 12, 13, 17, 22, 29, 35, 36, 59, 75, 97

انظر كعب الاحبار

ابن ابى كعب 92

كعب الاحبار 11, 15, 98

ابن كعب القرظى 92

انظر محمد بن كعب القرظى

كعب بن لوى (نسبة رسول الله) 1

كعب بن 35

الكلاب (يوم) 88

كلاب بن مرة (نسبة رسول الله) 1

كنانة بن خزيمة (نسبة رسول الله) 1

كندة 2

محمد بن الحرث بن سفين 19
محمد بن حميد 33
محمد بن ابى حميد 32, 37
محمد بن الحنفية 19
محمد بن خلاد الاسكندرانى 78
محمد بن داود 78
محمد بن زيد بن المهاجر 28
محمد بن سعيد 26, 106
محمد بن سلم 16, 60
محمد بن سوقة 16, 20
محمد بن ابى سويد 40
محمد بن سيرين 13, 24, 63, 89
.... بن محمد بن عاصم 59
محمد بن عبد الله 1
انظر محمد (رسول الله)
محمد بن عبد الله بن عمرو بن عثمان 34, 93
محمد بن عبد الله بن عمرو بن عثمان بن عفان 87
محمد بن عبد الله بن محمد 39
محمد بن عبد الرحمن 89, 96, 102
محمد بن عبد الرحمن بن سعد بن زرارة 8
محمد بن عبيد الله 36
محمد بن عجلان 46, 50, 54
محمد بن على 61
محمد بن عمر 12
محمد بن عمرو 23, 88, 99, 100, 102
محمد بن عمرو بن حزم 7
مالك الاملاك 8
ملك بن انس 33, 35, 37, 39, 40, 51, 53, 67, 70, 75, 76, 84, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 99, 104
مالك بن انس 10, 19, 31, 37, 41, 43, 53, 93, 95
ملك بن حمير انظر قضاعة بن ملك بن حمير
مالك بن اخ ابى سهيل 54
ملك بن مغول 47
ابو مالك النخعى 58
مالك بن النضر (نسبة رسول الله) 1
ابو المثنى سليمن بن يزيد الكعبى 76
المثنا بن الصباح 73
مجالد بن سعيد 72
مجاهد 2, 12, 16, 21, 37, 54, 62, 64, 90
ام ولد محرز بن زهير 71
محمد (رسول الله) 1, 7, 10, 30, 77, 81, 87, 100, 101
محمد 7, 105
ابو محمد 8
محمد بن ابرهيم 39, 105
محمد بن ابرهيم بن الحرث التيمى 96
محمد بن ادريس الشافعى 78
محمد بن اسمعيل 77
محمد بن ابى امامة بن سهل بن حنيف 94
محمد بن ابى بكر بن حزم 7, 67
محمد بن جبير 33
محمد بن جبير بن مطعم 2, 10

مسلم 20, 47
ابو مسلم 49
مسلم بن خلد 54, 55
مسلم بن ابى مريم 37
مسلمة 16, 27, 44, 45, 47
مسلمة بن على 16, 21, 23, 42, 44, 46, 57, 66
المسور بن عبد الله الوعلاى 101
ابن المسيب 49, 75
انظر سعيد بن المسيب
المسيب بن رافع 73
مشرح بن هاعان لعل مشرح بن عاهان 98
مضر بن نزار (نسبة رسول الله) 1
المطلب 66
المطلب بن عبد الله بن حنطب المخزومى 40
مطيع
مطيع 8, 9 انظر العاص وابو العاص
ابن مظعون انظر عبد الله بن مظعون
معاذ بن جبل 22, 25, 32, 73, 87
المعافر 21
معاوية 75 معوية 75
معوية بن اسحق 16
معوية بن الحكم السلمى 90
معوية بن الزبان (؟) 17
معوية بن ابى سفين 44
معاوية بن صلح 50, 57
معوية بن صلح 3, 7, 14, 27, 42, 66, 75, 106
محمد بن عمرو بن حلحلة 21
محمد بن عمرو بن عطا 8
محمد بن عمرو بن علقمة 15, 40
محمد بن قيس 33
محمد بن كعب القرظى 22, 28, 38, 56, 61
محمد بن مسلم 33, 34, 71
محمد بن مطيب 39, 77
محمد بن المنكدر 9, 10, 12, 32, 33, 59
محمد بن يحيي بن حبان 46
محمد . . . (؟) 9
مخرمة 99
مخرمة بن بكير 18, 88
مدركة بن خندف (نسبة رسول الله) 1
المدينة 10, 30, 46, 52, 82, 104
مذحج 1, 2
مرطة (؟) (بطن) (جوف) 96
مرة 6, 8, 9, 96
مرة (بنو) 8
ابو مرة 8
مرة بن كعب (نسبة رسول الله) 1
مروان 16
مروان بن الحكم 38
المساور 97
ابن مسعود 3, 5, 36, 41, 44, 47, 53, 67, 73, 76, 98, 101
انظر عبد الله بن مسعود
ابو مسعود عقبة بن عمرو الانصارى 60

مهرة 2
ابو المهلب 49
مورق العجلى 16
موسى (النبى) 1, 12, 14, 17, 29, 79
ابو موسى 30 انظر ابو موسى الاشعرى
ابو موسى الاشعرى 88 انظر ابو موسى
موسى بن طلحة بن عبيد الله التيمى 88
موسى بن عبد الله بن يزيد الخطمى 4
موسى بن عبيدة 18
موسى بن عقبة 12, 28, 37, 48
موسى بن على 8, 72, 91, 93, 96, 101
موسى بن وردان 33, 37
موسى بن يسار 9
مويلك 8
ابن ميسرة 62
انظر حفص بن ميسرة
نافع 6, 9, 47, 84, 87, 88, 89, 101, 104, 105
نافع بن جبير بن مطعم 98
نافع بن يزيد 7
نبت بن اسمعيل 5
نبت بن مالك 5
..... بن نبهان 62
نجران 34, 85
ابو النجيب (؟) 85
النخع 1
نذر 35
معوية بن ابى مزرد 19
معاوية بن معتب 101
معتق (بن ابى تحافة) 11
معد 3
معد بن عدنان (نسبة رسول الله) 1
معروف بن سويد الجذامى 3, 93
ابو معشر 106
المعلا بن اسمعيل 8
معمر 39
معيقيب خازن عمر بن الخطاب على بيت المال 93
المقدام بن داود بن عيسى بن تليد 81
مكايل 79
مكحول 23, 43, 44, 59
مكحول الدمشقى 85
مكة 14, 89
ابن ابى مليكة 93
ابو مليكة 58
منذر الثورى 19
المنذر بن حزام جد حسان بن ثابت 5
منصور 73
ابن المنكدر 33
المهاجرون 4, 45
مهاجرة 4
المهاصر بن حبيب (المهاجر بن حبيب) 43
ابن مهدى 16, 23, 47
انظر عبد الرحمن بن مهدى

نزار بن معد (نسبة رسول الله) 1

نصر (؟) مولى عبد الله بن محا (؟) 39, 77

نصرانى 10

ابو النضر (؟) 49, 61

النضر بن كنانة (نسبة رسول الله) 1

نعيم بن المجمر 66

نعيم بن المجيد لعل نعيم بن المجمر 57

النغير 6, 7

نمر بن نبت بن اسمعيل بن ابرهيم

انظر حضرموت بن نمر . . . .

نوح (النبى) 3, 7

نوف البكال 75

نوفل بن مساحق 11

. . . . بن نوفل 96

ابن الهاد 14, 15, 37, 89, 105

هاشم بن عبد مناف (نسبة رسول الله) 1

ابو هانى 51

ابو هانى الخولانى 77

هانى مولى على بن ابى طالب 20

ابن هبيرة 2, 3, 29, 72, 96

ابو هبيرة 4

هبيرة بن يريم 101

ابو الهداج التجيبى 13

هرمز مولى عمرو بن العاص 103

ابو هريرة 1, 5, 6, 8, 9, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 20, 23, 27, 31, 32, 33, 35, 37, 39, 40, 42, 48, 49, 51, 55, 57, 61, 66, 71, 74, 91, 92, 93, 101

هشام 77, 78, 105

هشام بن حسان 16

هشام بن سعد 4, 5, 7, 24, 28, 31, 41, 43, 47, 59, 62, 63, 67, 72, 74, 100

هشام بن سعيد لعل هشام بن سعد 4

هشام بن ابى عبد الله 26, 48, 56

هشام بن عروة 9, 16, 18, 32, 54, 55, 77, 78, 105

هشام بن الغازى 23

هلال 60

ابن ابى هلال 6, 30, 74

هلال بن اسامة 57

همام 6, 7, 9 الهمام 9

هوازن 82

هود (النبى) وهو حضرموت بن قحطان بن عابر وهو سبا بن قحطان بن عابر 1, 2

وائلة بن الاشقع لعل وائلة بن الاسقع 44

واقد بن سلامة 93

بنو واقف 33

ابو وايل 3, 73

وداعة 101

وليد بن رباح 32

الوليد بن ابى الوليد 33, 35

ابن وهب 3, 4, 6, 11, 14, 18, 24, 27, 31, 35, 37, 38, 39,

انظر عبد الله بن وهب

يحـ 8

يزيد 7

يزيد بن ابى حبيب 8, 11, 17, 41, 43, 57, 62, 63, 98, 100, 103

يزيد الرقاشى 93

يزيد بن عبد الله بن عمر 89

يزيد بن عمرو المعافرى 41

يزيد بن عياض 57, 92, 95, 103

يزيد بن قسيط 86

يزيد بن قودر 22, 59

يزيد بن محمد 7, 21

يزيد بن واقد 44

يزيد 19

. . . . يزيد 106

يعقوب (النبى) 79, 80

انظر يوسف بن يعقوب بن ابرهيم

يعقوب 78

يعقوب بن الاشج

لعل يعقوب بن عبد الله بن الاشج 52

يعقوب الحلبى (؟) 15

يعقوب بن عبد الرحمن 15, 22, 66, 78

يعقوب بن محمد بن طحلا 77

يعلا بن عطا 12

يعيش 96

اليمن 2, 4, 11, 87

اليمانيون 2

40, 47, 55, 58, 62, 66, 67, 73, 75, 77, 87, 88, 90, 98, 103

وهب بن منبه 44

يأجوج 3

يافث (بن نوح) 3

ابو يحيى 8

ابو يحيى 42

يحيى بن ابى اسيد 28

يحيى بن ايوب 2, 6, 7, 13, 23, 27, 30, 36, 37, 43, 44, 48, 49, 50, 55, 58, 62, 63, 64, 65, 66, 73, 86, 98, 100, 101

يحيى بن الحارث 46

يحيى بن الحرث 21

يحيى بن حسان 77

يحيى بن حميد 60

يحيى بن سعيد 3, 10, 37, 44, 46, 58, 65, 70, 73, 95, 96, 98, 100, 103

الانصارى 66

يحيى بن سلام 57, 66

ابو يحيى بن سليمن 57

يحيى بن عبد الله 9, 41

يحيى بن عبد الله بن سالم 9, 41, 75

يحيى بن عروة 102

يحيى بن ابى عمرو 75

يحيى بن كثير 37

انظر يحيى بن ابى كثير

يحيى بن ابى كثير 10, 16, 21, 34, 37, 65

يحيى بن 8

لعل يونس عن بن شهاب 40
يونس بن زيد لعل يونس بن يزيد 18
ابو يونس مولى عائشة 57
يونس بن يزيد 9, 12, انظر يونس بن زيد
23, 31, 39, 40, 47, 81, 84, 85, 87, 90, 91, 94, 95, 102, 104, 106
يونس 103

يوسف (النبى) 5
يوسف بن طهمان 94 المدينى 94
يوسف بن عبد الله بن سلام 4
يوسف بن يعقوب بن ابرهيم (النبى) 5
يونس 40, 91
ابو يونس 5, 6
يونس بن شهاب (؟)

III. — PASSAGES DU CORAN.

Page 2, ligne 1 : *C*, XLVI, 20.
Page 3, lignes 4-5 : *C*, XXXIV, 14.
Page 5, ligne 12 : *C*, XLIX, 13.
Page 13, lignes 17-18 : *C*, XVII, 24.
Page 16, lignes 2-3 : *C*, XVII, 25.
Page 19, ligne 7, : *C*, XVII, 25.
Page 19, lignes 18-19 : *C*, XLVII, 24.
Page 21, lignes 10-11 : *C*, VIII, 64.
Page 25, ligne 9 : *C*, V, 101.
Page 38, lignes 5-6 : paraphrase de *C*, III, 43.
Page 39, ligne 1 : *C*, XLII, 36.
Page 55, ligne 9 : *C*, VII, 169.
Page 70, lignes 14-15 : *C*, LXIII, 1.
Page 70, ligne 15 : *C*, IX, 76.
Page 70, lignes 15-16 : *C*, IX, 77-78.
Page 81, lignes 2-3 : *C*, XXXVII, 180-182.
Page 81, ligne 5 : *C*, XVII, 46.
Page 81, ligne 12 : *C*, LXV, 12.
Page 82, lignes 2-3 : *C*, IX, 25.
Page 82, lignes 3-4 : *C*, IX, 26.
Page 92, ligne 6 : paraphrase de *C*, XVII, 14.
Page 103, lignes 1-2 : *C*, XXXIV, 22.
Page 106, ligne 5 : *C*, CXIII ou CXIV.

CORRECTIONS ET ADDITIONS.

TOME I.

PRÉFACE.

Page XIII, ligne 8, *lire :* خَاصَّةً *au lieu de :* خاصّ

(Correction de M. Blachère.)

ligne 18, *lire :* حديثا *au lieu de :* حديث

(Correction de M. Blachère.)

Page XIV, ligne 2, *lire :* قال ابن معين والنسائي *au lieu de :* قال ابن معين والنسائى

(Correction de M. Blachère.)

Page XIV, ligne 20, *lire :* فرأيت القناديل *au lieu de :* فى ايت القناديل

(Correction de M. W. Marçais.)

Page XVII, ligne 1 : une tradition analogue se trouve dans le *Laṭâ'if akḫbâr al awwal* d'AL ISḤAQÎ Le Caire, imprimerie al Azhariya 1311, p. 91 :

وفى الفردوس عن انس بن مالك رضي الله عنه قال قال رسول الله صلعم ياتى على الناس زمان لان يرى احدكم جرو كلب او خنزير خير له ان يرى ولدا من صلبه

Page XX, lignes 26-28. Modifier ainsi la traduction : Et Mâlik dit, alors qu'il s'était séparé de lui : « Ainsi doivent être les hommes de science », et cela à cause de ce qu'il avait vu en Ibn Wahb d'humilité.

(Correction de M. Blachère.)

ligne 29, *traduire :* j'ai toujours reconnu ton rang dans l'Islam depuis qu'il m'est parvenu sur ton compte [lacune du texte].

(Correction de M. Blachère.)

Supprimer la note n° 3.

Page XXI, ligne 1, *traduire :* dans les assemblées, ce jeune homme sera l'Imam de cette capitale.

ligne 17, *traduire :* pars et interroge-le ! *au lieu de :* j'irais lui poser la question.

lignes 24-25, *traduire :* Ibn Ma'în et al Nasâ'î ont dit : Ibn Wahb fait autorité *au lieu de :* Ibn Ma'în dit : « et les femmes dans Ibn Wahb font autorité. »

(Correction de M. Blachère.)

Page XXII, ligne 27 : *lire :* et je restais quelques jours et vis toutes ces lampes sur le point de s'éteindre; *au lieu de :* et tu restais quelques jours à allumer toutes ces lampes sur le point de s'éteindre.

(Correction de M. W. Marçais.)

Page XXV, ligne 24, cf. p. XVII, ligne 1.

TEXTE.

Page 28, ligne 1, M. Blachère propose la lecture شجوة *au lieu de :* شجرة.
Page 50, ligne 16, *lire :* للمستسقى *au lieu de :* للستسقى.
Page 70, ligne 15, fermer la parenthèse après الصالحين.
Page 72, ligne 2, *lire :* ليضحككم *au lieu de :* ليضحكم.
Page 100, lignes 7 et 11, la lecture خرزة semble préférable à خرزة.

TOME II.

COMMENTAIRES.

Page 1, lignes 2-3, Cf. *Al Anbâ' 'alâ qabâ'il al ruwâ* de Ibn 'Abd al barr, Le Caire 1350, p. 120.
Page 2, lignes 1-2, Cf. *ibid.*, page 120.
lignes 3-4, Cf. *ibid.*, page 43 :

وقال عمر بن الخطاب رضى الله عنه تعلموا انسابكم تصلوا ارحامكم ولا تكونوا كنبط السواد اذا سئل احدهم ممن انت قال من قرية كذا فو الله انه ليكون بين الرجل وبين اخيه الشىء لو يعلم الذى بينه وبينه من دخلة الرحم لردعه ذلك عن انتهاكه

lignes 13-15, Cf. *ibid.*, p. 43; *Laṭâ'if akhbâr al awwal* d'al Isḥâqî, le Caire 1311, p. 117.
Page 4, lignes 4-6, Cf. *Ihyâ' 'ulûm al dîn*, d'al Ghazâlî, I, p. 30.
Page 5, lignes 5-7, Cf. Ibn 'Abd al barr, *loc. cit.*, p. 57 :

وقول المنذر بن حزام جد حسان بن ثابت حيث يقول

ورثنا من البهلول عمرو بن عامر وحارثة الغطريف مجدًا مؤثلا
مآثر من نبت بن نبت بن مالك ونبت بن اسماعيل ما إن تحولا

lignes 11-13, Cf. al Ghazâlî, *loc. cit.*, I, p. 6.
Page 6, lignes 16-18, Cf. *ibid.*, III, p. 123.
Page 11, lignes 12-16, Cf. al Isḥaqî, *loc. cit.*, p. 91.
Page 12, lignes 3-8, Cf. al Ghazâlî, *loc. cit.*, II, p. 197.
Page 14, lignes 12-13, Cf. *ibid.*, *loc. cit.*, II, p. 198.
lignes 15-18, Cf. al Isḥaqî, *loc. cit.*, p. 91.
Page 15, lignes 16-18, Cf. *Ḥilyat*, VI, p. 32.
Page 18, lignes 11-13, Cf. al Ghazâlî, *loc. cit.*, II, p. 198.
Page 20, lignes 5-9, Cf. *Zawâ'id*, I, p. 158.
Page 26, lignes 11-12, Cf. al-Ghazâlî, *loc. cit.*, p. 132.
Page 28, lignes 3-5, Cf. *Ḥilyat*, VIII, p. 190.
lignes 9-11, Cf. al Ghazâlî, *loc. cit.*, III, p. 132.
Page 29, lignes 6-9, Cf. *ibid.*, III, p. 107.

Page 31, lignes 4-6, Cf. *Ansâb al Ashrâf* de AL BALADHÛRÎ, p. 95.
lignes 11-14, Cf. *Zawâ'id*, X, p. 281.
Page 35, lignes 10-11, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, II, p. 182.
Page 39, lignes 6-9, Cf. *ibid.*, III, p. 110.
Page 40, lignes 3-6, Cf. *ibid.*, III, p. 112-113.
lignes 15-17, Cf. *ibid.*, III, p. 107.
Page 41, lignes 10-11, Cf. *ibid.*, III, p. 108; *Ḥilyat*, I, p. 134.
lignes 13-18, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, III, p. 107.
Page 43, lignes 5-6, Cf. *ibid.*, III, p. 117.
Page 44, lignes 9-11, Cf. p. 49, lignes 12-14.
Page 45, lignes 6-8, Cf. *ibid.*, III, p. 108.
Page 46, lignes 5-8, Cf. *Zawâ'id*, I, p. 185; AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, I, p. 63.
Page 47, lignes 15-17, Cf. p. 48, lignes 1-2.
Page 48, lignes 1-2, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, III, p. 119.
lignes 3-4, Cf. *ibid.*, III, p. 118.
Page 49, lignes 8-11, Cf. *ibid.*, III, p. 118.
lignes 12-14, Cf. *ibid.*, III, p. 120.
Page 50, lignes 5-6, Cf. *ibid.*, III, p. 120.
lignes 13-17, Cf. *ibid.*, III, p. 132.
Supprimer la dernière ligne du commentaire qui commence : lignes 2-5.
Page 51, lignes 1-2, Cf. *ibid.*, III, p. 118.
lignes 5-6, Cf. *ibid.*, III, p. 108.
lignes 6-8, Cf. *Ḥilyat*, V, p. 290.
lignes 11-12, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, III, p. 117.
Page 52, lignes 5-7, Cf. *ibid.*, II, p. 202.
lignes 16-17, Cf. page 53, ligne 1.
Page 53, ligne 1, Cf. *ibid.*, III, p. 111.
Page 55, lignes 11-13, Cf. *ibid.*, II, p. 213.
lignes 13-15, Cf. *ibid.*, III, p. 134.
Page 56, lignes 12-14, Cf. *ibid.*, I, p. 62.
lignes 14-17, Cf. *ibid.*, III, p. 112.
Page 58, lignes 7-8, Cf. *ibid.*, III, p. 113.
lignes 16-17, Cf. p. 59, lignes 1-2.
Page 59, lignes 1-2, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, I, p. 5.
lignes 10-11, Cf. *Zawâ'id*, X, p. 285;
lignes 14-18, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, III, p. 116; *Ḥilyat*, I, p. 6.
Page 60, lignes 5-7, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, I, p. 80, III, p. 111.
lignes 10-11, Cf. *ibid.*, III, p. 113.
Page 61, lignes 12-13, Cf. *ibid.*, III, p. 117.
Page 63, lignes 6-8, Cf. p. 65, lignes 13-15.
Page 64, lignes 13-14, Cf. *Zawâ'id*, X, p. 283.
Page 65, lignes 13-15, Cf. *Ḥilyat*, IV, p. 232.
Page 66, lignes 8-9, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, II, p. 184, III, p. 126.
lignes 14-15, Cf. *Zawâ'id*, I, p. 142.

Page 70, lignes 1-4, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, III, p. 127.
Page 71, lignes 2-5, Cf. *Zawâ'id*, I, p. 142; AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, III, p. 129.
lignes 5-7, Cf. *ibid.*, III, p. 128; *Zawâ'id*, I, p. 142.
lignes 7-9, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, III, p. 129.
Page 72, lignes 1-2, Cf. *ibid.*, III, p. 127.
lignes 4-5, Cf. *ibid.*, III, p. 127.
lignes 7-9, Cf. *ibid.*, III, p. 125.
lignes 13-15, Cf. *ibid.*, III, 128.
Page 73, lignes 4-6, Cf. *ibid.*, III, p. 126.
lignes 6-8, Cf. *ibid.*, III, p. 127.
lignes 10-13, Cf. *Ḥilyat*, VIII, p. 189.
Page 74, lignes 7-11, Cf. AL GHAZÂLÎ, *loc. cit.*, III, p. 134, 143.
Page 75, lignes 12-14, Cf. *Ḥilyat*, VI, p. 52.
Page 76, lignes 2-3, Cf. AL GHAZÂLÎ, I, p. 34.

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

TEXTES ARABES, TOME III

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

ÉDITÉ ET COMMENTÉ

PAR

J. DAVID-WEILL

I

TEXTE ET PLANCHES

I-11

LE CAIRE
IMPRIMERIE DE L'INSTITUT FRANÇAIS
D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

1939

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

TEXTES ARABES, TOME III

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

ÉDITÉ ET COMMENTÉ

PAR

J. DAVID-WEILL

II

COMMENTAIRE

PREMIER FASCICULE

LE CAIRE
IMPRIMERIE DE L'INSTITUT FRANÇAIS
D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

1941

PUBLICATIONS DE L'INSTITUT FRANÇAIS D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

TEXTES ARABES, TOME III

LE DJÂMIʿ D'IBN WAHB

ÉDITÉ ET COMMENTÉ

PAR

J. DAVID-WEILL

II

COMMENTAIRE

DEUXIÈME FASCICULE

LE CAIRE
IMPRIMERIE DE L'INSTITUT FRANÇAIS
D'ARCHÉOLOGIE ORIENTALE

1948

EN VENTE :

AU CAIRE : chez les principaux libraires et à l'Institut français d'Archéologie orientale, 37, Shareh El-Mounira.

A PARIS : à la Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 11, rue Saint-Sulpice.

A LA HAYE : chez Martinus Nijhoff, 9, Lange Voorhout.

EN VENTE :

AU CAIRE : chez les principaux libraires et à l'Institut français d'Archéologie orientale, 37, Shareh El-Mounira.

A PARIS : à la Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 11, rue Saint-Sulpice.

A LA HAYE : chez Martinus Nijhoff, 9, Lange Voorhout.

EN VENTE :

AU CAIRE : chez les principaux libraires et à l'Institut français d'Archéologie orientale, 37, Shareh El-Mounira.

A PARIS : à la Librairie d'Amérique et d'Orient, Adrien Maisonneuve, 11, rue Saint-Sulpice.

A LA HAYE : chez Martinus Nijhoff, 9, Lange Voorhout.

COLUMBIA UNIVERSITY LIBRARIES
0315334384

893.78
C125
v.3 1-2

Ø97-18583

DEC 12 1963